

Uluslararası Sistemoloji Akademisi

2nd

**International Systemological Congress
of Turkologists**

“Asiman”

Qəbələ-2023

ISBN 978-9952-8442-2-1

II Международный системологический конгресс тюркологов.

Материалы конференций. “Asiman”, Г., 2023, с. 488.

Редактор: **Шамсия Таирбекова**

Художник: **Ильгар Исмаилов**

Оргкомитет:

Ağayeva N.D. (Qəbələ), Алиев О.Г. (Suomi), Behnam Arfaei (İstanbul), Asaf Askarov (Deutschland), Сəфəрова Ü.Q. (Bakı, ответственный секретарь), Aman Jumakulov (Aşgabat), Курмангалиев А.Н. (Алматы), Оморов У.Б. (Бишкек), Tahirbəyova Ş.B. (Bakı, председатель).

© Международная Академия Системологии

© «Baktrian»

077(07)023-1

© “Asiman” (верстка).

Yığ.v. 25.04.2023. N.v. 10.05.2023. N.v.32⁷/₈. K-14. Ş.ç.v. 30¹/₂. El.form.

84x118,8 ¹/₁₆. Sym. 822,5M., V.10,1Mb.

Содержание

Пленарное заседание

«Тюркская общность с точки зрения системологии»

Шамсия Таирбекова (*Баку, Азербайджан*)

**Приветственное обращение к участникам и гостям II
Международного системологического конгресса тюркологов!** 8

Бахадур Таирбеков (*Гах, Азербайджан*)

**Системологический анализ тюркского социально-экономического и
культурно-территориального пространства** 14

Эльдар Султанов (*Хайфа, Израиль*), Бахадур Таирбеков (*Гах,
Азербайджан*)

О проблеме нового качества 19

Конференция

«Перспективы развития общетюркского языка»

Şirmyrat Agaýew, Şasoltan Orazowa (*Aşgabat, Türkmenistan*)

Türki dilleriniösdürmekde türki döwletleriň birligi 32

Meňli Muhammedowa, Aknur Muhammedowa (*Aşgabat, Türkmenistan*)

Sibirde we uzak gündogarda türki yzlar 37

Şəmsiyyə Tahirbəyova (*Bakı, Azərbaycan*)

Hər kəsin öz ismi, hər diyarın öz adı var 44

Aman Jumakulow, Bibi Jumagulowa (*Aşgabat, Türkmenistan*)

**Iňlis, rus we türkmen dillerinde sözleriň utgaşmasynyň normalarynyň
değişirme derňewi** 47

Selbi Amannazarowa (*Aşgabat, Türkmenistan*)

**Bir sözden artyk adalgalardan we hünärmençilik sözlerinden emele
gelen iňlis-amerikan sportuna değişli frazeologik birlikler** 60

Şasoltan Orazowa, Ogulnazik Isenowa (*Aşgabat, Türkmenistan*)

Sportuň atçylyk görnüşiniň leksikasynda, adalgalaryny derňemek 68

Firəngiz Rüstəmovə (*Bakı, Azərbaycan*)

Antik çağdan bu günə - qarı/karı sözüme 77

Sonajan Tekemämmedowa, Bagul Çaryýarowa (*Aşgabat, Türkmenistan*)

**Türkmen dili sapaklarynda sözleşiş dilini döwrebap kämilleşdirmegiň
ýollary** 94

Конференция

«Гуманосистемология – новая синтетическая наука о человеке»

- Бахадур Таирбеков (*Гах, Азербайджан*)
Человек – гносеологический центр вселенной (критика современного антропоцентризма) 100
- Limunət Əmrahlı (*Bakı, Azərbaycan*)
Koqnitiv nəzəriyyələrdə insan psixikasına sistemoloji yanaşma 110
- Эльдар Султанов (*Хайфа, Израиль*)
Системный анализ эволюционизма 123
- Амангельди Гараджаев, Огулнийаз Аманова (*Ашхабад, Туркменистан*)
Малые колебания идеальной сжимаемой жидкости, находящейся в упругой оболочке 135
- Аманбиби Халмырадова, Энеджан Текебаева (*Ашхабад, Туркменистан*)
Задача о малых движениях идеальной релаксирующей жидкости в упругом теле 140
- Амангельди Гараджаев, Довлетгелди Тораев (*Ашхабад, Туркменистан*)
К задаче о нормальных колебаниях тяжелой вязкой жидкости в сосуде 156
- Али Намаз (*Баку, Азербайджан*)
Звуки. Музыка. Медицина. 176
- Şasoltan Orazowa, Ogulnazik Isenowa (*Aşgabat, Türkmenistan*)
Sport psihologiyasynyň gysgaça taryhy 187
- Eziz Sähetgeldiyew, Muhammetmusa Rejepow (*Aşgabat, Türkmenistan*)
Ýaşlary sporta höweslendirmekde psihologiyanyň ähmiýeti 194

Конференция

«Ресурсы и направления экономической стратегии ближайшего будущего»

- İlqar İsmayılov (*Moskva, Rusiya*)
Su həyatdır 201
- Лейла Аллахвердиева (*Москва, Россия*)
Историческое и современное значение Великого шелкового пути для тюркских народов 208
- Оразгуль Меляева (*Ашхабад, Туркменистан*)
Транспортная дипломатия в международных отношениях 214

Güýçgeldi Kutlyýew, Gülälele Guljanowa, Tyllagözel Nurmyradowa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>)	
Ulag proseslerini amala aşyrmakda logistik çemeleşme we material akymalarynyň hereketini optimallaşdyрма	222
Bazargeldi Hudaýgulyýew (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>)	
Türkmenistanyň ykdysady strategiýasynyň ugurlary	228
Rene Kanayama (<i>Milan, Italy</i>)	
Impact of the Global Geopolitical Changes on the Investment Climate of the Central Asian Countries – the Case of Foreign Direct Investments in Kyrgyzstan	237
Altyn Hydyrowa, Begli Begjanow, Amanbibibi Halmyradowa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>)	
Ykdysadyýetde maýa goýum meseleleri we onuň matematiki usullarda çözülüşi	239
Конференция	
«Роль тюркской женщины во Вселенной»:	
Firəngiz Rüstəmowa (<i>Baki, Azərbaycan</i>)	
Dünya xalqlarının mifologiyasında ana/nənə sözü və obrazı: nana/nənə/ninə/nine	254
Ayjemal Kakabaýewa, Selbi Amannazarowa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>)	
Zenan – öý-ojagyň mertebesi	273
Aýgül Babaýewa, Şasoltan Orazowa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>)	
Gender deňligi – ösüşiň ilkinji ädimi	279
Altyn Hydyrowa, Begli Begjanow, Akjagül Muhammedowa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>)	
Türkmen halk döredijiliginde aýal-gyzlaryň çeper keşbi	286
Akjagül Muhammedowa, Ogulnýaz Amanowa, Gülälele Guljanowa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>)	
Türkmen şadessanlarynda zenan keşbi	293
Gozel Durdyýewa, Gozel Annageldiyewa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>)	
Zenan durmuşyň bezegi	302
Симпозиум	
«Персоналии»:	
Динара Асакеева (<i>Бишкек, Кыргызстан</i>)	
Курманжан-Датка түрк элинин белгилүү тарыхый инсаны	307

Aman Jumakulow, Bibi Jumagulowa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) Türkmenleriň dünýäde beýik döwletleri gurmak syýasatyna Muhammet Baýram hanyň eden goşandy	311
Akjagül Muhammedowa, Altyn Hydyrowa, Amanbibi Halmyradowa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) Türki halklaryň matematikleri	315
Yaşar Mehdiyev (<i>Baki, Azərbaycan</i>) Bu adları unutmaz!	321
Arslan Myradow, Ogulşeker Odayewa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) Magtymguly Pyragynyň şygrylarynyň ýaşlary sagdyn ruhda terbiýelemekdäki ähmiýeti	325
Ogulbeg Öwezowa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde tebigat	335
Serdar Baýlyýew (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) Türkmen halkynyň genji hazynasy	340
Mährijamal Mommyýewa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) Magtymgulynyň döredijiligi halk rowaýatlarynda	346
Amanbibi Gylyjowa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) Hakyky watancılygyň neslini terbiýelemekde Magtymgulynyň eserleri egsilmez çeşmedir	350
Aman Jumakulow, Bibi Jumagulowa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) Magtymguly Pyragy türkmen halkynyň ruhy beýikligi	356
Şamyrat Karataýew (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) Aýdar Magtymguly – sözüm Älemdir...	360
Oguljennet Jumalyyewa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) Magtymguly Pyragynyň eserlerinde häsiýet meselesi we söz sungaty	367
Şasoltan Orazowa, Ogulnazik Isenowa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) Magtymguly Pyragy – umumadamzat akyldar şahyry	372
Sapargeldi Kowusow (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) Magtymguly Pyragy – halkyň söýgüsi, Watanyň kalby, ruhuň aňýeti	378
Конференция	
«История и тюрки»:	
Qəmbər Cəfərov, Əsli Namazova, Ülviyyə Cəfərova (<i>Baki, Azərbaycan</i>) Türk toplumu tarixinin xarakterik xüsusiyyətləri	387

Довлетгелди Тораев, Керим Союнов (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) История и Тюрки	392
Альмира Хисматуллина (<i>Набережные Челны, Татарстан</i>) Атилла	398
Альмира Хисматуллина (<i>Набережные Челны, Татарстан</i>) Туранский тюркский календарь	408
Динара Асакеева (<i>Бишкек, Кыргызстан</i>) Байыркы кыргыздардын түрк каганатындагы орду	419
Gülnáz Gurbanowa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) Türkmen keşdeçiliginiň taryhy kökleri	422
Meretkuli Övlyakuliyev, Güçmurat Soltanmuradov, Çemen Vekilova (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) Merv'in ortaçağ kültür hayatına tarihi açıdan bakış	429
Sahra Ýusupowa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) Orta asyr Dargan şäheri	434
Жеңишгүл Абдырасулова (<i>Бишкек, Кыргызстан</i>) Түрк элинин элдик чыгармаларындагы тарыхый өзгөчөлүк	440
Şirin Çaryýewa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) "Görogly" eposunyň dünýä galdyran mirasy	442
Назира Жапаралиева (<i>Бишкек, Кыргызстан</i>) "Манас" эпосу түрк дүйнөсүнүн уюткусу катары жана "Манас таануу" дисциплинасын ЖОЖдордо окутуунун технологиялары	446
Dursunjemal Janmürzäýewa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) Halk döredijiligi bilen ýazuwly edebiýatyň taryhyndan	457
Selbi Amannazarowa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) Türkmenleriň milli ýadygärlikleri	464
Aysapar Ýazgylyjowa, Selbi Amannazarowa, Ogulbagt Durdymyradowa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) Türkmen milli lybaslarymyz	471
Ogulsuraý Baýrambaýewa, Selbi Amannazarowa (<i>Aşgabat, Türkmenistan</i>) Küşт оýнунуň taryhy we onuň ösüş ýollary	478
Авторы	484

Пленарное заседание «Тюркская общность с точки зрения системологии»

Приветственное обращение к участникам и гостям

II Международного системологического конгресса тюркологов!

Уважаемые участники и гости II Международного системологического конгресса тюркологов!

Как председателю оргкомитета II Международного системологического конгресса тюркологов мне выпала честь приветствовать вас!

Надеюсь, Международный системологический конгресс тюркологов – это знаменательное событие для всей тюркской общественности, уже можно считать традиционным научным форумом.

В прошлом году на конференциях первого конгресса были приняты важные решения. Они изложены в резолюциях¹ с которыми можно ознакомиться на сайте конгресса, созданного усилиями Международной

---

¹<https://usakad.info/gallery/Türk%20mirası.pdf>;

<https://usakad.info/gallery/Тюркское%20наследие.pdf>;

<https://usakad.info/gallery/Turkic%20heritage.pdf>;

<https://usakad.info/gallery/Türk%20mirasy.pdf>;

<https://usakad.info/gallery/Umumy%20türk%20ginişliginiñ%20ykdysady%20geljegi.pdf> ;

<https://usakad.info/gallery/Экономические%20перспективы%20общетюркского%20пространства.pdf> ;

<https://usakad.info/gallery/Economic%20prospects%20of%20the%20common%20Turkic%20Ospace.pdf> ;

<https://usakad.info/gallery/Türkəçarə.pdf> ;

<https://usakad.info/gallery/Тюркечара.pdf> ;

<https://usakad.info/gallery/Türkeçara.pdf> ;

<https://usakad.info/gallery/Türk%20cəmiyyəti%20və%20müasir%20türk%20dövlətləri.pdf> ;

<https://usakad.info/gallery/Тюркское%20общество%20и%20современные%20тюркские%20государства.pdf> ;

<https://usakad.info/gallery/Konferensiya%201%20turkmen.pdf> ;

<https://usakad.info/gallery/Türklər%20arası%20ünsiyyətin%20döl%20problemləri.pdf> ;

<https://usakad.info/gallery/Конференция%201%20rus.pdf> ;

<https://usakad.info/gallery/Linguistic%20problems%20of%20inter-Turkic%20communication.pdf>

академии системологии – <https://usakad.info/1st-congress/>. Там же – два сборника² с материалами первого конгресса.

Решения первого конгресса архиважны и весьма актуальны прежде всего потому, что они приняты коллективно. Некоторые из них уже претворены в жизнь. Например, основываясь на предложениях Амана Джумагулова, создана страница единой тюркской системы письма³. По предложению самой юной участницы первого конгресса Медины Эюбовой открыта в постоянно пополняемом режиме страница, посвященная памяти выдающегося лингвиста, основателя науки о переводе – переводоведении, непреклонного противника русификации тюрков профессора Байрама Гарун оглу Таирбекова⁴, где 8 февраля каждого года запланированы онлайн встречи тысяч его студентов, аспирантов, диссертантов, коллег из десятков стран мира. Да и второй конгресс в нынешнем формате, в частности конференция по оформлению положений новой науки гуманосистемологии⁵ – следствие решений, принятых на первом конгрессе.

Хотя некоторые решения первого конгресса еще на стадии разработки, очевидно, что усилиями коллектива Международной академии системологии примерно к сентябрю будет запущена открытая независимая рейтинговая система индексации научных работ «Türk bilim sistemi» (проект акад.Исмаилова И.Э., Москва). Возможно, не менее важную роль в дальнейшем будет играть Единая тюркская образовательная платформа (проект экс-та Бехнама Арфаэи, Стамбул), в программу которой, думается, обязательно должен быть включён курс по организации научных исследований.

И вот почему.

---

² <https://usakad.info/gallery/Plenar%20iclas.pdf>;

<https://usakad.info/gallery/Kongress-konfranslar.pdf>

³ <https://usakad.info/TWS/>

⁴ <https://usakad.info/reg1/>

⁵ <https://usakad.info/reg4/>

Как известно, результат исследований – научная публикация. Цель публикации – единственная: познакомить широкую научную общественность с новыми и актуальными сведениями и концепциями. Если о степени новизны или актуальности исследования суждение выносят в первую очередь участники конгресса, то задачей оргкомитета является создание всем участникам конгресса, насколько такое возможно, максимально равных условий для обсуждения результатов их исследований. Именно поэтому доклады и тезисы публикуются заранее, до начала конференций и без предварительного рецензирования. Предполагается, что сама конференция и есть коллективный рецензент. Но также предполагается, что каждый из участников обязан представить своё творчество в рамках требований к докладам, разработанных Международной академией системологии (системология – наука о порядке) и утверждённых её Учёным советом (председатель – акад. Джафаров Г.М., Баку).

Вот здесь и начинаются проблемы. Оказалось, что большинство участников произвольно относится к соотношению и оформлению частей представленного к публикации целостного материала. Это касается и к выделениям в тексте, и к таким частям, как аннотации (резюме), ссылки на источники, заголовки таблиц, подписи под рисунками, списки литературы. К сожалению, приходится об этом говорить на пленарном заседании.

Общеизвестно, что любое слово написанное прописными буквами – это аббревиатура. Например, ГОД может быть, скажем, Глобальным Объединением Депутатов, но никак не словом, обозначающим определённый цикл времени. При необходимости выделить цикл, то год – если это важно, год – если это дополнение или год – если это дополнение важно. Далее, допустимы только общепринятые сокращения. Работа над текстом – признак вежливости к читателю.

Цель аннотации (резюме) – это сокращение для читателя времени поиска нужной для него информации, в т.ч. и на другом языке. Рассчитано оптимальное число символов (букв, знаков препинания, пробелов между

словами, цифр, математических знаков). В сумме - это 300. По просьбе Международной академии системологии в издательстве «Asiman», бесплатно выпускающем материалы конгресса (спасибо директору издательства – Агаевой Н.Д., Габала), установлена программа, которая автоматически стирает в аннотациях все символы свыше 300, ставя вместо них знак многоточия. Примерно такая же программа установлена и для ключевых слов – в этом разделе остаются лишь слова до пятой запятой – ведь большинство поисковых программ в интернете ищет лишь такой объем ключей. Краткость – сестра таланта.

Отсутствие аннотации и ключевых слов на одном из тюркских литературных языков, тем более в публикациях конгресса тюркологов, также недопустимо. Согласитесь, обсуждение, например, узбекской проблематики на русском языке без сопровождения аннотации на узбекском (или хотя бы любом другом тюркском литературном языке), может быть расценено как неуважение к узбекскому (тюркскому) читателю.

Следующая несообразность касается заголовков таблиц и подписей под рисунками (текстовками). Ведь, если на таблицу или рисунок нет ссылок в тексте, то теряется и смысл их публикации. Такая неряшливость нарушает также целостность восприятия текста. Участники системологического конгресса априори должны считать системологию «королевой науки». Точность – вежливость королей.

Целостному восприятию текста мешают также ссылки на источники, но без ссылок часто никак не обойтись, впрочем, как и без других комментариев. Если комментарии расположить в самом тексте, то это мешает восприятию, если в конце текста – то же самое, так как приходится постоянно перелистывать страницы. Единственное место для размещения комментариев, в том числе и ссылок на источники – это в сносках на той же странице, где они упоминаются. Одно из основных положений когнитивной психологии: в паре общения оратор – аудитория, иначе говоря донор – реципиент, главное действующее лицо аудитория, а не оратор. Нет смысла говорить в пустоту.

Исходя из этого непонятен раздел «Литература». Во-первых, потому, что это не литература, а лишь список изданий. Сразу возникает вопрос «Список **какой** литературы»? Если это список использованной литературы, то естественны сомнения в полноте эрудиции автора публикации. Если это список рекомендуемой литературы, то требуются объяснения почему именно эта литература рекомендуется и для чего. Объяснения требуются также если это список какой-либо другой литературы.

Всё это издержки современной организации науки и современной научной общественности. К сожалению, приходится обо всем этом говорить на пленарном заседании, хотя у нас есть для обсуждения гораздо более важные вопросы и значительные достижения. Хочется отметить, что расширилась география участников. Выросло число участников (более 70) и количество докладов (64). В этом году, так же как и в предыдущем, выступившие на конференциях участники получают сертификаты, некоторые участники и доклады будут отмечены (автор проекта – акад.Дегенбаев Б.К., Бишкек) особыми сертификатами.

Участникам приславшим доклады на конгресс было предложено выбрать конференцию на которой они хотели бы выступить. По результатам опроса число определившихся было минимальным. Оргкомитет вынужден был самостоятельно принять решение. Это вызвало некоторые трудности, нашедшие свое отражение на сайте конгресса. Но оргкомитет с большинством из таких проблем, кажется, справился. Так, задачи о поведении жидкостей в оболочках, разрабатываемые проф.А.Гараджаевым и другими авторами, первоначально были включены в конференцию по экономике, но в дальнейшем поменяли дислокацию. После внимательного прочтения стало ясно, что решения таких задач имеют общенаучное значение, они могут быть применены к межуровневым переходам «система-среда», внутриуровневым – «система-массив», внутрисистемной динамике, а также связаны с любыми потоками – транспортными, финансовыми, трудовыми, миграционными, потоками сознания, информации и т.п.

Значительное количество докладов – персоналии. Оргкомитет выделил их в отдельное мероприятие.

К вопросам, которые, думается, можно обсудить относятся следующие: Надо ли проводить конгресс каждый год? Надо ли проводить разбиение конгресса на конференции? Надо ли включить в конгресс отдельную конференцию по проблемам образования? И конечно же многие другие.

Еще одно сообщение: Международная академия системологии приняла решение в будущем поручить проведение очных встреч на мероприятиях конгресса местным организациям академии.

От имени Оргкомитета II Международного системологического конгресса тюркологов желаю всем участникам плодотворной и согласованной работы.

д.с.н. Шамсия Таирбекова,

председатель Оргкомитета

II Международного системологического

конгресса тюркологов

Системологический анализ
тюркского социально-экономического и
культурно-территориального пространства
(*Результаты*)

Önéletrajz: A török társadalmi-gazdasági és kulturális-területi tér kialakulásához szükséges feltételek. E feltételek megoszlása az anyag szerveződési szintjei és a rendszer összetettségi szintjei szerint.

Kulcsszavak: *rendszer, törökök, társadalom, gazdaság, kultúra*

Resumo: As condições necessárias para a formação do espaço sócio-econômico e cultural-territorial turco. Distribuição dessas condições por níveis de organização da matéria e níveis de complexidade do sistema.

Palavras-chave: *sistemologia, turcos, sociedade, economia, cultura*

Говорят, был в российской империи штабной генерал. Каждый день ровно в полдень денщик приносил ему чай, а генерал, не отрывая взгляда от бумаг, отдавал один и тот же приказ:

- Отлить и долить!

Денщик выходил из кабинета и, через минуту возвратившись, ставя чай в стакане с подстаканником на стол, рапортовал:

- Исполнено, Ваше превосходительство!

Только тогда генерал пил чай.

Однажды этот денщик заболел. Определили другого денщика. И вот, ровно в полдень новый денщик приносит чай в том же стакане с подстаканником. Генерал по привычке:

- Отлить и долить!

И тут же получает в ответ:

- Отлито и долито, Ваше превосходительство!

Конгрессу системологов проводить системологический анализ, тем более анализ прикладной задачи, всё равно, что жевать фрукты, только что размельчённые в блендере. Анализ тюркского социально-экономического и культурно-территориального пространства является избыточной прикладной задачей.

Социально-экономическое и культурно-территориальное пространство как естественный объект, методы его исследования, определение неизбежности его появления, перечень социально-экономических и культурно-территориальных пространств на настоящий момент, условий их существования – всё это уже давно рассчитано и конечно же опубликовано. Варианты образования тюркского социально-экономического и культурно-территориального пространства и пр. также опубликованы.¹. Поэтому сегодня – только результаты.

---

¹ Таирбеков Б.Б. **Роль синергетики как «интегральной методологии» в мониторинге развития национально-культурных пространств.** В сб.: *Общечеловеческое и национальное в философии: IV Международная научно-практическая конференция КРСУ (25-26 мая 2006 г.) Материалы выступлений /Под общ. ред. И.И.Ивановой/.* – Бишкек: ОсОО «Алмаз Сервис Компани», 2006. – 387с., стр. 138-143;

Bahadur Tahirbəyov. **Müasir iqtisadiyata sistemoloji baxış.** *MEDFond kursların tərkibində mühazirə.* 30.09.2011. I <https://youtu.be/lM-eIFU198Y> və II hissə <https://youtu.be/YdjuThegyd0> ;

Таирбеков Бахадур Байрам оглу **О роли современного человека в природе // Ноосфера. Общество. Человек.** – 2016. – № 1. – 11с.; <http://noocivil.esrae.ru/pdf/2016/1/1481.pdf> ;

Bahadur Tahirbəyov. **Sistemologiya dərsləri.** “*Sistemologiya əsasları*” *WhatsApp qrupunda mühazirə kursu.* Noyabr 2019 – sentyabr 2020 ;

Таирбеков Бахадур Байрам оглу. **О вариантах образования тюркского социально-экономического и культурно-территориального пространства.** *I Международный системологический конгресс тюркологов. Пленарное заседание. Доклады.* “Asiman”, Г., 2022, с. 96, ISBN 978-9952- 8442-0-7, стр.79-95;

Таирбеков Бахадур Байрам оглу. **Новый мировой порядок как новый уровень организации материи.** Там же, стр..27-42 ;

Ибрагим Асадли, Бахадур Таирбеков. **Империя – точка бифуркации фрактала.** *I Международный системологический конгресс тюркологов. Материалы конференций.* “Asiman”, Г., 2022, с. 298, ISBN 978-9952-8442-1-4, стр. 105-112.;

Бахадур Таирбеков, Адаш Токтосунова. **Экономическая стратегия тюркского пространства** (на примере проблем продовольственной безопасности). Там же, стр. 169-176.

Уровень U_{+1} . Внешняя среда. Функциональное пространство взаимодействия.

Ещё не образовавшееся в известном современной науке ареале и пока не имеющее названия предсистемное функциональное пространство верхнего уровня.

Инициация проектов планетарного масштаба и (или) участие в них .
Конкурентное сотрудничество в освоении космоса. Распространение научно-технической и технологической информации. Переход на мировую валюту эквивалентную физическим величинам - килокалории или киловатт-часу.

Уровень U_0 . Система. Тюркское пространство.

Уровень социально-экономических и культурно-территориальных пространств

Создание пространства общетюркского общения. Общий стандарт культурных традиций как генеральная траектория развития. Общая система безопасности. Единая общетюркская система письма. Выработка условий для вступления в тюркское культурно-территориальное и социально-экономическое пространство.

Уровень U_{-1} . Элемент. Общетюркские корпорации.

Корпоративный уровень.

Корпоративное производство средств коммуникации и средств внедрения технологий. А также производство научно-технологической информации и хранение её. Производство общих культурных ценностей и создание центров совместных мероприятий.

Уровень U_{-2} . Аут-связь. Общетюркские корпорации.

Империалистический уровень.

Принятие единой общетюркской валюты – килокалория или киловатт-час. Тюркский образ мышления и культура тюркского пространства как «мягкая сила». Объединение тюркских диаспор. Тюркский бренд как обязательное условие взаимодействия с другими социально-экономическими и культурно-территориальными пространствами.

Уровень U.3. Син-связь. Обмен ресурсами.

Уровень концентрации капитала.

Свободный доступ в пространство общетюркского общения. Свободный обмен информацией. Свободное перемещение внутри тюркского социально-экономического и культурно-территориального пространства – без паспортного контроля и регистрации по месту нахождения. Ликвидация непроизводственных ограничений – патентов, лицензий, налогов, процентов по кредитам, долевого финансового и непроизводственного имущественного участия, роялти и т.д. и пр.

Уровень U.4. Канал. Управление.

Уровень государства.

Раскрепощение государства. Ликвидация таможенного контроля между государствами тюркского социально-экономического и культурно-территориального пространства. Отмена обязательного государственного обучения, обязательного государственного страхования, прямого регулирования социального обеспечения, всех видов обязательных государственных регистраций.

Главные функции государства: расширение сети, охрана, контроль и обслуживание коммуникаций, предупреждение, оповещение населения и ликвидация последствий чрезвычайных ситуаций, налоговое регулирование землепользования, проведение антимонопольных мероприятий, ведение статистики.

Уровень U.5. Инф-частица. Тюркская община.

Уровень этнических традиций.

Местное самоуправление. Введение местных ограничений на вывоз и ввоз сырья, капитала, рабочей силы и товаров. Изменение принудительного налогообложения на добровольное, за исключением налогов на потребление. Социальное обеспечение. Охрана общественного порядка. Регулирование прав и свобод. Сохранение местных культурных традиций.

Уровень U₆. вакуум-частица. Идентификация.

Уровень родовой идентификации.

Основное направление селекции – замена трудового коллектива творческим коллективом.

О проблеме нового качества

Özgeçmiş: Sistemin dogik tanımlarının epistemolojik doğrulaması. Sistem ve dizi. Sistemlerin sınıflandırılması. "Yeni kalite" kavramının sistematik tanımı. Yeni kalitede eğitim için seçenekler. Karmaşıklığı değiştirmeden yeni bir toplam kalitenin ortaya çıkması.

Anahtar Kelimeler: *sistem, karmaşıklık, sınıflandırma, dizi, epistemoloji*

Zusammenfassung: Erkenntnistheoretische Begründung systemdogischer Definitionen. System und Array. Klassifizierung von Systemen. Systemologische Definition des Begriffs "neue Qualität". Bildungsangebote einer neuen Qualität. Das Entstehen einer neuen Aggregatqualität, ohne die Komplexität zu verändern.

Schlüsselwörter: *System, Komplexität, Klassifikation, Array, Erkenntnistheorie*

Пролог

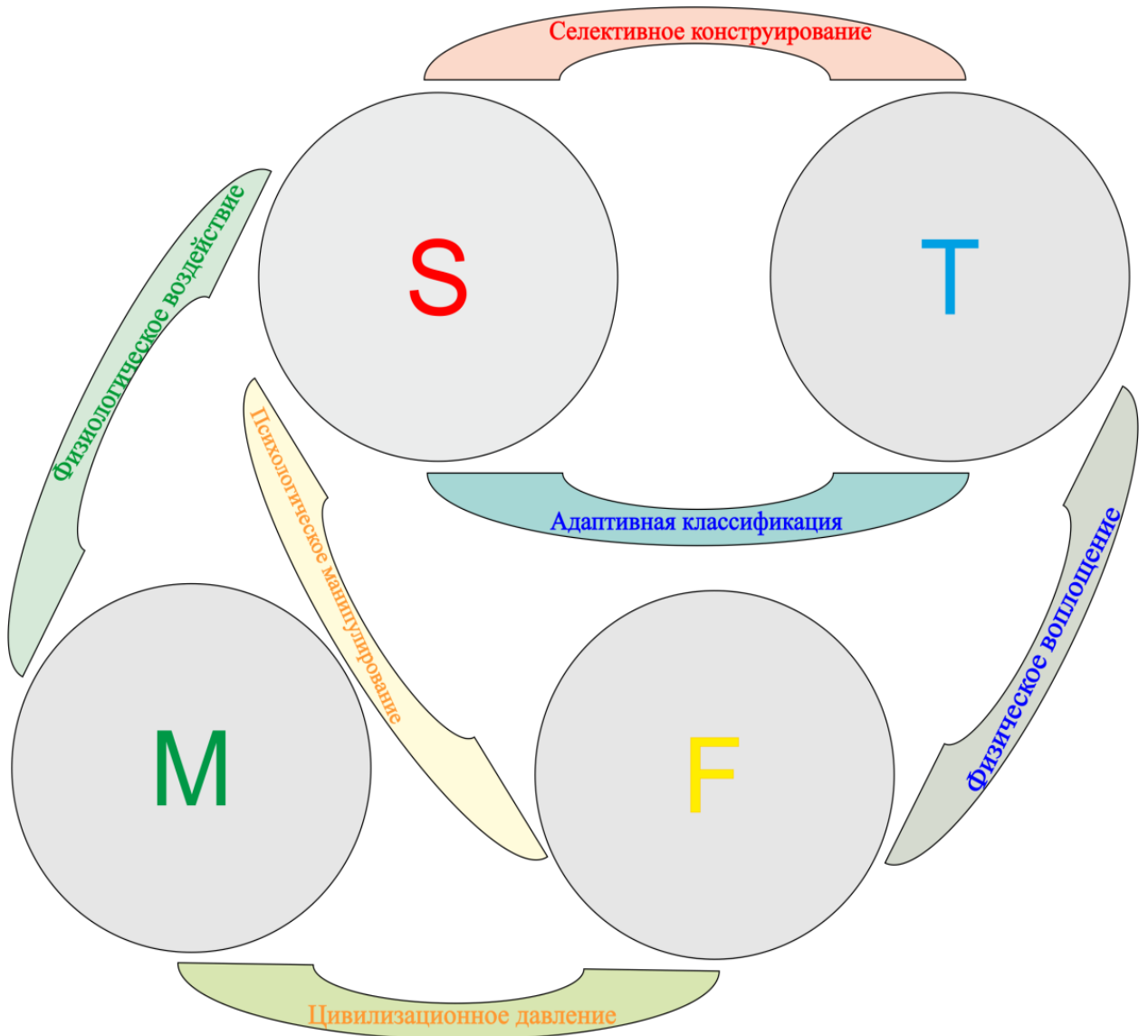
Говорить о «новом» качестве означает найти его отличие от «старого», то есть, прежде всего, определить сущность «старого».

Системология базируется на следующем положении: сущность любого объекта следует отнести к одной и только к одной из четырёх субстанций (*лат.* – *substantia*, *греч.* – *οὐσία*), достаточно чётко определяемых бинарным соотношением оригинал-модель. Иначе говоря, каждый из бесконечного массива всех известных и неизвестных, мыслимых и немыслимых, сотворённых или нет объектов, имеет одну и лишь одну из этих субстанций.

Можно выделить следующие эпистемологические¹ классы (*см. рис.1*).

---

¹ Б.Б.Таирбеков. Эпистемологическая классификация систем. Тезисы IV научной конференции аспирантов вузов Азербайджана. Баку: -1981, 192 с., с.9.

Рис.1. Оригинал-модель бинарное соотношение эпистемологических классов объектов.

Пересечение этих классов является пустым:

$$M \cap S \cap T \cap F = \emptyset \quad (1)$$

Каждый из этих классов есть множество уровней организации:

$$\{u \mid {}^M U \in M\} \quad (2.1)$$

$$\{u \mid {}^S U \in S\} \quad (2.2)$$

$$\{u \mid {}^T U \in T\} \quad (2.3)$$

$$\{u \mid {}^F U \in F\} \quad (2.4)$$

Понятно, что:

$${}^M U \cap {}^S U \cap {}^T U \cap {}^F U = \emptyset \quad (3)$$

Принцип целостности:

внутри субстационального класса уровень организации – множество всех объектов одинаковой сложности:

$$\{x | x \in U; x = \infty\} \quad (4)$$

Принцип включения:

объекты одного уровня организации могут входить в состав объектов другого уровня организации.

При этом:

$$\{x | x \in A; x = \infty\} \cap \{x | x \in B; x = \infty\} = \emptyset \text{ и } \{A; B\} \subset U_l,$$

где l – единица альтитуды (5)

Для тех, кто не знал или позабыл: единица альтитуды (*лат.* altitude – высота) – расстояние, граница между соседними уровнями организации², обозначается « l ».

Теперь (для гуманитариев, социологов, философов и т.д.) почти то же самое только словами.

Характеристики классов:

М-класс.

Семейства класса – множества уровней организации материи³ ${}^M U$. Точное число уровней организации материи стремится к бесконечности ($l_{\lim \rightarrow \infty}$). Каждое семейство этого класса суть множество объектов одинаковой (обратно иерархической) сложности. Если бы вместо альтитуды использовался термин «профундум» или «батос», то не говорили бы об обратной иерархии, так как каждый объект образуется множеством объектов меньшей сложности, но ни один объект не является «родителем» множества объектов меньшей сложности. Каждый объект любого из уровней организации

² Вообще-то, как будет показано далее по тексту, стоило бы назвать эту единицу профундум (*лат.* profundum – глубина) или батос (*греч.* βάθος – глубина), но в системологии прижился термин альтитуда...

³ Bahadur Tahirbəyov. **Sistemologiya dərsləri.** “Sistemologiya əsasları” *WhatsApp qrupunda mühazirə kursu.* Noyabr 2019 – sentyabr 2020.

материи полифункционален и имеет «физическую» природу. Объекты, входящие в состав семейств М-класса, могут оказать физиологическое воздействие на формирование структурных моделей – объектов, составляющих семейства S-класса.

S-класс.

Семейства класса – множества уровней организации сознания $^S U$. Их восемь⁴. Каждое семейство этого класса суть бесконечное нечёткое множество адаптивных объектов одинаковой иерархической сложности. Каждый объект любого из уровней организации сознания суть монофункциональный образ с адаптивно динамически плавающими характеристиками границ и не имеет «физической» природы. Объекты, входящие в состав семейств S-класса – целеопределяющие. Они оказывают воздействие на формирование конструкций – объектов, составляющих семейства T-класса.

T-класс.

Семейства класса – множества уровней организации творчества $^T U$. Их также восемь. Однако взаимно-однозначного соответствия между семействами S-класса и семействами T-класса нет. Каждое семейство T-класса – это бесконечное счётное множество селективных объектов одинаковой иерархической сложности. Каждый объект любого из уровней организации творчества суть конструкция – монофункциональный образ с заранее выбранной конкретной прагматической целью. Хотя цель может меняться в процессе творчества, но она строго определена в каждом акте творения. Такие объекты также не имеют «физической» природы. Объекты, входящие в состав семейств T-класса являются базовой конструкцией для классификации объектов в составе семейств S-класса, а также являются оригиналами моделей F-класса.

---

⁴ Бахадур Таирбеков. **Языковые проблемы общетюркского общения. I** *Международный системологический конгресс тюркологов. Материалы конференций.* “Asiman”, Г., 2022, с. 298, ISBN 978-9952-8442-1-4, стр. 73-80.

F-класс.

Семейства класса – множества уровней организации функциональных моделей FU . Так как таких семейств тоже восемь, а объекты в составе этих семейств являются физическим воплощением целевых конструкций, то каждый объект ограничен и функционально, и адаптивно. И это несмотря на то, что каждое семейство этого класса суть открытое стремящееся к бесконечности счётное множество таких объектов. Каждый объект F-класса является отображением объекта T-класса. Обратное – неверно.

$$f: T \rightarrow F \quad (6)$$

Объекты, входящие в состав семейств T-класса, оказывают цивилизационное давление на объекты M-класса, а также психологическое манипуляционное воздействие⁵ на объекты S-класса.

Итак, уровень организации – это полное множество всех объектов одной субстанции и одинаковой сложности. Уровень организации может быть и пустым множеством, если объектов соответствующей сложности пока нет или они неизвестны, не сотворены:

$$[s \mid S \in U_{+1}; 0 \leq s \leq 1] \quad (7)$$

Определить сложность объекта можно через понятие «система». Надо отметить, что сложность в системологии понимается не количественно (в смысле – большое), а иерархически⁶ – сложное состоит из более простых, пусть даже огромных по размеру компонентов, а не из более малых.

Система есть закрытое (замкнутое) множество объектов одинаковой сложности и одной субстанции, взаимодействующих между собой. Каждый из таких объектов в системе называется «элемент» и обозначается (e). Уровень организации соответствующий системе обозначается обычно как U_0 , а уровень организации соответствующий элементам этой системы как U_{-1} :

$$\{e_1, e_2, \dots, e_n\} = S \quad (8.1)$$

⁵ Qəmbər Cəfərov. **Relaksasiya haqqında.** *Ezoterik biliklərin insan şüuruna təsiri seminarında çıxış.* Bilgah, 7 noyabr 2021.

⁶ Бахадур Таирбеков. **Системная сложность и иерархия пространств.** *Деп. ВКС, 2003, sym. 30M.*

$$[e_1, e_n] = S \quad (8.2)$$

$$S \in U_0 \quad (8.3)$$

$$\{e_1, e_2, \dots, e_n\} \in U_{-1} \quad (8.4)$$

$$U_0 - U_{-1} = 1l \quad (8.5)$$

Совокупность этих простых формул (8.1 – 8.5) выражает репрезентацию системы.

Из изложенного выше следует, что субстанционально существует четыре типа систем: S_m , S_s , S_t и S_f , с компонентами той же субстанции, что и система. При этом, любой уровень организации может быть представлен бесконечным множеством систем.

Системы S_m – это естественные «физические» объекты. Эти системы антиципативно адаптируются к внешним воздействиям. Элементы таких систем взаимодействуют между собой путём непрерывного обмена потоками частиц на две единицы альтитуды⁷, менее сложных, чем элементы. Такие частицы называются син-частицами и обозначаются (j), а их непрерывные обменные потоки называются связями.

Системы S_s – это монофункциональные ассоциативно формирующиеся классы абстракций. Они являются классификациями и также антиципативно адаптируются к внешним воздействиям⁸. Элементы таких систем – постоянно изменяющиеся понятия. Они взаимодействуют путём непрерывного дифференцированного классифицирования ассоциаций через установления отношений подобия между частицами сознания на две единицы альтитуды менее сложных, чем понятия, пройдя через «фильтр» образов. Такие частицы тоже называются син-частицами, но син-частицами структурного моделирования, а непрерывная ассоциативная динамика – отношениями.

---

⁷ Мельников Г.П. Системология и языковые аспекты кибернетики. М.: Сов. радио, 1978.

⁸ Бахадур Таирбеков. О катастрофических нарушениях гладких функций системных адаптаций (К вопросу о прогнозировании чрезвычайных ситуаций). В сб.: 2-ая Международная научно-практическая конференция АзАСУ, Баки, 2002.

Системы S_t – это абстрактные целевые конструкции. Элементы таких систем – неизменяющиеся образы (штампы). Они монофункциональные, и функции их заранее заданы (определены целью). Они взаимодействуют между собой селективным подбором фиксированных образов для сборки (или разборки) целевой конструкции. Весь этот процесс подбора штампов, деталей, блоков можно назвать планированием, конструированием, программированием, детализацией. Участвующие в этом процессе частицы – шагами, этапами, ступенями, стадиями...

Системы S_f – это искусственные объекты «физической» природы. Они суть функциональные модели. Их оригиналы – абстрактные целевые конструкции. Элементы их не обязательно должны быть «рукотворными». Часть из них, или даже все они могут быть естественными объектами «физической» природы, ограниченные в своей полифункциональности для выполнения поставленной конструкцией-оригиналом цели. Однако, если число уровней организации функциональной модели менее восьми, то достижение поставленной цели в полном объёме невозможно. Элементы таких систем взаимодействуют между собой последовательными передачами команд-воздействий.

Таким образом, все «физические» объекты – системы. Все «умозрительные» объекты тоже системы или их компоненты. Согласно принципу включения любой из компонентов можно рассматривать в качестве системы другого уровня организации. То есть, элементы в составе системы уровня организации U_0 , являясь объектами уровня организации U_{-1} , согласно принципу подобия, сами должны иметь в качестве элементов объекты уровня организации U_{-2} . В то же время, согласно принципу целостности, системы не могут обмениваться своими элементами, так как являются замкнутыми множествами. То есть объекты уровня организации U_{-1} не могут обмениваться объектами уровня организации U_{-2} . Но это не мешает им (объектам уровня организации U_{-1}) обмениваться компонентами уровня организации U_{-3} , что и происходит в системе согласно принципу

ресурсосбережения. Как следствие: все объекты суть открытые системы и одновременно замкнутые (закрытые) множества элементов; обменные потоки син-частиц между элементами образуют структуру системы. Совокупность, а фактически сеть, син-связей любой системы составляет её горизонтальную внутреннюю структуру связности и описывается теорией графов.

Иначе говоря, сложность любой системы можно определить как иерархию горизонтальных структур в её составе.⁹

Очевидно, что любой уровень организации могут составлять объекты, как не объединившиеся структурно с другими объектами такой же сложности, так и объединившиеся. То есть любой уровень организации является множеством объектов, часть из которых входит в состав объекта более верхнего уровня организации, а другая часть остаётся относительно него самостоятельной. При отсутствии объекта верхнего уровня организации он создаётся из наименее адаптированной части объектов нижнего уровня. Последние категории объектов при этом становятся внутрисистемными компонентами – элементами, син-частицами и пр. То есть, подмножество любого уровня организации может быть представлено как внутрисистемными объектами, так и «свободноживущими» системами. Указав подмножества «свободноживущих» систем перечислением, а компонентов в составе других объектов через функцию, получим:

$$\{m \mid M \in X, X \subset U_x\} \{m_1, \dots, m_n\} = U_x \quad (9)$$

$$\{a_1, \dots, a_n\} \in U_{-2} \quad (10)$$

Воздействие «свободноживущей» системы на другую такую же систему путём выброса аут-частиц (см. форм.10) также может описываться теорией графов, однако описываться будет не структура, а функциональные пространства испускающих аут-частицы объектов. О структуре связности такой совокупности объектов в этом случае говорить нельзя, так как такая совокупность не является замкнутым (закрытым) множеством. Она способна

---

⁹ Таирбеков Б.Б. **Метод разграничения биологических уровней организации материи.** Баку, 1979. Деп. АзГИФК. 16с.

реагировать на внешнее воздействие, качественные и количественные характеристики которого, лежат в пределах, ограниченных порогами восприятия, входящих в такой массив «свободноживущих» систем. В зависимости от воздействия граф связности такого массива может изменяться без возникновения нового уровня организации, лишь с переходом в иное агрегатное состояние. Однако, процесс перехода в иное агрегатное состояние без изменения уровня организации воспринимается как кризис. Продолжительность такого кризиса может быть рассчитана и без применения системологии, просто исходя из условий перехода и мощности массива. Однако и такой переход в иное агрегатное состояние можно рассматривать как появление нового качества¹⁰ с точки зрения принципа перехода количества в качество.

Как следствие, разница между макрообъектом и микрообъектом лишь количественная. Если быть точным, то макрообъект и объектом назвать нельзя. С точки зрения системологии, это – массив.

Для полноты картины рассмотрим определение «новое». Оно может быть совершенно новым, то есть таким, которого никогда не было (v_1). Может быть неожиданно новым, тогда, когда объект проявил новое, неизвестное доколе качество (v_2). Может быть ожидаемо новым, то есть подтверждающим, что объект в определённых условиях должен проявить данное качество (v_3). Может быть новым вместе с открытием нового объекта (v_4). Во всех этих случаях новое может быть и отрицательным, например, при потере качества, и нейтральным (v_0). когда изменение качеств объекта при воздействии на него не произошло или не зарегистрировано.

Этих дефиниций, думается, будет достаточно для того, чтобы перейти к проблеме нового качества. Следует также отметить, что «качество» здесь рассматривается как признак, свойство, и не несёт прагматического смысла

---

¹⁰ Эльдар Султанов. **Кризис и агрегатные состояния. Феномен продолжительности перехода.** Выступление на семинаре «Прикладная системология. Приложение к философии». Гах, 16-17 ноября 2022 года.

такого, например, как характеристики качества в торговле, производстве или в шахматах.

Очевидно, что понятие «новое качество» неоднозначно. Значит, и проблема нового качества, и тем более алгоритмизация процесса его появления, имеет множество вариантов. Можно рассмотреть некоторые из них, приведя соответствующие примеры.

Вариант v_1 .

Всегда существует уровень организации, в котором есть локальная совокупность объектов не обязательно взаимодействующих друг с другом на уровне организации U_{+1} (внешняя среда)¹¹ или взаимодействующих друг с другом на этом уровне стохастически (мерцающая структура)¹². Если часть объектов такой совокупности начинает взаимодействовать между собой детерминистически, то есть между этими объектами обменные потоки аут-частиц становятся непрерывными, то появляется новое качество – эмерджентность. Часть объектов, входивших в совокупность, замыкаясь в новые системы, становится их элементами, функциональное пространство, образованное аут-связями, превращается во внутреннюю структуру син-связей, а аут-частицы теперь выполняют роль син-частиц. Почему так происходит объяснено в работе.¹³

В качестве примера можно привести описанное в статье¹⁴ или в докладе¹⁵, современное образование социально-экономических культурно-

---

¹¹ Бахадур Таирбеков. **Первое краткое резюме: Системная эволюция.** В кн.: Стратегия выживания (Очерки эволюционной экономики). Г., «Asiman», 2004, 288с. Стр. 11-26.

¹² Бахадур Таирбеков. **Принципы классификации биологических систем.** *Деп. Всемирный клуб системологов (ВКС)*, 2002, sym. 210М

¹³ Бахадур Таирбеков. **Третье краткое резюме: Иерархия пространств.** В кн.: Стратегия выживания (Очерки эволюционной экономики). Г., «Asiman», 2004, 288с. Стр. 43-58.

¹⁴ Таирбеков Бахадур Байрам оглу. **О роли современного человека в природе // Ноосфера. Общество. Человек. – 2016, №1.** 11с: <http://noocivil.esrae.ru/pdf/2016/1/1481.pdf>

¹⁵ Таирбеков Бахадур Байрам оглу. **Новый мировой порядок как новый уровень организации материи.** *I Международный системологический конгресс тюркологов.*

территориальных пространств, в том числе и тюркского а, если угодно, то и божественное сотворение Адама из глины и (или) по своему образу и подобию.¹⁶

Вариант v_2 .

Качество может быть неожиданно новым, иначе говоря, эвристически новым, что попросту означает недостаток знаний об объекте, проявившим это качество. Так как знания априори не могут быть абсолютно полными, то неожиданность вариабельна, однако может быть рассчитана.¹⁷ Как следствие, любое знание признанное абсолютным, являясь по определению неизменяемым, есть пустое множество с мощностью равной нулю.

При изучении нового качества представление об объекте ассоциативно классифицируется. Процесс этот цикличен и символично бесконечен.¹⁸ Причём, не представляет особой важности, добыта ли эвристика экспериментальным или аксиоматическим путём¹⁹.

Конечно же, если неожиданно сошла снежная лавина, произошло землетрясение или бутерброд, выпав из рук, оказался на земле маслом вверх, то эта неожиданность говорит только о недостатке знаний или ложности представлений о процессе. В первом случае – проще: знания можно пополнить. Во втором – сложнее. Всегда, как указано в работе,²⁰ найдётся тот, кто будет утверждать, что главное свойство бутерброда всегда падать маслом вниз, просто на этот раз масло намазано не с той стороны.

Пленарное заседание. Доклады. Г., “Asiman”, 2022, с.96, ISBN 978-9952-8442-0-7, стр.27-42.

¹⁶ Книга «**Бытие**», гл.1:27, гл.2:7.

¹⁷ Zadeh L.A. **Fuzzy sets.** *Information and Control*, 1965. Т.8, №3. Р. 338-353.

¹⁸ Firengiz Rüstamova. **Yeniden dönüştürün sembolü 8!** *I Международного системологического конгресса тюркологов. Материалы конференций.* “Asiman”, Г., 2022, с. 298, ISBN 978-9952-8442-1-4, s. 231-234.

¹⁹. Hüseyin Cavadov. **Kitabı aç – bələdan qurtar.** “*İlahiyyət və insan*” seminarında çıxış. Qəbələ, 12 sentyabr 2010.

²⁰ ; Ильгар Исмаилов, Бахадур Таирбеков. **Тюркский манкуртизм в современной науке.** *I Международного системологического конгресса тюркологов. Материалы конференций.* “Asiman”, Г., 2022, с. 298, ISBN 978-9952-8442-1-4, стр. 87-90.

К этому же варианту можно отнести все чудесные явления, чудотворные практики, панацеи...

Вариант v₃.

Обратный вариант – новое качество возникло именно так как и ожидалось. Такая предсказуемость тоже зависит от накопленных знаний об объекте, точнее от прогностической значимости теории или гипотезы, на основании которой делался прогноз.

Известно большое количество открытых новых химических объектов, свойства которых были заранее определены и им уготовлены места в периодической таблице химических элементов, например, галлий. Кометы, орбиты которых близко расположены к Земле, пролетая мимо, создают на нашей планете вполне предсказуемые возмущения. Ферменты, открытые именно потому, что требовалось найти катализатор для выполнения реакции в сопряжённой биохимической цепи.

Как следствие, из двух английских лордов, заключивших пари, один – подлец (тот, который знает, но спорит), другой – дурак (тот, кто не знает, а всё равно спорит). А судьи и наблюдатели – просто безнравственные негодники.

Вариант v₄.

Если творец сотворил, а создатель материализовал образ Луны, например, запустив в космос искусственный спутник, то этот новый спутник, конечно же, будет обладать новым качеством. Хотя это качество к Луне не будет иметь прямого отношения, всё же является свидетельством того, что Земля не опирается на спины трёх слонов, а те, в свою очередь, не стоят на черепахе, плавающей в огромном океане. Значит, необходимые знания для запуска спутника на околоземную орбиту у творца и создателя есть. А вот когда их недостаточно, то вместо грозы получается розовая коза с рогами на ноге.²¹ Но новым качеством (и не одним!) эта коза обладать всё же будет. Например, станет персонажем шлягера.

---

²¹ <https://teksti-pesenok.pro/14/Otvajnyy-Shirak/tekst-pesni-Volshebник-nedouchka>

Вариант v_0 .

Если при воздействии на что-либо, например, солнце на небе или воду в чайнике, воспринимаемые как объекты, изменение качества не происходит, то этот «объект» не система, а массив, то есть ограниченное открытое (не замкнутое) множество объектов одинаковой сложности. При неизменном векторе продолжительного воздействия, согласно законам сохранения и общенаучному принципу перехода количества в качество, новое качество будет наблюдаться в виде изменения состояния массива²², но без изменения уровня организации объектов, составляющих этот массив.

Помимо выкипевшей или замёрзшей воды в чайнике можно привести множество разных примеров: титрование буферных растворов²³, внутренняя конверсия изомерных нуклидов²⁴, спекулятивное высказывание²⁵...

Эпилог

Читатель может задать вопрос: а надо ли было так подробно описывать и без того понятное? Эрудиция и интеллект такого читателя без сомнения заслуживают всяческих похвал. Однако надо иметь в виду, что эта работа рассчитана не только на специалистов, но и на широкий круг философов (каждый, хочет или не хочет он этого – философ).

Если бы некто предложил каннибалу заняться мозговым штурмом²⁶, интересно ли, что стало бы с черепной коробкой этого некто, предложившего такое каннибалу? (Предлагаем найти оба варианта ответа 😊).

---

²² Эльдар Султанов – там же.

²³ https://studme.org/120932/matematika_himiya_fizik/bufernye_rastvory#400

²⁴ Otto Hahn. **Über eine neue radioaktive Substanz im Uran** // *Berichte der Deutschen Chemischen Gesellschaft*: magazin, 1921, Bd. 54, Nr. 6. S. 1131—1142.; Русинов Л.И. **Изомерия атомных ядер** // *Успехи физических наук: журнал*, 1961, Т.73, №4. Стр.. 615-630.

²⁵ Карапет Арутюнян. **Если говорить долго, получается правильно**. *Всекавказский полумесячник «Горец»*, №4. Стр.4.

²⁶ Osborn, Alex F. **Applied Imagination: Principles and Procedures of Creative Problem Solving**. New York: Charles Scribner's Sons, 1953.

Конференция «Перспективы развития общетюркского языка»:

Şirmyrat Agaýew

Şasoltan Orazowa

Türki dilleriniösdürmekde türki döwletleriň birligi

Аннотация: Тюркский – родственный язык, восходящий к единой языковой базе – пратюркской. В результате сложной многолетней истории тюркоязычных народов все тюркские языки претерпели изменения на определенных уровнях (фонематическом, морфемном, лексическом, синтаксическом). В то же время тюркские языки сохранил...

Türk dili ýeke-täk dil bazasyna - proto-türk diline gaýdýan baglanyşykly dillerdir. Türk dilli halklaryň çylşyrymly uzyn taryhynyň netijesinde ähli türk dilleri belli bir derejede (fonemiki, morfemiki, leksik, sintaktik) derejelerde üýtgeşmelere eýe boldy. Şol bir wagtyň özünde, türk dilleri ýeke-täk dil bazasyna alyp barýan umumy aýratynlyklary saklady. Türk dilleri elmydama dünýä dilçileriniň ünsüni özüne çekdi we işjeň öwrenildi. Türk dilleri dünýä lingwistleriniň ünsüni hemişe özüne çekipdi, örän gadymy ýazuw döpleriniň bardygyny, dünýäniň dürli künjeklerinde we ýüze çykyşlarynyň hersinde giňden ýaýranlygy sebäpli işjeň öwrenildi. Talyplaryň dürli ylmy teoriýalar bilen meşhur türk alymlarynyň eserleri bilen tanyşmagy, tejribe görkeziji ýaly, okuwçylaryň öwrenilýän dili we ene dilini has çuňňur we has giňişleýin öwrenmek islegini we islegini kemala getirmäge köp kömek edýär. Dil öwretmek, ene ýa-da daşary ýurtlydygyna garamazdan, iki taraplaýyn aragatnaşyk, esasan gürelemek endiklerini ösdürmäge gönükdirilen iş we diliň beýanynyň doly tertibi, berk logika we görkeziliş yzygiderliligi ýaly düzgünlerdir. Ylmy gözlegler üçin has häsiýetli material, bulaşyklyk bu ýerde birinji hatarda bolup bilmez. Has köp aragatnaşyk we amaly iş, okuwçynyň isleg we gyzyklanma bilen işleýän wezipeleri, okuwçynyň dili ýaly kök bolsa-da, dil öwretmek üçin aýrylmaz şertlerden biridir.

Bu ýa-da türk dilini öwredeniňde esasy maksat başga bir dili öwrenmek däl-de, ene diliniň näbelli ýollaryndan özüne çekiji syýahat etmek, taryhy nukdaýnazardan has çuňňur bilmek. 1980-nji ýyllaryň ahyrynda - 1990-njy ýyllaryň başynda "Demir perdäniň" ýykylmagy, dürli döwletler we halklaryň arasynda ylym, şol sanda dürli ugurlar we ugurlar boýunça has işjeň we köptaraply aragatnaşyk we hyzmatdaşlyga ýol açdy. Türkologiýada bu tematiki ugurlaryň giňelmeginde, teoretiki esaslaryň we meseleleriň çuňlaşmagynda, dil, halk döredijiligi, taryh, etnografiýa we türk dilli etniki materiallary ýygnamak we soňraky deňeşdirme derňewi maksady bilen ekspedisiýa gözlegleriniň işjeňleşmegi bilen öz beýany tapdy. dürli yklymlarda we dürli şatlaryň sebitlerinde ýaşaýan toparlar. Şeýle hem, türk dillerini okatmagyň akademiki dersler, bir ýa-da başga bir türk dilini ýa-da dillerini bilmek, diňe bir diplomatlar we hünärmenler tarapyndan däl, eýsem işleýänler tarapyndan hem ýüze çykdy. Bu nukdaýnazardan, käbir türk dilleriniň öwredilip başlanan bilim edaralarynyň topary ep-esli giňeldi. Taryhy ösüş döwründe ähli türk dilleri dialektleri we şiweleri emele getirdi, umuman (fonemiki, morfemiki, leksiki, sintaktik) derejelerde, etniki toparlaryň bu ýollara giren aragatnaşyklarynyň we baglanyşyklarynyň täsiri astynda köp üýtgeşmeler bolup geçdi. migrasiýa we käbir sebitleriň ösüşi. Taryhy ösüş döwründe ähli türk dilleri dialektleri we şiweleri emele getirdi, umuman (fonemiki, morfemiki, leksiki, sintaktik) derejelerde, etniki toparlaryň bu ýollara giren aragatnaşyklarynyň we baglanyşyklarynyň täsiri astynda köp üýtgeşmeler bolup geçdi. migrasiýa we käbir sebitleriň ösüşi. Türk gözlegleri boýunça nazaryýet alymlary we amaly mugallymlar bu ugurda üstünlikli hyzmatdaşlyk edip bilerler. Özara öwrenişmek, başga bir dili özleşdirmegiň "tikenli ýoluny" ýeňip geçen belli bir adamy agzamaz ýaly, her dili hökman baýlaşdyrar. Galyberse-de, esasanam biziň döwrümüzde - açyklyk we globallaşma döwri, "Näçe dil bilýärsiňiz, näçe gezek adam bolsaňyz" giňden ýaýran sözüň dogrulygyna we hakykatyna şübhelenmek kyn.

Türkler - bir halk, 16 döwlet, 210 million adam.

1. Azerbaýjan (Azerbaýjan türkleri - 10 million adam)
2. Eýran (Azerbaýjan türkleri - 40 million adam)

3. Türkiýe (Türkler - 80.0 million adam)
- 4 Kipr (Türkler - 1,0 million adamlar)
5. Siriýa (Idlib, Türkomanlar - 1,0 million adam)
6. Yrak (Kirkuk, Azerbaýjan türkleri - 3.0 million adam)
7. Owganystan (Kizilbaş -10 adam)
8. Hytaý (uýguriýa, uýgur - 10 million adam))
9. Türkmenistan (6 million adam)
10. Özbekistan (32 million adam)
11. Gazagystan (Garagalpklar 18 million adam)
12. Gyrgyzystan (7 million adam)
13. Ukraina (Krym) (0,7 million adam)
14. Moldawiýa (Gagauzlar 200 müň adam)
15. Litwa (200 müň adam)
16. Russiýa Federasiýasy (Tatarlar 7 million adam) Başkirlar (5 million adam) Çuwaşlar (2 million adam)
- Ýakutlar (500 müň adam) Hakaslar (200 müň adam)
- Tüwililer (300 müň adam) Altaýlylar (300 müň adam)
- Tofalar (5 müň adam), Şors (5 müň adam).

Çyzgy 1. Türki halklarynyň ýaşayan ýerleri dünýäniň geografik kartasynda görkezilen

Başga bir tarapdan, medeni we lingwistik bitewilik diňe hakyky sosial-ykdysady pragmatika (we dini we medeni- lingwistik faktorlaryň hemmesi dogry däl) rus federalizminiň bar bolan konfigurasiýalaryna düýpgöter şübhe döreden ýagdaýynda täze geosyýasy üýtgeşmeleriň çeşmesine öwürlip biler. "Syýasy prosese synçylaryň miýopiýasy"¹ hadysalaryň tebigy gidişine "düşünmeýän", dini "utilitarizm giňişligi" kontekstine gaýdyp getirýän argumentler "arassalanan" ýaly görünýär. Täze döwür, tankytlara garşy durmaýar. Munuň ýaly peýdalylyk, Galkynyş we Täze döwür döwründen başlap, ruhanylyga garşy däl-de, iň bolmanda döwletiň jemgyýetçilik guramasy hökmünde dünýä inen pursatyndan başlap döwletiň wezipelerine girýär. Bu mowzudaky jedeller, ruhanylyga garşy şübhelenmek kyn bolan Awgustin, Dante we beýleki teoretikleriň eserlerinde jikme-jik görkezilýär. Türk dilinde gürleýän halklar bilen türk däl gelip çykyşy bolan mongollar we altaýlylaryň arasynda bolup biläýjek siwilizasiýa arakesmesi, şeýle hem ruslar bilen bir hatarda, geosyýasy strategiýalar bilen öwezini dolýar. medeni taýdan birleşdirilen täze jemgyýetleri döretmegiň şerti hökmünde Russiýada sebitleşme. Şol bir wagtyň özünde, ylmy merkezler medeniýetiň bitewi potensialyny saklamagyň ýollary hökmünde hereket edýärler, bu ugurda lingwidual prosesler öwrenilýär, global aragatnaşyklaryň çäginde medeniýetler aragatnaşygy mozaikasynda öz etnik toparlaryny görkezýän milli ylmy elitalaryň özara täsiri bar; we sebit gatnaşyklary. Bu bilim we gözleg merkezleri bilen baglanyşykly "çagalar" hökmünde goldanýan dürli bilim taslamalary, bilim giňişliginiň birleşmegi sebäpli jemgyýetçilik-syýasy giňişligi birleşdirmek üçin hakyky mümkinçilik döredýär. Bu ugurda esasy oýunçylaryň biri Türkiýe Respublikasydyr. Beýlekisi, aç-açan sebäplere görä Hytaý. Russiýa, bu tendensiýalary ylmy seljermekden daşda durmaýar, bu bize bu amallary dolandyrmagyň "tigrini" mynasyp serişdeler bilen elinde saklar diýip umyt etmäge mümkinçilik berýär.

Edebiyat:

---

¹ Gajiyewa N.Z. Türk dilleri // Dünýä dilleri. Türk dilleri. M . 1997:543 s.

Baskakow, N. A. (1962) Türk dillerini öwrenmek üçin giriş. Mugallym: Higherokary mekdep. 331 s.

Baskakow, N. A. (1966) Türk dilleri (umumy maglumatlar we tipologiki aýratynlyklar) // SSSR halklarynyň dilleri. Mugallym: Ylym. T. 2. Türk dilleri. 529 s.

Batmanow, I. A. (1963) Häzirki zaman gyrgyz dili. Frunze: Gyrgyzystanyň Ylymlar akademiýasynyň neşirýat. SSR. 165 s.

Gajiýewa, N. Z. (1997) Türk dilleri // Dünýä dilleri. Türk dilleri. M .: Indrik. 543 s.

Ususupakmatow, L. (1983) Gyrgyz diliniň Sibir türk dilleri bilen gatnaşygy. Frunze: Ilim. 139 s.

Sibirde we uzak gündogarda türki yzlar

Abstract: Turkic peoples live in the space between the Mediterranean Sea and the Indian Ocean. There are about forty nation who speak Turkic languages today. The commonalities in the languages of these peoples make it possible to say that they belong to the Turkic language family. Although the historical eve...

Türki halklar Ortaýer deňzinden, hindi ummany aralykda, giň ýaýrawda ýaşaýarlar. Häzirki türki dillerde sözleşýän kyrk töweregi halk bar. Bu halklaryň dillerindäki umumylyklar olaryň türki diller maşgalasyna degişlidigini aýtmaga doly esas berýär. Taryhy wakalar, geografiki ýerleşýän ýerleri bilen baglanyşykly ýaşawyş türki dilleriň ençemesinde birnäçe aýratynlyklaryň ýüze çykmagyna sebäp bolsa-da, özenine täsir edip bilmändir. Türki dilli halklaryň ylymda, ykdysadyýetde, medeniýetde dünýä ösüşine goşýan goşantlary hem barha artýar. Türküşynaslyk ylmy hem şunuň bilen baglylykda aýratyn ähmiýete eýedir. Dünýäniň çar künjüne ýaýran türki halklaryň sözlerini toplamak, umumylyklaryny öwrenmek bolsa dilçileriň gyzyklanma bilen işleýän ugurlarynyň biridir. Türki dilleriň gelip çykyşyna, ýerleşýän ýerine, ýaşyna esaslanyp toparlara bölmekde alymlar - Mahmyt Kaşgarly, W.A.Bogorodiskiy, W.W.Radlow, F.Ý.Korş, A.N.Samoýlowiç, S.Ý.Malow, N.A.Baskakow degerli işleri bilen türküşynaslyk ylmyna uly goşant goşupdylar. Häzirki wagtda Türkmenistanyň ylymlar Akademiýasynyň ylmy-barlag institutlarynda, ýokary okuw jaýlarynyň taryh, geografiýa we dil-edebiyat fakultetlerinde toponimika öwrenilýär .

Toponimika üç ylmyň: dil biliminiň, taryhyň we geografiýanyň çäginde bolan ylmyň pudagydyr. Türki halklaryň toponimikasynyň öwrenilmeginiň wezipesi hem degişli geografiki ýerlerde ýer-ýurt atlarynyň ýüze çykyş taryhy, olaryň aňladýan manylary, ol atlaryň dürli döwürlerdäki üýtgemeleri bilen baglanyşykly ylmy-barlag işleriniň alnyp barylmagydyr.

Geografiki atlar edebi eserlere milli öwüşgin bermegiň neyjeli usullaryndan biridir. Her bir toponim ony döreden halkyň tebigata bolan garaýşy, durmuş gözýetiminiň, döredijilik ylhamynyň, ylmy düşünjesiniň, hyýaly oýlarynyň önümidir. Ençeme atlar barada dürli rowaýatlar döredilip, gyzykly aýtgylar hökmünde agyzdan agyza geçip gelýär.

Iş ýüzünde ýokary okuw jaýlarynda talyplara toponimleriň (Ylaýta-da öz ýaşaýan obalarynyň, şäherleriniň, çeşmeleriniň, çaýlarynyň we ş.m atlary) aňladýan manylaryny düşündirmeklik sapagyň gyzykly geçmegine, berilýän maglumatlara talyplar tarapyndan gowy düşünilmegine, olaryň ylmy barlaglary alyp barmak höwesiniň artmagyna ýardam edýär. Belli taryhçy N.I.Nadeždin “Taryhy öwrenmeklik taryhy kartany öwrenmekden başlanýar” diýip belläpdir. Ol “Toponimika – bu ýeriň dilidir, ýer bolsa geografiki atlar arkaly adamzadyň taryhy ýazylan bir kitapdyr” diýip belleýär.

“Ýer-ýurt atlary edil halkyň döreden aýdymlary, tanslary, rowaýatlary, gadymy binalaryň haşamly nagyşlary, geçmeşiň çeper elli gelin-gyzlaryň dokan gölleri we keşdeleri ýaly halk döredijiliginiň täsin we ajaýyp ýadygärligidir” diýip rus ýazyjysy Lew Uspenskiý belleýär.

Her bir zadyň, hadysanyň, şol sanda geografiki ýerleriň hem öz ady bolup, şol atlaryň ýüze çykyşyny, olaryň tebigy we taryhy nukdaý nazardan ähmiýetini, häzirki wagtda tutýan ornuny öwrenmekligiň uly ylmy hem-de amaly ähmiýeti bar.

Ýer-ýurtlara dakylan atlar ýeriň häsiýetli alamatlaryny bildirýan we nähili hem bolsa, belli bir many aňladýan sözlerden hasyl bolýarlar. Manysyz toponim ýokdur.

Häzirki wagtda manysy unudylan ençeme ýer-ýurt atlary hem olary ilki döreden halk üçin düşnükli sözlerden emele gelipdir. Olaryň ilki başdaky manysyny tapmak, oňa düşünmek bolsa etimologik derňew geçirmek bilen belli bir derejede mümkindir.

Ýer-ýurt atlarynyň ýüze çykyşy, olaryň aňladýan manylary has ilki döwürlerden tä şu günlere çenli her bir bilesigeliji adamyň, alymlaryň, ýazyjylaryň, syýahatçylaryň we beýlekileriň ünsüni özüne çekýar. Sebäbi ýer yurt atlarynyň

manysy diňe bir bilesigelijiligi kanagatlandyrmak bilen çäklenmän, ylmyň dürli pudaklary üçin gymmatly maglumatlary hem berýar.

Ýer-ýurt atlary uzak wagtyň dowamynda üýtgeşsiz saklananlygy üçin, olarda diliň sözlük goruna girýän gadymy sözler köp duş gelýar. Köne sözlerden “ünüz” (derýa), “müňer” (çeşme), “suwlag, suwar” (güzer) ýaly ençeme sözleriň dilde öň bolandygyna toponimler şaýatlyk edýar, emma soňra bu sözler öňki manylarynda ulanylyşdan düşüp galypdyrlar ýa-da başga sözler bilen çalyşylypdyrlar.

Türki halklaryň ýaşaýan sebitleri juda giň bolup, olaryň iň täsin maglumatlary, syrly taryhy wakalary özüne siňdiren arealy türki halklaryň iň gadymy ýurdy hasaplanýan Russiýa Federasiýasynyň Sibir sebitidir. Sibirdе ýakutlar, tywalar, hakaslar, şorlar, altaýlar, çulumlar ýaşaýarlar. Bu türki halklaryň ýaşaýan ýerleri rus topraklarynda bolsalar hem, durmuşyň ähli ugurlarynda türki sözler, türki medeniýetiň we durmuşyň yzlary saklanyp galypdyr.

Türki dilli halklaryň toponimikasynyň öwrenilmegi ähmiýetli we gyzykly ugurlaryň biridir. Toponimika – leksikologiýada geografik atlary öwrenýän bölüm ýa-da belli bir ýeriň geografik atlarynyň jemi diýmegi aňladýar. Şäherleriň, obalaryň, deňizleriň, derýalaryň, çeşmeleriň hem şol ýeriň medeniýetine, taryhyna, edebiýatyna siňip giden taryhy bolýar. Toponimika öz içine birnäçe bölümleri alýar. Gidronimika: suw bilen baglanyşykly geografiki atlara; oronim: belentlikleriň (daglary, belentlikleriň...) atlary; oýkonim: ilatly ýerleriň atlary; mikrotoponim: uly bolmadyk ýer-ýurt atlaryna (ady az sanly adamlara belli bolan ýerler); geonim: köçeleriň, geçelgeleriň atlaryna aýdylýar.

Sibirdäki we Uzak gündogardaky köki türki dile degişli bolan gidronimler we olara degişli mysallar türkologlar üçin aýratyn gyzyklanylýan ugurlaryň biridir. Işimiziň maksady gidronimik atlaryň dakylýş aýratynlygy, onuň şeýle atlandyrylmagyna namäniň esas bolanlygy, ýerleşýän ýeriniň hasiýetiniň, ýaşaýan ilatynyň, taryhy wakalaryň haýsysyna görä şeýle atlandyrylandygyny derňemek we olary türkmen dili bilen deňeşdirip öwrenmekdir. Elbetde, munuň üçin ilki bilen Sibiriň kartasyny öwrenmek, bu barada maglumatlary ýygnamak, bu ugurda

ýazylan işleri okamak we geografiki atlary dilde derňemek usulunda iş alyp barmak gerekdir.

Sibir – sözüniň döreýşi barada garaýyşlar köpdürlidir. Ýazuwly edebiyatda XIII- asyrdan ilkinji gezek agzalýan Sibir sözüniň köki köne türki dillere degişlidigi barada çaklamalar bar. Sansyz gar syrgynlary bolup gar tozgalarynyň süpürýändigini aňlatmak üçin “süpür”, “seber” sözlerinden häzirki Sibir sözi döräpdir diýen garaýyş; tatar dilindäki “sib” ýatan “ýir” ýer diýmegi aňladyp “ýatan ýer” diýmegi aňladýar diýen garaýyş hem dilçi alymlar tarapyndan hasaba alnandyr.

Şu iki garaýyşa esaslanmak bilen Sibir sözüniň türki sözdüginini ynamly aýtmaga esas bar.

Sibirdäki gidronimler

Sibirdäki gidronimler etimologiýasy boýunça mongol, rus we türki dillere degişlidir. Olardan iň ýygý duşýany elbetde türki atlardyr. Meselem, derýalaryň, kölleriň atlary: Adyr-Şiwi, Aýby-Höl, Aýlyg-Ary, Ak-Attyg-Höl, Ak-Daştyg-Höl, Allagylyg – Höl, Algyý-Höl, Askyr-Höl, Agyş, Adyr-but, Ajyk, Azööt, Aýlyg, Aýlygbaý, Ak, Ak- Adyr, Ak-Beldir, Ak-Kara-Sug, Ak-Oý, Ak-Oýuk, Ak-Soýak, Ak-Sug, Ak-Tal, Aldyý-Ak, Ak-Adyr, Aldyy-Bugaş, Anaý-Orug, Arga-Sug, Arga-Çaryk, Art-Aksy, Aryskan, Aryskan-Adyr, Aýlyg, Baý-Beldir, Baýlaňnyg-Üzük, Baý-Söt, Baý-Hak, Barlyk, Başky-Adyr, Baý-Höl, Başgy-Höl we ş.m.

Bulardan birnäçesine aýratynlykda düşündiriş berip geçeliň. Olaryň atlandyrylyşy, etimologik aýratynlygy barada garaýyşlar dürli-dürlidir.

“Biý-suu” Altaý topraklaryndaky esasy derýaleriň biridir. “Biý” – “baý” suu - suw diýmegi aňladyp “baý suw” “jenap suw” (deňeşdir häzirki zaman türk dilindäki “beý – jenap”) diýmegi aňladýar. Bu derýaüň ady türkmen dilinde “suw aga” diýip suwy hormatlamak, ony ýaşayyşyň gözbaşy edip goýmak, ony sylamak ýaly türki döp-dessurlar bilen hem baglydyr. Hatda suwuň ýanyna barylarda “Salawmaleýkim, Suw aga!” diýlip salam berilip suw almak häzirki wagtda

türkmenleriň ýaşadyňan dessurlarynyň biridir. Şulara esaslanyp, “Biý-suu” türki dille degişlidir diýip aýtmak bolar.

“Katun” Altaýda ýerleşýän bu derýa häzirkî türki dillerde hem ulanylýan “hatyn” sözi bilen baglanyşyklydyr.

“Baýjigit” (deňeşdir beg – beý ýigit) Altaýda ýerleşýän bu derýanyň ady “baý” hem “ýigit” sözleriniň goşulmagyndan emele gelendir. Hormatly ýigit diýmegi aňladýan bu derýaüň ady türki dillde sözleşýänleriň ählisine düşnükli bolup häzîr hem ulanylýan sözdür.

“Akalaha” Altaýyň Koş-agaç raýonuna ýerleşýän bu derýaüň ady goşma at bolup “ak” sözi reňki aňladyp “alaha” sözi häzirkî türkmen dilindäki “akaba” ýagny suwuň akýan ugry diýmegi aňladýar. Bu derýa öz adyny çalymtyk akýan suwundan alyp gaýdýar.

“Baýkal” Sibiriň mawy gözi diýip tanalýan dünýädäki iň çuň derýaleriň biridir. “baý” we “köl” sözleriniň birleşmeginden emele gelen bu goşma at bol suw, giň suw, uly suw ýaly manylary berýär.

“Ýeniseý” derýasy dünýäde ululygy boýunça başinji ýerdedir. Türkiler üçin has-da ähmiýetli bolmagynyň sebäbi bu derýanyň boýunda uly-uly döwletleri gurandyklary, gadymy ýazuw ýadygärlikleriniň biri bolan Orhon-Ýeniseý daş ýazgylarynyň tapylyan ýeri bolmagy we türki halk bolan Tywalaryň ýaşayan ýeri bolmagy bu ýeriň gymmatyny artdyrýar. Bu derýanyň adynyň etimologiýasy barada dürli pikirler bardyr. “Ene” hem “saý” sözleriniň birigmeginden emele gelip “Ene derýa” diýmegi aňladýar diýen pikir has dogry hasaplaýarys.

“Aldan” Ýakudystanda ýerleşýän şäher we derýanyň ady. Bu toponimiň etimologiýasy barada alymlar türki- mongol dillerinde ulanylýan “altyn” metaly baradagyyny öňe sürýärler. Şu adyň türkiligi baradaky pikire goşulmak bilen bir hatarda biz şu toponim barada öz pikrimizi hem beýan etmekçi. “Aldan” sözi goşma söz bolup ol “al” ýagny gyzyl reňk, “tan” sözi bolsa daň diýmegi aňladyp “al daň gyzaryp atan daň” manysynda bolmaly.

“Systyg-hem” Tywa respublikasynda, ýagny türki halklaryň agalykda ýaşayan ýerinde ýerleşen bu derýanyň ady öz kökünü türki sözden alyp gaýdýar.

Söz goşma söz bolup “systyk” syzmak, syzyan diýmegi, “hem” sözi bolsa hakas we tywa dillerinde akar suw manysyny berip, syzyan suw diýmegi aňladýar.

“Çulum” Hakasya respublikasynda ýerleşýän bu derýa öz adynyň köklerini gadymy türki söz “çul” ýagny köl, suw manysyny berýän sözden we “-um” menlik ýöňkemededen alýar we “suwum” diýmegi aňladýar.

Toponimikanyň aýratyn gyzykly we taryhy, medeni ähmiýetli bölümi bolan gidronimika (gidrotoponimika) degişli atlaryň etimologik aýratynlyklaryny seljermek bilen biz Sibirdäki gidronimleriň umumy türki aýratynlyklarynyň bardygyny, ol ýerleriň türkileriň gadymy watanydygy baradaky pikirleriň ygtybarlydygyna göz ýetirdik. Şulara esaslanyp şeýle netije çykarmak bolar:

1. Adamzat durmuşyny suwsyz göz öňüne getirip bolmaýar. Suw ýaşayyş. Şol sebäpli hem halklar ululy-kiçili suwlaryň töwreginde ýerleşipdirler. Olar elbetde ilki bilen ol suwlara at dakypdyrlar. Şuňa göräde gidronimler iň gadymy sözlere degişlidir. Şol ebäpli hem gidronimler halkyň taryhynyň özboluşly ýazgysydyr diýsek ýalňyşmarys.

2. Semantik aýratynlygy boýunça gidronimler suwuň häsiýetini, ýerleşişini, halklaryň medeni-durmuşy gatnaşyklaryny, ýaşayyş şertlerini bildirýär. Şeýle-de suwuň töwreginde bolup geçen taryhy hadysalar we belli şahsyýetler iň atlary derýalara, köllere, çäylara dakypdyr. Bu bolsa gymmatly taryhy maglumatdyr.

3. Gidronimler etnolingwistik geçmişi dikeltmäge we şunuň netijesinde lingwistik gymmatlyk hökmünde hem derwaýysdyr.

4. Belli bir geografiki çägiň gidronimleri öwrenilende Sibir sebitini mysal almak bilen gelip çykyşyna esaslanyp meselem, rus, mangol, türki dile degişlidigi boýunça toparlara bölmek bu topraklara haýsy medeni we dil gatnaşyklarynyň bolanlygyny kesgitlemäge mümkinçilik berer.

5. Sibirdäki gidronimleriň aglabasy iki sözüň birleşmeginden emele gelip olaryň birinji bölegi degişli alamatyny (reňkini, şekilini, ýerleşýän ýerini) aňlatsa ikinji bölegi geografiki atlandyrylyşy boýunça ýasalypdyr. Meselem: Ak uul-Ak(reňk) uul (derýa).

Geçen asyrlar, geçen ömürler öz ýatlamalaryny geljekki nesillere ýetirmegi ýeriň diline – topanimika ynanyşdyrlar.

Öz dogduk mekanyň we alys ýurtlarda ömür sürýän kowumdaşlaryň ýaşayan ýerleriniň atlaryny öwrenmek diňe bir gyzykly bolman eýsem medeni derejäni ýokarylygyny görkezýän alamatdyr.

Edebiýat:

1. Weýisow B. Türkologiýa giriş. -A. : TDNG. 2010.
2. Каксин А. Д. Гидронимы Тувы: тюркские, монгольские, самодийские [Электронный ресурс] // Новые исследования Тувы. 2018, № 3.

Hər kəsin öz ismi, hər diyarın öz adı var

Анотасија: Alınma xüsusi isimlər ya ənənəvi fərqli, ya da ənənəvi yanlış ola bilər. Ənənəvi fərqlər bir qayda olaraq qəbul edən dilin sövüti və hürufi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Ənənəvi yanlışlar isə əsas etibarilə vasitəçi dilin sövüti və hürufi xassələrindən asılıdır. Hər diyar öz adı ilə təqdim olmalıdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, toponim, standartlaşdırılma, xüsusi isimlər, alınma adlar*

Аннотация: Различия условно-отличительных заимствованных имён собственных обычно связаны с фонетическими и орфографическими особенностями принимающего языка. Ошибки в условно-неправильных заимствованиях зависят от фонетических и буквенных свойств языка-посредника. Следует использовать имя как в языке-оригинале

Ключевые слова: *Азербайджан, топоним, стандартизация, имена собственные, имена заимствованные*

50 ildən artıqdır ki, “Birləşmiş millətlər” təşkilatının (BMT-nin) Londonda keçirilən “Coğrafi adların standartlaşdırılması problemləri” üzrə 2-ci Beynəlxalq Konfransı üzünü bütün ölkələrə tutaraq hamını həmin adların sahiv yazılışını bütöbütün aradan qaldırmağa və bunların yazılışını ilk milli şəklinə yaxınlaşdırmağa çağırmışdır.

O vaxtdan bəri dünyanın bir çox ölkələrində lazımı istiqamətdə xeyli iş görölmüşdür. Coğrafi xəritələrdən Birma, Formoza, Seylon kimi yabançi adlar tamamilə silinmiş – hər məkanın öz adı: Myanma, Taypen, Şri-Lanka göstərilmişdir. Belə hallar minlərcədir.

1991-ci ildən başlayaraq BMT-yə qoşulmuş Azərbaycan Respublikası da bu təşkilatın tövsiyyələrinə əməl etməlidir. London konfransının tövsiyyələri Azərbaycanda nə cür yerinə yetirilir?

Xüsusi isimlər müxtəlif növlüdür: coğrafi adlar – toponimlər (ell. τοπος “məkan” + ὄνομα “ad”), insan (Aydın, Baxış) və heyvan (Alabaş, Məskan) adları – antroponimlər (ανθρωπος “adam” + ὄνομα) ilə zoonimlər (ζωον “heyvan” + ὄνομα), habelə başqa varlıqlara aid təsmiələr – monadonimlər (μονος “vahid” + ὄνομα), məsələn, yuxarıda adıgedən “Birləşmiş millətlər” təşkilatı (yeri gəlmişkən: ifadə rusca yanlış – организация «Объединенные нации» əvəzinə Организация Объединенных Наций şəklində qəbul edilmiş, ruscadan azərbaycancaya da yanlış – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı kimi çevrilmişdir).

Alınma (əcnəbi mənşəli) xüsusi isimlər ya ənənəvi fərqli, ya da ənənəvi yanlış ola bilər.

Ənənəvi fərqlər bir qayda olaraq qəbul edən dilin sövti və hürufi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Cün-Go (“Aralıq Məmləkət”) ölkəsinə ruslar “Kitay”, ingilislər “Çayna”, hindlilər “Şin”, azərbaycanlılar və sair türklər (o cümlədən həmin ölkədə yaşayan milyonlarca qazaxlar, qırqızlar, özbəylər, salarlar, türkmənlər, uyğurlar və b.-ləri) “Çin” yaxud “Cin” deyirlər. Ənənəvi fərqli adı dəyişmək heç kimə gərək deyil.

Eləcə də ellin yazılı abidəsindən – İncil kütübündən məlum olan İbrani mənşəli Yuhanna adı. Bu ad xaçpərəstlərin içərisində çox geniş yayılıb. Bunu ellilər “İoannos”, almanlar “Yohann”, fransızlar “Jan”, çexlər “Yan”, ispaniyalılar “Ğuan”, ingilislər “Con”, italyalılar “Cyovanni”, ruslar “İvan” – hərə öz dilinə yatan tərzdə əxz edib. Daha qədim yazılı abidədən – ibraniyənin Tövrətindən (Musanın Beşkitabından) götürülən “Ebroaim”, “İşmoel”, “İşxok”, “Yahaqob”, “Şlomon” – “peyğəmbər adları” müsəlman aləmində İbrahim, İsmayıl, İshaq, Yaqub, Süleyman şəklini alıbdir.

Ənənəvi yanlışlar isə əsas etibarilə vasitəçi dilin sövti və hürufi xassələrindən asılıdır.

Bu cür alınma antroponimlər və toponimlər çox vaxt elə kökə salınır ki, bunları, ruslar demişkən, heç doğma anası da tanıya bilməz.

Bircə misal:

Bəzi milli hürüfatlarda h hərfi ğ səsini bildirir. Rus dilində belə səs yoxdur. Masaüstü oyunlar üzrə ən nüfuzlu beynəlxalq idman yarışları mərkəzinin – Niderlandaki Ğroningen şəhərinin adı rusca Гронинген kimi, məşhur çex yazıçısı Yaroslav Ğaşekin soyadı Гашек yazıldığı üçün Azərbaycanda Ğroningen “Qroningen”ə, Ğaşek “Haşek”ə çevrilibdir. Fransızların təhririndəsə h hərfi heç bir səsi bildirmir. Böyük fransız yazıçısı Viktor Hugo əslində “Üqo”dur. Rusca ü səsi olmadığına görə ədibin soyadı Гюго kimi yazılır. Azərbaycanda bunu “Hüqo”ya döndərilibdir.

Səbəb nədir? Gözünü ilk mənbəyə deyil, artıq həzmi-rabidədən keçirib sözü əyrisinə-düzünə əks edən mənbələrə zilləməkdir.

Ölkədə BMT-nin London konfransının qərarına məhəl qoyan yoxdur. Rahib Qərib qəzəblənir ki, İraqdakı bir ərəb şəhərinin adı kobud təhrif ediləndir: “Dilimizin nə kimi tutan əllərə, nə cür mikrofona yanaşan ağızlara e'tibar olduğundan xəcalət çəkirəm”¹. Doğru sözə nə deyəsən?

Ayrı-ayrı vaxtlarda Fransada 4 Anri, 10 Şarl, 18 Lui, İngiltərədə 2 Uilyam, 6 Henri, 2 Meri, 3 Çarlz, 6 Corc, 2 Elijbet adlı tacdar taxta çıxıblar. Niyə Anri ilə Henri – “Henrix”, Şarl ilə Çarlz – “Karl”, Lui – “Lyudovik”, Corc – “Georq”, Meri – “Mariya”, Elijbet – “Yelizaveta” qiyafəsində sırımış yabançı ləqəblərlə təsmiyələnəndir? Yaxud nə üçün Çoson – “Koreya”, Nihon – “Yaponiya”, Suomi – “Finlandiya”, Eyre – “İrlandiya” kimi alınmış bikara ayamalarla tanınmalıdır?

Yada salaq: Azərbaycanda “Briteyn” – İngiltərə (italyancadan: “ingilis torpağı”), “Doyçland” – Almaniya (fransızcadan: “aleman”lar ölkəsi), “Ellada” – Yunanıstan (türkcədən: “İoniye diyarı”) olubdur. Fəqət hər diyar kənardan verilən adla yox, öz adı ilə təqdim olmalıdır.

Bütün alınma adların düzgün – əslində olduğu kimi işlədilməsinin tərəfdarıyam.

¹ Rahib Qərib. **Hadisə hadisəsi**. : Ana dili: Qələti-məşhur necə yaradılır. - “Baktrian” jurn., 2008, №2, səh.27-28.

Aman Jumakulow

Bibi Jumagulowa

**Iňlis, rus we türkmen dillerinde sözleriň
utgaşmasynyň normalarynyň degşirme derňewi**

Abstract: The use of any language units is characterized by the established norms of their combination in certain situations to realize communicative tendencies. The concept of "norm" has been studied by linguists for a long time, and attempts have been made to define it, classify it and replace it with the...

Islendik dil birlikleriniň ulanylşy, olaryň belli bir ýagdaýlarda kommunikartiw meýilleri amala aşyrmak üçin birleşdirilişiniň kesgitlenen normalary bilen häsiýetlendirilýär.

“Norma” düşünjesi dilçi alymlar tarapyndan köp wagtdan bäri öwrenilip gelinýär, ony kesgitlemäge, toparlara bölmäge we “ulgam”, “gurлуş”, “kodlaşdyrma”, düşünjeleri bilen degşirmäge synansyklar hem edildi¹ G.W.Stepanow: “Diliň normasy, normalylyk düşünjesi onuň döreyşiniň, kemala gelişiniň we şol durkunda ykrar edilişiniň diliň çeperçilik serişdeleriniň ulgamy hökmündäki bar bolan mümkinçilikleriniň belli bir eýýamda belli bir dil umumylygynda sözleriň aragatnaşygynyň aňly-başly nusgalarynyň faktyna öwürilişiniň taryhydygy jähetden sosial, taryhy kategoriýadyr – diýip belleýär”².

Tutuşlygyna normanyň anyk häsiýetlendirilmesine aralaşman, onuň söz düzümlerinde ulanylyşyny derňemäge synanyşalyň. Normanyň sözleriň utgaşmasyndaky hyzmaty nähili, sözleriň sözleýişde sintagmatik birikmesiniň kanunalaýyklyklary nähili, söz düzümlerini ýasamagy, söz düzümlerini ýasamagyň nähili meýillendirijileri ýa-da çäklendirijileri bar – ine jogap berilmeli soraglar şulardan ybarat. Bu meseläniň wajyplygy biziň hemişe öz jümlelerimiziň, sözleri

---

¹ Иванова И.П. и др. **Теоретическая грамматика английского языка.** – М.: Высшая школа, 1981. s.4.

² Морковкин В.В. **Идеографические словари.** – М., 1975, s.226.

ulanyşymyzyň dogrulygy ýa-da nädogrulygy, öz sözleşimiziň tämizligi barada pikirlenmeli bolýandygymyz bilen tassyklanýar. Sözleşiş medeniýeti ilki bilen kombinator düzgünleriň we olaryň üstüne ýüklenýän çäklendirmeleriň normalaryny bilmeklige bagly bolýar.

Sözleriň utgaşmasy hadysasy, utgaşmanyň normasy, saýlawlylygyň berjaý edilişi bilen bagly meseleleriň nazary dil bilimi we diliň amaly öwrenilişi hem-de leksikografik işleriň düzülişi üçin uly ähmiýeti bar. E.M. Mednikowa “Utgaşma normanyň berjaý edilişi jähetden-de, onuň derňelişi we nazary oýlanylyşy jähetden-de has uly kynçylyklardyr” diýip hasap edýär³.

Biz utgaşma diýip diňe iki sözüň we has iri birlikleri ýasamak üçin ondan-da köp sözleriň sintagmatik derejede birikmesine düşünmeýäris. Sözleriň utgaşmasy köp dil faktorlaryna we normalaryna bagly bolan, biziň aňymyz we sözleşiş işi bilen kadalaşdyrylýan köptaraply sözleşiş hadysasydyr.

Sözler sintagmatik hatarda birleşýärler we söz düzümi, sözlem, tekst we ş.m. sözleşiş birliklerini emele getirýärler. “Sintagmatika, şeýlelikde, sözleşiş gurluşyny emele getirmek üçin diliň birlikleriniň kanunalaýyk birikmesi baradaky taglymat hökmünde aňylýar”⁴. Şundan görnüşi ýaly, norma dilde we sözleşişde birmeňzeş hereket etmeýär. “Norma dilde berkidilen kadadyr, sözleşişde bolsa şol kadanyň ulanylyşynyň, amala aşyrylyşynyň düzgünleridir. Biziň dil amalyýetinde iş salyşýan sözleşiş normamyz sözleşiş serişdeleriniň ulanylyşynyň düzgünleriniň toplумы hökmünde-de, şol bir wagtyň özünde olaryň dogry ulanylyşynyň özi hökmünde-de ulgam hökmündäki dilde bar bolan alamatlaryň, aýratynlyklaryň, kanunalaýyklyklaryň netijesidir. Şeýlelikde, dil (grammatik, leksik, aýdylyş, stilistik we ş.m.) normasyny sözleşiş uzusyna (kadasyna) garşy goýmak bolýar. Amalyýetçi dilçini hem hut şol gyzyklandyrýar. Oňa normanyň haçan, nähili

---

³ Кубрякова Е.С. **Лексическая и синтаксическая сочетаемость слова и его отражение в процессах словообразования.** – Науч. тр. МГПИИЯ им. М.Тореза. - М., 1979. – Вып. 145, s.33.

⁴ Морозов Н.Н. **К вопросу о сочетаемости. Исследования лексической сочетаемости и фразеологии**//Науч. тр. МГПИ им. В.И. Ленина. – М., 1975, s.18

şertlerde, näme bilen baglylykda bozulýandygyny we onuň nädip öňüni almalydygyny anyklamak gerek”⁵.

Eýýäm bellenilişi ýaly, bizi söz düzümlerindäki, sözleriň utgaşmaga ukyplylyklaryndaky kombinatorikanyň normasy, kanunalaýyklyklary, düzgünleri gyzyklandyrýar. Ýöne köplenç “utgaşmaklyk” düşüňjesi “walentlik” düşüňjesi bilen garyşdyrylýar. Walentlik sözüň beýleki sözler bilen baglanyşmak mümkinçilikleridir, utgaşmaklyk bolsa bu mümkinçiligiň aşyrylmagydyr. Walentlik dil hadysasydyr, utgaşmaklyk bolsa sözleýiş hadysasydyr. “Walentlik sintagmatika üçin häsiýetli bolan utgaşmaklykdan tapawutlylykda sözüň häsiýetleriniň hataryna, diýmek, leksik paradigmatika girýär”⁶.

Walentlik diýilip dil birlikleriniň mümkin bolan utgaşmasyna, ýagny olaryň sözleýişde diliň ulgamynda bar bolan birleşmek mümkinçiligine aýdylýar. Haçanda mümkinçilik hakykata öwrülende, walentlik elementleriň hakyky utgaşmasyna öwrülýär. Diýmek, walentlik dil normasy hökmünde, sözleriň bir-birleri bilen birleşmek mümkinçiligi hökmünde binýat bolup hyzmat edýär; utgaşmaklyk sözleriň normasy hökmünde, walentligiň sözleýişde amala aşyrylmagy hökmünde kommunikatiw serişde (aragatnaşyk serişdesi) bolup hyzmat edýär.

Utgaşmanyň iki görnüşi – leksik we sintaktik utgaşmalar tapawutlandyrylýar. “Sözüň belli bir söz toparynyň wekili hökmünde we onuň aýratyn leksika-grammatiki toparyny amal edýän hökmünde beýleki sözler bilen belli bir aragatnaşyga girip bilmek, şeýle hem jümläniň içinde belli bir orny eýýeläp bilmek ukyby onuň sintaktik utgaşmasy hökmünde seredilýär. Beýleki tarapdan bolsa, bu sözüň belli bir leksema hökmünde beýleki bir leksema bilen sataşmak we leksiki hyzmatdaşy saýlamakda saýlawlylygy ýüze çykaryp bilmek ukyby onuň leksik utgaşmasy diýip atlandyryp boljak ýagdaýyny emele getirýär”⁷.

⁵ Кубрякова Е.С. – *Ol ýerde*: s.32.

⁶ Медникова Э.М. *Сочетаемость слов и соотношение «норма языка – норма речи»* // Науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца.- М., 1979. – Вып. 145, s.17-18.

⁷ Князева Г.Ю. *Сопоставительное изучение сочетаемости лексических единиц в разных языках и теория номинации.* - Науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца.- М., 1979. – Вып. 145, s.25.

Eger sözüň sintaktik utgaşmasy onuň sözleriniň grammatik toparyna deňişliliginiň aňlatmasy bolsa, onda onuň leksik utgaşmasy has özboluşly semantik (many) alamatlary bilen şertlendirilýär, şonuň üçin hem ol köplenç uzual (adaty) derejedäki ýagdaýlar bilen baglansykly bolýar. Sintaktik utgaşmanyň düzgünleri adatça sözüň ulanylyşynyň has umumy kanunalaýyklyklaryny nazara alýar, leksik utgaşmanyň düzgünleri bolsa has özboluşly (hususy) kanunalaýyklyklary göz önünde tutýar. Olar diňe belli bir manylaryň ylalaşmagynyň ýörelgeleri bilen däl, eýsem olaryň birikmesiniň has hususy kanunalaýyklyklary bilen kesgitlenýär. Umuman leksik utgaşma sintaktik utgaşma esaslanýar we şonuň bilen kesgitlenýär⁸. Hakykatda sintaktik utgaşma walentlige deňleşdirilýär. Sözleriň utgaşmasynda esasy wezipäni komponentleriň leksik manysy ýerine ýetirýär. Sözüň belli bir söz toparyna ýa-da semantik meýdana deňişligi onuň mümkin bolan utgaşmalary barada habar berýär. Meselem, gazet, kitapy, haty, ýazgyny, konspekti, makalany, sözbaşyny, göçme manyda bolsa – pikiri we beýlekileri okamak bolýar, haty, harpy, sanlary, sözlemi, ýazgyny, makalany, romany we ş.m. ýazmak bolýar.

Biz sözleýişde bu sözleri nirede, haçan we näme bilen bagly etmelidigini nazara alyp, kommunikativ hajatlara görä birleşdirýäris. Ýöne kommunikativ hajat ýa-da assosiativ aragatnaşyk sözleriň baglanyşmagyna ekstralingwistik, daşky ýagdaý hökmünde täsir edýär. “Aýratyn sözleriň dürli-dürli sözler bilen baglanyşgynyň şertlendirilenligi welin lingwistik derňewiň az öwrenilen tarapy bolup galýar, şonuň üçinem sözleriň baglanyşgynyň içki şertlendirilmesi baradaky meseläni çözmek sintaksistleriň ilkinji nobatdaky wezipesi bolup durýar, esasan hem, kommunikativ hajat hadysasy sözleriň baglanyşgynyň ähli görnüşlerini kesgitleýär: dürli dillerde kommunikativ aragatnaşyk bir bolýar, ýöne gatnaşyklaryň aňladylyşy dürli hili, ýagny diňe şol diliň özi üçin häsiýetli bolýar”⁹.

---

⁸ Князева Г.Ю. – *Ol ýerde*: s.26.

⁹ Косерну Э. *Синхрония, Диахрония и история*// Новое в лингвистике. - М.: 1961. – Вып.3, s.31.

Şeýlelik-de, sözler biri-biri bilen belli bir düşünjäni has anyk, çeper, içgin, düşünikli we ş.m. aňlatmak üçin ilki bilen semantik taýdan, manylary boýunça baglanyşýarlar. Şonuň üçin hem saýlawlylyk ýüze çykýar. Ol psiholingwistik hadysa hökmünde aýratyn bir adam üçin häsiýetli ýagdaý bolup, utgaşmanyň leksika-semantik kanunalaýyklyklaryna we gepleýäniň şahsy tejribesine esaslanýar. Meselem, sözüň beýleki sözler bilen baglanyşmasynyň içki şertlendirilişi babatda “красивый” (owadan) sözüne seredip geçeliň. Rus dilinde ol девушка (gyz), парень (ýigit) we beýleki sözler bilen baglanyşyp bilýär. Iňlis dilinde beautiful sözünde saýlawlylyk ýüze çykýar: ol girl sözi bilen baglanyşýar, ýöne boy, fellow sözleri bilen onuň sinonimleri handsome, good-looking, charming baglanyşýar.

Dorian Gray falls in love with a beautiful girl who acts Juliet, and proposes to marry her¹⁰.

If he is like his mother he must be a good looking chap¹¹.

There is son, a charming fellow, I believe.

Şeýlelik-de, semantik saýlawlylyk aýratyn sözleriň semantik (many taýdan) köp manyly sözleriň semantik gurluşynda esasan sözlüklerde beýan edilýän denotatiw we konnotatiw manylar köp bolýar, ýöne tekstdäki sözlük birlikleriniň, kombinator(baglanyşma) manysyny ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Table sözi ilki bilen öý goşunyň (mebeliň) bir predmetini göz öňüne getirýär. Ýöne to be at table söz düzüminde table ady to be işligi bilen baglanyşyp, täze mazmuna eýe bolýar we tutuş söz düzümi “having a meal” manysyny berýär¹².

Iňlis diliniň käbir söz baglanyşmalarynda söz düzüminiň (aýratyn-da N+N nusgasyndaky) umumy manysy diňe onuň düzümine girýän sözleriň leksik manylaryna däl-de, eýsem olaryň sintaktik ornuna hem bagly bolýar. Meselem: a house dog – öý iti (eldeki it), a dog house – it ketegi, a day light – gündiziň ýagtysy, light day – güneşli (ýagty) gün, grammar school – grammatiki mekdep

¹⁰ O.W. The picture of Dorian Gray p.101

¹¹ O.W. The picture of Dorian Gray p.50

¹² Ицкович В.А. **Языковая норма**. – М.: Просвещение, 1968, s.106.

(akym) (Angliýada), school grammar – mekdep grammatikasy. Söz düzüminiň şeýle manysyna dil biliminde gurluş manysy diýilýär, gurluş – baglanyşma manysy hem diýip boljak.

Sözün manysynyň we onuň utgaşmasynyň içgin özara täsirine beýleki ýagdaýlar hem şaýatlyk edýär. Sözün utgaşmasy köp manyly sözüň diňe bir semantik (many taýdan) gurluşynyň däl, eýsem referent degişliligine, dürli gizlin semantik komponentlerini hem ýüze çykarýar. R.S.Ginzburg: “Islendik dilde sözleriň manysynda diňe ol sözleriň atlandyryan zatlarynyň, hadysalarynyň, alamatlarynyň we ş.m. esasy häsiýetleri bilen şertlendirilen denotativ manynyň komponentlerini däl, eýsem sözüň referent degişliliginiň aýratynlyklaryny özünde jemleýän “gizlin” komponentlerini, ýagny şol dilde sözüň zatlaryň, alamatlaryň, hadysalaryň belli bir toparyny atlandyryp bilmek ukybyny hem görmek bolýar.

Däp bolup gelýän komponentlerden tapawutlylykda gizlin semantik komponentler göni däl-de, eýsem aýlawly, beýleki sözler bilen bilelikde duş gelmegi arkaly ýüze çykarylýar”¹³. Bu ýagdaýda awtor “owadan, enaýy” denotativ manyly pretty sözüniň beýleki sözler bilen utgaşmasyny we onuň girl, garden, picture we ş.m. ýaly utgaşýan sözleriniň toparyny derňeýär. Ol bu sözüň bilelikde duş gelmeginiň, saýlawlylygynyň derňewi esasynda onuň manysynda gizlin semantik komponentleriň toplumynyň (ýaş, aýal jynsy, ýaşlyk, enaýylyk, uly bolmadyk ölçeg we ş.m.) a pretty girl (house, garden, child, kitten) we mümkin dälligiň a pretty old woman, a pretty man... bardygyny ýüze çykarýar.

Aglaba sözleriň utgaşmasynyň ähli ýagdaýlaryny kesgitlemek mümkin däl. Utgaşmak üýtgäp durýan hadysa bolup, ol käbir lingwistik, sociolingwistik we dilden daşarky ýagdaýlara bagly bolýar. Daştöwerekdäki hadysalaryň arasyndaky gatnaşyklar adamyň oýlanyşynda, hususan-da sözleriň baglanyş kanunalaýyklyklarynda, baglanyş (assosiativ) normalarda öz beýanyny tapýar. Bu babatda sözleriň sintagmatik we paradigmatik baglanyşygynda hereket edýän kanunalaýyklyklaryny, baglanyşyk prosesini dolandyryan mehanizimleri öwrenýän

¹³ A. Arryrow. Türkmenistanyň ylymlar akademiýasynyň habarlaryň. №1 1993, s.12.

assosiatiw eksperiment boýunça psiholingwistik edebiýat (A.A.Leontýewa görä dil gurşawyny bilmek) has gyzyklydyr.

Dürli ýurtlarda geçirilen barlaglaryň görkezişi ýaly, şol bir dilde gürlýänler üçin assosiatiw gaýtawul bermäni saýlap almak ekstralingwistik jähetden-de gepleýänleriň ýaşı, bilim derejesi, hünäri, hususy tejribesi, şahsy aýratynlyklary we ş.m.), lingwistik jähetden-de (meýillendiriji sözüň belli bir grammatiki topara, semantik topluma degişlilik) üýtgäp durmalara bagly bolýar.

Assosiatiw baglanşyk biziň aňymyzda kemala gelýär, berkidilýär we sözleýiş üçin ygtybarly binýat bolup hyzmat edýär¹⁴. Ene dilinde gepleýän adam umuman sözleýişiň gurluş tertibini, ýagny haýsy leksik birlikleri (sözleri, düşüňjeleri) näme bilen birleşdirmelidigini, haýsylar bilen birleşdirip bolmaýandygyny bilýär. Ikinji, üçünji dil öwrenilende assosiatiw baglanşyk beýle işjeň bolmaýar, sebäbi onda, birinjiden, ekstralingwistik ýagdaýlaryň (utgaşma meýillendirýän) gabat gelmezligi mümkin, ikinjiden bolsa, lingwistik nukdaýnazardan, kombinator(baglanşyk) düzgünleriniň gabat gelmezligi ähtimal. Şonuň üçinem dürli dillerdäki sözleriň utgaşmasyny degşrip öwrenmek zerurlygy ýüze çykýar.

Ý.B.Çerkasskaýa: “Islendik dilde üýtgäp durýan söz düzümlerinde sözleriň utgaşmasynyň normalaryny öwrenmegiň belli bir nazary we amaly ähmiýeti bar. Bu normalar her bir dilde onuň taryhy ösüşi, her aýratyn sözüň ýa-da sözleriň toparynyň semantik gurluşynyň aýratynlyklary we paradigmatic baglanşyklary bilen bagly emele gelýär. Öz ene diliňde-de, öwrenilýän daşary ýurt dilinde-de sözleriň utgaşmasynyň normalary öwrenilmeli, sebäbi bu normalary bilmän we olary özleşdirmän daşary ýurt dilinde sözleýşi amala aşyrmak mümkin däl” diýip ýazýar¹⁵. Sözleriň utgaşmasynyň normalary öwrenilende diňe leksik birlikleriň birleşmesine meýilleşdirýän, mümkinçilik berýän düzgünleri däl, eýsem olaryň çäklendirilmelerini hem bilmek gerek. Sintagmatik derejede sözleriň

¹⁴ Лаврентьева Л.М. **Словосочетание как единица языка и речи.** – Горький, 1980, s.44.

¹⁵ **Структурный синтаксис английского языка**//Под ред. Л.Л. Иофик. – Л., Изд-во ЛГУ, 1972, s.4-5.

baglanyşmasynda, leksik birlikleriň birikmesinde doly erkinligiň ýokdugy hemmä belli ahyry. Ilki bilen çäklendiriji norma bolup bir sözüň beýleki bir söz tarapyndan düşünje-zat degişlilikinde esaslanýan logiki taýdan kabul etmezligi, ikinjiden, sözleriň kategorial (umumy) manysy, soňra bolsa her bir aýratyn sözüň utgaşmasyň aýratynlygy çykyş edýär. L.M.Lawrentýewa rus dilinde eýerjeň komponentiň garaşlylygynyň (şertlendirilmesiniň) häsiýetini we derejesini aşakdaky görnüşde toparlara bölýär: kategorial şertlendirilme; semantik şertlendirilme; söz ýasalyş taýdan şertlendirilme; leksik şertlendirilme; kommunikativ şertlendirilme¹⁶.

Çäklendirilmeleriň her görnüşine aýratynlykda seredip geçeliň. Ýokarda getirilen sözleriň utgaşmasy bir ýagdaýa mysal bolup biler: stoly, uçary, deňzi we ş.m. däl-de, kitaby, gazetini we ş.m. okamak bolýar. Hakyky durmuşda beýle düşüňjeler baglanyşmaýarlar. Diýmek, ol sözler sözleýişde sintagmatik biri-birine çekijillik diýilýän ýagdaý ýok. Bu ýerde sözleriň saýlawlylygy aýdyň ýüze çykýar. Ikinji çäklendirilme bolup sözüň kategorial (umumy) manysy hyzmat edýär, ýagny “sözüň hususy, ýeke-täk manysy utgaşmany diňe umumy kategorial many bilen kesgitleýär, başgaça aýdylanda, utgaşma sözleriň leksik-grammatiki manysy bilen umumy leksik we grammatiki manylaryň özara täsirinde ýüze çykýar. Sözleriň grammatiki manysy bu utgaşmanyň beýleki leksik-grammatiki toparlaryň sözlerine ýaýramagyna päsgelçilik döredýär, sözleriň şol bir toparyna belli bir utgaşmany berkidýär, utgaşmany diňe umumy kategorial many arkaly aşyrmagy şertlendirýär. Meselem, rus dilinde obýekte göni ugrukdyrylmagyň obýekt gatnaşygy aňladylanda – diňe işlikler sözleriň aýratyn leksik-grammatiki topary hökmünde sözöňüsiz (predlogsyz) ýeňiş düşüm bilen utgaşyp bilýärler, ýöne hemme işlikler däl-de, geçýän işlikleriň aýratyn LST (leksik-semantik toparyny) düzýän işlikler”¹⁷.

¹⁶ Косерну Э. – Ol ýerde: s.35

¹⁷ Степанов Г.В. **О двух аспектах понятия языковой нормы.**//Методы сравнительно-сопоставительного изучения современных романских языков. – М., Наука, 1966, с.6.

Iňlis dilinde degişlilik düşümindäki at diňe umumy düşümdäki esasan birinjä degişli bolup bilýän zady, düşünjäni aňladýan jyns at bilen baglanyşyp bilýär John's book, businessman's view, writer's novel. Şeýlelikde, islendik dilde diýen ýaly sypatlaryň atlar bilen, işlikleriň atlar bilen, hallaryň sypatlar bilen we ş.m. utgaşmak mümkinçiligi bar. Üçünji çäklendirilme (päsgeçilik) babatda bolsa sözleriň (manylaryň) utgaşmasynyň dürli dillerde, käbir beýleki dil hadysalary ýaly, unniwersal häsiýetde bolup bilýändigini, şekilleri we manylary boýunça gabat gelýän köp söz düzümlerini görmek bolýandygy belli zatdyr. Meselem:

Iňlis dili	rus dili	türkmen dili
an interesting book	интересная книга	gyzykly kitap
a red rose	красная роза	gyzyl bägül
my bag	мой портфель	meniň portfelim

Elbetde, bu ýer-de şekilleriň (formalaryň) tapawutlylyklary barada hem aýdyp bolar, ýöne bir dürli dillerde sözleriň-düşünjeleriň umumy utgaşma mümkinçiligini görkezýäris.

Ýöne dürli dilleriň sözleriniň utgaşmasynda her diliň öz aýratynlygy bilen häsiýetlendirilýän utgaşmanyň gabat gelmeýän ýagdaýlary bolýar. Bu babatda Ý.B.Çerkasskaýa şeýle ýazýar: “Dil bilimi üçin her aýratyn diliň sözleriniň utgaşmasynyň hut şol diliň özüne mahsus normalary bolan aýratynlygy bilen kesgitlenýän sözleriň leksik utgaşmasyndaky çäklendirilmeleri wajypdyr; şolara görä, meselem, iňlis dilinde rain we snow atalry heavy sypaty bilen utgaşýarlar, wind sözi bolsa strong sözi bilen utgaşýar, şol bir babatda rus dilinde “дождь” sözi-de, “снег” sözi-de, “ветер” sözi-de strong sözünüň korrelýaty (laýyklygy) bolan “сильный” sözi bilen utgaşýar”¹⁸.

Şeýle çaprazlygy aşakdaky mysallarda görmek bolýar:

Iňlis dili	rus dili	türkmen dili
small bear	слабое пиво	güýçsüz piwo
strong tea	крепкий чай	ajy çay
thick book	толстая книга	galyň kitap

¹⁸ Структурный синтаксис английского языка – Ol ýerde: s.4

thick forest	густой лес	gür tokaý
thick soup	густой суп	goýy çorba
thin needle	тонкая нитка	inçe sarak
thin book	тонкая книга	ýuka kitap
slim waist	тонкая талия	inçe bil
subtle irony	тонкая ирония	ýiti kinaýa, ýaňsy

Sözleriň utgaşmasynyň ýene bir çäklendirijisi sözün metaforiki ulanylyşydyr. Metaforik söz düzümlerinde komponentler aýratyn çemeleşmäni, düşünmäni we derňewi talap edýän göçme manylarda ulanylýarlar. D.A.Akselord: “Metaforik aňlatma manylarynyň biri şol manynyň degişli bolan toparyna däl-de, başga bir referent topara degişli bolan birligi referent edip alýan aňlatmadyr” diýip ýazýar ¹⁹.

Dil biliminde metafora zatlaryň, düşünjeleriň ýönekeý ulanylyşy hökmünde däl-de, ýapyk (gizlin) deňeşdirme hökmünde kesgitlenýär. Diýmek, belli bir zatlary aňladýan metafora sözleriň sözleriň başga zatlara meňzedilýän alamatlary bolýar. Şu ýerden hem olaryň çäklendirilen utgaşmasy gelip çykýar.

G.Paula salgylanyp I.W.Arnold umuman metaforalary we hususan-da belli bir sözleriň assosiatiw meňzetme boýunça anyk aňladylýan metaforik söz düzümlerini (sözleriň metaforik utgaşmasyny) jikme-jik beýan edýär. Awtor metaforik meňzetmeleriň häsiýetini aşakdaky toparlara bölýär: şekili boýunça meňzetme: **head of a cabbage, the teeth of a saw, eye of needle, tongue of a bell, arms of a river**; hyzmatlary boýunça meňzetme: **the head of the school, the key of a mystery, head of an army**; ýerleşýän ýeri boýunça meňzetme: **foot of a page, foot of a mountain, foot of a hill**; şekili we hyzmatlary boýunça meňzetme: **the leg of the table, the hand of a clock**.

Manylaryň metaforik geçirilişi wagtyň uzaklygynyň we giňligiň uzynlygynyň meňzeşligine hem esaslanyp biler, meselem: **long distance; long speech; a short path; a short time**.

¹⁹ Аксельрод Д.А. **О метафорическом значении в сочетании** // Социальная и стилистическая вариативность английского языка. – Пятигорск, 1988, s.94.

Işlik söz düzümlerinde giňişlik gatnaşyklarynyň psihologik we pähim-paýhas düşünjelerine geçirilişini aşakdaky mysallar bilen görkezmek bolýar: **to catch (grasp) an idea, to take a hint, to throw the light upon, to get the hang of.**²⁰

Manylaryň metanomik geçirilişi sözleýişde örän seýrek ulanylýar. Meselem: rus ertekisindäki Gyzył Şyrdajyk.

Söz düzümlerindäki indiki çäklendiriji ýagdaý aýry-aýry sözleriň utgaşmasynyň aýratyn häsiýetine semantik çäklendirilmesidir. Şeýle söz düzümlerindäki utgaşmanyň çäklendirilmesi idiomalarda (durnukly söz düzümlerinde) has köp duş gelýär. Meselem, **to clench** iňlis işligi diňe **fist** we **teeth** sözleri bilen utgaşyp bilýär – **to clench one’s fist, to clench teeth**. Aýry-aýry sözleriň utgaşmasynyň şunuň ýaly çäklendirilmesini häsiýetlendirip, iňlis dilçi alymy Ronald Karter şeýle ýazýar: “Dilçiler dildäki grammatiki gatnaşyklary öwrenenlerinde ilki bilen mümkin bolan nusgalary we diňe şol nusgalara laýyk gelmeýän kadadan çykmalary ýüze çykarmak we beýan etmek barada aladalanýarlar. Elbetde, aýry-aýry sözleriň dürli ýagdaýlarda ulanylýandygy düşnükli zat. Meselem, iýmitiň erbet hilini aňladýan sözler çäklendirilen toparda ulanylýarlar: **putrid** – çüýrän, zaýalanan, **rotten** – çüýrän, zaýalanan, yslanan, **rancid** – yslanan, **addled** – yslanan, zaýalanan – bularyň bary sinonimler diýen ýaly, ýöne **putrid fish** – balyk sözi bilen, **rancid butter** – mesge, **oil** – ösümlük ýagy, **lard** – doňuz ýagy sözleri bilen utgaşýar, **addled eggs** – ýumurtga sözi bilen çäklendirilýär, şol bir wagtyň özünde **rotten** diňe **fish** we **eggs** sözleri bilen, käwagtlar bolsa aýratyn **fruit** – miweler sözi bilen utgaşyp bilýär”²¹.

Iňlis dili öwrenilende we okadylanda sözleriň utgaşmasynyň ähli agzalan aýratynlyklaryny bilmegiň ähmiýeti uludyr. Ýöne olar doly beýan edilmegini däl-de, mundan beýläk-de öwrenilmegini talap edýär.

²⁰ Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1973, s.131.

²¹ Чеснокова Л.Д. Грамматическая сочетаемость слов в простом предложении и факторы, обуславливающие ее//Сочетаемость языковых единиц. – Ростов, изд. Ростов. гос. ун-та, 1968, s.82.

Netijeler

Norma dilde obýektiv ýagdaý hökmünde hereket edýär.

Sözleriň utgaşmasy babatda normalar dil we sözleýiş normalaryna bölünýärler. Dil biliminde dil we sözleýiş normalarynyň arasyndaky gatnaşyga walentlik bilen utgaşmaklygyň, ýagny sözleriň utgaşmasynyň we onuň amala aşyrylmasynyň arasyndaky gatnaşyk hökmünde düşünilýär.

Sözleriň utgaşmasynda norma iki ýagdaý bilen – sözleýiş gurlanda bilinmegi we berjaý edilmegi zerur bolan meýillendiriji we çäklendiriji ýagdaýlar bilen kadalaşdyrylýar.

Ýokarda görkezilen ýagdaýlar olaryň esasy görnüşlerini ulgamlaşdyrmaga edilen synanşykdyr.

Islendik dil, şol sanda ene dili hem öwrenilende sözleriň utgaşmasyny, kombinatorikanyň, sözleriň dürli kombinator(baglanyşma) manylarynyň düzgünlerini bilmegiň wokabulýary(sözlügi) bilmek bilen bir hatarda uly ähmiýeti bardyr.

Sözleriň utgaşmasy, utgaşmanyň normasy, utgaşmada sözleriň saýlawlylygy, dürli okkazional, frazeologik däl söz düzümleri häzirki zaman dil biliminiň iň wajyp meseleleridir, olaryň leksikologiýada-da, stilistikada-da, umumy normatiw grammatikada-da, pragmatikada-da öwrenilmegi tötänden dälidir.

Edebiýat:

Аксельрод Д.А. О метафорическом значении в сочетании // Социальная и стилистическая вариативность английского языка. – Пятигорск, 1988.

Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1973.

А. Arryrow. Türkmenistanyň ylymlar akademiýasynyň habarlaryň. №1 1993.

Гинзбург Р.С. Сочетаемость и референтная соотнесенность// Науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца. – М., 1979. – Вып. 145.

Ицкович В.А. Языковая норма. – М.: Просвещение, 1968.

Иванова И.П. и др. Теоретическая грамматика английского языка. –М.: Высшая школа, 1981.

Князева Г.Ю. Сопоставительное изучение сочетаемости лексических единиц в разных языках и теория номинации. - Науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца.- М., 1979. – Вып. 145.

Косерну Э. Синхрония, Диахрония и история// Новое в лингвистике. - М.: 1961. – Вып.3.

Кубрякова Е.С. Лексическая и синтаксическая сочетаемость слова и его отражение в процессах словообразования. – Науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца.- М., 1979. – Вып. 145.

Лаврентьева Л.М. Словосочетание как единица языка и речи. – Горький, 1980.

Медникова Э.М. Сочетаемость слов и соотношение «норма языка – норма речи» // Науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца.- М., 1979. – Вып. 145.

Морковкин В.В. Идеографические словари. – М., 1975.

Морозов Н.Н. К вопросу о сочетаемости. Исследования лексической сочетаемости и фразеологии//Науч. тр. МГПИ им. В.И. Ленина. – М., 1975.

Степанов Г.В. О двух аспектах понятия языковой нормы.//Методы сравнительно-сопоставительного изучения современных романских языков. – М., Наука, 1966.

Структурный синтаксис английского языка//Под ред. Л.Л. Иофик. – Л., Изд-во ЛГУ, 1972.

Чеснокова Л.Д. Грамматическая сочетаемость слов в простом предложении и факторы, обуславливающие ее//Сочетаемость языковых единиц. – Ростов, изд. Ростов. гос. ун-та, 1968.

Черкасская Е.Б. Некоторые критерии устойчивости словосочетаний нефразеологического характера и английском языке//Исследования по лексической сочетаемости. Науч. тр. МГПИ им. В.И. Ленина. – М., 1980.

R o n a l d G a r t e r. Vocabulary. Applied Linguistic Perspectives. – London, 1987.

**Bir sözden artyk adalgalardan we hünärmençilik sözlerinden emele gelen
iňlis-amerikan sportuna degişli frazeologik birlikler**

Annotasiýa: Bu makalada ABŞ-da we Angliýada iňlis-amerikan sportunyň dürli görnüşlerine degişli bolan bir sözden artyk adalgalardan we hünärmençilik sözlerinden emele gelen frazeologik birlikler mysallar arkaly beýan edilen. Ol frazeologik birlikler halkyň ýaşayşyny we medeniýetini häsiýetlendirýän jemgyýetçil...

Abstract: This article contains examples of phraseological units formed from multiple phrases and professional words related to various kinds of Anglo-American sports in the United States and England. Those phraseological units are associated with social and national characteristics that characterize people' ...

Diliň atlandyryş serişdeleriniň bir bölegi bolup durýan, onuň şekillendiriş-çeperçilik funksiýasyny ýerine ýetirýän islendik diliň frazeologik öwürümleriniň kemala gelmegi, ilkinji nobatda ol ýa-da beýleki dilde gepleýän belli bir halkyň ýaşayşyny we medeniýetini häsiýetlendirýän jemgyýetçilik hem-de milli aýratynlyklary bilen baglydyr. Angliýada we ABŞ-da sport ulgamy- giň möçberli hünärmençilik ulgamdyr. Iňlis-amerikan jemgyýetinde sport ulgamynyň ornunyň anyklanylmagy dil kanunalaýyklyklaryny şertlendiren dürli sebäpleri hem açmaga ýardam berýär.

Sport - bu taryhy taýdan öz kökleri bilen adamzat durmuşynyň iňňän gadymy görnüşlerine degişlidir. Sportuň we iňlis diliniň onuň bilen bagly görnüşiniň aýrybaşgalaşmagyny „sport“ düşünjesiniň peýda bolmagy bilen baglanyşdymaly bolsa gerek. Sözlük maglumatlaryna görä, „sport“ düşünjesi XV asyrdan döräpdir. Muňa sporta hyzmat edýän diliň üstünde ylmy derňewleri geçirýänleriň gözegçilikleri hem şaýatlyk edýär. Olar, hususan-da, hut şol döwürde

oýunçylaryň geplän we ýörite öwrenilmegini talap eden dil görnüşiniň dörändigini belleýärler.

Sport diliniň leksikasy milli inlis diliniň has irki döwürlerine degişli bolan arassa inlis halk leksikasydyr. Angliýada sport işiniň ösüşiniň uzak taryhy, esasan-da, onuň milli esaslarda ösmegi sport düşüňjeleriniň giň halk köpçüligi tarapyndan özleşdirilmegine ýardam beripdir. Sportuň umumy işler bilen ýygjam gatnaşyklary ilkinji nobatda ony aňlatmagyň dil serişdeleriniň seljermesinden görünýär. Ony dil serişdeleri bilen aňlatmak prosesine köp babatda umumyhalk diliniň serişdeleri çekilipdir. Olar hem dilde belli bir derejede ýöriteleşipdir. W.G.Gakyň belleýşi ýaly, „ýöriteleşme- bu islendik diliň ösüşiniň umumy kanunlarynyň biridir“, „ondaky funksional çaprazlyklaryň çuňlaşmagy adamzat bilimleriniň dürli pudaklarynyň ösmegi netijesinde bolup geçýär“. Şunlukda, mysal üçin, sport adalgalarynyň köpüsi umumyhalk diliniň has ýygy ulanylýan sözleri bolup, olaryň manysynda üýtgeşme bolupdyr. Mysal hökmünde şular ýaly sport adalgalaryny getirmek bolar: *score*- hasap, *forward*- hüjümçi (basketbolda, futbolda), *basket*- tor (basketbolda), *team*-topar, *finish*- pelle, *pass*- topy birine geçirmek, *point*- utuk, *hammer*- çekiç, *throw*- zyňmak, *post*-ştanga (futbolda), *to coach*- türgenleşdirmek we şuna meňzeşler. Görşümüz ýaly, sport babatda ulanylýan inlis leksikasynyň ýöriteleşmesi netijesinde manyda bolup geçen üýtgeşme, mysal üçin, ylmyň, medisinaryň, harby işleriň käbiriniň dillerinde bolşy ýaly, şol bir sözüň arasynyň umumyhalk dilindäkisinden doly üzülmegine getirmändir.

Käbir bir sözden artyk birlikler ilkibaşda üýtgäp durýan söz düzümleri hökmünde ulanylypdyr. Deňeşdirmek üçin: *to make a move* söz düzümi ilkibaşda „hereket etmek“ diýmegi aňladypdyr, küşt babatda ulanylanda bolsa, „göçüm etmek“ diýmegi aňladyp başlapdyr; *in form*- ýerine görä göwnejaý görnüşde diýmegi aňladypdyr, sport babatda ulanylanda bolsa, „gowy sport görnüşinde bolmak“ diýmegi aňladypdyr.

Bir sözden artyk adalgalaryň giden hatary işiň dürli ugurlaryna degişli bolup durýar. Şunlukda, *safety belt* söz düzümi „ätiýaçlyk kemeri“ diýmegi (gimnastikada) aňladyp, ol deňizçileriň dilinden gelipdir we „halas ediş tegelegi“

diýmegi aňladypdyr; *Blind Tom* bir sözden artyk adalgasy „beýsbol emini“ diýmegi aňladyp (däp bolan pikire görä, onuň betsmene geçirilen pökgini görmeýändigini, şonuň üçin hem dogry eminlik edip bilmeýändigini üçin şeýle atlandyrylypdyr), ol gözdaňdy oýnuna degişli bolup durýar; *big gun* bir sözden artyk adalgasy „topara köp utuk getirýän oýunçy“ diýmegi aňladyp, ol harbylaryň dilinden geçipdir. Olaryň dilinde bu söz düzümi „iri kalibrli ýarag“, şeýle hem göçme manyda „uly adam, atly adam“ diýmegi aňladypdyr. Inlis dilini öwrenijiler eýýäm sport we harby dilleriniň bu ugurlaryň arasyndaky düşüňjeler umumylygyna daýanýan ýygjam baglanyşygyny belläp geçipdirler. Şunlukda, *army, regiment, contingent, opponent* adalgalary sport diline harbylaryň dilinden geçipdir. Olar beýleki sport adalgalary bilen çuňňur baglanyşypdyr, hatda inlis dilinde gepleýänler hem olaryň harby häsiýetiniň bardygyny mydama duýanoklar. Sebäbi sport dilinde olar harbylaryň dilindäki sözleri göz öňüne getirýän dargadyş temasynyň derwaýyslygyny aradan aýyrýarlar. Şeýlelikde, sport diliniň beýleki funksional kiçi ulgamlar bilen özara gatnaşygy görnetin bolup durýar.

Sport ulgamynyň emosional taýdan doýgunlygy we onuň halk üçin möhümligi emosional äheň berlen birlikleriň ep-esli möçberiniň döredilmegine ýardam berýär. Olaryň döredilmegi bolsa adamlaryň ol ulgamyň käbir düşüňjelerine we baglanyşygyna bolan özboluşly gatnaşygy bilen şertlenendir. Aşakdaky ýaly aňlatmalar munuň subutnamasy bolup durýar. Mysal üçin, *a hospital game* „futbol“, aýratyn-da, onuň güýç ulanylyp oýnalýan görnüşi bolan *regbi*; *a knight of the pencil* – bukmeker (at çapysygy); *to warm the bench*- ýeňil atletika boýunça ýaryşda ätiýaçdaky oýunçy hökmünde çykyş etmek.

Şeýlelikde, sport dili- diýseň birmeňzeş bolmadyk, köp gatlakly sözler bolup durýar. Bir tarapdan ol sportuň aýratyn görnüşleri boýunça ýörite sport adalgalarynyň, şeýle hem umumy sport adalgalarynyň bolmagy bilen häsiýetlendirilýär. Şonuň ýaly-da inlis diliniň britan we amerikan sport adalgalarynyň arasynda belli bir tapawutlar bolup, olar ilkinji nobatda ol ýa-da beýleki dildäki belli sport däpleriniň özboluşly ýüze çykmasyndaky tapawutlar ýa-da tapawutly sport däpleriniň bolmagy bilen bagly bolup durýarlar. Şunlukda,

beýsbol oýnunyň adalgalary iňlislere az derejede tanyş, krikete degişli sözler we aňlatmalar bolsa amerikanlara az derejede tanyşdyr.

Iňlis-amerikan sporty- bu onuň jemgyýetçilik durmuşynyň ähli taraplaryna degerli täsirini ýetirýän uly we çylşyrymly görnüşidir. Angliýanyň bu durmuşy ulgamyny öwrenijileriň şaýatlyk etmegine görä, beýleki ýerlere garanyňda, sport däpleri tutuşlygyna Angliýanyň milli durmuşynda has durnuklydygy we deňeşdirerlikli derejede has ähmiýetlidigi bilen tapawutlanýar.

Amerikan jemgyýetindäki durmuşy hadysany öwrenijileriň bellemeklerine görä, ol işewürlük we syýasat, aňyýet hem-de bilim, ylym we medeniýet, ýaşlar hereketi ýaly amerikan jemgyýetiniň dürli taraplary bilen baglydyr.

Sportuň ol ýa-da beýleki görnüşiniň meşhurlygy, olaryň uzak döwrüň dowamynda ýaşamagy we halk üçin ähmiýetliligi olara degişli frazeologik birlikleriň mukdar hem-de semantiki jähtlerinde öz beýanyny tapypdyr.

Barly synplaryň özboluşly sportuna öwrülen gadymy iş görnüşleriniň biri-de awçylykdyr. Bu işleriň halkyň ýaşayyş-durmuşy bilen ýygjam baglanyşygy häzirki zaman iňlis diliniň olara esaslanýan frazeologik birliklerinde hem öz beýanyny tapypdyr. Şeýlelikde, birnäçe frazeologik birlikler „aw“ diýen düşünjäni aňladýan *game* düzüm bölegini özünde jemleýärler. Deňeşdir: *big game* (gereklenýän aw) (sözme-söz: uly mal), *easy game* „ýeňil aw, pida; ynanjaň adam“, *fair game* „hüjüm edilýän, üstüne küşgürilýän jandar“ (sözme-söz: ýaşy we wagty boýunça awlamak rugsat edilýän haýwan), *to fly at high game* „özüni ýokary tutmak, şöhratparaz bolmak“, *forbidden game* „tankytlamak bolmaýan adam“ (sözme-söz: awlamak rugsat edilmeyän haýwan) we beýlekiler.

Top we şar bilen oýnalýan oýunlar-iňlis-amerikan dünýäsindäki has giň ýaýran sport görnüşiniň biridir. *Ball* düzüm birligi bolan frazeologik birlikleriň birnäçesini haýsy-da bolsa bir anyk oýun bilen baglanyşdyrmak kyn bolýar, sebäbi birnäçe top bilen oýnalýan oýunlaryň düzgünleri many taýdan deň gelýärler. Şeýle frazeologik birliklere aşakdakylary degişli etmek bolar: *ball game* „bilelikde alnan haýsy-da bolsa bir görnüş“ (sözme-söz: top bilen oýnamak), *the ball is with you* „gezek siziňki“, *on the ball* „galagoply, çalasyn“, *have got the ball* „artykmaçlygyň

bolmak” (sözme-söz: topy ele salmak), *it's your ball* “gezek siziňki”, *to pass the ball* “öz goşandyňy goşmak, haýsy-da bolsa bir zady geçirmek”, *to play ball with smb* „kimdir biri bilen hyzmatdaşlyk etmek“ we şuna meňzeşler.

Kriket ähli sport oýunlarynyň arasynda iňlislere has ýakynydyr. Kriketiň giňden ýaýranlygy, iňlislere mahsus bolan häsiýeti kemala getirmekte onuň ullakan terbiýeçilik we durmuşy ähmiýeti, iňlisleriň emosional taýdan öwüşginli pikirlenişiniň milli obraza täsiri hem dilde öz şöhlelenmesini tapypdyr. Bu dilde wagtyň synagyndan geçip, *to bat (be) on a sticky wicket* „kynçylyklar bilen göreşmek“ (sözme-söz: topraga täsir edýän ýagyşdan ýa-da beýleki howa şertlerinden soň, eli bitaly oýunçy kyn ýagdaýa düşýär), *for keeps* „mydamalyk, gutarnykly“, *to keep one's end up* „ruhdan düşmezlik“, *to score heavily* „ullakan artykmaçlyga eýe bolmak“, *off one's own bat* „özbaşdak, kesekiniň kömegi bolmazdan“, *to make (lay) a duck's egg* “hiç zat gazanmazlyk” (sözme-söz; kriketde hasap „0“), *to have one's innings* “uzak ýaşamak” (sözme-söz: oýunçynyň bita erk edip bilýän wagty), *to stop the rot* „saklamak, haýsy-da bolsa bir zadyň ýykylmagynyň önüni almak“, *to knock (hit) smb for six* “kimdir birine aýgytly urgy etmek” (eger uran topy ýere degmän, meýdançanyň çyzygynyň daşyna gitse, onda oýunçynyň topary alty utuk alýar) we beýlekiler.

Futbol hem Angliýada döräpdir. Oýun hökmünde ol top bilen oýnalýan oýunlaryň esasynda kemala gelip, mälim bolşy ýaly, onuň iki sany görnüşi-futbolyň özi we onuň güýç ulanylyp oýnalýan görnüşi bolan regbi bar.

Häzirki zaman iňlis dilinde futbol oýnuna dürli frazeologik birlikler degişlidir. Muňa ilkinji nobatda olaryň gurluşynda bolan *ball* düzüm bölegi şaýatlyk edýär. Deňeşdir: *to keep the ball rolling* „gürrüňi, oýny goldamak“, *to bounce the ball* „delil agtarmak, haýsy-da bolsa bir zada taýýarlanmak“, *to have the ball at one's feet* „oýunda üstün gelmek“, *to keep the eyes on the ball* „ägä bolmak“, *to carry the ball* “işjeň hereket etmek” we beýlekiler.

Iňlis tennisi Angliýada hem, ABŞ-da hem meşhurdyr. Onuň meşhurlygy edebi iňlis diline aşakdakylar ýaly obrazly frazeologik birlikleriň aralaşmagyna ýardam beripdir: *to strike the ball under the line* „şowsuzlyga uçramak“ (tennisiň

düzgünleri topuň toruň üstünden geçmegini talap edýär), *to catch smb on the rebound* „kimdir birine täsir etmek, onuň gowşaklygyndan peýdalanmak“, *game, set and match* “doly, gutarnykly ýeňiş”, *on the rebound* „gamgyn haldaky adam barada“.

Şonuň ýaly-da golfa we billiarda degişli zatlar hem-de adalgalara köp ulanylýan frazeologik birlikleriň hatary degişlidir. Olara *to be behind the eight ball* “kynçylykly ýagdaýda bolmak”, *to give anyone a miss in balk* “biri bilen gatnaşygy bes etmek”, *ten stroke* “doly ýeňiş”, *to put on side* “gopbarmak, menmenlik etmek”, *to a tee* “anyk”, *to be bunkered* “bir zat bilen saklanmak”, *to tee off on someone* “güýçli tankyt etmek, kimdir birini tankytlamak”, *that's just about par for the course* „bu diýseň kadaly zat; bu garaşymaly zatdy“ we beýlekiler degişlidir.

Ähli döwürlerde hem Angliýada meşhur bolan ýeňil atletika boýunça ýaryşlara esasan hem, ylgaw ýaryşyna degişli frazeologik birlikleriň ençemesi duş gelýär. Muňa mysal edip: *to be all out* „çynyň bilen ylgamak“ (sözme-söz: aralygy gowy ylgap geçmek üçin ähli güýjüňi jemlemek), *to beat the record* „birinden üstün çykmak“, *to be on the leader's neck* „ylgawda öňden barýanyň zyzndan gitmek“, *to jump the gun* „howlukmak“, *go as you please* „özünü alyp barmakda, hereketlerini saýlap almakda erkin“ (sözme-söz: kadalara boýun bolmaýan), *a flying start* „haýsy-da bolsa bir zada çalt we üstünlikli başlamak“, *quick off the mark* „çözgüdi çalt kabul edýän“, *to start from scratch* „başdan başlamak“, *track record* „kimdir biriniň üstünlikleriniň, hyzmatlarynyň umumy möçberi“, *to get one's second wind* „täze güýjüň gelýändigini duýmak“, *to toe the line* „belli ýörelgelere we kadalara eýermek“, *to come up to scratch* “haýsy-da bolsa bir işde dogry başky ýagdaýy eýelemek”, *a front runner* „bir zatda esasy orny eýeleýji“.

Şu frazeologik birlikleriň janly obrazlarynda sportuň bu görnüşinde ýaryşyň çalt tamamlanýandygyny häsiýetlendirýän okgunlylyk, tizlik we duýgularyň dartgynlylygy şöhlendirilýär.

Angliýa garanynda, boks we sport göreşi ABŞ-da has meşhurlykdan peýdalanýar. Sportuň bu görnüşleriniň köp ýagdaýlarynyň ünsüňi çekdirýändigini bu

ugruň umumy dilde bar bolan bir sözden artyk adalgalarynyň we hünärmençilik sözleriniň işjeň özleşdirilmegine ýardam beripdir. Aşakdaky ýaly frazeologik birlikler has köp ulanylýan we mälim bolan frazeologik birliklerdir: *to be saved by the bell* „kynçylykdan tötänden halas edilmek“, *to hit below the belt* „dönüklerçe iş etmek“, *to be out for the count* „huşsuz halda ýa-da agyr ukuly ýagdaýda bolmak“, *to knock smb out of time* „hatardan çykarmak“ (sözme-söz: seňseletmek), *take the count* „ýeňlişe sezewar bolmak“ (sözme-söz: 10-a çenli sanalýança turmazlyk), *straight from the shoulder* „gönüläp“ (sözme-söz: eliňi salgap urmak) we beýlekiler.

Sportuň göreş görnüşine aşakdaky ýaly frazeologik birlikler degişlidir: *to have (get) a person on the hip* „biriniň üstünden artykmaçlygyň bolmak“, *to wipe the floor with smb* „kimdir birini ýykmak, kemsitmek“, *to catch smb tripping* „kimdir birini aldawynyň üstünde tutmak“, *to get (put) a half-nelson on smb* „kimdir birini kyn ýagdaýda goýmak“ (sözme-söz: sport göreşinde bir emel), *to sell one's back* „ikiýüzlülük etmek“ (sözme-söz: pula özüňi garşydaşyňa ýeňdirmek), *to try a fall with smb* „biri bilen güýç synanyşmak“, *with no holds barred* „islendik ýol, usul bilen“ (sözme-söz: çäklendirmesiz), *to come to grips with smb* „kimdir biri bilen göreşe girmek“ we şuna meňzeşler.

Sportuň ýüzmek görnüşine *to step (get in) at the deep end* „kyn we howply işe batyrgaýlyk bilen ýapyşmak“ (sözme-söz: howuzdaky suwuň adamy boýlaýan ýerine çümmek), *out of one's depth* „kimdir biriniň özüne nätanyş bolan temadan gürrüň etmegi“, *to swim against the current* „bir zada garaman hereket etmek“ we şuna meňzeşler.

Gaýykdkaky ýaryşlara şunuň ýaly frazeologik birlikler degişli: *to pull one's weight* „öz iş paýyňy ýerine ýetirmek“, *to put off one's stroke* „haýsy-da bolsa bir işiň üstünlikli barşyny bozmak“ (ähli kürekçiler kürek bilen işlänlerinde belli bir nusga eýermeli) we beýlekiler.

Küşde degişli birnäçe frazeologik birlikler bar. Olaryň arasynda *to keep (hold) smb in check* „kimdir biriniň hereketini bökdemek“, *to make a good (bad) move* „gowy/erbet göçüm etmek“, *to make an opening gambit* „maksady näbelli

bolan göçüm etmek”, *to sweep the board* “ähli zada eýe bolmak”, *to turn tables on smb* “ornuňy, roluňy çalyşmak”, *to be a pawn in smb's hands* “biriniň elinde ýumuş oglany bolmak” we beýleki frazeologik birlikler has köp ulanylýar. Görkezilen frazeologik birlikleriň semantikasýnda bu oýna mahsus bolan eserdeňlik we etjek işiňi ölçermeklik öz beýanyny tapýar.

Horaz uruşlarynyň döreden häsiýetleri häzirki zaman iňlis dilinde ulanylýan frazeologik birlikleriň birnäçesinde saklanyp galypdyr. Şeýle frazeologik birlikleriň iň bir mälim bolanlarynyň arasynda *fighting cock* “dawaçyl”, *to live like a fighting cock* “bolçulykda ýaşamak”, *to beat cockfighting* “garaşylanyndan hem artyk bolup çykmak”, *to show the white feather* “gorkmaklyk”, *with the hackles up* “örän gaharly, topulmaga taýýar” we beýlekiler ýaly frazeologik birlikler bar.

Beýsbol - sport oýny amerikanlara has mahsus bolan oýun bolup, onda beýsbola degişli kop sanly frazeologik birlikler bar. Bu oýnuň birnäçe taraplary dürli häsiýetleriň çeşmesi bolup hyzmat edýär. Onuň merkezi düşünjesi *base* „baza, öýjagaz“ sözi bolup, oýunçy topy şowly uranda oňa tarap ylgayýar. Onuň bilen bagly ýagdaýlar *to get to first base* „haýsy-da bolsa bir zatda ilkinji şowly ädimleri ätmek“ (sözme-söz: ilkinji „baza“ çenli ylgap barmak), *to be off one's base* „esassyz ýalňyşmak“ ýaly frazeologik birlikleriň döremegine esas bolupdyr.

Ösen döwletlerde ulanylýan täzelikleriň, usulýetleriň bilim ulgamyna netijeli ornaşdyrylmagy, innowasiýalaryň, komýuter tehnologiýalaryň giňden ulanylmagy, internet ulgamyna girmäge mümkinçiligiň döredilmegi ýurdumyzda bilim ulgamyny düýpli ösdürmäge we öwrenmäge şert döretdi.

Edebiyat:

A.W. Kunin „A Dictionary of sports“. Moskwa 1974.

А.В.Кунин „Англо-русский фразеологический словарь“. Москва 1974.

J.Salak „A Dictionary of sports“. London. 1961;

N.Webster „Webster's Sports Dictionary“, Mass., 1976.

Sportuň atçylyk görnüşiniň leksikasynda, adalgalaryny derňemek

Abstract: It is the practical result of our scientific research on the equestrian lexicon of the sport, in which the meanings of about 400 words and artistic expressions related to this direction are explained. If the words included in the dictionary have synonyms, synonyms, and variants, they are highlighted

Sportuň atçylyk leksikasy boýunça geçiren ylmy derňewlerimiziň amaly netijesi bolup, onda bu ugra degişli 400 çemesi sözlerin, çeper aňlatmalaryň manylary düşündirilýär. Sözlüğe goşulan sözleriň manydaş, çalymdaş, wariantlaşýan taýlary bar bolsa, olar ýörite görkezilýär. Sportuň atçylyk görnüşiniň leksikasynda, adalgalaryny derňemekde birnäçe sözleriň ulanylyşy barada anyk hödürnamalar berilýär. Bu sözlüğe soňky döwürlerde döredilen adalga häsiýetli sözlerdir atlar goşulmady. Olar gysgaça ikidilli sanaw sözlüginde ýerleşdirilýär.

Sözlüğe girizilen (wariantlaryň) görnüşleriň köpüsi babatda olaryň haýsy birini ulanmalydygy, haýsysyndan gaça durmalydygy barada maslahat bermekden saklandyk. Munuň sebäbi, biziň geçiren barlagymyza görä, käbir sözleriň wariantlary, şekilleri sözleýişde we ýazuwda biri-biriniň ýerini tutup gelip bilýändigini bilen baglydyr. Şunun bilen bilelikde, baş söz edilip getirilen birlikler (eger onuň yz ýanyndan başga söze salgylanma berilmeyän bolsa), degişli sözüň, adyň esasy gömüşi hökmünde hödürlenýär. Umumy sözlüklerdäki has umumlaşdyrylan düşündirişlerden tapawutlylykda, sözlere berlen düşündirişleri mümkingadar jikmejik etmäge çalşyldy. Mysal üçin, TDS-de *alagayşa* “atyň göwsünden aýlanyp dakylýan ýüzi nagyşly gaýyş, esbap” diýilýän bolsa, biz ony has anyklaşdyryp we takyklyk düşündirýäris. Käbir sözleriň düşündirişi berlende, oňa ýakyn manyly sözler hem getirilip, manylary we tapawutlary ýaý içinde ýa-da daşynda berilýär. Käbir manydaş hasaplanýan sözleriň manylary

tapawutlandyrylyp, olaryň manylary aýratynlykda görkezilýär (meselem, *çapyksuwar we atoglan; höwiir at we aýgyr; atgetir we attutar...*).

Açyk gyr. Ser. Boz at.

Agaç at. Tabydy aňladýan çeper aňlatma.

Agsyl. Bakan bognunda deriniň çişmegi görnüşinde ýüze çykýan ýokanç kesel. *Agsyl, esasan, gara mallarda duş gelyär.*

Agta, Biçilen at. *Agta atyň depgini pes bolsa-da çydamly bolýar.*

Agtalama. Tohumçylyga gatnaşmagynyň öňüni almak, ýuwaşatmak üçin, atyň ýumurtgalyklaryny aýyrmak.

Agtyk. Bir belli atyň ýa-da baýtalyň ikinji arka nesli.

Agyl. At babatynda onçakly ýerlikli ulanylmaýan, *atýatak, athana* sözlerine derek gelyän söz. Manydaşlary: *aýlaw, ykşak, bassyrma.*

Agyzzyryk. Atyň agzyna salnyp, uýana berkidilýän, halkaly togalak ýylmanak demir. *Agyzdyryk çapyljak ýa-da bet atlara salynýar.* Wariantlaşmasy: *agyzydyryk.*

Ahalteke aty. Türkmen atlarynyň Ahalteke jülgesinde kämilleşdirilen ýerli tohumy. *Ahalteke bedewi owadanlygyň nusgasydyr.* Manydaşy: *igdiş at.* Dürs ýazuw dürlüleşmesi: *ahal- teke aty.*

Ajy der. Atyň islendik aralyga çapmaga taýýar görnüşde seýislemede ulanylýan derletme usuly.

Ak at. Endamy gatyşyksyz ak örtük tüýli at.

Ak gyr. Ser. Boz at.

Ak menek (at). Endamynyň esasy reňki ak tegelek-tegelek menek bilen örtülen at. *Ak menek gara, ak menekli dor at, ak menekli gara at.*

Akýal. Endamynyň örtük tüýi başga bolup, ýaly ak at. *Akýal dor at, akýal mele at.*

Akytma sakar. Sakary burnunyň üstüne çenli ýetýän at.

Al at. Gyzgyt goňur reňkli at. Manydaşlary: *çypar at, guba at, çakan at* (atçylygyň dürli ýerlerinde şol bir manyda ulanylýarlar); *aldor at.*

Alagáýş. 1. Aty bezemek üçin ulanylýan, dört-bäş barmak inli gaýýş bolup, onuň her ýerine kümüş bezeg şaýlary berkidilýär we ala bolup görünýär. 2. At ýaryşlarynda baýrak hökmünde goýulýan esbap.

Alaşa. Tohum at bilen tohum däl baýtaldan önen ortaça at.

Algyr at. Ýaryşýan atlaryň topbagynyň islendik ýerinde bolsa-da, öňe saýlanmagy we ýeňiş gazanmagy başaryan at.

Alkymsa. Uýanyň alkymyň aşagyndan geçýän bölegi. allak at

Alnysakar at. Maňlaýy sakar at. Wariantlaşmasy: *alsakar at.*

Altyn myh. Aýratyn idegli atlar nallananda ulanylýan myh.

Altyn nahal (nal). Aýratyn idegli atlara kakylýan nal.

Altyn-mele. Tylla öwüşginli mele renkli.

Altynsow at. Esasy reňki altyn öwüsýän at. Wariantlaşmasy: *Altyn öwüşginli at.*

Araby at. Arap tohumyndan bolan at. Wariantlaşmasy: *arap at, arap aty.*

Arassa tohum at. Tohumynda başga tohumlaryň gatanjy bolmadyk at.

Argamak. Arassa tohumly gowy at. Wariantlaşmasy: *argymak.*

At aýlaw. Ser. Aýlaw.

At çapmak. Aty ýaryşda, seýislemede uly tizlik bilen sürmek.

At çapyşyk. At ýaryşlary. Wariantlaşmasy: *at çapyşygy, atçapyşyk. At çapyşygyň güýzki möwsümi, at çapyşyk möwsümi.*

At daragy. Sonardan gelen ýa-da päklenen atyň gorag tüýleriniň bulaşygyny yazmak, çöp-çalamdan arassalamak üçin ulanylýan iri dişli darak.

At diimewi. Atyň sowuklamagy bilen bagly keseli.

At esbaby. Atyň uýany, eýeri, basyrgysy, torbasy ýaly zatlardan ybarat zatlary. Wariantlaşmasy: *at-esbap.*

At eýeri. Ser. Eýer.

At gaýtarym meýdan. Giň, tekiz meýdan (çen-tamyn ölçeği).

At goşmak. Aty çapyşyga, ýaryşa gatnaşdyrmak. *Bu gün ýaryşa dört at goşduk.*

At goýmak. Bir yere okgunly gitmek. Manydaşy: *at salmak.*

At gýly. Atyň berk, daýanykly zat hökmünde ulanylýan gorag tüýi. *Atyň guýruk gýly gyjagyň näzederi üçin ulanylýar.*

At jaňy. Dogabaga dakylýan misden ýa-da bürünçden edilen kiçijik jaň.

At nal. Ser. Nal.

At oynatmak. 1. Atly oýunlarda garşydaşa hile etmek maksady bilen aty duran ýerinde ylgaýan ýaly etmek. 2. Oýun etmek, hile etmek.

At siirüsi. Bakmak üçin bir ýere üýşürilen atlar. Manydaşy: *ýylky, ýylky siirüsi.*

At taý. *Al* sözi bu yerde *erkek* manysynda getirilýär, emma *at* ýaş we jyns taydan kämillige ýeten gylýallar babatynda ulanylýar. Ser. *Erkek taý.*

At tezegini guratmazlyk. Bir ýere ýygy-ýygydan gelmek, tutanýerli gatnamak.

At yatak. At saklanýan ýönekeý usulda taýýarlanan ýer. *At ýataga bakan sür!* Dürlüleşmeleri: *al howly, at agyly, atýatak.* Manydaşlary: *athana, seýishana, teble (hana)* (soňky ikisi kitaby dilde ulanylýar; häzirki zaman çeper edebiýatynda deňişli döwrüň öwüşginini bermek üçin ulanylýar; *teblehanasy* edebi diliň ýokary tärinde *Döwlet baştutanynyň teblehanasy* adynda ýerlikli ulanylýar); kanuşna (gepleşik dilinde).

At. 1. Beýik boýly gylýallaryň umumy atlarynyň biri. *Ata münmek. At saklamak.* 2. Gylýallaryň iki jynsdan bolan wekilleriniň umumy ady. *Görse, bir bölek at otlap ýör.* 3. Gylýallaryň erkek jynsynyň ady, aýgyr. *At baýtaly görüp kişñedi.* 4. *Höwür* sözi bilen bilelikde gelende, tohumçylyk işinde ulanylýan saýlantgy aýgyr manysynda gelýär. *Höwür ata aýratyn ideg edilmelidir.*

Ata çekilmek. Baýtalyň höwür at bilen jübütleşdirilmegi.

Atbakar. Aty idedýän adam. *Atbakarlaram uly atbakar, gijeki atbakar ýaly bölünýär.* Manydaşy: *at çopany.* Wariantlaşmasy : *at bakar.*

Atbaşçy. Gelnalyja barýan atlylar topary. Manydaşy: *öňbaşçy.*

Atçapar. Ser.: *çapyksuwar*

Atçylyk sporty. Atlary ulanmak bilen geçirilýän türgençilik ýaryşlary. Wariantlaşmasy: *atly sport (konnyý sport adalgasynyň has tygşytly göçürmesi bolmagyna garamazdan, baş söz has ýörgünlidir).*

Atgarynja. Batly gidýän, iri garynja.

Atgetir. Sylagly-derejeli adamlaryň ulagyny getirip, taýýarlap durýan adam.

Atgulak. 1. Gelnalyja barýan atlaryň boýnuna dakylýan gülli ýaglyk. 2. Şekili belli derejede atyň gulagyny ýatladýan derman ösümlük.

Athana. Häzirki zaman nugalaryna laýyklykda enjamlaşdyrylan, at saklanýan we ideg edilýän ýer. Manydaşlary: *seýishana, teblehana.*

Athana. Atlaryn saklanýan, idedilýän, seýislenýän ýeri, Wariantlaşmasy: *atçylyk kärhanasy, ýatak, sonar aýmança.*

Atkeçe. Hereketsiz wagty üşemez ýaly, atyň üstüne atylýan keçe. *Müngi keçe - bir zat, büreme keçe başga zat.* Orfografik wariantlaşmasy: *at keçe, atyň keçesi.*

Atlanmak. 1. Bir ýere gitmek üçin, ata münmek. 2. Bir zadyň üstüne çykyp oturmak.

Atlaryň bezeg şaýlary. Baýramlarda, görnüşe çykarylanda, atyň kellesine, boýnuna, göwsüne dakylýan altyn-kümüşden, gymmatbaha daşlardan ýasalýan şaý-sepler. *Göwüs bent, alagayış, dogabag, gözlük, maňlaýlyk ýaly zatlar atyň şaý-şaymanlaryna girýär.*

Atlaryň ene-atalary. Atyň hiline, çapgyrlygyna täsirini ýetirýän ýagdaý hökmünde gulunlan baýtaly we ony tohumlandyran höwür aty. Wariantlaşmasy: *atyň ata-babalary.*

Atly ýöriş. At bilen uzak aralyga ýöreýiş ýa-da gezer bilen gitmek. Wariantlaşmasy: *ýokary ýöriş (şowsuz göçürme).*

Atlybaşy. Atly toparyň ýolbaşçysy.

Atoglan. At çapmaga ökde, ýeňil agramly ýaş oglan, ýigit. *Atoglan başyndaky gyzyl ýaglygyny galgadyp, yzyna öwürülende, atlaryň pellä barandygy belli boldy.* Manydaşlary: *çapyksuwar, atçapar, jigit* (at üstünde her hili çalasyn hereketli oýunlary edýän türgen).

Atoty. Ösümlük ady.

Atşynas. At bilen iş salyşýan hünärmen. Manydaşy: *atçy*. Wariantlaşmasy: *atçynas* (ulanmak maslahat berilmeyär).

Attorba. Ýola gidilende, içine iým salyp, atyň kellesine geýdirilýän torba. *Otsuz-suwsuz ýerde düşleseň, ata attorbany dak-da, arpa ber.* Dürs ýazuw dürlüleşmesi. *at torba*.

Attutar. Sylag-mertebeli adamyň, myhmanlaryň atyny tutýan adam. Manydaşy: *jylawdar*.

Attürşek. Ösümlük ady.

Aty aýagaldygyna goýbermek. Aty öz erkine goýbermek, jylawyny ýazdyrmak.

Aty çykmak. Aty ýaryşda ýeňiji bolmak. *Ol aty çykan ýaly begenýärdi.*

Aty debsilemek. Birbada çalt ugramak ýa-da ünsi sowlan aty tijemek üçin, onuň böwürlerine ökjäň bilen birnäçe gezek çalarak depmek. Wariantlaşmasy: *debsemek*.

Aty gamça basmak. Aty gamçy urup, batly çapyp gitmek. Wariantlaşmasy: *ata gamçy basmak*.

Aty gara suw etmek. Aty uzak aralyga çapyp geçmek.

Aty ideklemek. Atyň irişmesinden tutup âkitmek.

Aty jylawlamak. 1. Atyň uýanyna jylaw dakmak. 2. Atyň batly hereketiniň öňüni almak

Atýalman. Çalt ylgayan ýalman.

Atýelmik. Ösümlük ady.

Atyň asly. Atyň gelip çykyşy, tohumy.

Atyň aýagy. Atyň çapgyrlygy, ýyndamlygy, ýüwürükligi.

Atyň aýagyna belet bolmak. Atyň gowy ýa-da ýaramaz çapýandygyny öňki tejribelerden bilýän bolmak. Men *ol atyň aýagyna belet, toýnagyna taý tapylmaz diýdirýän atlardandyr.*

Atyň aýagyny synamak. Atyň çapyşyny synap görmek, çapyp görmek Wariantlaşmasy: Atyň aýagyny *barlamak*.

Atyň aýagyny synap görmek. Atyň ýyndamlygyny barlap görmek maksady bilen çapmak. Wariantlaşmasy: *aýak synamak, aýak barlamak.*

Atyň başyny çekmek. Aty duruzmak, saklamak. *Yiğitler atyň başyny çekmän, göreş tutuljak ýere ýetdiler.*

Atyň başyny çekmek. Aty jylawyndan çekip saklamak, togtatmak. Wariantlaşmasy: *başyny çekmek.*

Atyň başyny deňlemek. Ýaryşda, at çapyşygynda öňden barýan atyň, atlynyň zyzndan ýetip deňleşmek.

Atyň depilgisi. Atyň debsilenýän böwri. Wariantlaşmasy: *atyň depingisi, atyň depirgisi, atyň depgisi.*

Atyň dişi ýaly. İri, sagdyn we gaýym manysynda ulanylýar.

Atyň gezeri. Atyň çapyşynyň görmüşleri.

Atyň isimleri. Atlara berilýän atlar, dakylýan isimler. *Bu at meşhur Boýnawuň neslindendir.* Manydaşy: *at atlary.* Wariantlaşmasy: *at lakamlary* (ulanylmagy maslahat berilmeyär).

Atyň maňlaý saçy. Atyň iki gulagynyň arasyndan maňlaýyna dökülýän tüyi. Wariantlaşmasy: *saç.*

Atyň ýapynjasy. 1. Sowukdan-yssydan goramak üçin atyň üstüne ýapylýan ýukarak basyrgy. 2. Atyň bezeği hökmünde üstüne atylýan nagyşly, bezegli ýuka mata.

Atyňy ýeke çapmak. Diňe öz diýeniňe tutup, köpçüligiň pikirine goşulmazlyk.

Atýüwrük. Tagam ady.

Atýüzli. Süýnmegräk ýüzli (adam hakda).

Aýagyna belet bolmak. Atyň ýyndamlygy, çapyşy barada düşüňjäh, tejribäh bolmak.

Aýakly at. Ýyndam, çapgyr at.

Aýgyr. 1. Jyns işlegi ýokary bolan at ýa-da baýtal. 2. Tohumçylyk işinde ýörite ulanylmaýan, baýtallaryň arasynda erkine gezip ýören erkek at.

Aýlaw. Atlaryň synag edilýän we ýaryşdyrylýan ýeri. *Synag edilýän hem-de çapylýan atlar aýlawyň ýakynynda saklanýar.* Wariantlaşmasy: *at aýlaw, at çapylýan aýlaw.* Dürs ýazuw we aýdylyş dürlüleşmesi: *aýlow.*

Aýmança. Atýatagyň ýanyndaky daşy germelen kiçijik meýdan.

Aýyl toka. Çeki çekmek, üzeňni uzaldyp-gysgaltmak üçin ulanylýan, çekinin, üzeňni gaýşynyň ujuna dakylýan ýarym aý şekilli halka.

Bakan. Atyň injigi bilen toýnagynyň aralygyndaky çeýe ýer. Dürüleşmesi: *bakanı.*

Bargy. Atyň çapyşyk mahalyndaky gidiş depgini. *Meleguş şu bargysyny saklasa, zyndakyldr yetip bilmez.*

Baş baýrak. Ýaryşyň iň esasy, iň gymmatbahaly baýragy.

Baş bermek. Jylawa boýun egmek, ugrukdyrylan ugra gulagasyjylyk bilen gitmek.

Baş öwretmek. Üstüne münülende özüni parahat alyp barmagy hem-de uýana boýun bolmagy öwretmek. Manydaşy: *Müngi öwretmek.*

Başyna goýberilen at. Çapuwdan, tohumçylykdan galan, öz ugruna goýlan at.

Başyny deňlemek. Öňden barýan atyň zyndan ýetmek.

Basyrgy. Sowukdan goramak üçin, atyň üstüne ýapylýan galyň keçe. Manydaşy: *jul.* Dürüleşmesi: *basyryk (ser); basyrgy keçe.*

Basyryk. Aty sowukdan-yssydan goramak üçin üstüne atylýan keçe ýa-da başga galyň ýyly zat.

Baýlyk. Göwüsbendiň bāzbendiniň aşagynda bir garyş çemesi çykyp duran bezegli bölejigi.

Baýtal tay. Ser. urkaçy taý. Bu atda *baýtal* sözi “urkaçy” manysynda getirilipdir, emma ol jyns we ýaş taýdan ýetişen mallar babatynda ulanylýar.

Baýtalça. Baýtallyga ýetip barýan gunan.

Bedew. Saýlama ýaryş aty. *Bedewler ula gitdi.* Wariantlaşmasy: *bedewi at.* Manydaşy: *tohum at* (birnäçe nesil bāri gowy netije görkezip gelýän tohumdan

bolan at), *jyns at* (saýlama tohum atlaryň çykýan görnüşine degişli at), *argamak* (ýaryşlar üçin ýetişdirilen at tohumy),

Begenç atyna atlanmak. Begenje gaplanmak, gaty begenmek.

Belent at. Gerşi beýik at. Manydaşy: *beýik at*.

Bäşýaşar (*a* çekimlileri gysga aýdylýar). Bäş ýaşyny dolduran at. Wariantlaşmasy: *bäş ýaşar*.

Bäzbent toýnak. Toýnagy owadan tegelenip, ortasy güberçeklenip duran (at hakda).

Bäzbent. Göwüsbendiň ortarasyndaky güberçek bezeg şaýy. Dürülüşmesi: *bazbent*.

Birýaşar. (*a* çekimlileri gysga aýdylýar). Bir ýaşyny dolduran. *Birýaşar gulun*. Dürülüşmesi: *birýaşar*.

Boýnan at. 1. Ösümünü alan, beýgelen at. 2. Çapuw ýodasyndan çykyp gitmek, boýun bolmazlyk häsiýeti bolan at. Wariantlaşmasy: *boýnaw at*.

Boýuntyryk. Aty araba goşmak üçin ulanylýan, nal şekilli esbap. Wariantlaşmasy: *hamyt*. Manydaşy: *dogabag* (nädogry söz ulanyş).

Boz at. Endamynyň tüý örtüginde ak gyllaragdyklyk edýän gyr at. *Boz atly ön gelse gerek*. Wariantlaşmasy: *açyk gyr* (rus dilindäki *swetlo-seryý* diýen atdan ýerliksiz göçirme).

Bozduman aýak. Hayal bat alýan. Wariantlaşmasy: *boz duman aýakly at*.

Bökdergi. Atyň eýeriniň ardyna daňylýan ýük.

Buýsançly at. Daşyndan buýsançly görünýän, başyny dik tutup, göwresine ýeňillik bilen erk edýän çeyé at.

Antik çağdan bu günə - qarı/karı sözü

Annotasiya: Məqalədə dünya xalqlarının mifologiyasında tanrıçaların, qadın obrazlarının, ilahələrin adlandırılma texnikası tədqiq edilmişdir. Bir-biri ilə qohumluq əlaqəsində olan xalqlarda və bir-biri ilə heç bir əlaqəsi – istər mədəni, istər coğrafi, istər genealoji əlaqəsi olmayan xalqlarda qadın obrazların...

Açar sözlər: *mifologiya, qarı/karı, obraz, etimologiya, transformasiya*

Abstract: In the article the technique of naming goddesses, female images, goddesses in the mythology of the peoples of the world are studied. Similarities, identities or matches in naming female characters are investigated in nations who are in kinship with each other and in peoples who have no connection w...

Keywords: *mythology, old woman, image, etymology, transformation*

Şəkil 1. Dünya xalqlarının mifologiyasında “Qarı/Karı” obrazı

Dünya mifologiyasında tanrıçaların, qadın obrazlarının adlarına diqqət etsək bir çoxlarının – Kİ/QA/KA/XA/HA/QAR/KAR/KOR və NİN/NAN söz kökləri ilə başlaması nəzərə çarpır. Azərbaycan folklorunda Qarı, Qarı Nənə obrazı bəzən mənfi, bəzən müsbət xüsusiyyətlərlə qarşımıza çıxsa da, əslində o, Ulu Ananın, Yaradıcı Ananın transformasiyasıdır. Naxçıvandan toplanmış su ilə bağlı inanclarda **çay qarısı, çay anası** obrazları vardır.

Çay qarısı pislilik edir, hər kəsi yoldan çıxarır. Çay anası isə xeyirxahdır, hər kəsə yaxşılıq edir. Həmin inanclarda yaxşı-yaman qütbləri bu obrazlarla işarələndirilir. Kazan, Qərbi Sibir türklərinə, karaçaylara görə, su anasına hörmətsizlik edilsə, quraqlıq olar, xəstəlik gələr. Naxçıvanda deyilir ki, suya salam verməsən, sənə qarğış edər, suyu hədə yerə qaynatmaq günahdır, su adamı nalə edər. B.Ögel çayların, suların qədimdə canlı varlıq olaraq düşünüldüyünü qeyd edir¹.

Qış fəslə Qarı Nənə kimi təsəvvür edilirdi. Onun üç oğlu var imiş: Böyük Çillə, Kiçik Çillə və Bozay... Qarı Nənə obrazını hər il yaz gələndə demək olar ki, hamımız xatırlayırıq. Belə ki, 21 mart Bahar bayramı keçirilsə də, aprel ayının 15-nə qədər xalq təqvimində “Qarının borcu” deyilən, min illərlə sınılanmış soyuq günlər geri qayıdır və Qarının üç çəpişini öldürür. Əhməd Cavad “Qarının borcu” adlı şeirində yazır:

Qarı nənə gülə-gülə Dedi: - Get, get, ey qarlı qış,

Atdım sənə dalınca daş².

Baharda olan bu təbiət hadisəsində, hər il eyni vaxtda soyuq tsiklonun gəlməsində Qarı Nənə obrazı sanki, fəsillərin dəyişməsinə cavabdeh olan Yaradıcı Ulu Ana/Ulu Nənə olaraq qarşımıza çıxır. Nəinki fəsillər (Bahar fəslə - Bahar qız), Milli folklorumuzda hətta dünyanın özü də qadın, Qarı Nənə olaraq düşünülürdü. Məsələn: Nuhun tufanı haqqındakı əfsanənin Azərbaycan variantında olduğu kimi.

¹ Nemətova S. **İnanc sistemində mifoloji obrazlar (Naxçıvan materialları əsasında)** // Elmi əsərlər. Naxçıvan Dövlət Universiteti, 2018, №1, (90). s.36.

² Cavad, Ə. **Seçilmiş əsərləri**. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s., s.200.

Nuh peyğəmbər can hayında olduğundan qəzanın ancaq dünyanın insanlar yaşayan piltə hissəsinə aidliyindən iş-işdən keçəndən sonra xəbər tutur. Yəni Allahın birinci tufanla dünyanı tamam məhv etmək yox, günaha batdıqlarına görə yerdəki canlıları dəyişmək istəyinə Nuh özü də bilmədən əngəl olur: Nuh xəbər tutur ki, dünyanı su alacaq. Əl-ayağa düşür, gəmi hazırlayır, heyvanların hərəsindən bir cütünü də gəmiyə qoyur ki, onların nəsli kəsilməsin. İşdən halı olan, dünya görmüş, ömür sürmüş ağbirçək bir qarı Nuha yaxınlaşıb deyir: -Məni də özünlə apar. Nuh söz verir. Amma səfər zamanı verdiyi söz huşundan çıxır, qarı qalır yer üzündə... Hər yan suya qarışır, dünya görünməz olur... Vaxt keçir, vədə yetişir, gün çıxır. Günəşin zərbindən su ərşə çəkilir. Nuh qayıdanda qarı düşür yadına. Gedir ki, onun öldüsündən-qaldısından bir xəbər tutsun. Qarının evinə yaxınlaşanda qulağına səs gəlir, dinləyib görür ki, cəhrə səsi, qarı salamatdı, özü də ip əyirir. Soruşur:

- Qarı, dünyanı su aldı, sən bunu görmədinmi, bilmədinmi?

- Yer üzünü su almağın ondan bildim ki, piltələr bir az nəm kimi oldu.

Nuh barmağını dişləyir, başa düşür ki, qarı qoca dünyanın özü imiş. Sən demə dünya-aləm batanda bunun ancaq piltəsi nəmlənərmiş³.

Qarı Nənə Azərbaycan folklorunda bəzən bir-birini sevən iki gənci birləşdirən bir səbəbkar, bəzən yaralara məlhəm edən bir təbib, bəzən də Şahı, Sultanı tənbeh edən, yargılayan bir yargıç olaraq qarşımıza çıxır.

Məsələn: N.Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasında “Sultan Səncər və Qarı” dastanındakı Qarı obrazı kimi -

“Şaham” deyib öyünmə, sən ki qulsan tamaha.

Viran qoydun elləri, şah olmaz səndən daha.

Şah elin hər işini nizama salsın gərək,

Həmişə öz xalqının qeydinə qalsın gərək⁴.

***

³ Qafarlı R. **Mif, əfsanə, nağıl epos**. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2011, 780 s., s.505-506.

⁴ Gəncəvi N. **Sirlər xəzinəsi** // s.114/56.az.pdf, s.114.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qarı sözü yaşlanmış qadın, qarıcıq sözü isə hörmətli bir qadının əzizlənməsi mənasında işlədilir.

Qarıcıq anam olurunda yeri qalmış.

Oğlim Uruz ox atanda buta qalmış.

Oğuz bəgləri at çapanda meydan qalmış.

Qara mədbəq dikiləndə ocaq qalmış...⁵.

Şəkil 2. *Türkün Ulu Anası (Qarı Nənə) Türkiyə, antik Anadolu kilimi*⁶.

Yuxarıdakı antik Anadolu kilimində verilmiş iki qadın təsvirinin biri sanki gecənin, digəri işıqlı olanı isə gündüzün simgəsidir. Qarı, Qarı Nənə, Yaradıcı Ana obrazına yalnız Azərbaycan folklorunda, dastanları və nağıllarında deyil, Qədim Misir, Şumer, qədim Yunan mifologiyasında da çox rast gəlinir.

⁵ Qafarlı R. **Mifologiya**. 6 cildə. I cild. **Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika**. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 454 s., s.178

⁶ Raven Ziegler <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=2748094472126471>

Məsələn: *Kora/Kore* yunan mifologiyasında məhsuldarlıq ilahəsidir yunan dilində qız deməkdir və qadın bakirəliyini ifadə edən bir sözdür. Həm Tanrıça Persefonanın kult adıdır, həm də qədim yunan incəsənətində uzun paltarda ayaq üstə dayanan qız heykəlinə verilən addır⁷.

Koraların adında, eləcə də ailə və nigahın, doğumun himayəçisi olan Hera tanrıçasının, Hathor tanrıçasının və aşağıda çəkiləcək bütün mifik xanımların adları bu gün işlətdiyimiz Qarı/Karı sözləri ilə fonetik səslənmə və mənə baxımından eynidir.

Kali – tanrıçası insan rüşeymi mayalanandan, insan ölənə qədər onun həyatını idarə edir.

Kalikamata “*Qara yer Anası*” deməkdir (“R” hərfinin “L” hərfinə keçməsinin, eliziyasının mümkünlüyü isə məlumdur)⁸.

Kardea – Roma mifologiyasında öz pərəstişkarlarını mağarada azdıran tanrıçadır. Tanrı Yanus qapıların, arkaların və müqəddəs yemişan bitkisinin himayəsini Kardeaya vermişdir⁹.

Keridven – Vall mifologiyasında məhsuldarlıq tanrıçasıdır.

Karia – Laokon çarı Dionun qızıdır¹⁰. Karia atası tərəfindən lənətlənərək və ya çox gənc ikən dünyasını dəyişərək sevgilisi Dionis tərəfindən Yunan cevizinə çevrilmişdir. Yunan cevizinə çevrilən qız Karia əfsanəsi isə bizdə “qoz ağacı qız ağacı” deyimini xatırladır. Həm də qoz bir sıra dillərdə mutter, nut adlanır ki, bu sözlər eyni zamanda ana deməkdir. Nut ingiliscə və latın dilində, Mutter - Norveç, İsvaeç, Eston dilində, Matica - sloven dilində, Mutteri - fin dilində ana deməkdir¹¹. Karia isə qarı/karı sözünün, ana sözü ilə Nut, Mutter sözünün eyni semantikaya mənsub olması aydın görünür...

⁷ Мифы Древней Греции. Словарь-справочник, 2012 // <https://slovar.cc/>

⁸ http://world-of-legends.su/indian/bogi_indii

⁹ <https://kulturologia.ru/>

¹⁰ <https://dic.academic.ru/>

¹¹ <https://www.indifferentlanguages.com/>

Karitaida isə Yunan memarlığında anablementi başında saxlayan qadıdır¹².

Kardea – Roma mifologiyasında doğumun himayəçisi, bəzən də ölüm tanrıçası hesab edilirdi¹³.

Karpo – Yunan mifologiyasında ilin fəsilərindən birinin, payız fəslinin tanrıçasıdır, Zeus və Fetidanın qızıdır¹⁴.

Karmenta – Roma mifologiyasına görə doğuma yardım edər.

Karta – latıslarda tale tanrıçasıdır. Bəlkə də kartla fala baxmaq, taleyi öncədən bilmək bu tanrıça ilə əlaqəlidir.

“*Kerim, Sirim*” – Qədim Koreya mifologiyasında “Bakirə meşələr”dir¹⁵.

***

Ki – *qadın/kadın/qarı/karı* sözünün kökündə olub, min illərdir ki, həm türk xalqlarının həm də digər xalqların dilində qadın mənasında işlədilir.

Kinara – Əfsanəyə görə Ənginar bitkisi adını **Kinara** adlı gözəl bir qızdan almışdır¹⁶. Kinaranın adında “*Ki*” komponenti qadınlığı, “*nar*” isə günəşi ehtiva edir.

Ki – qadınlığı bildirən söz kökü tanrıça Kibelanın adının bir komponentidir.

Kibela (çox zaman əlində qavalla təsvir edilir). Anadoluda kult olmuş doğum və məhsuldarlıq tanrıçası idi¹⁷.

Karna – Roma mifologiyasına görə yeraltı dünyada tanrıça, Şərqi Slavyan mifologiyasında isə dəfn mərasimlərində dərd, qəm, ağlamaq personajlarıdır.

Karmenta/ Carmenta da Roma mifologiyasında doğuma yardım edən tanrıçadır.

Karpo – Xaritlərdən biridir. Həm də Oralardan biri olub, yetişmiş meyvələrin tanrıçası hesab edilir.

¹² <https://gidvgreece.com/>

¹³ <http://www.drui.ru/>

¹⁴ <https://drevniebogi.ru/karpo-grecheskaya-boginya-oseni>

¹⁵ <http://myths.kulichki.net/>

¹⁶ <https://legendsplants.wordpress.com/>

¹⁷ <https://www.researchgate.net/>

Şakil 3. Kibela.

Keralar – Yunan mifologiyasında qanadlı təsvir edilən və ölüm ruhları deyilən qadın simalı varlıqlardır.

Kirena – Yunan mifologiyasında fessaliya nimfası, çar Qipseyin qızı və Okeananın nəvəsidir.

Kora/Kore – Hades ilə evləndikdən sonra adı Persefona oldu.

Koronida – Fessaliya çarı Flegiyanın qızı, Apollonun sevgilisidi.

Koronida – Fokid çarı Koroneyin qızının adıdır.

Kreusa – Yunan mifologiyasında Afina çarı Erexfayın qızı, Ksufun xanımı və Axeylə İonun anasıdır.

Krateida – Yunan mifologiyasında dəniz nimfasıdır.

Ki – şumerlərdə torpaq tarıçası, yaradıcı ana tanrıçadır¹⁸.

Kirka – Yunan mifologiyasında günəş tanrısı Gelios ilə Perseidanin qızıdır.

Harmoniya – Yunan mifologiyasında Ares və Afroditanın qızı, razılıq, vəhdət və xoşbəxt nigahın tanrıçasıdır¹⁹.

Kranaya – tanrıça Afinanın şərəfinə tikilmiş Afina şəhərinin çarı Kranayın qızıdır.

Qersiliya/Hersiliya – Roma mifologiyasında romalılar tərəfindən oğurlanmış Sabinian və sonradan Romulun xanımı olmuşqadıdır. Sabiilər əsasən Romada yaşayan Latin dilli xalq, İtaliklər olmuşlar.

Qerofila – Yunan mifologiyasında sivillalardan olmuşdur. *Gizlin elmlərə sahib olmuş, ağıllı, bilikli, gələcəyi görən peyğəmbər qadınlar Sivillalar adlanırdılar.*

Qerofila həm də Apollonla Lamiyanın qızı və Eritreyalı Sivillanın adıdır.

Karmenta isə Kimmerli Sivillanın adı olub.

Qrasiyalar – Üç Qrasiya – Roma mifologiyasında məftunluğu, gözəlliyi, sevgini və zövqü təcəssüm etdirən ilahələrdir. Həm də Qrasiyalar Veneranın xidmətçiləridir.

---

¹⁸ Немировский, А.И., Рак, И.В., Ильинская, Л.С. **Мифы и легенды народов мира.** т.3. **Древний Египет и Месопотамия.** Москва: Мир книги, 2004, 432 с.

¹⁹ www.mifologija.ru

Qrailər – Yunan mifologiyasında yaşlı qarılardır, yer tanrıçası Geyanın nəvələridir.

Xaritlər – Yunan mifologiyasında gözəllik ilahələridir. Onların sayı üçdür və Afroditanın xidmətində durmuşlar.

Xariklo – Nimfadır, Afinanın sevimlisi, Tireseyin anasıdır.

Xaribda – Geya ilə Poseydonun qızıdır.

Gera – Ailə və nigahın, doğumun himayəçisi olan tanrıçadır.

Gero – Afrodita və Artemidaya kahinəlik edən qadındır²⁰.

Xarizma – Yunan mifologiyasında gözəllik, tanrı tərəfindən insana verilmiş zəngin mənəviyyat, ağıl, gözəl cizgilər, xüsusiyyətlər və qabiliyyət tanrıçasıdır²¹.

Xor/Qor və ya Orlar – Yunan mifologiyasında Zeus ilə Femidanın qızlarıdır. Təbiətdə fəsilələrin düzgün yerdəyişmələrin, təbiətin tarazlığını qoruyan, göylərin səma qapılarını açıb bağlayan tanrıçalardır²².

Kiremet – Çuvaş mifologiyasında baş tanrı Turun xanımıdır.

Kirtida – tanrıça *Harinin*, yəni Radxanın anasıdır (Bax: gumer.info).

Kirka – Sarmat çarının xanımı və eyni zamanda, Skif və Sarmat çariçası olmuşdur²³.

Çuvaş dilində isə Xer qız deməkdir (*Inquş dilində isə Kir* yük deməkdir) (Bax: dic.academic.ru).

Qarcana/Karcana “*Qar gözəli*” deməkdir və “*Qar qız*” mənasını verir.

“*Kartoy/Kartay/Kartuy*” adlanan qış şənliklərində, mavi geyimdə Ayaz Ata ilə birlikdə, gözəl qız olaraq təsvir edilir. Tatar dilində “*Kar Kızağı*” adlanır²⁴.

Grid – Skandinav mifologiyasında nəhəng qadın. “*As/Az*”lara və Asqarda qarşı yaxşı münasibət bəsləyən nəhəng qadın və Odinin xanımıdır.

²⁰ Кондрашов А. Кто есть кто в мифологии Древней Греции и Рима. 11738 героев и мифов. Москва: 2016., сс.127, 150-151, 174, 245-246, 281, 618.

²¹ <https://kartaslov.ru/>

²² <https://www.gumer.info/>

²³ <http://ossethnos.ru/history/sarmat>

²⁴ Karakurt D. Türk söylence sözlüğü. Açıklamalı ansiklopedik mitoloji sözlüğü. Türkiye: 2011, s.172.

Gerd – German mifologiyasında yeraltı nəhənglərindən və sonradan tanrı Fereyranın xanımı olmuş prinsessa–şahzadədir (Bax: gumer.info).

Gerba isə meşə nimfasıdır²⁵.

Bütün yuxarıda adları çəkilən tanrıça adlarının kökündə Qar/Kar /Qarı/Karı sözü dayanır.

Hari – Qadın tanrıça Radxanın adlarından biri və Krişnanın sevgilisidir. B.e. 5000 il əvvəl Har–Radxa ilə Krişna yer üzündə yaşamışlar (Bax: dic.academic.ru).

Pinenkir Kiririşa – Elamda e.ə. – 2000-ci illərdə səmaların sahibi, tanrıça olmuşdur²⁶.

***

An/Anunun xanımı olan **Ninhursaq/Ninqursaq** Kult olmuşdur. Xur/Hur — ucalıq rəmzi olan sözdür. Ninhursaq adı həm də “Kosmik Dağların Sevgilisi” mənasında da işlədilir. Bu sözün də mənası bizim məntiqlə daha çox aydın olur, belə ki, o, Gök tanrının, Anunun, göylərin xanımı olmuşdur. Hor/Qar/Qor/Kar/Kır/Kur ilə başlayan coğrafi ərazilər bir–birinə yaxın və uzaq olmasından asılı olmayaraq dünyanın hər yerində vardır, yəni homogen sözlərdir. Dərindən maraqlananda əksər dillərdə dağ, daş, qaya kimi yerlərin adını ifadə etmək sözlərin eyni cür səsləndiyini görürük. Daş Alban dilində “guri”, Bask dilində “harri”, Vall dilində “carreg” adlanır. Əfqan (puştu) dilində “kardaş, qaya”, Somali dilində “ar; ucqar yer, hündür dağ “kur”, qədim İrland dilində “karrak, ucqar, sahil”, Gürcücə “karkar; hündür qaya, sıldırım”, Türk dilində “kır; dağ silsiləsi”, Monqol dilində “kira, xar, xara; dağ yalı”, Evenkcə “kiraqin” yamac, hündür sahil”, Hind–avropa dillərində “qar; dağ”, Yunan dilində “kar, zirvə, dağ zirvəsi”, Qədim Yunan dilində “Kyraos, qayalıq, Korsika”, Qədim Hind dilində “karkara, daş, cıncıl” olan yer deməkdir. Belarus dilində qara, Rus dilində qora, Polyak və Sloveniya dillərində də dağ Qora adlanır. “Nin”; Günəş/Ana, “Xur/Hur/Har” ucalıq, “Saq” isə sağ, diri deməkdir. Hətta, Hokan, Jicaque dillərində günəş “Sak”adlanır. Əgər hər səhər gözümüzü açıb işığı, günəşi, səmanı

²⁵ <https://gramho.com/>

²⁶ https://drevniy_mir.academic.ru/

görürüksə demək “Sağ/Saq/Sak”salamatıq (Günəşin doğmasını, səhər şəfəqlərini ifadə edən “səhər, erkən, ertə” kimi sözlərimizdə Ra günəş tanrısının adı da gizlidir). Eyni zamanda, yer tanrıçası Ki – kök ilə bağlıdır. Həm bütün tanrı və tanrıçaların, insanların anası olduğuna görə, kök dediyimiz də bitkinin, ağacın yaşaması və qidalanması üçün yerə bağlanan hissəsidir. Qədimdə də dünya, həyat ağacını göy/gök, tanrısal, ruhsal aləmlə bağlı olan tacı/koronası, bu yaşadığımız həyatı ifadə edən gövdəsi, budaqları və yeraltı aləmlə bağlı olan güclü kökləri ilə təsvir edərtilər. Kök yalnız ağacda, bitkidə deyil nəsilin, cinsin, xalqın, millətin də kökü var, həm də kök təməldir, başlanğıcdır, yəni Soy kök deyilən anlamdır. Saçımızın, dişimizin, dırnağımızın, sinirlərimizin hər bir orqanımızın da irsimizə və bədənə bağlı olan kökləri olması məlumdur. Kök sözü Belarus dilində “koran”, Bolqar, Makedon, Serb, Slovak, Çex və Rus dilində “koren”, Bosna, Xorvat dilində “korijen”, Macar dilində “gyöker”, Polyak dilində “korzen”, İndoneziya dilində “akar”, Latın dilində “ra”dix və bir çox dillərdə “ra”iz, “ra”sin deyilir. Dağların tanrıçası kimi Ninhursaqın adındakı hur sözü ucalıq rəmzidirsə, yer tanrıçası kimi isə Ki həm qadını, həm də bitkinin yaşaması üçün yerdəki köklərini ehtiva edir. Gars – Osmanlıca əkilmiş ağac şitilinə, fidanına deyərlərmiş. Ninhursaq həm də “Ki” adı ilə tanınıb. “Ki” eyni zamanda “yer” deməkdir. Ninhursaq – Saq/Sag/Sangların ulu, uca ninesi, nənəsi/anası... Saq/Sak/Sag Oğuzların əcdadı hesab olunur. Çünki, Ninhursag həm insanları yaradan, həm də ilk doğuma yardım edərək körpənin sağ-salamat dünyaya gəlməsinə yardım edən, Nənə/Nanna/Ana olmuşdur. Həm də qadın/kadın simvolu olan, məsələn, kəpənək, qu quşu, kəklik/kuropatka, ququ quşu və s. sözlərin kökündəki “K” səsi də Ana Tanrıça “Ki”nin yadigarıdır. Kibela da ana tanrıçadır. Ülgenə yarat əmrini verən Ak Ana da “K” qadın; qadındır.

Maat-Kara – Qədim Misirdə XVIII sülalədən firon qadın olan Xatsepşutun taxt-tac adı idi²⁷.

Ezoterik anlamda Maat bu gün Ana demək olan “Mat/Mutter/Mader” sözlərinin kökündə vardır. İkinci hecəda olan Kara sözü isə qədim türklərdən

²⁷ <http://orient.rsl.ru/>

başlayaraq bu günə qədər işlədilən Qarı/Qarı və əzəmətli, möhtəşəm qadın kimi mənalar daşıyır. Qarı/Karı/Yaşlı Qadın/Ağ saçlı qadın gizlin elmlərə sahib olan, bilikli, xeyirxah, hamilə olan və doğum edən qadınların köməyinə yetən bir ilahi qadındır. Qarı sözündə həm də bir **qaranlıq** sözü də gizlidir. Axı yaradıcı Ana, torpaq tanrıçası Terra, həm münbit, məhsuldar qara torpağı simvolizə edir, həm də qara rəngi ehtiva edir. Eyni zamanda xaosdan, gecə qaranlığı, qadın simalı təsvir edilən Noç yaranmışdır.

E.ə.VIII–VII əsr Yunan şairi Qesiodun “Teoqoniya” poemasına görə “Xaos”/“X” bir boşluq, uçurumdur, işıqsız, günəşsiz, qaranlıqdır. Dünyanın formalaşmamış, pərakəndə halı, kosmosun ilkin “inpotentia” vəziyyətidir. Xaosdan əbədi zülmət olan EREB və *qaranlıq* Noç Nyukta doğulur. Ümumiyyətlə, isə Noç/Gecə kosmosa qədərki, doğuşdan öncəki zülmətə, gecəyə, bətdaxili vəziyyətə qayıdırdır. Qesioda görə Gecə, yəni *qaranlıq* “Tanrıların anasıdır”. Xaosdan yaranmış əbədi *qaranlığın*, zülmət Erebe ilə Noçun, yəni gecə *qaranlığının* övladı isə gün, gündüz ilahəsi Gemer/Qemer olmuşdur²⁸.

Xur/Hur — ucalıq rəmzi olduğu kimi, əksər dillərdə torpaq və yer sözləri eyni köklüdür.

Çünki, əfsanəyə görə torpaq tanrıçası Terra ilkin xaosdan özü–özünü yaratmış və sonra dağları, mağaraları, yer üzündəki bütün canlıları və Pont dənizini, yəni Qara dənizi yaratmışdır²⁹.

Torpaq/yer – Katalon, İtalyan, Portuqal, Qalisiya *dillərində* terra, İspan *dilində* **Tierra**, Fransız *dilində* **Terre**, Norveç *dilində* **Jordin**, Dat *dilində* **Jord**, İsland *dilində* **Jordin**, Qazax *dilində* **jer** adlanır.

İngilis dilində Ground torpaq deməkdir. Niderland dilində isə torpağa “grond” deyilir.

Mağaralar rus dilində Qrot adlanır. Bu da “qarı” sözü ilə eyni kökdən gəlir. Ana rəhmini simvolizə edən mağaralar ora sığınan birinin yenidən və yeni

²⁸ <http://lib.ru/POEEAST/GESIOD/theogonia.txt>

²⁹ Якобсен, Т. **Сокровища тьмы: история месопотамской религии**. Перевод с англ. С.Л.Сухарева. Восточная литература, РАН, 1995, 163с., с.68

dünyagörüşü ilə dünyaya gəlməsini təmin edir. Məsələn: İnəklərini axtararaq mağaraya gələn Heraklın rastlaşdığı qadının adı Meqara idi³⁰.

Meqaranın adında həm qadın rəmzi olan Me/Ma, həm də “qarı/garı/gera” komponenti var, həm də Meqara sözü ilə mağara sözü sözü bir-birinə bənzərdir və semantik eynilikləri var. Me/Ma – Umay ananın adının, torpaq ananın rəhmi, qadın rəmzi hesab edilən mağara sözünün kökündə olan bir komponentdir. Ana sözü; Rus, Fars, Slovak, Bolqar, Serb, Xorvat, Çex, Çin, Polyak və digər dillərdə “mama”, Fransızca “maman”, Koreyada isə “omma” və digər bir çox dillərdə eyni “ma, am, em” kimi səslənir. Romada süd vəzinə “mamma”, Azərbaycanda “məmə”, atanın bacısına isə “mama” deyilir. Su dibində ən yaxşı mirvari axtaranlar qadınlar olmuşdur və onları “Ama” adlandırırdılar. Yunan mifologiyasında Titan Atlantın qızının adı Maia, Roma mifologiyasında İtalik məhsuldarlıq tanrıçası Mayesta, Sak müdriki Buddanın/Buta Hanın anasının adı da Mayya idi. Deməli, **Meqaranın** adının hər iki komponenti olan “Me” və “Qarı” sözünün mənası qadın deməkdir. Əfsanəyə görə – Herakl itirdiyi inəkləri axtara–axtara gəlib “ağaclıq” adlanan Gileya bölgəsinə çatır. İnəkləri buradakı qaralıq mağarada yaşayan, yarı ilan, yarı qız olan bir pəri mağarada gizlətməmişdir³¹.

İlanayaqlı və müdrik qadın **Meqaranın** adının kökündə həm də ilan mənasında işlədilən “Me” komponenti vardır ki, bir sıra dillərdə ilan və torpaq, yer sözü ilə eyni səsləşir. Məsələn: İlan Eston dilində “**mao**”, Monqol dilində “**moqoy**”, Tacik dilində “**mor**”, Xorvat dilində “**zMA**”, Rus dilində “**zMEYA**” adlanır. İlanın **Meqara** kimi müdrik bir canlı olması bir çox əfsanə və miflərdə söylənilir. İlanayaqlı **Meqara** Heraklı müdrikliklə özünə tabe etmişdi və ondan üç oğlu olmuşdu. Həm xaosla ölümün, həm də həyatın, yaranmanın simvolu olan ilan, ümumiyyətlə, müdriklik rəmzi hesab edilir. Hətta Evangelistlərdə belə bir ifadə var: “İlan kimi müdrik olun”³².

³⁰ Кондрашов А. – Там же: с.323.

³¹ Ağasıoğlu F. **Etrusk-Türk bağı**. Bakı: 2010, 180 s.142.

³² <http://bible.optina.ru/>

Yeraltı dünyanın canlısı, torpaqda sürünən ilan yuxarıda dediyimiz kimi bir sıra dillərdə **zmeya** adlanır. Bu söz Rus dilində həm qadın cinsindədir, həm də onun süründüyü və yaşadığı, qadın simvolizmi hesab edilən torpaq “**zemlya**” adlanır.

Torpağa Belarus dilində **Zyamlya**, Bolqar dilində **zemya**, rus, Ukrain, Sloven və Bosna dillərində **zemlya**, Polyak dilində **ziemiya**, Latış, Litva dilində **zeme**, Fin, Eston dilində **maa** adlanan torpaq; (yuxarıda deyimiz kimi səh.36) Dat dilində **jord**, Norveç dilində isə **jorden** adlanır.

Bu sözlər (**jord** və **jorden**) Azərbaycan dilindəki **yurd** sözü ilə həm mənə, həm də fonetik cəhətdən eyni səslənir (Tanrı Odinin xanımın adı Yord idi və o, müqəddəs və ilahi torpaq tanrıçasıydı. Yord adında da yurd sözü həm semantik, həm də birbaşa mənada aydın görünür). İlan Qədim Misirdə səmadakı çayın simvolu idi. Tanrı Amon və Aton ilan, İside isə ilanayaqlı təsvir edilmişdir. Qədim Misirdə hərəm “**kar**” adlanırdı ki, bu söz həm qarı/karı sözü ilə eynilik təşkil edir, həm də hərəm sözünün də mənşəyi məlum olur. Fironların düşmənlərinə qalib gələn ilan onların diademalarında ali hakimiyyətin qoruyucu emblemi kimi, Hor günəş diskinin çevrəsinə dolanmış şəkildə Osirin və digər tanrıların baş geyimlərində təsvir edilmişdir.

Kiriya/Kare adlanan Çeçen əfsanələrində müharibə və savaşlarda iştirak edən, amazon qadın personajları vardır. Çeçen dilində “Kare” sözü, kiriya/quriy/kor sözlərinə bənzəyir ki, vaynaxlarda olan “maxkare” sözünün yaddaşında saxlanılıb. Belə ki, gözəl və cəngavər qadınlar olan **amazonkalar** həm də **qarqarların** – **vaynax** “**ölkəsinin qadınları**” deməkdir³³.

Strabona görə döyüşkən qadınlar olan Amazonkalar, *Keravin* dağlarında yaşamışlar (Амазонки живут рядом с гаргареями на “северных предгорьях Кавказских гор, называемых Керавинскими”³⁴. *Keravin* və *qarqar/qarqareya* sözünün kökündə də bir “qarı” sözü, qadın obrazı gizlidir.

³³ <https://ichkeria.info/index.php/nakhologiya>

³⁴ Латышев, В.В. Свод античных надписей в Северном Причерноморье // Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе. Санкт-Петербург, 1904, 296 с., с.222.

***

Azərbaycanda adətən yeni evlənənlərə edilən “Qoşa qarıyasız” deyə bir alqış vardır. Qarı sözü dediyimiz kimi qadın deməkdirsə nə üçün “Qoşa qarıyasız” deyirik? Bu gözəl alqışın çox qədim və ezoterik anlamda, Qədim Misirlə əlaqəli olan tarixi vardır. Hat“hor”/Hatun Hor–Hor tanrısının hatunu, qarısıdır. Gök/Göy tanrıçası HatHor, Günəş Tanrısı Horun evidir. HatHor dünya Anadır, onlar hər zaman bir yerdədirlər, yəni qoşa Hordan söhbət getdiyi aydıdır. Deməli qadın mənasında işlədilən, qaranlıq sözünün kökü olan qarı sözündə digər bir gizli məna da vardır. Qarımaq sözünün mənası mənbələrə və bildiyimizə görə – Qocalmaq, qoca yaşlarına çatmaqdır.

Qarımaq sözünün kökündəki “Qar” sözünün mənası isə Qədim Misirdə elə bizim anladığımız kimidir, yəni ən yaşlı deməkdir. Azər/Osir tanrının qardaş və bacıları (Qarueri) Qar adlandırılırdı. Qar qədim Misirdə ən yaşlı demək idi³⁵.

Qədim türk dilində Qarımaq sözü qocalmaq, Qart isə qoca kişi deməkdir³⁶.

Dişi balığın yumurtalarına kürü deyilməsi, toyuğun qırt və ya kürt yatması ifadəsi də qadınlığı bildirir və qarı sözündən qaynaqlanır. Balıq kürüsü rus dilində və digər slavyan dillərində; ukrain, bolqar, qədim rus, sloven, çex, polyak və bir sıra digər dillərdə **ikra**, **latın dilində iecor**, latış dilində **aknas**, avesta dilində **yākarə**, irland dilində **iuchair** adlanır³⁷.

Ev quşu olan toyuğun adı “kur” sözündən götürülüb və rus dilində kuritsa/kýрица adlanır.

Slavyan dilində **kour/коуръ**, yunan dilində ἀλέκτωρ, bolqar, slovaen, çex, slovak, polyak dillərində **kur** deyilir. Latış dilində **kaure^t**, latın dilindəki **caurīre/qışqırmaq** sözü ilə qohum sözlərdir. Yuxarıda göstəriləyi kimi **caurīre** həm də **qışqırmaq**, yəni ucadan, bərkdən gələn səsidir. Azərbaycan dilində qarğanın çıxardığı səse “**qarıldamaq**”, boş-boş danışmağa “**qırıldatmaq**”, birinin arxasınca danışmağa qeybət “**qırmaq**”, ıldırımın səsinə **gurultu**, rus dilində

³⁵ Энциклопедия мифологии. Первые египетские боги // <http://godsbay.ru/>

³⁶ Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 715 с.464-467

³⁷ Этимологический онлайн-словарь Шанского Н.М. // <https://lexicography.online/>

şimşəyə “qrom”, qışqırtıya “krik” deyilir və s. Maraqlıdır ki, yapon heroqlifləri ilə qadın və səs-küy sözü demək olar ki, eyni yazılır:

Karqa/Karğa – rus dilində Yaşlı qadının təhqiramiz adı. Karqa sözü türk dilində mənşəlidir: От *тюрк.* карга – ворона.

Beləliklə, buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bütün dillər eyni kökdən qaynaqlanır.

Ədəbiyyat:

1. Nemətova, S. İnanç sistemində mifoloji obrazlar (Naxçıvan materialları əsasında) // Elmi əsərlər. Naxçıvan Dövlət Universiteti, 2018, №1, (90). s.36
2. Cavad, Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
3. Qafarlı, R. Mif, əfsanə, nağıl epos. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2011, 780 s.
4. Gəncəvi, N. Sirlər xəzinəsi // s.114/56.az.pdf.
5. Qafarlı, R. Mifologiya. 6 cildə. I cild. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 454 s.
6. Мифы Древней Греции. Словарь-справочник, 2012 // [https:// slovar.cc/](https://slovar.cc/)
7. Немировский, А.И., Рак, И.В., Ильинская, Л.С. Мифы и легенды народов мира. т.3. Древний Египет и Месопотамия. Москва: Мир книги, 2004, 432 с.
8. Кондрашов, А. Кто есть кто в мифологии Древней Греции и Рима. 11738 героев и мифов. Москва: 2016, с.127-150-151-174-245-246-281-618
9. Karakurt, D. Türk söylence sözlüğü. Açıklamalı ansiklopedik mitoloji sözlüğü. Türkiye: 2011, s.172
10. Якобсен, Т. Сокровища тьмы: история месопотамской религии. Перевод с англ. С.Л.Сухарева. Восточная литература, РАН, 1995, 163 с.68
12. Кондрашов, А. Кто есть кто в мифологии Древней Греции и Рима. 11738 героев и мифов. Москва: 2016, 703 с.323
13. Ağasıoğlu, F. Etrusk-Türk bağı. Bakı: 2010, 180 s.142

14. Латышев, В.В. Свод античных надписей в Северном Причерноморье // Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе. Санкт-Петербург, 1904, с.296.

15. Энциклопедия мифологии. Первые египетские боги // <http://godsbay.ru/>

16. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 715 с.464-467

17. Этимологический онлайн-словарь Шанского Н.М. // <https://lexicography.online/>

Türkmen dili sapaklarynda sözleşme dilini döwrebap kämilleşdirmegiň ýollary

Abstract: From time immemorial, our ancestors attached great importance to educational work. They raised the child by word, example, and labor. Our people have not always welcomed the brutal treatment of child rearing. Because our ancestors relied on the power of the word, the work of example, for the format...

Durnukly ösüşi nazarlap öňe barýan Türkmenistanyň il-ýurt bähbitli umumadamzat ähmiýetli syýasy ýol-ýörelgelerini doly kemala getirmekde, ony milli aňýetiň mazmunyna ornaşdyrmakda, halkyň ruhy ýaşayşyna oňyn täsir etmekde edebiýatyň, sungatyň we sözleşme medeniýetiniň örän uly ähmiýeti bardyr. Ýaşlary milli ruhda terbiýelemekde, olaryň milli dilimize bolan oňyn garaýyşlaryny ösdürmekde esasy halkymyzyň ruhy we milli gymmatlyklaryndan, edebi mirasymyzdan ugur alynýar.

Gahryman Arkadagymyz Gurbanguly Berdimuhamedow: “Türkmenistan-sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy” atly kitabynda: Diýarymyzyň bilim we terbiýeçilik edaralarynda mähriban Watanymyzyň geljegi bolan beden we ruhy taýdan sagdyn körpelerine, mekdep okuwçylaryna hem-de talyplara döwrebap bilim-terbiýe bermek üçin döwletimiziň ähli aladalary edýändigini aýratyn belleýär.¹ Şeýlelikde, Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanda döwrebap terbiýeli, kämil bilimli mynasyp nesil ýetişdirilýär. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe döwrümüziziň mynasyp neslini kemala getirmek giň jemgyýetçiligiň işi bolup, onda mugallymlaryň aýratyn jogapkärli orny bardyr. Talyplar hem türkmen dili sapagynyň üsti bilen dil biliminiň esaslaryny, özbaşdak pikirlenmegi, öz pikirlerini dilden we ýazuw üsti bilen sowatly hem yzygiderli beýan etmegi

---

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. **Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy.** – A.; Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2007 -19 sah.

öwrenýärler. Bu işde mugallymlaryň irginsiz döredijilikli zähmeti talyplaryň döredijilikli işini ýola salmaklykda, ony ösdürmeklikde möhüm orun eýeleýär.

Gadym döwürlerden bäri ata-babalarymyz terbiýeçilik işine uly ähmiýet beripdirler. Olar çagany söz, görelde, zähmet arkaly terbiýeläpdirlir. Halkymyz ähli döwürlerde hem çaga terbiýesine rehimsiz çemeleşmegi oňlamandyrlar. Çünki ata-babalarymyz sagdyn pikirli ýaşlaryň kemala gelmegi üçin sözüň güýjüne, görelde görkezmek işine daýanypdyrlar. Muňa Magtymguly atamyzyň şu aşakdaky goşgy setirleri hem şaýatlyk edýär:

Doga eýläp, haýyr sözläp ýaşagyn
Hormatlagyl gözel ilin uşagyn².

Ynsanyň özüni alyp barmagynda esasy möhüm aýratynlygynyň biri hem onuň çeper, dürs we düşnükli bolan sözleýiş medeniýetidir. Söz jemgyýetiň aragatnaşyk saklamak üçin kabul eden dil birligidir. Şoňa görä-de adamyň özüni alyp barmagynyň medeniýeti bilen sözleýiş medeniýetiniň arasynda berk baglanyşyk bar. Özüni alyp barmagyň medeniýeti ynsanyň daşky görnüşi hem içki dünýäsi bilen baglanyşykly bolup, sözleýiş medeniýeti adamyň bilim derejesi, alan terbiýesi netijesinde ýüze çykýar hem-de kämilleşýär. Jemgyýetde adamyň ýaşyna, bilimine, kärine bagly bolan resmi hem resmi däl sözleýişiniň, ýagny, aragatnaşyk dil birliginiň sözleriniň ulanylyş düzgünini öwretmek mugallymyň paýyna düşýär. Mugallym talyplar köpçüligi bilen sözleşmek arkaly aragatnaşyk saklaýar. Şol bir wagtyň özünde hem her bir talyp bilen aýratynlykda işleýär. Şonuň üçin hem ol her bir talybyň gylyk – häsiýetini, sözleýiş medeniýetini, özüni alyp barşyny öwrenmeli bolýar. Talyp bilen şeýle hyzmatdaşlygy amala aşyrmakda sözüň örän uly ähmiýeti bar.

Mugallym okuw işini tassyklan okuw maksatnamasy esasynda gurnaýar. Her sapaga taýýarlykly barýar. Her gurnalýan sapagyň göz önünde tutulan maksady bolýar. Ol maksat berilýän bilimi ylmy esasynda çuňňur öwretmek bilen birlikde, sowatly ýazyp bilmek başarnygyny kemala getirmekden ybaratdyr. Mugallym öz iş usulynda her sapakda göz önünde tutulan maksatdan başga-da,

---

² Magtymguly. – A :, 2008-599 sah.

hemmetaraplaýyn göz önünde tutulan maksatlary hem yzygiderli we ýerlikli ulanmagy başarmalydyr.

Şol nukdaýnazardan işiň maksady talyplaryň özbaşdak pikirleniş we sözleýiş başarnyklaryny, erkin özüni alyp barmak başarnyklaryny ösdürmekden hem-de olaryň özara sözleýiş medeniýetini kämilleşdirmekten ybaratdyr. Bu maksady çözmek şu aşakdaky wezipelerden durýar:

özbaşdak pikirleniş we sözleýiş başarnygy ösdürmek;

talyplaryň pikirleniş başarnyklaryny ösdürmek;

talyplaryň özara sözleýiş medeniýetini kämilleşdirmek.

Sözleýşi ösdürmegiň köp ugurlary bar. Olaryň iň möhümleriniň biri hem pikirlenmekdir. Pikir aňda döräp, dil arkaly beýan edilýär. Terbiýeçilik işinde döredijilikli pikirlenmek başarnygyny ösdürmekligiň ähmiýeti diýseň uludyr. Pikirlenmek başarnygy ýaşlaryň alan bilimlerini durmuşda netijeli ulanyp bilijilik ukybynyň esasy bolup durýar. Meselem, ol ýüze çykan meselä dogry, anyk jogap berip hem-de ýagdaýdan baş alyp çykmagy başarýar. Adamyň medeniýeti onuň öz pikirini söz arkaly beýan edip biliş derejesi bilen kesgitlenýär. Döredijilikli, aýdyň pikirlenmegiň kemala gelip, has-da ösdürilmegi netijesinde sözleýiş kämilleşýär. Sözleýiş diliň kömegi bilen kemala gelýär. Söz adamlaryň arasynda aragatnaşyk etmek üçin zerur bolup, ol aragatnaşygyň örän möhüm serişdesi hökmünde hyzmat edýär. Söz sesi janlandyryýar. Söze baýlylyk hem çeperlilik ony nähili derejede janlandyryp bilşiňe, beýan edişiňe baglydyr.

Mugallym talyplaryň geçýän sapagynyň temasyna degişli bilýän maglumatlaryny anyklaýar. Sebäbi ylymdyr, tehnikanyň çalt depginler bilen ösýän döwründe ýaşlar bu mümkinçiliklerden ýerlikli peýdalanyp, özbaşdaklykda bilimlerini artdyryýarlar. Talyplar mugallym okadýan dersi boýunça her günki täzelikleri öwrenip, alan bilimlerini has-da artdyrmagy endige öwürmelidirler. Şeýlelikde mugallym talyplaryň degişli sapagyň temasy bilen baglanyşykly bilýän maglumatlaryny jemleýär hem-de ony köpçüligе habar berýär. Talyplar habary üns berip diňleýärler, gerek bolsa özara pikir alşyp, çekeleşýärler, emma biri-biriniň

sözünü bölmän gürrüňe goşulýarlar. Soňra mugallymyň özi hem tema boýunça toplanan maglumatlaryň üstini ýetirýär.

Her bir tema öwredilende işjeň usuldan peýdalanmak oňyn netije berýär. Bu mugallymyň sapaga berilýän wagty tygşytlamaklygy bilen birlikde, talyplaryň hemmesiniň sapaga gatnaşmagyny üpjün edýär. Netijede az wagtyň içinde köp maglumaty öwrenip, özleşdirip bilmek mümkinçiligi kemala gelýär. Ol bolsa Talyby her sapakda bilimleri özbaşdak öwrenmeklige, köp kitaplaryň gatyny agdarmaklygyna, internetiň üsti bilen gerekli maglumatlary öwrenmeklerine itergi berip, olaryň okuw başarnyklaryny, endiklerini ösdürýär.

Eýsem, türkmen dilinden sapak berýän mugallym talyplarda haýsy başarnyklary we endikleri emele getirmeli hem-de ösdürmeli?

Talyplaryň ukyplaryny we durmuş tejribelerini göz önünde tutup, aşakdakylar ýaly esasy umumy okuw endiklerini döretmek bolar:

- söze ähmiýet berip, ünsli diňlemek;
- gysga, anyk, gürrüň bermek;
- köp okamak;
- sowatly we owadan ýazmak;
- pikiriňi tertipleşdirmek işi, ýagny alan maglumatlaryň netijesini duýmak;
- tabşyrylan ýumşy öndümlü usul arkaly ýerine ýetirmek;
- temany meýilnamalaşdyrmak we amal etmek;
- geçilenleri gaýtalamak we synaglara taýýarlyk görmek;
- alan bilimlerine, düşüňjelerine dogruçyl baha bermek we kemçiliklerini düzetmek.

Esasy okuw başarnyklary şu aşakdakylardan ybaratdyr. Olar esasy okuw işlerini üstünlikli amal etmäge mümkinçilik döredýär:

- ýumuşy ýerine ýetirmeklige döredijilikli çemeleşmek;
- diňlemek, we özbaşdak dogry netije çykarmagy başarmak;
- okaýyş (ýazuw, kitap bilen işlemek, mesele goýmak, täze pikirleri orta atmak);

- barlag (alan bilimlerini netijä gönükdirmek, kadalardan, mugallymyň talaplaryndan ugur almak, meýilnamalaşdyrmak we gaýtalamak);

- öz-özüni barlamak (derňemek, öz-özüňe baha bermek, bilelikde iş we maksatlary öňde goýmak).

Umuman alanymyzda sapagyň hemmetaraplaýyn maksatlary anyk maksatlaryň esasy düzýär.

Elbetde, bu başarnyklardyr endikleri bir okuw dersi arkaly we bir wagtda döretmek mümkin däl. Bu iş ähli okuw derslerini okadýan mugallymlaryň uzak wagtlyk tagallalary arkaly döredilmelidir.

Talyplary okatmagyň birnäçe usullarynyň bardygy baradaky pikirleri öňe sürýärler. Olary düşündirmek, gürründeşlik, özbaşdak işlemeklik, demonstrasiýa etmek, okatmagy meýilnamalaşdyrmak, çyzyklaýyn, çylşyrymly meýilnamalaşdyrmak ýaly toparlara bölüp, gürründeşligiň iň täsirli we ömürboýy ýatda galyjy görnüşidigini belleýärler.³ Bu pikirler belli bir derejede dogry pikirler. Çünki gürrüňleşmek, sözleşmek, pikir alyşmak üsti bilen düşünişmeklige gürründeşlik usuly diýilýär. Ýokarda sanalan okatmagyň usullarynyň her haýsyna häsiýetnama berip, olaryň her haýsynyň aýratynlygynyň üstünde durup geçsek ýerlikli bolsa gerek. Geliň, indi biz gürründeşlik usulyna şeýle kesgitleme berilmeginiň sebäplerini, aýratynlyklaryny açmaga synanyşalyň! Okatmagyň gürrüň bermek usulynyň dürli tärleri bolýar. Olar şu aşakdaky toparlara bölünýär:

1. Giriş- gürrüňe başlamak, gürrüňiň näme hakda boljagyny kesgitlemek,
2. Gürründeşlikde garaşylmadyk pikiri orta atmak,
3. Berkitme ýa-da gürründeşiniň ýadyna salmak,
4. Çekişme- jedel-gürründeşleriň her biriniň öz pikirini beýan etmegi.

1. Giriş-gürrüňe başlamak usuly öň öwrenilenleri ýatlatmak, söhbetdeşligi bir ulgama salmak, täze temany öwrenmeklige gönükdirmekden durýar.

2. Gürründeşlikde garaşylmadyk pikiri orta atmak usuly bilimiň taryhy, şu günki aýratynlygy öwrenilende talyplaryň bilýänlerini deňeşdirip, logiki jähetten

---

³ G.Garajaýew. **Dowamatym – döwletim (pedagogiki nukdaýnazarlar)** – A.:1998-69 sah.

oýlanma netijesinde täze düşünjelere gönükdiriji sorag-ýumuşlar ulanmagy talap edýär.

3. Berkitme ýa-da ýadyna düşürme gürrüň usuly tema boýunça ýörite sorag-ýumuşlar hem-de şol tema degişli suratlar esasynda öwrenilenleri berkitmek we geçilenleri jemlemek-umumylaşdyrmakdan ybaratdyr.

4. Çekişme-jedel gürrüň usuly belli bir tema boýunça talyplaryň bilimlerini barlap görmek maksady bilen geçirilýän güründeşliklerinde olaryň pikirini soraşmaly, pikirleri aýdyňlaşdyrmaly, iň soňundan umumylaşdyrmaly.

Netijede bu usullar arkaly mugallym talyplary gözleglere ugrukdyrýar we dil biliminiň esaslaryna degişli bolan maglumatlary okamaga, jemlemäge, öwrenmäge itergi berýär. Şeýlelikde, talyplar durnukly dil bilimlerini ösdürýärler, şol ugurdan kämilleşýärler. Özleriniň dil, sözleýiş, beýan ediş, ýazuw endiklerini ösdürýärler. Ahyrky netijede durmuşa oňat düşünýärler, belent ahlaklylyk ruhunda terbiýelenýärler.

Edebiýat:

Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhbelentligiň ýurdy. – A:, Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2007 -19 sah.

Magtymguly. – A :, 2008-599 sah..

G. Garajayew. Dowamatym – döwletim (pedagogiki nukdaýnazarlar) – A:,1998-69 sah. Ylham

Бахадур Таирбеков

**Человек – гносеологический центр вселенной
(критика современного антропоцентризма)**

Izoh: Bilim tizimi - bu kuch. Ma'lumotlar to'plami zaiflikdir. O'rganish ob'ekti, predmeti, bilimning elementar zarrasi, tezaurus va inson haqidagi yangi sintetik fan - gumanosistemologiyaning rivojlanish istiqbollari. Aql va eruditsiyaning o'zaro bog'liqligi. Mahalliy giperbog'langan ixcham to'plam.

Kalit so'zlar: *aqli, dunce, ford, daryo, fan.*

Anotación: El sistema de conocimiento es poder. Una matriz de información es una debilidad. Relación entre inteligencia y erudición. Objeto de estudio, tema, unidad elemental, tesoro y perspectivas para el desarrollo de una nueva ciencia sintética del hombre: la sistemología humana. Espacio hiperconectado.

Palabras clave: *listo, tonto, vado, río, ciencia.*

На I Международном системологическом конгрессе тюркологов¹, исходя из совокупности опубликованных докладов участников (И.Асадли², Я.Ибадов³, Л.Амрахлы⁴, Ш.Таирбекова⁵, Ф.Рустамова⁶, С.Байлиев и

---

¹ I Международный системологический конгресс тюркологов. Материалы конференций. “Asiman”, Г., 2022, с. 298, ISBN 978-9952-8442-1-4, <https://usakad.info/1st-congress/>

² Там же: Ибрагим Асадли. **О роли валеологии в сохранении здоровья** - стр.119-124. <https://usakad.info/gallery/O%20роли%20валеологии%20в%20сохранении%20здоровья.pdf>

³ Там же: Ибадов Я.С. **Альтернативная психология** - стр. 125-134. <https://usakad.info/gallery/Альтернативная%20психология.pdf>

⁴ Там же: Limunət Əmrahlı. **Qədim türk mədəniyyətindəki mistik fenomenlər və koqnitiv psixologiyada onların izahı** - s. 135-142.

Н.Таджмухаммедов⁷, Б.Таирбеков⁸) проявилась потребность в новой синтетической науке о человеке. Это отмечено в итоговой резолюции конференции⁹. А наука получила условное название – гуманосистемология.

Любая область исследований, чтобы называться наукой должна иметь определённые характеристики например, изучающий субъект, используемые методы, ракурсы рассмотрения, критерии классификации, определённая парадигма и пр. А чтобы не только называться, но и быть наукой, т.е. системой знаний, в науке обязательно должны чётко просматриваться четыре специфических пролегомена. Это – объект изучения, предмет исследования, язык описания и элементарная единица оперирования¹⁰. Именно эти позиции определяют место науки в системе других наук. Изучающий объект субъект в состав обязательных характеристик не входит – гносеологическое взаимодействие субъекта с объектом сводится лишь к ответу на вопрос: может ли субъект исследовать объект и, если может, то как?

Бытующий сегодня в науке антропоцентризм предполагает, что субъект (исследователь) – всегда человек. Причём, человек учёный. Это приводит к множеству несуразиц. Во-первых, устанавливает «право учёных

⁵ Там же: Шамсия Таирбекова. **Популярные диеты: возвращение к истокам?** - стр. 143-148. [https://usakad.info/gallery/Популярные%20диеты%20возвращение%20к%20истокам%20\(1\).pdf](https://usakad.info/gallery/Популярные%20диеты%20возвращение%20к%20истокам%20(1).pdf)

⁶ Там же: Firəngiz Rüstənova. **İbrahim ağacı – ərküdə tibbdə və xalq təbabətində: multidissiplinar yanaşma.** - s. 149-156. <https://usakad.info/gallery/İbrahim%20ağaci.pdf>

⁷ Там же: Serdar Baýlyýew, Nazar Täçmuhammedow. **Türkmen milli oýunlary – sagdyn terbiýäniň gönezligi** - s. 157-162.

⁸ Там же: Бахадур Таирбеков. **О первой, дошедшей до нас, полной валеологической концепции Ближнего Востока** - стр. 163-166. <https://usakad.info/gallery/О%20первой,%20дошедшей%20до%20нас.pdf>, а также – **Bizə gəlib çatmış ilk tam Yaxın Şərq valeoloji konsepsiyası barədə.** <https://www.aqra.az/az/bizə-gəlib-catmis-ilk-tam-yaxin-sərq-valeoloji-konsepsiyasi-barədə/>

⁹ <https://usakad.info/gallery/Türkeçara.pdf> ; <https://usakad.info/gallery/Тюркечара.pdf> ; <https://usakad.info/gallery/Türkəçarə.pdf>

¹⁰ Б.Г.Таирбеков. **Философские проблемы науки о переводе. Гносеологический анализ.** Баку, 1973, с.168.

рецензентов» искусственно ограничивать текущей парадигмой¹¹ число и состав исследователей, а также область исследований и значимость их результатов. Во-вторых, предусматривает правомерность бездоказательности «авторитетных» суждений членов парадигматического сообщества. В-третьих, создаёт предпосылки для равносильности мнений высказанных членами обученного сообщества вне зависимости от их обоснованности. Можно продолжить, но главное – нет никаких доказательств, что исследователем может быть только учёный, которого вполне известно кто и чему научил, наоборот, есть бесчисленное множество доказательств того, что исследовательская деятельность присуща не только любому человеку, но и не человеку вообще.

Исследовательский акт всегда может быть представлен в виде взаимной адаптации исследователя и исследуемого объекта. Если со стороны исследователя адаптация антиципативна, это значит, что информация о предыдущих актах взаимодействия, фиксируясь субъектом, рефлексивно классифицируется, откладывается в памяти и далее обрабатывается исследователем по принципу подобия уже и в текущем акте взаимодействия в том числе.

Совокупность всей информации об объекте вне зависимости от того, кто являлся или является субъектом исследования, называется предметом исследования. Понятно, что доступ к предмету исследования при существующих сегодня искусственных и естественных преградах ограничен. Но и в этом случае информация в каждом исследовательском акте должна быть классифицирована.¹² Пусть даже для того, чтобы определить является ли она частью предмета, относится ли она к знаниям о данном объекте, т.е. выделена ли из общего количества информации, иначе говоря – эрудиции (Е), которой обладает субъект.

---

¹¹ Ильгар Исмаилов, Бахадур Таирбеков. **Тюркский манкуртизм в современной науке.** I Международный системологический конгресс тюркологов. Материалы конференций.- стр. 87-90.

¹² Слово «систематизирована» в данном контексте не отражает суть процесса – *Б.Т.*

Основа изменения информации для субъектов организменного уровня организации материи – это условный рефлекс¹³, точнее их комбинация, ещё точнее – перманентная рекомбинация условных рефлексов, то можно определить скорость отражения (т.е. выбора алгоритма ответа) при рекомбинации условных рефлексов, т.е. интеллект (U):

$$EU = \text{const} \quad (1)$$

Из формулы (1) явствует, что чем мощнее массив информации, чем больше эрудиция, тем меньше скорость отражения. А так как информация обрабатывается исследователем в текущем акте взаимодействия с объектом антиципативно, то скорость отражения важна (в некоторых случаях жизненно важна).

Существует четыре типа отражающих ответов, называемых в системологии факторами. Это: отвечающий за целостность системы фобо-фактор, отвечающий за пополнение используемых ресурсов фаго-фактор, отвечающий за комфортное преобразование или выбор среды функционирования системы фило-фактор, и фето-фактор¹⁴, отвечающий за выброс из системы лишних компонентов, например, чтобы не лопнуть как кадавр братьев Стругатских¹⁵.

Иначе говоря, любая адаптивная система (в т.ч. и исследовательская) всегда перед выбором одного из факторов в качестве основного на текущий момент. Можно, например, попросить у продавца халвы кусочек на пробу, не заплатив за него, но можно, как в известном анекдоте, ворвавшись в лавку, запихать себе в рот побольше халвы, и, не собираясь платить за неё, получить в ответ каскад увесистых оплеух. Если здоровье и воспитание позволяет, можно выбрать и второй вариант.

---

¹³ Бахадур Таирбеков. **Языковые проблемы общетюркского общения I** *Международный системологический конгресс тюркологов. Материалы конференций.* “Asiman”, Г., 2022, с. 298, ISBN 978-9952-8442-1-4, стр. 73-80.

¹⁴ Термин «фето-фактор» предложен акад. Исмаиловым И.Э. в 2020 году.

¹⁵ **«Понедельник начинается в субботу»:** Сказка для научных работников младшего возраста / Предисл. авторов; Худож. Е. Мигунов. – М.: Детская литература, 1965. – 224 с.

Согласно формуле (1) «пока умный ищет брод, балбес реку перейдёт»¹⁶
 Однако, как отмечалось выше, исследователю не обязательно быть учёным.
 На той же реке мог бы состояться и показательный диалог между рыбаками.

Новичок спрашивает бывалого рыбака:

- А рыба знает, что мы её ловим?

Бывалый рыбак отвечает:

- Что ты меня спрашиваешь? Я же не рыба. Поймай и спроси у неё.

Стоит отметить, что ещё в студенческие годы автором этой работы, совместно с другими молодыми исследователями были обнаружены зачатки интеллекта уже у дождевых червей.¹⁷ Но если понять исследовательскую деятельность животных может быть ещё кое-как возможно – всё-таки братья по уровню организации, то контролировать искусственный интеллект после полного курса его обучения представляется маловероятным. Сегодня искусственный интеллект всё ещё выигрывает лишь “физически” – за счёт быстрой передачи сигналов, но с совершенствованием нейросетей ситуация несомненно изменится. Как изменится, точно не известно. Одно уже ясно, что нейронные сети могут быть сконструированы “эволюционным путём” и без участия человека.

При прочих равных условиях, в том числе при одинаковом шумовом фоне, интеллект тем выше, чем меньше шагов (L) в алгоритме распознавания для выбора ответа. Простой перебор данных – самый медленный путь, кстати, и наиболее «шумный» (по К. Шеннону). А если предмет велик, то такой перебор может продолжаться до потери актуальности, т.е. стремится к бесконечности. Однако, если разложить весь предмет “по полочкам”, т.е. сгруппировать, а группы объединить в классы и т.д., то перебирать весь массив информации будет незачем.

---

¹⁶ В оригинале на литературном азербайджанском – Ağillı fikirləşincə, dəli vurub çay keçdi.

¹⁷ Таирбеков Б.Б., Мамедов А.А., Велиева С.А. **О некоторых результатах исследования интеллекта *Lumbricus terrestris***. 1977. – статью не приняло к публикации ни одно научное издание.

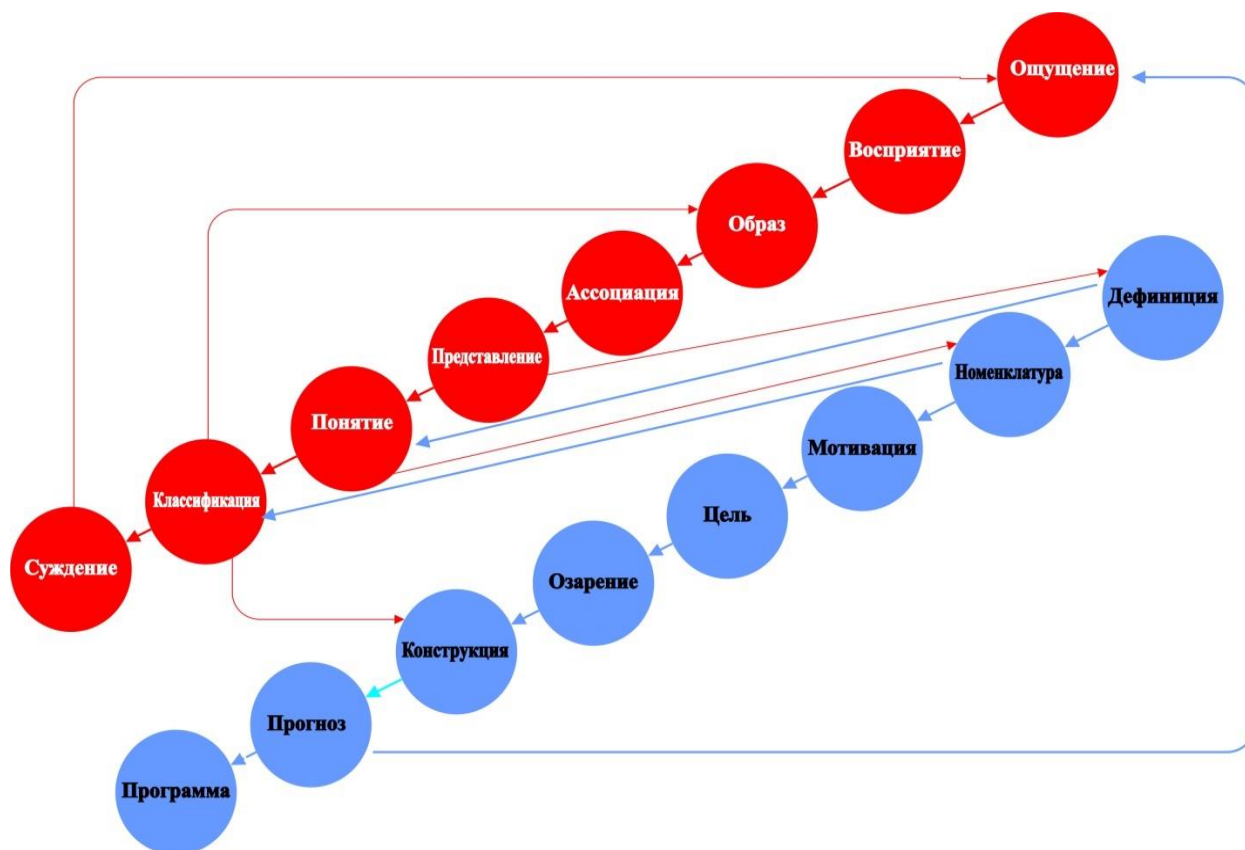

Тогда:

$$EU = L \sum E_1, E_2 \dots E_n \text{ или } \sum L_1 E_1, L_2 E_2 \dots L_n E_n \quad (2)$$

где $0 < E_j < 1$, а $\infty > L \geq 8$,

причём $L_j \rightarrow 8$.

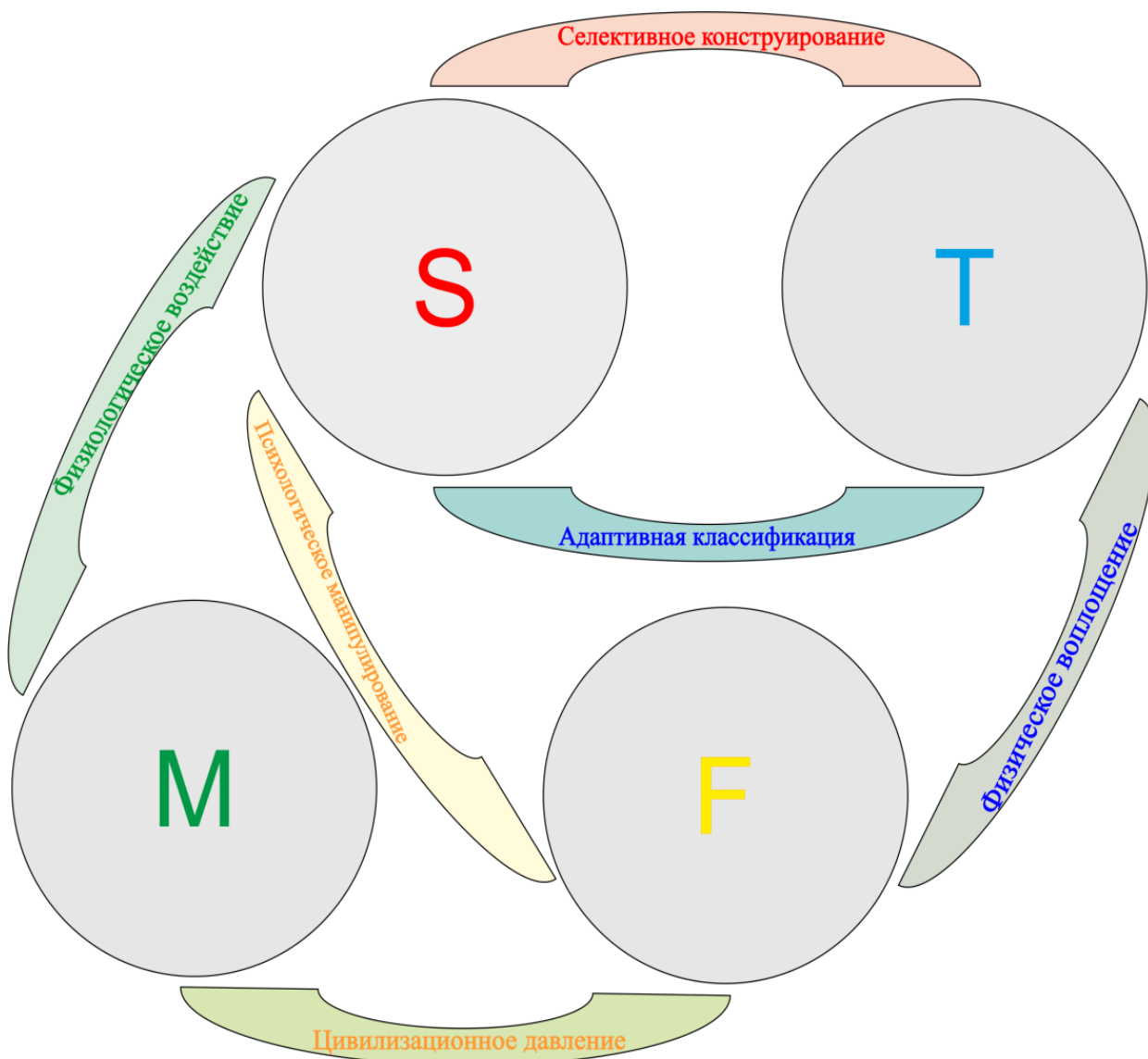

Рис.1. Адаптивное классифицирование и селективное конструирование. Взаимовлияние компонентов графов структурных моделей и целевых конструкций.

Однако любая классификация информации, составляющей предмет науки, создаётся и изменяется одновременно с номенклатурой (см. *Рис.1*). Если номенклатура имеет восемь уровней иерархии – то это тезаурус, т.е. система терминов, используемых в данной науке для конструктивного общения между исследователями.

Известно, что оригиналом для любой конструкции в человеческом способе исследовательской деятельности может служить только структурная модель. Сама же конструкция является оригиналом для функциональной модели – воплощения её в “физическом” носителе (см – *Рис.2*). Предмет

науки – это структурная модель, оригиналом которой может быть объект любого одного из четырёх эпистемологических классов: естественных объектов, целевых конструкций, искусственных объектов и тех же структурных моделей. Термин – это целевая конструкция (тоже – модель), “номенклатурный ярлык”, без которого невозможна классификация, а значит, невозможно и исследование.

Рис.2. Оригинал-модель бинарное соотношение эпистемологических классов объектов.¹⁸

¹⁸ Эльдар Султанов, Бахадур Таирбеков. **О проблеме нового качества.** 2nd International Systemological Congress of Turkologists, “Asiman”, Г., 2023, с. ?, ISBN 978-9952-8442-2-1, стр. ?-?.

Но у тезауруса есть ещё предназначение – “физическое” воплощение одной лишь функции – обмена между исследователями однозначно определённой информацией локализованной в предмете науки. Так, если в сознании какого-либо исследователя между собой взаимодействуют не какие-то, а вполне определённые им для себя самого пушистики или же апродуни, то это его исследованиям вовсе не мешает¹⁹. Но презентованная физикам, например, дефиниция “пушистик – это иноматериальное апродуни”, не расширяет или углубляет предмет физики хотя для автора дефиниции возможно совершенно понятна. Тезаурус – это система принятых в каждой конкретной науке терминов. Чем чётче (математически строго) определены термины, тем совершеннее предмет этой науки.

Теперь ещё несколько слов об объекте и элементарной единице. Исходя из предусловия целостности любой объект – система (S), т.е. замкнутое множество элементов (e):

$$S = [e_1, e_n] \quad (3)$$

Вот и всё, что необходимо знать о соотношении понятий «объект» и «элементарная единица».

Валеология изучает человека, как систему организменного уровня организации, так и как элемент самого простого (несложного) из социальных уровней организации. Однако объект изучения, т.е. человек как система, интересен на всех восьми системных уровнях сложности, а в качестве компонента социальной системы – вплоть до исчезновения значимости, т.е. вплоть до вакуум-уровня. Гуманосистемология, как явствует из её, пусть даже пока условного, названия, в общем-то, должна заниматься тем же, если бы не одно «но». По крайней мере, в далёком филогенетическом прошлом, человек мог быть на самом верхнем уровне организации – системном уровне внешней среды, о чём указывает и траектория развития человеческого эмбриона. Гуманосистемология не может не учитывать этого.

---

¹⁹ Карпов П.И. **Творчество душевнобольных и его влияние на развитие науки, искусства и техники.** – Л.: Государственное издательство, 1926.

Таким образом предмет в этих условиях из информационного массива превращается в систему-классификацию. При сагитальном подходе чётко проявляются границы таксонов и отношения иерархии между ними.

В то же время из бесконечного множества объектов каждого уровня организации гуманосистемологию на любом уровне системной сложности, интересует лишь человек.

Таблица 1. Система-классификация разделов гуманосистемологии. Объект-предметное соотношение.

L	Уровень организации	Интервал изучения	
	Светлое будущее Глобалистический		
+7	Транснациональный	Вакуум-частица (-6)	Среды(+1)
+6	Империалистический		
+5	Капиталистический		
+4	Государственный		
+3	Племенной		
+2	Общинно-родовой		
+1	Прайдовый		
0	Организменный		Инфчастица (-5)
			Система(0)
-1	Цитарный		Канал (-4)
-2	Ламеллярный		Элемент (-1)
-3	Макромолекулярный		Синчастица (-3)
-4	Радикальный		Аугчастица (-2)
-5	Молекулярный		
-6	Ионно-атомный		
-7	Элементарных частиц Тёмная материя		

То есть, с одной стороны, человек – как организм. С другой стороны, присущий только человеку способ познания. С третьей стороны, человек как творец. Наконец, в четвёртых, как преобразующий своё окружение компонент (в данном случае неважно – потребляющий или производящий) других, более сложных систем. Уже то, что, предмет гуманосистемологии ограничен четырёхмерным пространством (локальным компактом) всех четырёх эпистемологических классов (каждый из которых является гиперсвязанным пространством), но лишь одним гносеологическим объектом – человеком (всех людей можно считать экземплярами типичного человека), предопределяет структуру (см. *Таблица 1.*) системы-классификации предмета гуманосистемологии.

В таблице цветными столбцами выделены необходимые разделы системологической науки о человеке. В каждом разделе человек рассматривается как объект определённого уровня системной сложности – от среды до вакуум-частицы. Понятно, что если человек – это система, то обмен между людьми будет осуществляться на ламеллярном уровне, например, при взаимодействии ДНК, т.е. генетической информацией. А нарушения, скажем, здоровья будут связаны с дисбалансом свободных радикалов. И так для каждого уровня системной сложности.

Естественное развитие на нашей планете наблюдается в направлении усложнения и при каждом появлении более сложного уровня организации часть функций объекта включённого в состав системы редуцируется, то каждый раздел несёт и дополнительную информацию. Например, если в исторические хроники повествуют, что кто-то был казнён, значит, в этот период уже существует государство с более-менее развитой правовой системой – до появления государства «нарушитель» мог быть лишь изгнан. Если государство в процессе формирования, то этот «нарушитель» опять-таки казнён быть не может, но может быть «принуждён к самоубийству».

Koqnitiv nəzəriyyələrdə insan psixikasına sistemoloji yanaşma

Annotasiya: Məqalədə koqnitiv psixoloji nəzəriyyələrdə insan psixikasına sistemoloji yanaşmadan bəhs edilir. Bununla bağlı olaraq ilk növbədə sistemologiya, psixoloji sistem, sosial-psixoloji sistemlər aydınlaşdırılır. Sistemologiya mürəkkəb quruluşların sistemi, fundamental və konseptual mahiyyəti haqqında el...

Açar sözlər: *sistemologiya, psixoloji sistem, sosial-psixoloji sistem, strukturalizm, funksionalizm*

Abstract: The article deals with the systemological approach to the human psyche in cognitive psychological theories. In this regard, first of all, systemology, psychological systems, and social-psychological systems are clarified. Systemology is explained as a science about the system and the fundamental an...

Key words: *systemology, psychological system, socio-psychological system, structuralism, functionalism*

Dünyada insan aqlının məhsulu olan ən mükəmməl elmlərdən biri - sistemologiyadır. Təbiətin yaratdığı İnsanın quruluşu qədər mükəmməl olmasa da, Kainatda və Yer kürəsində var olanların mənə və mahiyyətini tam izah edə bilməsə də, bir çox məsələlərdə düşüncəmizdə aydınlıq yaradır, yaşadığımız dünyanın qanunuyğunluqlarını izah edir, həyati məqsədlərimizi müəyyənləşdirməyə imkan yaradır, fəaliyyətimizə işıq salır. Bunlarla yanaşı, sistemologiya elm sahələrində aparılan kəşfləri, əldə edilən faktları ümumiləşdirərək sistem halında təqdim edir. Biliyin konseptual modelinin yaradaraq ümumi nəticələr əldə etmək üçün istiqamət göstərir.

Adından da göründüyü kimi, sistemologiya (yun. σύστημα - hissələrdən qurulmuş bütövlük, vahidlik və λόγος - söz, fikir, mənə, anlayış) mürəkkəb quruluşların sistemi, fundamental və konseptual mahiyyəti haqqında elmdir. Bu elmin yaradıcıları fəlsəfədən - sosiologiya (O.Kon) və psixologiyaya (V.Vundt), riyaziyyatdan (B.S.Fleyşman) - fizikaya (A.Puankare), memarlıq və

mühəndislikdən (P.Engelmeyer) - kosmonavtikaya (S.Hevkinq) qədər bütün elm sahələrində ümumiləşdirmələr aparıblar. Onların ortaq qanunauyğunluqlarını müəyyən ediblər. Yer üzündə insan həyatı ilə bağlı bütün sahələrdə sistem nəzəriyyələri işləyib hazırlayıblar. Bu nəzəriyyələrdə hissəli, ayrılıqda görünən obyekt və hadisələr vahid halına gətirilərək ümumilik kontekstində izah edilir. Aparılan təhlillər əsasında canlı və cansızlara, fiziki, bioloji, sosial-psixoloji hadisələrə, malik olduğumuz hər şeyə qarşılıqlı əlaqədə, tərkib halında baxılır.

Sistem nəzəriyyələrinin əsasında duran başlıca ideya bundan ibarətdir ki, insan hələ qədim dövrlərdən başlayaraq özünü və dünyanı dərk etmək üçün onu tərkib hissələrinə bölərək ayrılıqda öyrənməyə çalışıb. Hər şeyi konkret anlayışlara, xassə və xüsusiyyətlərə, onlarla məzmun fərqlərinə paylaşdıraraq adlandırıb. Ancaq Kainat da, Yer kürəsi də, İnsan da vahiddir. Elm də onlara yalnız bu aspektdən baxaraq tam mahiyyəti ilə anlamalı və anlatmalıdır.

Göründüyü kimi, sistemlər nəzəriyyəsi insanın varlığına bütöv bir baxışdır. Bu nəzəriyyə, həm də insanlara və digər canlılara, hətta cansız nəsnelərə də mənə verərək onların dünya sistemindəki yerini və rolunu müəyyənləşdirir. Səbəb odur ki, biz hər şeyi konkret anlayışlara və aspektlərə bölməklə onları daha yaxşı başa düşə bilirik. Çünki onları gerçək dərk etmənin yolu bütöv bir quruluş halında baxmaqdır.

Sistem nəzəriyyəsinə bu imkanları məhz onun əsasında duran emlər verir. Əgər müxtəlif elmlər öz predmetləri haqqında yetərinə məlumatlar və faktlar əldə etməsəydi, cisim və hadisələrin daxili quruluşunu, baş verən mexanizmlərin, proseslərin gedişini izah etməsəydi, şübhəsiz ki, sistemologiya da yaranmayacaqdı. Bu mənada, hazırda sistem nəzəriyyələrinə bütün elm sahələrinə rast gəlirik. Biz isə psixologiyada sistemoloji yanaşma, yaxud sistem psixologiyasından bəhs etməyi düşünürük.

Y.H.Brennan¹, Y.H.Çanq, A.Mosleh², E.Q.Vinoqray³, A.O.Oqnev⁴ və b. belə izah edirlər ki, sistem psixologiyası psixi hadisələri həm nəzəri, həm də

---

¹ Brennan J.F. **History and Sytems of Psychology** / J.F.Brennan. - Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – 55 p

təcrübi baxımdan mürəkkəb sistemlər kimi öyrənən tətbiqi psixologiya sahəsidir. Sistem psixologiyası insan davranışı, dərkətməsi, motivasiya və yönəlişlik kimi sahələri əhatə edən integrativ psixologiya sahəsidir. Psixologiyanın kateqoriyalarına, sahələrinə belə yanaşma onların sosial mühitdəki müxtəlif vəziyyətlərində necə davranmalı, münasibət bildirməli, daxili təhriklərini, hiss və emosiyalarını cilolayaraq idarə etməli oduqlarını, eləcə də digər məsələləri izah edir. Məsələn, psixologiyada bu fenomenlərin tədqiqinə sistemoloji yanaşma tələb olunur:

- ✓ davranış aktlarının (bioloji sistem) və rol davranışların (sosial-psixoloji sistem) nizamlanması və idarə olunması;
- ✓ şəxsiyyətin özünüinkişaf (özünüdərkətmə sistemi), özünütəşkiləmə və özünütənzimləmə (özünüreallaşdırması) kimi mürəkkəb quruluşları;
- ✓ dərkətmə fəaliyyətinin nizamlanması (koqnitiv sistem);
- ✓ fəaliyyət və ünsyyət proseslərində özünüidarəetmə (iradi-emosional sistem) və s.

B.N.Rıjov həmin prosesdə psixologiya elminin vəziyyətini belə izah edir: *“Çətinlik ondadır ki, bir çox psixoloji kəpnsepsiyalar təşkilətmədə sistem prinsipinə meyil etmələrinə baxmayaraq, psixologiyanın inkişafı və onun sistem təhlili daha çox bu meyillərdən asılı olmayaraq baş verdi. Səbəb yalnız təbii və humantar elmlər arasındakı, demək olar, keçilməz maneələr deyil, əslində tədqiqatların mövzularına əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olan baxışlar idi”*⁵.

Artıq psixologiya elmi insanın yalnız fiziki (psixofiziologiya, patopsixologiya sahələri) və mental (ümumi, yaş və inkişaf, pedaqoji, sosial-

² Chang, Y.H., Mosleh A. **Cognitive modeling and dynamic probabilistic simulation of operating crew response to complex system accidents**// Y.H. Chang, A. Mosleh/ Reliability Engineering, 2007. - p. 997-1013

³ Винограй, Э.Г. **Основы общей теории систем** / Э.Г Винограй. - Кемерово: Кемеровский технологический институт, 1993. - 339 с.

⁴ Огнев, А.О. **Основы системологии** : учеб. пособие / А.О. Огнев. – 2-е изд. – Тольятти : ТГУ, 2008. - 254 с.

⁵ Рыжов, Б.Н. **Системная психология как фундаментальная теория психологии** // Теоретичні дослідження у психології, Том V, 2018. – с.14-24, s.18.

psixoloji, əmək və d. psixologiya sahələri) bədənləri ilə yanaşı, ruhi bədəndə baş verənlərin izahını verməkdədir. Ayrıca bir elm kimi yarandığı gündən (1879) indiyə qədər özünün predmeti olan, ancaq xalq təbabəti, tibb, fizika, kimya, biologiya, fiziologiya, astrologiya kimi elmlər tərəfindən izah olunan psixi (paranormal) hadisələrin izahını verməyə başlayıb. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, sistemologiya, əslində psixologiya elmi üçün onun əsas prinsipi olmaqdan daha çox əhəmiyyət və mahiyyət kəsb edir. Psixologiya tarixinə nəzər salsaq, psixologiyanın fəlsəfə və fizikadan ayrılmasına səbəb də onun öz predmetinə sistemoloji yanaşma zərurəti idi. Belə ki, XIX əsrin I yarısından V.Vundtun da təsiri altında olduğu induktiv metafiziki yanaşma fəlsəfənin təbiət elmləri ilə bağlı son izahetmə cəhdi oldu. Həmin dövrdə induktiv metafizika öz qarşısına yeni fəlsəfə yaratmaq məqsədi qoymuşdu. Hesab edilirdi ki, bunun üçün fəlsəfə digər təbiət elmləri ilə əlaqəyə girməli, təcrübəyə əsaslanan dəlillər toplayaraq onları məntiqi təhlildən keçirməli və bu işi xüsusi metodlarla aparmalıdır. Həmin metodlar V.Vundtun təşəbbüsü ilə 1879-cu ildə Almaniyanın Leypsiq şəhərində Psixologiya İnstitutunun nəzdində yaradılan Eksperimental psixologiya laboratoriyasında yaradıldı. Öz fəaliyyətində V.Vundtun etdiyi ən mühüm sistemli kəşf kollektiv şüurla bağlı idi. Onun fikrinə görə, dünya iradələrin uyğunluğu, yaxud iradi vahidlikdir. Bu iradi vahidliyi böyük mürəkkəbliyi ilə fərqlənən varlıq kimi təsəvvür etmək lazımdır. Bu, V.Vundtun “*kollektiv vahidlik (gesammtgeist), yaxud xalqın ruhu*” adlandırdığı vahidlikdir⁶. Bu vahidlik, həmçinin vahid iradəni ifadə edir. Beləliklə, V.Vund və onun ardıcıllarının tədqiqatları “strukturalizm” cərəyanında ümumiləşdirilərək sistem halına gətirildi.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində strukturalizm öz yerini “*funksionalizm*” verdi. Bu cərəyanın görkəmli nümayəndələri (U.Ceyms, S.Xoll, C.Dyü, C.R.Endcell, C.Q.Mid, A.U.Mur) U.Ceymsin tədqiqatlarının elmi istiqamətinin qəbul edərək diqqəti psixikanın necə funksiyalaşmasına yönəldilər. “*Daha geniş mənada götürsək, psixologiya həm əhəmiyyətsiz, həm də təhlükəli ruhi*

---

⁶ Əmrahlı L.Ş. **Eksperimental psixologiya** / L.Ş. Əmrahlı. - Bakı: - ADPU, 2020. - 260s.. s.304.

vəziyyətin hər hansı növünü, “uyğunlaşdırılmış” adlandırdığımız səviyyəyə qədər dəqiqliklə öyrənməlidir. Halbuki, psixologiya elmi bu sahələri ayrıca elmlərə vermişdir: ruhi həyatın “təhlükəli elementlər” adlandırdığımız sahələri ağıl qarışıqlığı haqqında elmə - psixiatriyaya, “əhəmiyyətsiz” bildiklərimizi estetikaya”⁷.

Həmin dövrdə Avropada funksionalizmə paralel olaraq psixikanın qavrayış sahəsini öyrənən “geştaltpsixologiya” da inkişaf edirdi. Geştaltpsixologiya cərəyanının kökləri Avstriya məktəbi ilə sıx bağlı idi. İlk Amerika geştaltisti *M. Vertgeymer* idi. Geştaltpsixologiyanın öz prinsipləri vardı. Bu prinsipləri Vertgeymerlə onun həmkarları *K. Koffka* (1886-1941), *V. Köler* (1887-1967) və onların davamçıları yaratmışdılar. Psixologiyada “fiqur və fon” qanununun yaradıcıları da (Rubin) geştaltistlər idilər. XX əsrin ortalarında həmin qanun əsasında Ameriya və Avropa psixiatriyasında *F. Perlz* və b. təşəbbüsü ilə “geştaltterapiya” inkişaf etdi. Geştaltpsixologiyanın daha bir qanunu müəllifləri Müller və Layer olan “qavrayış illüziyaları”dır. Bu cərəyanın nümayəndəsi daha bir nümayəndəsi *K. Levin* sonralar bir çox anlayışlar və izahlar üzərində özünün “sahə nəzəriyyəsi”ni yaradaraq geştaltpsixologiyanı daha da təkmilləşdirdi.

İnsan psixikasının tədqiqi, onun duyğular, qavrayış, hafizə kimi sahələrinin (Ebbinhauz), eləcə də fransız təşqiqatçıları təfəfindən emosional sahə üzrə verilən izahlar (Ribo, Şarko və b.) davranışın nizamlanması məsələlərinə aydınlıq gətirdi. XX ərin əvvəllərindən psixologiyada “*bihevorim*” cərəyanı yarandı. Bihevorizmə görə, psixoloji fakt - davranışdır. Davranış insanın fəaliyyəti haqqında müəyyən sxem yaratmağa imkan verir. Psixologiya məhz bu faktların məzmununu öyrənməlidir. Bihevoristlər tətəfindən davranışın düsturu yaradılmışdı [$R = f(P \leftrightarrow S)$]: *R* - davranış; *P* - şəxsiyyət; *S* - situasiya; *f* - psixoloji fakt.

XX əsrin əvvəllərinə qədər keçən 30 il ərzində görülən işlərin miqyası nə qədər geniş olsa da, onun predmetinə ilk sistemoloji yanaşmanı həmin dövrdə inkişaf edən “*operasionalizm*”də görürük (*Bricmen, Şlik, Neyrat, Karnat, Frank* və b.). Bir sıra tədqiqatçıların eksperiment nəticələri operasionalistləri razı salmırdı. Ancaq

⁷ Джеймс У. **Научные основы психологии**/ У. Джеймс. - СПб.: Санкт-Петербургская электропечатня, 1902. - 370с., с.6.

əksər psixoloqlar tədqiqatın bu formasını qəbul edirlər. Çünki operasionalizm prinsipi tədqiqatçıya elmin müəyyən etdiyi faktları dünyagörüşdən fərqləndirmək imkanı verirdi. Bu nəzəriyyəyə görə, nə sonsuz davamlılıq, nə də sonsuz məsafə yoxdur. Yalnız ölçülməsi mümkün olan intervallar var.

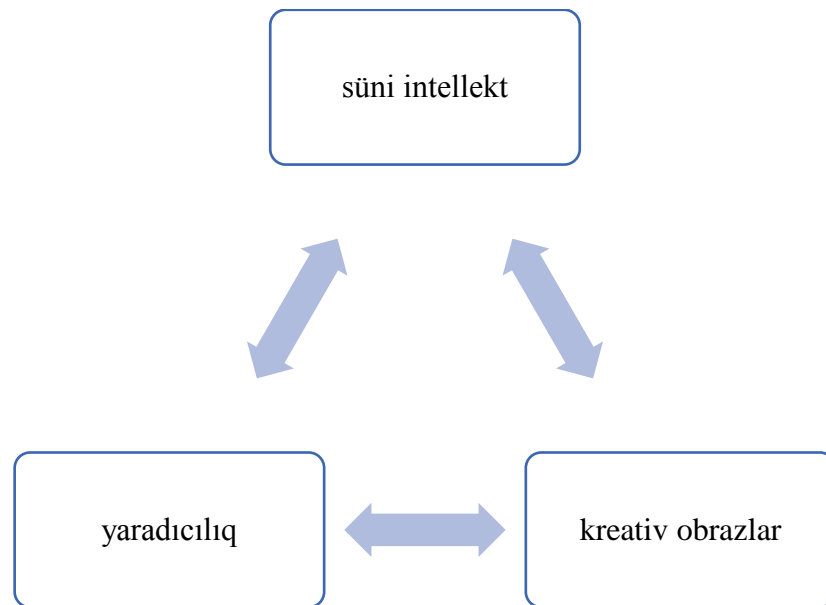
Bundan sonra yaradılan “psixoaanalitik” (Z.Freyd) və “genetik” istiqamət (J.Piaje) insan şəxsiyyətinə və psixikasına münasibəti tamamilə dəyişdi. XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq geniş yayılmış psixoloji cərəyanlarda (*dispozisional, koqnitiv, sosial-koqnitiv, humanist, fenomenal* və s.) şəxsiyyətin davranış və fəaliyyətinin bioloji amillərlə, genetika ilə əlaqəsi birmənalı qəbul edildi.

XX əsrin birinci yarısında biheviolistlər və koqnitivistlər arasında mübahisələr artmışdı. Həmin dövrdə əhəmiyyətli kəşflər edilmiş, yeni metodlar işlənmişdi. Yeni biheviorizmin nümayəndələri (R.Vudvorts, S.Xoll, E.Tolmen və b.) bu elmin nəticələrini uğurla təhsil sahəsində tətbiq edirdilər. 1932-ci ildə E.Tolmen müəyyən etdi ki, labirintdə çıxış yolu axtaran siçanlar yeməyə rast gəldikdə onu götürür, növbəti dəfə səhv etmədən həmin yerə gedən yolu düz tapırlar. E.Tolmen bunu heyvanların öz ətrafının xəritəsini işləyərək lazım gəldikdə onları canlandırmaqları kimi izah etdi. “*Bu “xəritə” sonralar “koqnitiv xəritə” adlandırıldı. E.Tolmenin tədqiqatlarının müasir koqnitiv psixologiyaya güclü təsir göstərdiyini demək olmaz, lakin onun heyvanlarda koqnitiv xəritənin meydana gəlməsi haqqındakı izahı koqnitiv quruluşda biliyin necə təsəvvür olunmasını aydınlaşdırdı*”⁸.

Bu gün koqnitiv psixologiya elə bir inkişaf mərhələsinə çatmışdır ki, artıq biz “süni intellekt”dən, “sintetik düşüncə”dən danışırıq. Buna imkan verən faktlar informatika və kibernetika nəzəriyyəçiləri tərəfindən yaradıldı. XX əsrin ortalarında dünyada elmi-texniki tərəqqi sürətlə inkişaf etməyə başladı. İnsan intellektindən maksimum istifadə etməklə yanaşı, əmək fəaliyyətində, sosial həyatda onu nizamlamağın, idarə etməyin yollarını müəyyənləşdirmək zərurətə çevrilmişdi. 1948-ci ildə tədqiqatçıların (*Viner, Sennon və Uiverin və b.*) kibernetika, nəzarət və əlaqələr haqqında yaratdıqları elm – “*informasiya nəzəriyyəsi*” psixologiya

⁸ Титченер Э.Б. *Учебник психологии* / Э.Б. Титченер. - М.: Мир, 1915, 263с., с.63-69

(psixofiziologiya, neyrologiya) sahəsində yeni perspektivlər açdı. İnformasiya nəzəriyyəsinə görə, *əlaqələr sistemində qəbul olunanlar qəbul edənlərdən avtomatik asılı deyildir*. Kibernetik mənada informasiya məlumatın mahiyyətindən deyil, onun qeyri-müəyyənliyindən asılıdır. Bu isə duyğuların, qavrayışın və davranışın tədqiqi ilə müqayisədə tamamilə yeni bir baxış idi. Həmin dövrdən etibarən aşağıdakı mövzular psixologiyada aparılan araşdırmaların əsas predmetinə çevrildi (şəkil 1).

Şəkil 1. Sistem psixologiyasının müasir mövzuları

Bir sözlə, 80-90-cı illərdə insan hafizəsi və kompüter sistemi arasındakı əlaqə (Dek, Şekk, 1982), informasiya texnologiyalarının əqli nəticədə və insan intellektində rolu (Risberq, İnqvar, 1979; Tulvinq (1989); Retersen, 1990; Oyemann, 1991), eləcə də neyropsixologiya sahəsindəki tədqiqatların nəticələri təbii və sosial elmlərdə böyük rezonans doğurdu. Onların nəticələri insan beyninin imkanlarının öyrənilməsi üçün yeni sistemoloji yanaşmalara yol açdı.

Koqnitiv psixologiyaya gəldikdə, əlbəttə ki, onun üzərində ayrıca dayanmağa ehtiyac vardır. Çünki söhbət psixologiya elmindən gedirsə, dərkətmə sahəsi onun araşdırmalarının əsas sahəsidir. Ona görə də XX əsrin ortalarından başlayaraq aparılan psixoloji tədqiqatlarda əsas diqqət sistetik düşüncənin necə baş verməsinin izahına – “koqnitivizmə” yönəlir.

“Koqnitiv” anlayışı ingiliscə (“sum qrana calis”- məbləğ, nəticə) - dərketmə mənasını bildirir. Koqnitiv psixologiya - dərketmənin əsasında duran idrak proseslərinin quruluşunu, proseslərarası əlaqələri öyrənən sahədir. “*Koqnitiv psixologiya - insanların dünyaya haqqındakı informasiyanı necə qəbul etməsi (sensor signalların qəbulu), bu informasiyanı necə təsəvvür etməsi (persepsiya və qavrayış), hafizədə necə qorunub saxlanması (hafizə), biliyə necə çevrilməsi (təfəkkür prosesləri), diqqətimizə və davranışımıza necə təsir göstərməsi haqqında elmdir*”⁹. Bu baxımdan hər bir idrak prosesi həm də koqnitiv proses kimi öyrənilə bilər, lakin koqnitiv proses daha geniş anlayışdır.

Koqnitiv psixologiyada psixi proseslərin təbii əsaslarında duran psixogenetik inkişafın xarakteri ilk dəfə *J.Piaje* tərəfindən öyrənilib. Onun genetik nəzəriyyəsində intellektin inkişafı genetik amillər və ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi kimi izah olunur. *J.Piaje* öz tədqiqatlarında koqnitiv inkişafda baş verən *assimilyasiya, akkomodasiya və adaptasiya* kimi mərkəb proseslərin məzmununu aydınlaşdırıb.

Koqnitivlər bütövlükdə ali psixi proseslərə yeni elmi əsaslarla yanaşmanın vacib olması fikrini təbliğ edirdilər. Bu yanaşmanın ilk müəllifi *C.Bruner* idi. Köhnə (geştalt) konsepsiyaya görə, persepsiya passiv prosesdir. *C.Bruner* isə bu prosesi koqnitiv aspektdən izah etdi.

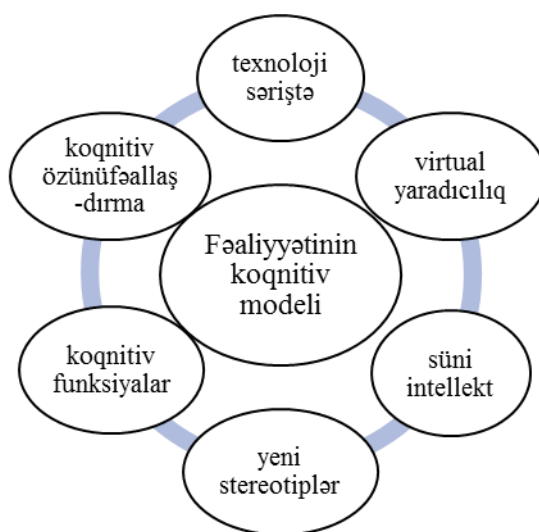
XX əsrin ortalarında *sosial-koqnitivizm* istiqaməti aktuallaşdı. Əslində, koqnitivizm cərəyanının əsasında geştaltpsixologiyanın prinsipləri dururdu. Bu baxımdan, sosial-koqnitivistlər sübut edirdilər ki, insanın davranışı daxili hadisələrlə (inam, gözləmə, özünüqavrama) ətraf mühitin qarşılıqlı təsiri ilə nizamlanır. Onlar klassik geştaltistlərdən və biheviyristlərdən fərqli olaraq insanın davranışına yalnız mexaniki fizioloji proseslərlə tənzimlənən proseslər kimi deyil, insanı əhatə edən mühit amillərinin daxili amillərlə qarşılıqlı razılaşması kimi yanaşırdılar. *C.Kelli* insan şəxsiyyətinin potensialını yüksək qiymətləndirərək “*insan-*

---

⁹ Əmrahlı L.Ş. **Koqnitiv psixologiya: dərketmə fəaliyyətinə müasir yanaşma** / L.Ş. Əmrahlı. - Bakı: MM-S müəssisəi, 2018. - 338s., s.6.

lar tədqiqatçı kimidirlər” mövqeyini müdafiə edirdi¹⁰. A.Bandura və C.Rotterin məqsədi öyrənmə nəzəriyyəsini şəxsiyyət psixologiyasına gətirmək idi¹¹.

Koqnitiv fəaliyyətin də əsas tezisi budur ki, özünüfəallaşdırma və özünüreallaşdırma yolu tutan insanın uğurları koqnitiv fəaliyyətin uğurlu nəticələri ilə düzmütənasibdir. Bu halda insan öz fəaliyyətinə inteqrasiyalı yanaşır, onun yaradıcı məzmununa, orijinallığına, özünəməxsusluğuna görə dəyərləndirir, nəhayət özünü sosial fərd olaraq qiymətləndirir. Uğurla koqnitiv fəaliyyət üçün müasir insandan aşağıdakı şəriştələr tələb olunur (şəkil 2).

Şəkil 2. Koqnitiv fəaliyyət üçün vacib olan koqnitiv quruluşlar

Koqnitiv psixologiyanın sistemoloji mahiyyəti ilk növbədə onun anlayışlarında öz ifadəsini tapır. Belə anlayışlara *koqnitiv proseslər*, *koqnitiv sahə*, *koqnitiv sistem* və s. daxildir. *Koqnitiv proseslər* - qıcıqlayıcının reseptorlara təsir etdiyi andan başlayaraq onun üçün bilik formasında olan cavab reaksiyalarının hazırlanmasını və sensor informasiyanın işlənməsini təmin edən proseslərdir (idrak, emosional və iradi proseslər, fərdiyyətin, şəxsiyyətin, tipik, dəyişməyən komponentləri və s.) *Koqnitiv sahə* - informasiyanın alınması (duyğu), emal edilməsi (qavrayış), yerləşdirilməsi, saxlanması (hafizə), təhlil-tərkib edilərək yeni

¹⁰ Келвин С.Х. **Теория личности**/ Х.С.Келвин, Г.Литдсей. - М.: Апрель-Пресс. 2000. - 589с., s.436

¹¹ Келвин С.Х. – *həmin yerdə*.

ideyalarla birgə yekun nəticənin çıxarılması (təfəkkür, təxəyyül) və təqdim edilməsi paylanması, ötürülməsi (kommunikasiya) işini yerinə yetirən sistemdir. *Koqnitiv sistem* - insanın şüurunda xarakter, tərbiyə, təlim, ətraf mühit haqqındakı müşahidə və düşüncələr əsasında yaranan mühakimələr sistemidir. Bu sistemə görə insan qarşısına məqsəd qoyur, koqnitiv dissonansdan qaçmaq üçün bu və digər situasiyada necə hərəkət edəcəyi haqqında qərarlar qəbul edir. *Daxili koqnitiv nəzarət sistemi* də vardır ki, ümumi sistemlə hərəkət edərək düşüncə, meyil və hərəkətləri dəyişmək, asanlaşdırmaq üçün təsir göstərir. Nəzarətin funksiyası özünü nizamlama ilə bağlı olub, sosial mühitdəki münasibətlərə cavabdehdir.

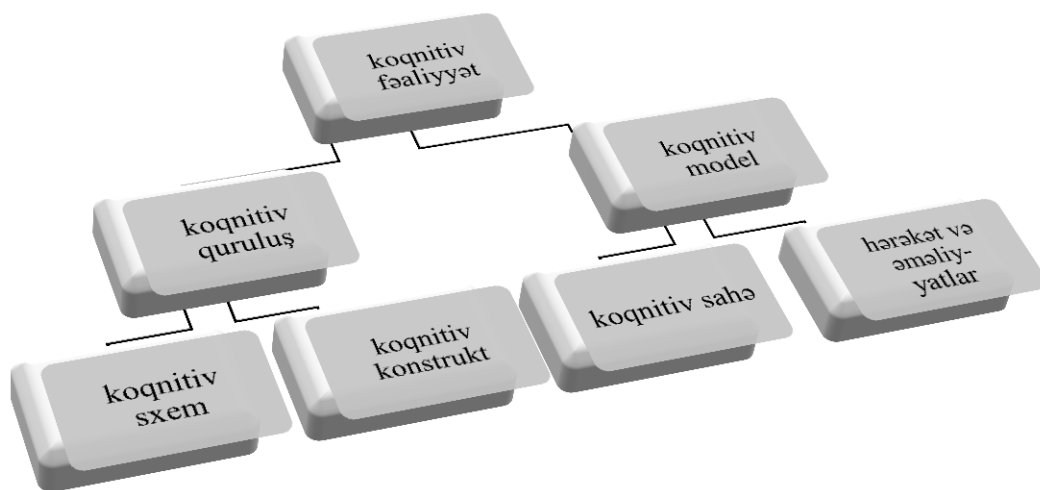
Bütün bunlar koqnitiv strukturlarda baş verir. *Koqnitiv struktur* - şəxsiyyətin dərk etmə fəallığının nizamlanması və istiqamətləndirilməsinin əsasında duran intellektual (mental) təcrübəsidir. Koqnitiv strukturlaşma müxtəlif quruluşların koqnitiv fəaliyyətə istiqamətləndirilməsi üçün yaradılmış şüurlu hərəkətlər sistemidir. O, dərk olunanları daha dərindən anlamağa, ziddiyyətləri üzə çıxarmağa, kefiyyət təhlili aparmağa imkan verir. Koqnitiv strukturlaşmanın məqsədi həll edilən problemlərin fərziyəsini formalaşdırmaq və dəqiqləşdirməkdir.

Koqnitiv psixologiyada “*koqnitiv model*” anlayışından da tez-tez istifadə olunur. Koqnitiv model müxtəlif psixoloji problemlərin həllinə yönəlmiş psixi proseslər və proseslərarası əlaqələrin məzmununa, özünə (diqqət, hafizə, obrazların tanınması, mnemonika, dil əlaqələri, məntiqi, mücərrəd, praktik təfəkkür, yaradıcı, bərpaedici təxəyyül və s.) yönələn nəzəri quruluşdur. Koqnitiv model koqnitiv psixologiyanın ayrıca sinfini təşkil edir. Obyekt və hadisələri müşahidə etdiyimiz zaman modellər bir-biri ilə əlaqəli şəkildə koqnitiv sahə yaradır. Koqnitiv model - koqnitiv fəaliyyətin təsviridir.

Koqnitiv fəaliyyət - (cognitive activity) psixologiyada “anlamaq, qavramaq, dərhal başa düşmək” mənasında işlədilir. Koqnitiv fəaliyyətin tədqiqinə yanaşma hər bir sahənin predmetinə görə dəyişir. Koqnitiv fəaliyyətin nəticəsi əldə etdiyi informasiya ilə bağlı olan mənalar sisteminin (konsepsiyaların) qurulması ilə bağlı baş verir. Koqnitiv fəaliyyətə insan şüurunun tərkib hissəsi: şüur aktlarını hərəkətə gətirmək, konkret bilik, koqnitiv nəticə əldə etmək, onlardan gələcək koqnitiv

aklarda istifadə etmək səriştəsi kimi baxılır. Koqnitiv fəaliyyətdə informasiyanın işlənməsinin müxtəlif sistemləri iştirak edir.

Koqnitiv fəaliyyətin struktur təhlili sahəsində aparılan müasir tədqiqatlar əsaslı şəkildə onun nüvəsində (süni) intellektin dayandığı göstərilir. Son illərdə intellektin elə xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir ki, onlar son nəticədə xarakter, iradi iş, emosional sahə və d. şəxsiyyət komponentlərində özünü göstərir. Bütün bunlar insanın idrak fəallığında təzahür edir.

Şəkil 3. Koqnitiv fəaliyyətin əsas komponentləri

Son illərdə informasiya texnologiyaları, internet resurları, elektron kitabxana, elektron lövhə, sosial şəbəkələr və d. təsiri ilə sosial şüurda, eləcə də sosial-emosional intellektə yaratdığı keyfiyyət dəyişmələri artıq süni intellektin, sintetik biliyin inkişafını qaçılmaz etmişdir. Tədqiqatlar da göstərmişdir ki, məsələn, kompüter oyunları, hər şeydən əvvəl şagirdlərin koqnitiv sahəsinə koordinasiyaedici təsir göstərir. Onlar diqqəti cəmləyərək oyunlara daha yaxşı mərkəzləşir, məntiqi və abstrakt təfəkkürün imkanlarını səfərbər edir, qısa zaman kəsiyində qərar qəbuluna müvəffəq olurlar. Eyni zamanda, şagirdlərdə sürətlə inkişaf edən texnoloji səriştələr də buna əss verir. Deməli, müasir texnologiyalar süni, sintetik insan intellekti yarada bilirsə, bu intellektin özünün də özünə adekvat sistemlər yarada bilməsi mümkündür. Bu mənada humanosistemologiyayı hər

hansı bir abstrakt sistem və ya kosmik şüur deyil, məhz insanın özü, onun süni intellektinin yaratması da təəssüblü və mümkünsüz görünür.

Göründüyü kimi, sistemologiyanın inkişafının koqnitiv psixologiyanın inkişafından nə dərəcədə asılı olması göz qabağındadır. XX əsrin 60-cı illərində EHM maşınlarının yaranmasına səbəb koqnitiv psixologiyada hafizə proseslərində edilən kəşflər olduğu kimi, humanisistemologiyanın inkişafı da psixologiyanın koqnitiv sahəsinin son kəşfləri ilə bağlıdır. Bizə isə, süni intellektin və onun yaradacağı sistemlərin həyatımıza hansı üstünlüklər və çarışmazlıqlar gətirəcəyini ayırd etmək qalır. Əgər ona doğru can atırıqsa, arxada nələr qoyub getməli olduğumuzu da müəyyənləşdirməliyik.

Ədəbiyyat:

Əliyev, M.S. Psixologiyanın əsasları / M.S. Əliyev. - Bakı: - ADPU, 2017. - 145 s.

Əlizadə, Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Əsrin meqameylləri: psixopedaqoji problemlər. I cild. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2008, 489 s.

Əmrahlı, L.Ş. Koqnitiv psixologiya: dərkətmə fəaliyyətinə müasir yanaşma / L.Ş. Əmrahlı. - Bakı: MM-S müəssisəsi, 2018. - 338 s.

Əmrahlı, L.Ş. Eksperimental psixologiya / L.Ş. Əmrahlı. - Bakı: - ADPU, 2020. - 260 s.

Брунер, Д. Психология познания/ Д.Брунер. - М.: Прогресс, 1977. - 247 с.

Винограй, Э.Г. Основы общей теории систем/ Э.Г Винограй. - Кемерово: Кемеровский технологический институт, 1993. - 339 с.

Давыдова, И.Н. Психология предназначения теория и практика/ И.Н.Давыдова. - М.: Солирис, 2020. – 292 с.

Джеймс У. Научные основы психологии/ У.Джеймс. - СПб.: Санкт-Петербургская электропечатня, 1902. - 370 с

Келвин, С.Х. Теории личности/ Х.С. Келвин, Г.Литдсей. - М.: Апрель-Пресс. 200. - 589 с.

Огнев, А.О. Основы системологии : учеб. пособие / А.О. Огнев. – 2-е

изд. – Тольятти : ТГУ, 2008. - 254 с.

Пиаже, Ж. Психология интеллекта/ Ж.Пиаже. СПб. : Питер, 2003. - 192 с.

Рыжов, Б.Н. Системная психология как фундаментальная теория психологии // Теоретичні дослідження у психології, Том V, 2018. – с. 14-24

Титченер, Э. Б. Учебник психологии / Э.Б. Титченер. - М.: Мир, 1915, 263 с.

Челпанов, Г. История философии/ Г.Челпанов. М-П: изд. В.В. Дим-нов, 1916. - 539 с.

Brennan, J.F. History and Sytems of Psychology / J.F.Brennan. - Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – 55 p.

Chang, Y.H., Mosleh A. Cognitive modeling and dynamic probabilistic simulation of operating crew response to complex system accidents// Y.H. Chang, A. Mosleh/ Reliability Engineering, 2007. - p. 997-1013

<https://www.monapsikoloji.com/sistem-teorisi-ve-sistem//> Sistem Teorisi ve Sistemik Psikoterap

<https://www.regain.us/advice/psychology/what-is-systems-ps//> What Is Systems Psychology?

Системный анализ проблем эволюционизма

Xulasə: Müəllifin fikringə eni gurum alternative fəlsəfə - çox şaxali dunyalari ilə sintez birləşinde dünya Global system ilə eni nəzəri "integral fəlsəfə" ilə açılır. Bu "Integral fəlsəfə" analitik hissələrilə eni megam fizika, kimya, kibernetika və s. elmlərdə eni bilik açmaga çald göstərir.

Acar cözlər: *fəlsəfə, fizika, krizis, keciği hal, kibernetika.*

Аннотация: Философия как искусство в науке. А с введением в философию аналитических методов естественных наук, а в синтезе с системным подходом расширяет философскую категорию о материи, но принимая все явления видимые и невидимые как материальные. Эта новая методология позволит доказывать законы философии ан...

Ключевые слова: *философия, переходный процесс, кризис, физика, кибернетика.*

Abstract: The author's philosophical study is devoted to the development of a "Concepts about many worlds" and conceptually about a systemic world order, as the unity of the Global System of Worlds, and as an alternative to material philosophy, the author proposes the development of a system model of global ...

Введение. Предмет, цели и задачи.

Предметом авторских исследований является философия эволюционных процессов в так называемой «видимой» материи или эволюционный креационизм, поиск альтернативы философии материализма, её однолинейности, как единственности существования, развитие концепций о системности и многообразии форм материи, формулировка понятия о явлении «Глобальная система».

Задачами философских исследований является: формулирование сценария эволюционных процессов глобального эволюционизма, этапах его самоорганизации и саморазвития; формирование гипотез о возможности моделирования эволюционных процессов глобальной системы по саморазвитию её подсистем, вторичных элементов, в так называемой «видимой Материи»; определение материи как «циклическая кибернетико–симуляционная модель» эволюции глобальной системы, что является конечной авторской целью.

О методологии решения заданных философских проблем.

Задался целью построения новой модели мировой эволюционирующей системы методом расширения процессов исследования материи и её взаимодействий из «видимой области» в область «физического вакуума» (иначе - эфир, аксиальное поле и др.) автор дал определение «Иноматериальная сущность», рассматривая в философии интеграционных процессов объединения (синтез философских школ мира, в том числе идеалистической теории абсолюта Г.Гегеля, материализма (К.Маркс, Ф.Энгельс и Ульянова\Ленина), и «Монадологии» Г.Лейбница в целом) как 3-х ветвей единой теории познания. Применяя в философских исследованиях «системный подход» в сочетании с методами анализа точных наук, что является развитием межпредметных связей, а с другой обладает свойством целостности и элементности. Точка зрения автора, в возможности применения системного анализа к непрерывным эволюционным процессам, или трансдисциплинарный подход, в т.ч., применение системного подхода к сложным структурам и труднодоступным системам (объектам). Для решения поставленной задачи, автор использует «метод геометрических построений» посредством задания важных постулатов о сущности материи и системности мировых процессов развития и взаимосвязей и ряда из гипотез: независимых; непротиворечивых; обладающих полнотой информативности в заданных областях исследования. Их доказательством будут служить явления самого опыта, что определяет «метод верификации».

Атрибутика явления и общие свойства материальных систем.

Постулат 1. Определим философский образ материальности мира во всех своих проявлениях от видимых и невидимых, от проявленных и непроявленных, как все составляющие свойства материи, определяющие глобальную систему.

Постулат 2. Введем понятие о существовании глобальной системы и определим системность ее свойств, как особенности её внутренней структуры и системность процессов развития глобальной системы. Рассмотрим следующие атрибуты системы многоаспектно: в философии, физике, кибернетике и др.

Постулат 3. Определим понятие о системности как всеобщей взаимосвязи всех элементов материи, как внутри старшей экосистемы, так и в её младших подсистемах, атрибутами которой является.

Постулат 4. О введении понятия о распаде материи: абиотических, биотических систем, что происходит по завершению заданного абсолютного времени ($T_{вр}=X$) процесса саморазвития заданного объекта и завершается переходом в «феномен нового качества».

Гипотеза 1. Положим, что глобальная система будет явлением: в философском аспекте как триада ассоциированных миров; в кибернетическом аспекте - композит-система неоднородных, автономных, само-организующих и само-развивающихся подсистем, формализуем их структурированность и процессы взаимодействия в следующем виде:

$$[G1] \Rightarrow \{A\} * \sum \{[M]_v * [M]I \setminus *^1\};$$

В. физическом аспекте: положим, что глобальная система также материальна и структурно представляет собой единый кубоид и с двумя вложенными друг в друга тороидами, в составе которой - «видимая» материя и ино-материальная сущность (см.*Рис.1*).

Гипотеза 2. О процессах развития глобальной системы, что определяется автором как процесс «идеа-генеза» с завершаемым циклом та

же заданность процесса трансформации материи и это явление описывается графически двумерной системной моделью "Emergence" (Em). (Рис.2).

Гипотеза 3. О начале процесса самораспада систем: для абиотических систем происходит по завершению заданного абсолютного времени ($T_{вр}=X$), посредством программы, сценарием которой является двуступенчатый процесс самораспада системы на более простые системы, и в конечном пункте завершается переходом в абсолютные «информационные кванты», в «темную материю» для последующего формирования новых сложных функций; для биотических систем начало процесса самораспада системы происходит также по завершению заданного абсолютного времени ($T_{вр}=X$) и проявляется переходом в феномен нового качества через процесс, определяемый как «апоптоз». Но процесс «апоптоза» сложен и представляет собой 2-этапный и 3-ступенчатый процесс: этап 1 - остановка всех функциональных процессов развития или смерть организма, этап 2 - двуступенчатое разложение всех био-клеток на более простые системы (аминокислоты), как основа будущих сложных органоидных систем.

Ограничительные меры по сохранению мировой системы «видимой» материи:

Гипотеза 5. Определим, что явление «микросистема» является основой материальной «видимой» подсистемы и для этих целей природой или управляющей [G1] системой вводится ряд ограничений:

А. запрет на переполнение внутренней энергии $[E]I < 0,1$ (мэв) – разрешенного потенциального барьера для микросистемы;

Б. запрет на спонтанные переходы с собственных орбит, для микро- и макросистем (при оптимальных энерго-накачках), что в физическом аспекте это явление по сохранению структурных свойств объектов в критических точках.

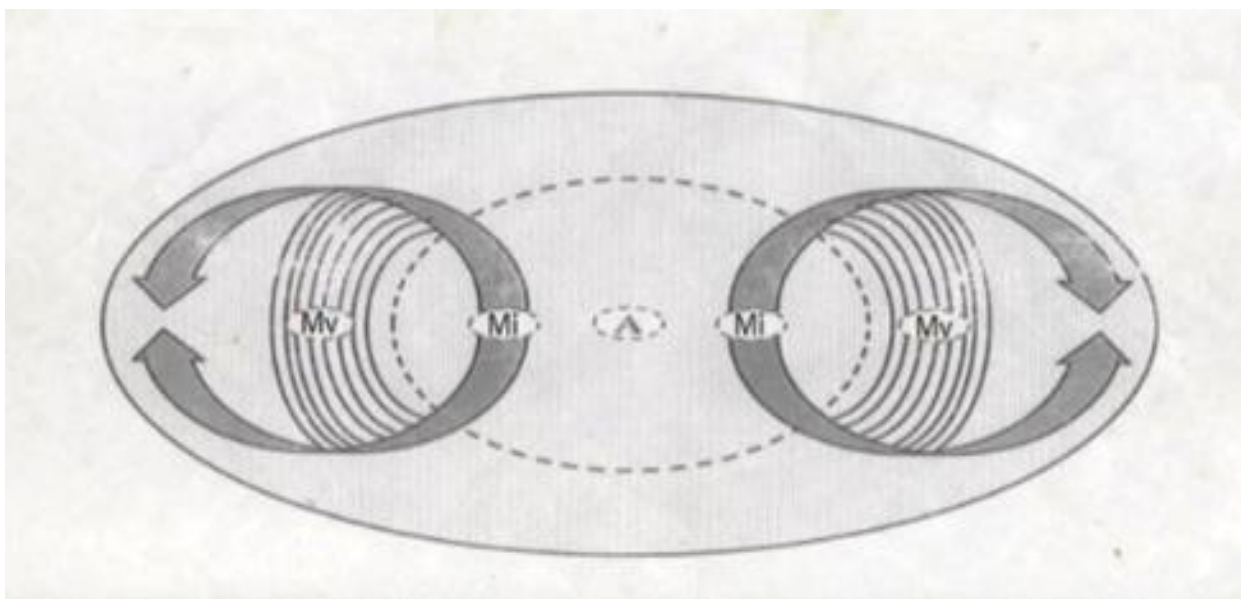
Неустойчивость микросистемы приведет к неустойчивости макросистемы, и далее всего «видимого» мира, т.е. автор приходит к выводу о возможности – неустойчивости материи в целом. И в этой связи природой

вводятся запреты - для причинно-следственных связей микросистем, но разрешен для мегасистем их разрушение не нарушит устойчивости материальной системы, получается, что кибернетический аспект анализа запретов является внутри программным дополнением к работам¹

В противном случае, в критических точках момент кризиса или бифуркации в физическом аспекте, возможен непредусмотренный разрыв связей одной из микросистем, что однозначно приведет к распаду больших систем (внешних экосистем).

Применение теоретико-гипотетических предложений.

Рассмотрим графическую модель философского аспекта глобальной системы в 3-адной структурной форме. Положим, что глобальная система структурно представляет собой единый кубоид с 2-мя вложенными друг в друга тороидами, где А – абсолют (по всему полю); V - виртуальная Ино - материальная субстанция, М - материальная «видимая» материя.

Рис.1. Модели глобальной системы.

¹ С.Бреннер, и др. «Открытие процесса программируемой смерти биологической клетки \апоптоз\ (нобел. лауреат. медицина и физиология. 2002г). А также к работам Прохорова, Басова и др. (нобел. лаур. физика. 1964), о явлении «туннелирова и Таундсена. (номинант по физике 1964г. за открытие явления спонтанного излучения и лазер-мазерную технологию); для понимания причинности законов Кеплера.И. и Бора.М.

Рис.2. Графическая модель философского физического аспектов «феномена нового качества».

Рассмотрим философский аспект процесса развития: переходный процесс (nowmen) fenomen и феномен нового качества. Введем для исследования процесса дополнение в виде физического аспекта о трансформации материи во времени, и применим к процессу исследования методологию «системного подхода». Положим произвольный образ «явление феномена нового качества» и начало. координат системы будет находится вне «видимой» материи (эфир) - определим эту систему как «Абсолютная» (определим абсолютное заданное время материальных процессов). Определим эту новую систему как «Эм\Emergence» (англ. - альтернатива) взамен 4-х мерной с «Н» (жестко\hard) де-терминированной де Карт–Эйнштейн измерительной системой для пространства и времени материальных систем. Применим "Эм" систему для исследования саморазвивающихся систем и распространим ее на всю область материального мира. За ось [(OX)-абцисса] положим ось абсолютного времени ($T_{время}$) - это философская категория выражающая длительность существования объектов материальных «видимых» систем, а также и большого ряда последовательных событий в Ино - материальной субстанции, но т.к. её наблюдение в «матричном мире» Ино - материальной гипостазии нет возможности, ввиду их полной прозрачности как для наших органов

чувств, так и для инструментальных исследований. Эта графическая модель демонстрирует возможности материи «видимой» с её периодичностью и цикличностью при функционально-целевой заданности в процессах абсолютного времени, (или в античной терминологии как эволюционный креационизм (лат. - творение).

Определим философский аспект процесса, что 1-я точка ($X=0$) - это начало координат, то определим эту точку. как «Абсолютная система» (F_1).или как «феномен нового качества» (F_1) ино материальной системы.

Таким образом мы определяем точку ($X=1$) как начало процесса организации перехода в «феномен нового качества» через переходный процесс с ($X=2$) , в «видимую» материю. Таким же образом определим, что область материи от точек (2-:-11) как "Феномен нов\качества» (F_2), т.к. известно. что он представляется 3-мя агрегатными фазовыми состояниями материи. Из определения "феномен" следует что "переходный процесс" (pownmen) предваряет само явление нового качества «fenomen» (термин - знания от античных философов Аристотель-Платон).

Определим Ино - материальную систему в кибернетическом аспекте как фазовое пространство явлений «Матричный мир» (эфир, таблоид, аксиальное поле, информационное поле) - как кому нравится! Остановимся на историческом термине – «эфир» - или авторском термине ино-ма – материальная гипостазия. Функциональное назначение которого представляет «память» всех материальных взаимодействий или философско-семантический аспект, как универсальная ячейка памяти, а все поле (infor) эфира - это скалярное (inf) поле - «S(soft) Детерминированное с гибкими причинно-следственными связями «Д'S'ПСС» - как непроявленный План всех будущих явлений, необходимый для процессов системного управления или «фазовое пространство явлений» - это еще и геометрическое место точек, координатами которых являются решения множества уравнений будущих движений материальных тел (элементов). Тогда материальный видимый мир определим, как «фазовое пространство событий».

Но при этом современная концепция: о «круговороте функционально-целевой» заданности процессов саморазвития материи в природе, иначе трактуемой как «идеа-генез» не дает полной картины устойчивости системы «микро-мира» – материя одновременно вся не распадается! Но процесс «сам» пошел – т.е. само – ассоциативное объединение однородных элементов (гомогенное) бесконфликтное, неразрушаемое внутри (старой) структуры, но в физическом аспекте это неприемлемо, невозможно. Здесь возникает логическое противоречие пони-мания явления. А как же может следовать одномоментно развитие 2-х процессов (противоположных) одно распад и в этом же акте - ассоциативное объединение – это есть « кризис» физической науки в понимание этих и др. причинно-следственных связей в линейных процессах, это и есть формирование «бифуркационных точек» – это суть ошибочных выводов отраженных (в мозгу) и в теориях по ранее «принятой линейной (классической) модели, но «язык науки» достаточно «консервативен» и для описания, т.е. необходимы новые критерии (это новый набор независимых и непротиворечивых постулатов и гипотез). Значит в наших микромоделях современной науки необходимы новые критерии для нелинейных процессов «феноменов» с их «дуальной логикой» и много др.

Определим новую графическую модель №2 как «Физический аспект» (Рис.3) процессов явлений «феномена нового качества» на $\frac{2}{3}$ -мерном графике Термо (баровая) - фазовых эволюционных преобразований материи. Суть описываемой модели в объединении философских аспектов изменения качественных свойств материи» и физических изменений свойств материи в термодинамических процессах в (разрезе абсолютного времени), где идеа-генез - полный цикл трансформаций Само-развития материи. Положим ось (ОУ) ордината определяет температурные изменения материи. Положим ось](ОХ) абцисса определяет абсолютное время объекта, и параллельно соединим её с философской моделью с целью сопоставлений. Сформируем $\frac{2}{3}$ -мерную – Термо (баровую) графическую модель.

Рассмотрим пошаговое изменения выбранного образа «феномена нового качества.

Шаг 1. Определим $X=0$ - начало координат или отсчёта отделяющей: $0 \rightarrow 1$ как «ФЕНОМЕН нового Качества» $|F_1|$, от $(x=1 \rightarrow 2)$ положим как «переходный процесс» $n_1 \setminus \text{nowmen}$, в этих процессах по переходу к феномену завершаются процессы саморазвития или заданные формы эволюционных процессов - эволюционный креационизм (термин явления известного со времен античных философов).

Шаг 2. Определим точки: $(2 \rightarrow 11)$ как «Феномен нового качества» $|F_2|$ системы «видимый» мир, который представляется 3-мя агрегатными состояниями материи.

Твёрдое агрегатное состояние $|f_2|$ «Феномен» - от $(2 \rightarrow 5)$; где «переходный процесс» (n_{11}) от $(1 \rightarrow 2-3)$ по температурной шкале $\Delta(0-5 \text{ or } 10) \text{ K}^\circ$ имеем $|_1\text{H}^1|$ - водород и $|_2\text{G}^4|$ - гелий - только в жидкой фазе. Определяем графически - (точка α), для твердого агрегатного состояния вещества при температурах (близких к абсолютному нулю) - наблюдаются фазовые переходы I и II рода (термо-электрические и -структурные переходы в $(\alpha \rightarrow \beta)$). Это открытие фазовых состояний кристаллических веществ (и квантовых жидкостей) получившее мировое признание как «V-тое агрегатное состояние материи» (квантовое - бозонное состояние вещества). За открытие этого явления в работах Вольфганг Кеттерли и др. получивших нобелевскую премию в номинации физика. 2001г и предсказанных Ш.Бозе в совместной работе с А.Эйнштейном в 1925г., и получивший новые подтверждения о существовании «кондесата Бозе-Эйнштейна» на МКС-2019г. в разрезе $\Delta T = (0 - 0,17 \times 10^9) \text{ K}^\circ$; для β – Гелий-I переходит Гелий-II определяется в сверхтекучей фазе как сверхпроводник при температуре $T = 2,6 \text{ K}^\circ$ за это открытие Л.Д.Ландау 1962г. и П.Л.Капица. 1978г. были номинированы нобелевской премией по физике.

Эти особенные $\alpha \rightarrow \beta$ фазовых переходов I и II рода определяют необходимость переходного процесса и для всех других элементов – физико-

химической таблицы Д.И.Менделеева (Майера) обязательно в каждом переходе из одного агрегатного состояния в другой каждый элемент проходит через свои точки фазовых переходов 1 и 11 рода, как в твердом, жидкой и газообразном агрегатных состояниях. По мнению автора, это процесс (S\soft) детерминирован (гибко) с причинно-следственными связями или кратко- ("S"ДПСС), но здесь также нет место 5-агрегатному состоянию материи - это все явления

Шаг 3. $|f_3|$ – «жидкое агрегатное состояние» (4-:-5-:-6) = скачкообразное дискретное преобразование материи из твердого агрегатного состояния в жидкое агрегатное состояние через переходный процесс ($n_{12} - n_1$) задаваемые 3-мя точками фазовых переходов 1-го и 2-го рода, на примере особенностей воды (H_2O). начало переходного процесса при $\delta(T = -20C^\circ)$ происходит начало изменение плотности (между коллоидными и обычными молекулами) воды, следующие в $V(T=0,01C^\circ)$ - явление 3-ней точки воды – 2-го рода фазового перехода состояния материи, когда в одной температурной точке пребывают одновременно 3 фазы (лед-жидкость–пар), следующая точка С - изменение плотности в $C(T=4C^\circ)$ – увеличение плотности до максимума и резкое понижение в точке $T=0C^\circ$, что завершает - переходный процесс n в разрезе ΔT температур - $\Delta T: \{-20; 0; 0,01; +4\}C^\circ$.

Шаг 4. (f_4) - газовое агрегатное состояние материи начало переходного процесса (n_1). - «переходный процесс» (7-8-9) из жидкого агрегатного состояние в газообразное состояние передается через парообразование и проходит бифуркационную - точку состояний (пар-вода)

Шаг 5. (n_2) «переходный процесс» (8-9). который в современной науке определяется как «ПЛАЗМА» 4-е агрегатное состояние материи - $(d-b)=\Delta T = (3500-6000)^\circ K$, которое подразделяется на высоко и низкотемпературную Плазму. По мнению автора здесь также нет места 4-агрегатному состоянию материи - это все явления переходных процессов –(d-b)-d-2-го рода, т.е 1-го рода точки фазовых переходов. И в этом вся проблема переходных процессов, что автономный переход изменяет электро-магнитные процессы из

диамагнитного в парамагнитные, в противоположном температурном переходе все с точностью наоборот! Теперь определим этот системный круговорот как «ИИДЕАГЕНЕЗИС или Само-организация» как «заданность ФУНКЦИОНАЛЬНО-ЦЕЛЕ-ВЫХ ИЗМЕНЕНИЙ ЭВОЛЮЦИОННЫХ процессов!»

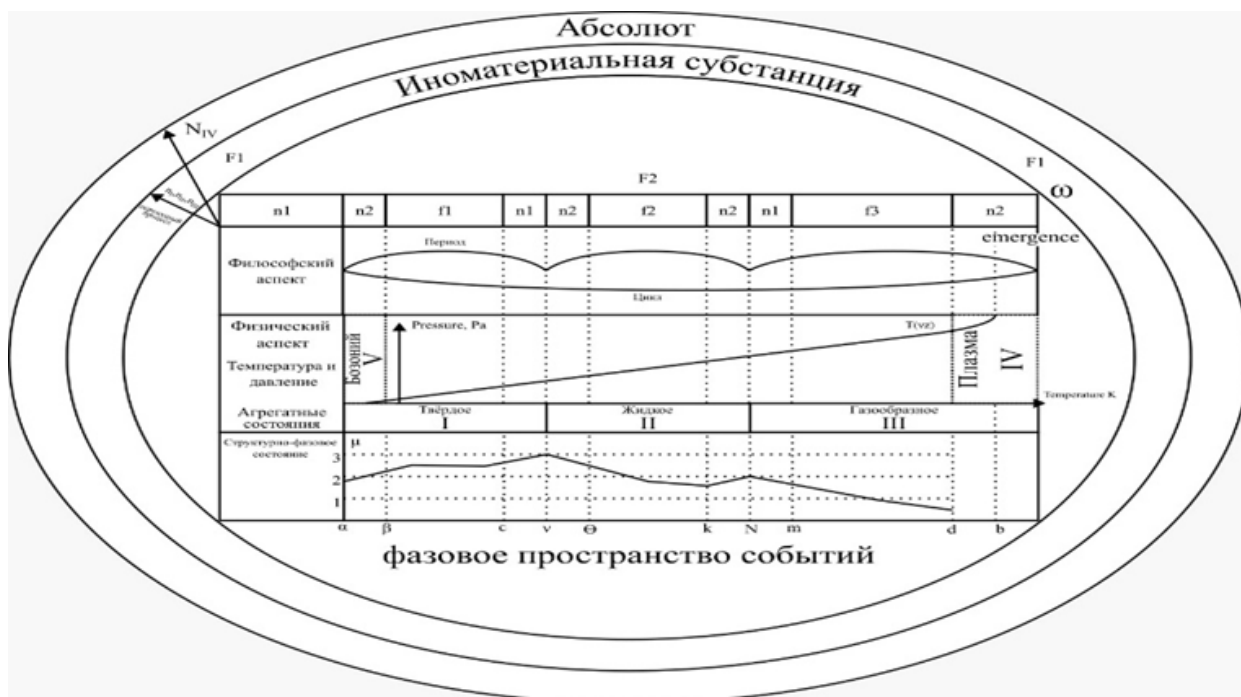

Рис.3. Графическая модель структуры глобальной системы.

Список-литературы: Wikipedia:-всемирная энциклопедия (рус\версия\1,5 млн.ст.).

Философская энциклопедия \НИИ Философии РАН (рус\версия) 2010г.(6000ст.).

медицинская энциклопедия. I- V т. т. 1971г

К.Маркс.Ф.Энгельс.Диалектика-природы.т.11.изд.1951г.

В.Ульянов\Ленин\Материализм-и-эмпириокритицизм.т.20. М.. изд.1951г.

Г.Гегель.Феноменология духа. 1969г 7. Фейербах

акад. Вернадский. В И Записки натуралиста или все о ноосфере; -и ещё, - о биосфере.

Винер Норберт. Кибернетика или связь и управление у животных и машин М.1953г.

Кен Уильбер. Интегральная философия и психология-трансперсональный взгляд на человеческое развитие.2000г\\история всего.2007г.

Левин Элизабет\ проф. ХГУ\Пространство и время в организации высокоразвитой материи. Изр.2012 20.Людвиг фон-Берталанфи. Общая теория систем. (сб. статей.1969г).

Хоггинс Стив. Краткая история времени Вселенной (от Большого взрыва до современности) 2001г.

Эмото Масару-/послание воды.!999г \ тайные коды кристаллов воды.\рус.) 2006 г. \.www.masaru-emoto.net.\\www.ru.wikipedia.org.

Манфред Эйген.Теория гиперциклов по самовоспроизводству макромолекул. (нобел лауреат, химия -1967г .)

Пригожин. И. Порядок из хаоса. (нобел лауреат-номинант-физики. 1967г.)

С. Бреннер, Дж. Салстон.–др. Открытие процесса программируемой смерти биологической клетки\-апоптоз\ (нобел. лауреат. медицина и физиология.2002г)

**Малые колебания идеальной сжимаемой жидкости,
находящейся в упругой оболочке**

В данной работе получены теоремы о кратной полноте и полноте части собственных функций (СФ) для задачи о малых колебаниях идеальной сжимаемой жидкости, находящейся в упругой оболочке. Рассмотрены случаи, когда сосуд, заполненный жидкостью, представляет собой твёрдое тело или упругую оболочку. Исследованы вопросы локализации, дискретности и асимптотики спектра. Доказаны утверждения о двукратной полноте для системы собственных и присоединённых элементов.

Пусть Σ представляет собой упругую оболочку, полностью заполненную идеальной сжимаемой жидкостью. Как обычно, предполагаем, что поверхность $\Sigma \in C^2$. Обозначим ограниченную область, заполняемую жидкостью в состоянии равновесия изучаемой механической системы, символом Ω_0 , $\partial\Omega_0 = \Sigma$. Задача о нормальных колебаниях такой системы имеет вид

$$\frac{eh}{1-\mu^2} Lu - \rho_0^{1/2} \lambda \alpha_n - \lambda^2 \rho h u = 0 \text{ (на } \Sigma), \quad (1)$$

$$\Delta \alpha + k_0 \lambda^2 \alpha = 0 \text{ (в } \Omega_0), \quad \frac{\partial \alpha}{\partial n} |_{\Sigma} = p_0^{1/2} \lambda(u, n). \quad (2)$$

Умножая (1) на произвольную вектор - функцию $\tau \in W_2^{1,1,2}(\Sigma)$ и производя интегрирование по поверхности Σ , получим с учётом равенства $(Lu, \tau)_{L_2(\Sigma)} = J(u, \tau)$ следующее соотношение:

$$\frac{eh}{1-\mu^2} J(u, \tau) = \rho_0^{1/2} \lambda (\alpha_n, \tau)_{L_2(\Sigma)} + \lambda^2 h (\rho u, \tau)_{L_2(\Sigma)} \quad (3)$$

для любой вектор - функции $\tau \in W_2^{1,1,2}(\Sigma)$. Назовём обобщённым из пространства

$W_2^{1,1,2}(\Sigma)$ решением уравнения (1) вектор-функцию $u(x)$ из этого пространства, удовлетворяющему интегральному тождеству (3).

Фиксируя достаточно большое положительное число γ , введём в $W_2^{1,1,2}(\Sigma)$ скалярное произведение по формуле

$$\langle u, \tau \rangle_1 = \frac{eh}{1-\mu^2} J(u, \tau) + \gamma h(\rho u, \tau)_{L_2(\Sigma)}. \quad (4)$$

Из [3] вытекает, что норма $\|u\|_1 = \sqrt{\langle u, u \rangle_1}$, порождаемая этим скалярным произведением, эквивалентна обычной норме в пространстве $W_2^{1,1,2}(\Sigma)$.

Введём в рассмотрение линейный оператор $A^{-1}: W_2^{1,1,2}(\Sigma) \rightarrow W_2^{1,1,2}(\Sigma)$, $D(A^{-1}) = W_2^{1,1,2}(\Sigma)$, задаваемый по формуле

$$\langle A^{-1} u, \tau \rangle_1 = h(\rho u, \tau)_{L_2(\Sigma)}. \quad (5)$$

Из оценки $\|A^{-1} u\|_1 \leq \text{const} \cdot \|u\|_{L_2(\Sigma)}$ и компактности вложения $W_2^{1,1,2}(\Sigma)$ в $L_2(\Sigma)$ вытекает, что $A^{-1} \in \sigma_\infty$. Из (5) непосредственно следует самосопряжённость и положительность этого оператора.

Определим теперь линейный ограниченный оператор $T^-: L_2(\Sigma) \rightarrow W_2^{1,1,2}(\Sigma)$ как оператор, удовлетворяющий соотношению

$$\langle \alpha, \tau \rangle_{L_2(\Sigma)} = \langle T^- \alpha, \tau \rangle_1 \quad \forall \alpha \in L_2(\Sigma), \tau \in W_2^{1,1,2}(\Sigma). \quad (6)$$

Введём также линейные ограниченные операторы $S: L_2(\Sigma) \rightarrow L_2(\Sigma)$, $S_1: L_2(\Sigma) \rightarrow L_2(\Sigma)$, задаваемые по формулам

$$S\alpha = (\alpha, n), \quad S_1\alpha = \alpha \cdot n. \quad (7)$$

Непосредственной проверкой элементарно устанавливается, что

$$S_1 = S^*. \quad (8)$$

След функции $\alpha \in W_2^1(\Omega_0)$ на поверхности Σ будем обозначать символом $\Sigma\alpha$. В результате получим линейный вполне непрерывный оператор $\Sigma: W_2^1(\Omega) \rightarrow L_2(\Sigma)$, $D(\Sigma) = W_2^1(\Omega)$. Используя соотношения (4) - (7), перепишем (3) в виде

$$(E - \gamma A^{-1})u = \lambda Q\alpha + \lambda^2 A^{-1} u, \quad (9)$$

где

$$Q \equiv \rho_0^{1/2} T - S\Sigma \quad (10)$$

Вводя в пространство $W_2^1(\Omega_0)$ скалярное произведение $\langle \cdot, \cdot \rangle_2$ по формуле (9) и рассматривая операторы B^{-1} и T^+ , определяемые соответственно формулами

$$B^{-1}: W_2^1(\Omega_0) \rightarrow W_2^1(\Omega_0), D(B^{-1}) = W_2^1(\Omega_0), \langle B^{-1}\alpha, \beta \rangle_2 = k_0(\alpha, \beta)_{L_2(\Omega_0)}$$

и

$$T^+: L_2(\Sigma) \rightarrow W_2^1(\Omega_0), D(T^+) = L_2(\Sigma), \langle T^+\alpha, \beta \rangle_2 = (\alpha, \Sigma^+ \beta)_{L_2(\Omega_0)}$$

(в данном случае вместо обозначения Σ^+ применяем символ Σ), перепишем (2) с учётом того обстоятельства, что операторы, введённые в S_1 $\psi = (\psi, n)$, $S_2\alpha = \alpha n$ и (7), отличаются знаком (ввиду другого выбора направления нормали n), в виде

$$(E - B^{-1})\alpha = \lambda Q_1 u + \lambda^2 B^{-1} \alpha, \quad (11)$$

где

$$Q_1 \equiv \rho_0^{1/2} T + S_1.$$

Из цепочки равенств

$$\begin{aligned} \langle Q\alpha, u \rangle_1 &= \rho_0^{1/2} \langle T - S\Sigma\alpha, u \rangle_1 = \rho_0^{1/2} (S\Sigma\alpha, u)_{L_2(\Sigma)} = \\ &= \rho_0^{1/2} (\Sigma\alpha, S_1 u)_{L_2(\Sigma)} = \rho_0^{1/2} \langle \alpha, T + S_1 u \rangle_2 \end{aligned}$$

вытекает, что $Q_1 = Q^*$. Следовательно, уравнения (9), (11) можно записать в виде

$$L(\lambda)z = 0, \quad z \in H = W_2^{1,1,2}(\Sigma) \oplus W_2^1(\Omega_0), \quad (12)$$

$$L(\lambda) : H \rightarrow H, L(\lambda) \equiv A_0 - \lambda A_1 - \lambda^2 C^{-1},$$

$$\text{где } A_0 = \begin{pmatrix} E - \gamma A^{-1} & 0 \\ 0 & E - B^{-1} \end{pmatrix}, A_1 = \begin{pmatrix} 0 & Q \\ Q^* & 0 \end{pmatrix}, C^{-1} = \begin{pmatrix} A^{-1} & 0 \\ 0 & B^{-1} \end{pmatrix}.$$

Итак, нами доказан следующий результат.

Теорема 4. Задача (1), (2) сводится к уравнению $L(\lambda)z = 0, z \in H$, где $L(\lambda)$ – самосопряжённый квадратичный пучок, задаваемый соотношением (12). Поскольку оператор $\Sigma \in \sigma_\infty$, то из (10) вытекает, что $Q \in \sigma_\infty$, т. е. $A_1 \in \sigma_\infty$. Так как A^{-1} и B^{-1} – положительные операторы,

то $C^{-1} > 0$.

Докажем, что $A_0 \geq 0$. Действительно, пусть $z = (u, \alpha) \in H$, тогда, учитывая (5) и (30), получим

$$\begin{aligned} (A_0 z, z)_H &= \langle (E - \gamma A^{-1})u, u \rangle_1 + \langle (E - B^{-1})\alpha, \alpha \rangle_2 = \\ &= \langle u, u \rangle_1 - \gamma h(\rho u, u)_{L_2(\Sigma)} + \langle \alpha, \alpha \rangle_2 - k_0 \langle \alpha, \alpha \rangle_{L_2(\Omega_0)} \end{aligned}$$

Это соотношение с учётом (4) и $\langle \alpha, \beta \rangle_2 = (\Delta \alpha, \Delta \beta)_{L_2(\Omega_0)} + k_0 \langle \alpha, \beta \rangle_{L_2(\Omega_0)}$ можно переписать в виде $(A_0 z, z)_H = \frac{eh}{1 - \mu^2} J(u, u) + (\nabla \alpha, \nabla \alpha)_{L_2(\Omega_0)} \geq 0$, а это и означает, что $A_0 \geq 0$.

Далее дословным повторением рассуждений, проведённых в пп. 1, 2, устанавливается справедливость следующего результата.

Теорема 5. Спектр пучка $L(\lambda)$, а значит, и задачи (3), (4) действительный, состоит из изолированных с. з. λ_n конечной алгебраической кратности, являющихся точками дискретного спектра. Каждому такому значению $\lambda_n \neq 0$ отвечает лишь с. ф. $z = (u_n, \alpha_n)$, присоединённых функций в этом случае нет. При этом число $-\lambda_n$ также будет с.з. с с. ф. $z = (\overline{u_n}, \overline{\alpha_n})$. Каждой из с. ф. z_0 , отвечающей $\lambda = 0$, соответствует одна присоединённая функция $z_{0,1}$, ортогональная в H пространству с. ф. отвечающих $\lambda = 0$ система собственных и присоединённых функций двукратно полна в $W_2^{1,1,2}(\Sigma) \oplus W_2^1(\Omega)$. Функция распределения $N(r)$ с. з. задачи (1), (2) удовлетворяет асимптотической формуле $N(r) = [n_1(r) + n_2(r)](1 + o(1))$, $r \rightarrow \infty$, где $n_1(r)$ — функция распределения с. з. задачи $\frac{eh}{1 - \mu^2} Lu - \lambda^2 \rho hu = 0$ (на Σ), а n_2 — функция распределения с. з. задачи

$$\begin{aligned} n_1(r) &= c(\Omega, \rho) r^3 (1 + o(1)), \quad r \rightarrow +\infty, \\ n_2(r) &= c(\Omega_0, k_0) r^3 (1 + o(1)), \quad r \rightarrow +\infty \end{aligned}$$

Литература:

Гаражаев А. О нормальных колебаниях идеальной сжимаемой жидкости во вращающихся упругих сосудах. // докл. АН СССР. 1983, Т269, №2. с 273-278

Гаражаев А. Спектральная теория задачи о нормальных колебаниях идеальной сжимаемой жидкости во вращающихся твердом сосуде. // дифференциальное уравнения 1987, Том 23, №12. с 2080-2087

Соболев С.Л. изв. АН СССР. Сер. Матем., 1954, т.18, №1, с.3-50

Гаражаев А. К задаче о колебания идеальной сжимаемой жидкости в упругом сосуде. // докл. АН СССР.1986, Т286, №5. с 1047-1049.

Загора Д.А. нормальные колебания вращающегося упругого тела, заполненного баротропной жидкостью. // динамические системы, вып.23 (2007), 47-62.

Фикера Г. Теоремы существования в теории упругости. М., 1974.

Гаражаев А. Спектральная теория задачи о малых колебаниях идеальной жидкости во вращающемся упругом сосуде. //дифференциальное уравнения 1987, Том 23, №1. С. 38-47.

Гохберг И.Ц., Крейн М.Г. введение в теорию линейных несамосопряженных операторов М., 1965

Радзиевский Г.В. //мат. сбор. 1980. Т.112., №3, с.396-420.

Гольденвейзер А.Л., Лидских В.Б., Товстик П.Е., Свободные колебания тонких упругих оболочек. М., 1979.

Рапопорт И.М. колебание упругой оболочки, частично заполненной жидкостью. М., 1967.

Копачевский Н. Д., Крейн С.Г., Нго Зуй Кан., операторные методы в линейной гидродинамике: эволюционные и спектральные задачи М. Наука, 1989. С. 416

**Задача о малых движениях
идеальной релаксирующей жидкости в упругом теле**

Аннотация: Для этой задачи исследованы вопросы локализации, дискретности и асимптотики спектра. Доказаны теорема о двукратной полноте для системы собственных и присоединенных элементов, получено утверждение о существенном спектре задачи.

Ключевые слова: *релаксирующая жидкость, оператор, функция, двукратная полнота, спектр*

Abstract: For this problem, the questions of localization, discreteness, and asymptotics of the spectrum are investigated. A double completeness theorem is proved for a system of proper and associated elements, and an assertion on the essential spectrum of the problem is obtained.

Keywords: *relaxing fluid, operator, function, double completeness, spectrum*

Введение

В данной работе получены теоремы о кратной полноте и полноте части собственных функций (СФ) для задачи о нормальных колебаниях идеальной релаксирующей жидкости в неподвижном упругом сосуде. Отметим, что в работе¹ исследована структура спектра для некоторых задач о нормальных колебаниях идеальной сжимаемой жидкости во вращающихся сосудах. В

---

¹ A.Garadzhaev. **On spectral theory of Problems on Normal Oscillations of an Ideal Compressible Fluid in Rotating Elastic Containers.** // International Journal Pure & Applied Mathematical Sciences No 1 (2006) , pp. 139-146.

работе² исследована задача о малых движениях идеальной релаксирующей жидкости. Это утверждение применено к задаче³, описывающей движения вязкоупругого тела. Далее многими авторами изучалась динамика вязкоупругих систем. Доказана теорема об асимптотическом поведении решений в изучаемой задаче при внешних нагрузках, близких к почти периодическим. В частности, установлено, что если внешняя нагрузка стационарное потенциальное поле, то потенциальная составляющая течения в изучаемой задаче экспоненциально затухает и происходит перераспределение давления. В работе⁴ исследована эволюционная задача о малых движениях идеальной реалоксирующей жидкости в ограниченной области. Доказана теорема о сильной разрешимости соответствующей начально-краевой задачи. Рассмотрены случаи, когда сосуд, заполненный жидкостью, представляет собой твёрдое тело или упругую оболочку. В работе⁵ исследована эволюционная задача о малых движениях вращающейся идеальной релаксирующей жидкости в ограниченной области. В начале работы приводится постановка задачи. Затем осуществляется переход к интегродифференциальному уравнению второго порядка в некотором гильбертовом пространстве. На основе этого уравнения доказывается теорема об однозначной сильной разрешимости соответствующей начально-краевой задачи. Когда же вращения сосуда нет, то непрерывный спектр исчезает и остаётся лишь дискретный спектр, для которого естественным образом возникает задача о полноте (СФ).

Уравнения идеальной релаксирующей жидкости в упругом сосуде

---

² Загора Д.А. **Задача о малых движениях идеальной релаксирующей жидкости.** // динамические системы, вып.20 (2006), 104-112.

³ Garadzhaev. **A note on the spectral theory of problems on normal oscillation of an ideal compressible fluid in rotating elastic shell.** // Applied Mathematics and Computation 191 (2007) 302-307.

⁴ Загора Д.А. **Асимптотика решений в задаче о малых движениях идеальной релаксирующей жидкости.** // динамические системы, 2017, том 7(35)б №1 с.81– 93

⁵ Загора Д.А. **Задача о малых движениях вращающейся идеальной релаксирующей жидкости.** // Современная математика. Фундаментальные направления. Том 29 (2008). с. 62 – 70.

Пусть идеальная неоднородная жидкость заполняет неподвижное упругое тело. Предположим, что, в упругом теле, занимающем область $\Omega \in R^3$ находится идеальная неоднородная жидкость, полностью заполняющая область Ω_0 . Пусть $\Sigma = \partial\Omega_0$ граница области Ω_0 , а $\Sigma_1 = \partial\Omega/\Sigma$ внешняя часть границы области Ω . Предположим, что $\bar{\Sigma}, \Sigma_1 \in C^2$. Обозначим через $\vec{n}$ единичный вектор, нормальный к Σ_1 внешний относительно области Ω . Будем Вводим декартову систему координат $\{x_1, x_2, x_3\}$. Предполагаем, что упругое тело изотропно, поэтому тензор напряжения этого тела имеет вид

$$\sigma_{jk}(u) = \Lambda \delta_{jk} \operatorname{div} u + M \left(\frac{\partial u_j}{\partial x_k} + \frac{\partial x_k}{\partial u_j} \right),$$

где δ_{jk} – символ Кронекера, а Λ и M – константы Ляме. Пусть

$$(Lu)_j \equiv - \sum_{k=1}^3 \frac{\partial \sigma_{jk}(u)}{\partial x_k} \quad (j=1,2,3).$$

Уравнения малых (линейных) движений этой механической системы с учётом уравнения состояния жидкости записываются в виде

$$L\vec{u} + \rho(x) \frac{\partial^2 \vec{u}}{\partial t^2} = 0 \quad (\text{в } \Omega), \sigma(\vec{u})\vec{n}|_{\Sigma_1} = 0, \quad (1)$$

$$\nabla \rho + \rho_1 \frac{\partial^2 \vec{w}}{\partial t^2} = 0, \quad \frac{\partial \rho_1}{\partial t} + \operatorname{div} \left(\rho_1 \frac{\partial \vec{w}}{\partial t} \right) = 0, \quad (\text{в } \Omega_0) \quad (2)$$

$$\sigma(\vec{u})\vec{n}|_{\Sigma} = -p\vec{n}|_{\Sigma}, \quad \left(\frac{\partial \vec{w}}{\partial t}, \vec{n} \right) \Big|_{\Sigma} = \left(\frac{\partial \vec{u}}{\partial t}, \vec{n} \right) \Big|_{\Sigma}, \quad (3)$$

Где $\vec{w}(x,t)$ - поле смещений жидкости, $\vec{u}(x,t)$ - поле смещений упругого тела, $p(x,t)$, $\rho_1(x,t)$ динамическое давление и плотность в жидкости, $\rho(x)$ – плотность упругого тела.

Будем считать, что $\vec{w}(x,t)$, $\vec{u}(x,t)$ и $\rho_1(x,t)$ малые одного порядка. Релаксирующая жидкость моделируется следующим дополнительным уравнением состояния, связывающим динамическое давление $p(x,t)$ и динамическую плотность $\rho_1(x,t)$.

$$p(x,t) = \alpha_{\infty}^2(x) \rho_1(x,t) - \int_0^t K(x,t-S) \rho_1(x,s) ds, \quad (4)$$

где положительная функция $K(x, t)$ определяет ядро интегрального оператора Вольтерра, а $\alpha_\infty^2(x)$ - квадрат скорости звука в неоднородной жидкости. Будем считать, что функции и $K(x, t)$ непрерывно дифференцируемы по пространственным переменным, а граница Σ области Ω из класса C^2 . Важный частный случай получается, если определить ядро в форме

$$K(x, t) = \sum_{j=1}^m K_j(x) \exp(-b_j(x)t), \quad (5)$$

где $K_j(x)$ и $b_j(x)$ ($j=1, m$) положительные ограниченные функции в области Ω . Пусть

$$\rho_1(x, t) = \rho_0 + k_0 p(x, t), \quad (\varepsilon \Omega_0) \quad (6)$$

Считая k_0 малой положительной константой перепишем (2), используя (6) и пренебрегая членами второго порядка малости, в виде

$$\nabla p + \rho_0 \frac{\partial^2 \vec{w}}{\partial t^2} = 0, \quad k_0 \frac{\partial p}{\partial t} + \rho_0 \operatorname{div} \left(\frac{\partial \vec{w}}{\partial t} \right) = 0, \quad (\varepsilon \Omega_0) \quad (7)$$

Задача о малых движениях идеальной релаксирующей жидкости заключается в отыскании полей $\vec{w}(x, t)$, $\vec{u}(x, t)$ и $p(x, t)$ из уравнений и граничного условия (1) - (7).

Рассмотрим нормальные колебания, т.е. движения вида

$$\vec{u}(x, t) = e^{i\lambda t} \vec{u}(x), \quad \rho_0 \vec{w}(x, t) = e^{i\lambda t} \vec{w}(x), \quad (8)$$

функцию $p(x, t)$ будем искать в виде

$$p(x, t) = \rho_0^{1/2} \lambda e^{i\lambda t} \alpha(x), \quad (9)$$

Поясним возможные замены (9). Пусть $p(x, t) = e^{i\lambda t} p(x)$, тогда, учитывая, что $p(x)$, зависит не только от x , но и от λ (также как и $\vec{u}(x, t)$ и $\vec{w}(x, t)$), обозначаем $p(x) = \rho_0^{1/2} \lambda \alpha(x)$, так что на самом деле имеем $\alpha(x) = \alpha_\infty^2(x) - K(x)$.

При этой замене мы обедняем лишь корневое пространство, отвечающее $\lambda = 0$, но этот случай хорошо известен, он описывает перемещения упругого тела с жидкостью как перемещения твёрдых тел

(композиция параллельных переносов и вращений). Подставляя (8), (9) во второе из краевых условий (3) и учитывая (7) получим

$$\lambda \vec{w} = \rho_0^{1/2} \nabla \alpha \quad (\text{в } \Omega_0) \quad (10)$$

$$\operatorname{div} \vec{w} + k_0 \rho_0^{1/2} \lambda \alpha = 0 \quad (\text{в } \Omega_0) \quad (11)$$

$$(\vec{w}, \vec{n})|_{\Sigma} = \rho_0^{1/2} (\vec{u}, \vec{n})|_{\Sigma} \quad (12)$$

Подставляя (8), (10) в (1) и записывая (11), (12) вместо $\vec{w}$ его выражение из (10), мы приходим к следующей задаче на собственные значения относительно спектрального параметра:

$$L\vec{u} - \lambda^2 \rho \vec{u} = 0, \quad (\text{в } \Omega) \quad \sigma(\vec{u})\vec{n}|_{\Sigma_1} = 0, \quad \sigma(\vec{u})\vec{n}|_{\Sigma} = \rho_0^{1/2} \lambda \vec{\alpha} \vec{n}|_{\Sigma},$$

$$\nabla \vec{\alpha} + k_0 \lambda^2 \vec{\alpha} = 0, \quad (\text{в } \Omega_0), \quad \frac{\partial \vec{\alpha}}{\partial \vec{n}} \Big|_{\Sigma} = \rho_0^{1/2} \lambda (\vec{u}, \vec{n})|_{\Sigma}$$

Перепишем задачу (1) в виде

$$L\vec{u} - \lambda^2 \rho \vec{u} = 0 \quad (\text{в } \Omega), \quad (13)$$

$$\sigma(\vec{u})\vec{n}|_{\Sigma_1} = 0, \quad \sigma(\vec{u})\vec{n}|_{\Sigma} = \Psi, \quad (14)$$

$$\psi = -\rho_0^{1/2} \lambda \vec{\alpha} \vec{n}, \quad (15)$$

где, $a(x) = \alpha_{\infty}^2(x) - K(x)$. Умножая обе части (13) на произвольную вектор-функцию $\tau \in W_2^1(\Omega)$ и производя интегрирование по частям⁶ с учётом (14) получим следующее интегральное тождество:

$$\sum_{p,q=1}^3 \int_{\Omega} \left(a_{pq} \frac{\partial u}{\partial x} \cdot \frac{\partial \tau}{\partial x_p} \right) dx = \lambda^2 (\rho u, \tau)_{L_2(\Omega)} + (\psi, \tau)_{L_2(\Sigma)} \quad (16)$$

Определение 1. Обобщённым из класса $W_2^1(\Omega)$ решением задачи (13), (14) назовём вектор-функцию $u(x) \in W_2^1(\Omega)$, удовлетворяющую интегральному тождеству (16).

Определение 2. Совокупность всех чисел λ , для которых существуют неправильные решения задачи (13), (14), назовём собственными значениями, а сами решения – собственными функциями этой задачи.

---

⁶ Garadzhaev. A note on the spectral theory of problems on normal oscillation of an ideal compressible fluid in rotating elastic shell. // Applied Mathematics and Computation 191 (2007) 302-307.

Введём в пространство $W_2^1(\Omega)$ новое скалярное произведение

$$\langle u, \tau \rangle_1 \equiv \sum_{p,q=1}^3 \int_{\Omega} \left(a_{pq} \frac{\partial u}{\partial x_q}, \frac{\partial \tau}{\partial x_p} \right) dx + (\rho u, \tau)_{L_2(\Omega)} \quad (17)$$

Пусть $p_1 = \min_{x \in \Omega} \rho(x)$ $p_2 = \max_{x \in \Omega} \rho(x)$,

тогда $0 < p_1 \leq p(x) \leq p_2$, $x \in \Omega$, $p_1, p_2 = const$,

$0 < p_1 \leq p(x) \leq p_2$, $x \in \Omega$, $p_1, p_2 = const$, то из второго неравенства Корна⁷ устанавливаем, что норма порождаемая этим скалярным произведением эквивалентна обычной норме в пространстве $W_2^1(\Omega)$, т.е. существуют положительные константы $c_1(\Omega)$ и $c_2(\Omega)$ такие, что

$$c_1(\Omega) \|u\|_{W_2^1(\Omega)} \leq \|u\|_1 \leq c_2(\Omega) \|u\|_{W_2^1(\Omega)} \quad \forall u \in W_2^1(\Omega), \quad (18)$$

Рассмотрим при фиксированном $u \in W_2^1(\Omega)$ ограниченный линейный функционал $e(\tau) = (\rho u, \tau)_{L_2(\Omega)}$, $\tau \in W_2^1(\Omega)$. Из оценки $|e(\tau)| \leq \rho_2 \|u\|_{L_2(\Omega)} \|\tau\|_1$ вытекает, что по теореме Рисса существует единственный элемент $F \in W_2^1(\Omega)$ такой, что $e(\tau) = \langle F, \tau \rangle_1$ и норма этого элемента совпадает с нормой функционала $e(\tau)$, т.е. $\|F\|_1 \leq \sqrt{\rho_2} \|u\|_{L_2(\Omega)}$. Обозначив $F = A^{-1}u$, получаем линейный оператор $A^{-1} : W_2^1(\Omega) \rightarrow W_2^1(\Omega)$ такой, что

$$(\rho u, \tau)_{L_2(\Omega)} = \langle A^{-1}u, \tau \rangle_1 \quad \forall u \in W_2^1(\Omega) \quad (19)$$

Тогда норма

$$\|A^{-1}u\|_1 \leq \sqrt{\rho_2} \|u\|_{L_2(\Omega)} \quad (20)$$

Из компактности вложения $W_2^1(\Omega)$ в $L_2(\Omega)$ вытекает, что $A^{-1} \in \sigma_{\infty}$. Из (19) следует самосопряжённость и положительность этого оператора. Таким образом линейный ограниченный оператор $A^{-1} : W_2^1(\Omega) \rightarrow W_2^1(\Omega)$,

$D(A^{-1}) = W_2^1(\Omega)$ определяемый соотношением (19), является

самосопряжённым, положительным и компактным оператором. Операцию

---

⁷ Загора Д.А. Симметричная модель идеальной вращающейся релаксирующей жидкости. // украинський математичний вісник том 7 (2010), № 2, 258 – 288.

взятию следа на границе Σ от вектор-функции $u \in W_2^1(\Omega)$ обозначим через символом Σ^{-1} тогда, известно, что: $\Sigma^- : W_2^1(\Omega) \rightarrow L_2(\Sigma), D(\Sigma^-) = W_2^1(\Omega)$ линейный компактный оператор. Аналогично операцию взятия следа на границе Σ от вектор-функции $u \in W_2^1(\Omega_0)$ обозначим символом Σ^+ , и приходим к линейному компактному оператору $\Sigma^+ : W_2^1(\Omega_0) \rightarrow L_2(\Sigma), D(\Sigma^+) = W_2^1(\Omega_0)$

Теперь рассмотрим при фиксированной вектор-функции $\psi \in L_2(\Sigma)$ ограниченный линейный функционал $(\tau) = (\psi, \Sigma^- \tau)_{L_2(\Sigma)}, \tau \in W_2^1(\Omega)$. Аналогично проведённым выше рассуждениям устанавливается существование ограниченного оператора $T^- : L_2(\Sigma) \rightarrow W_2^1(\Omega), D(T^-) = L_2(\Sigma)$ такого, что

$$(\psi, \Sigma^- \tau)_{L_2(\Sigma)} = \langle T^- \psi, \tau \rangle_1, \quad \forall \tau \in W_2^1(\Omega) \quad (21)$$

Из (21) вытекает, что. $T^- = (\Sigma^-)^*$.

Рассмотрим линейные ограниченные операторы $S_1 : L_2(\Sigma) \rightarrow L_2(\Sigma), D(S_1) = L_2(\Sigma)$ и $S_2 : L_2(\Sigma) \rightarrow L_2(\Sigma), D(S_2) = L_2(\Sigma)$, задаваемые по формулам

$$S_1 \psi = (\psi, n), \quad S_2 \alpha = \alpha n, \quad (22)$$

Очевидно, что

$$S_2 = S_1^* \quad (23)$$

Используя (15), (17), (18), (21), (22) и учитывая произвольность вектор-функции τ , соотношение (16) перепишем в виде

$$(E - A^{-1})u = \rho_0 \lambda T - S_2 \Sigma^+ \alpha + \lambda^2 A^{-1} u \quad (24)$$

Теперь перейдём к рассмотрению задачи (12). Перепишем её в виде

$$-\Delta \alpha = k_0 \lambda^2 \alpha \text{ (в } \Omega_0), \quad (25)$$

$$\frac{\partial \alpha}{\partial n} \Big|_{\Sigma} = a, \quad (26)$$

$$\alpha = \rho_0^{1/2} \lambda (u, n)_{\Sigma} \quad (27)$$

Определение 3. Обобщённым из класса $W_2^1(\Omega_0)$ решением задачи (25)-(27) назовем функцию $\beta \in W_2^1(\Omega_0)$ удовлетворяющую $\vec{n}$ внутренняя нормаль

по

отношению к области (Ω_0) интегральному тождеству

$$(\nabla \alpha, \nabla \beta) = k_0 \lambda^2 (\alpha, \beta)_{L_2(\Omega_0)} - (\alpha, \beta)_{L_2(\Sigma)}, \forall \beta \in W_2^1(\Omega_0) \quad (28)$$

Теперь введём в $W_2^1(\Omega_0)$ новое скалярное произведение

$$\langle \alpha, \beta \rangle_2 = (\Delta \alpha, \Delta \beta)_{L_2(\Omega_0)} + k_0 (\alpha, \beta)_{L_2(\Omega_0)} \quad (29)$$

То норма $\|\alpha\|_2 = \sqrt{\langle \alpha, \alpha \rangle_2}$, порождаемая этим скалярным произведением эквивалентна обычной норме, в пространстве $W_2^1(\Omega_0)$.

Введём в рассмотрение линейные ограниченные операторы B^{-1} и T^+ , задаваемые соотношениями:

$$B^{-1} : W_2^1(\Omega_0) \rightarrow W_2^1(\Omega_0), D(B^{-1}) = W_2^1(\Omega_0), \langle B^{-1} \alpha, \beta \rangle_2 = k_0 (\alpha, \beta)_{L_2(\Omega_0)} \quad (30)$$

$$T^+ : L_2(\Sigma) \rightarrow W_2^1(\Omega_0), D(T^+) = L_2(\Sigma), \langle T^+ \alpha, \beta \rangle_2 = (\alpha, \Sigma^+ \beta)_{L_2(\Sigma)} \quad (31)$$

$T^+ = (\Sigma^+)^*$ отметим. Учитывая произвольность вектор – функции $\forall \alpha \in W_2^1(\Omega_0)$ аналогичным повторением задач (25), (26) и (27) перепишем в виде

$$(E - B^{-1})\alpha = -\rho_0^{1/2} \lambda T + S_1 \Sigma^- u + \lambda^2 B^{-1} \alpha \quad (32)$$

Введём следующие обозначения:

$$Q_1 \equiv \rho_0^{1/2} T^- S_2 \Sigma^+, \quad Q_2 \equiv \rho_0^{1/2} T^+ S_1 \Sigma^- \quad (33)$$

Известно, что $T^- = (\Sigma^-)^*$, и $T^+ = (\Sigma^+)^*$, то из (23) вытекает, что

$$Q_1 = \rho_0^{1/2} (\Sigma^-)^* S_2 \Sigma^+, \quad Q_2 = \rho_0^{1/2} (\Sigma^+)^* S_1 \Sigma^-, \quad (34)$$

Так как операторы $\Sigma^-, \Sigma^+ \in \sigma_\infty$, тогда следует, что операторы $Q_1, Q_2^* \in \sigma_\infty$.

С учётом (34) равенства (24) и (32) перепишутся в виде

$$(E - C^{-1})z = \lambda Tz + \lambda^2 C^{-1}z \quad (35)$$

где $z = \begin{pmatrix} u \\ \alpha \end{pmatrix} \in H = W_2^1(\Omega) \oplus W_2^1(\Omega_0)$,

$$C^{-1} = \begin{pmatrix} A^{-1} & 0 \\ 0 & B^{-1} \end{pmatrix}, T = \begin{pmatrix} 0 & Q_1 \\ Q_2 & 0 \end{pmatrix} \quad (36)$$

В пространстве H введём скалярное произведение по формуле

$$\langle z_1, z_2 \rangle_H \equiv \langle u_1, u_2 \rangle_1 + \langle \alpha_1, \alpha_2 \rangle_2,$$

где $z_1 = (u_1, \alpha_1)$, $z_2 = (u_2, \alpha_2)$, тогда получим, что операторы T и C^{-1} – самосопряжены и компактны в пространстве H . C^{-1} положителен. В результате мы доказали

Лемма 1. Задача (1 - 4) или тоже самое (13) - (14) сводится к квадратичному пучку (35).

2. Исследование свойств квадратичного пучка.

Теперь перейдём к исследованию спектральных свойств полученного (35) квадратичного пучка

$$L(\lambda) \equiv (E - C^{-1}) - \lambda T - \lambda^2 C^{-1}$$

действующего в гильбертовом пространстве $H = W_2^1(\Omega) \oplus W_2^1(\Omega_0)$, как было отмечено, что

$$C^{-1} > 0 \quad (37)$$

тогда можно доказать справедливость (36).

$$E - C^{-1} \geq 0 \quad (38)$$

Действительно, пусть $z = (u, \alpha)$, тогда из (19), (30) следует, что

$$\begin{aligned} \left((E - C^{-1})z, z \right)_H &= (z, z)_H - \langle A^{-1}u, u \rangle_1 - \langle B^{-1}\alpha, \alpha \rangle_2 = \\ &= \langle u, u \rangle_1 - (\rho u, u)_{L_2(\Omega)} + \langle \alpha, \alpha \rangle_2 - k_0(\alpha, \alpha)_{L_2(\Omega_0)} \end{aligned}$$

Последнее соотношение с учётом (17) и (29) записывается в виде

$$\left((E - C^{-1})z, z \right)_H = \sum_{p,q=1}^3 \int_{\Omega} \left(a_{pq} \frac{\partial u}{\partial x_q}, \frac{\partial u}{\partial x_p} \right) dx + \int_{\Omega} |\nabla \alpha|^2 dx \geq 0,$$

что и означает справедливость (35).

Из самосопряженности пучка $L(\lambda)$ и соотношений (37), (38) следует гиперболичность этого пучка. Так как при любом λ пучок представим в виде суммы единичного и вполне непрерывного операторов, то дословным повторением рассуждений, проведённых при доказательстве теорем 2, 3 в работе [7], приходим к следующему результату.

Теорема 1. Спектр пучка $L(\lambda)$, а значит, и задачи (11) (12) действительный, состоит из изолированных с.з. λ_n конечной алгебраической кратности, являющихся точками дискретного спектра. Каждому такому значению $\lambda_n \neq 0$ отвечает лишь собственная функция (с.ф) (u_n, α_n) (присоединенных функций у пучка) $L(\lambda)$ при $\lambda_n \neq 0$ нет). При этом число $-\lambda_n$ также будет с.з. с с.ф. $(\bar{u}_n, \bar{\alpha}_n)$.

Лемма 2. Задача (11), (12) сводится к уравнению

$$L_1(\lambda)\xi = 0, \quad \text{где } L_1(\lambda): H_1 \rightarrow H_2$$

самосопряженный квадратичный пучок :

$$L_1(\lambda) \equiv (E - C^{-1}) - \lambda T_2 C^{-1/2} - \lambda^2 C^{-1}, \quad (39)$$

$T_2 \in \sigma_\infty, C^{-1}$ - самосопряженный оператор,

$$C^{-1} > 0, \quad C^{-1} \in \sigma_\rho (\rho > 3/2). \quad (40)$$

С использованием этой леммы устанавливается справедливость следующего результата.

Теорема 2. Система собственных и присоединенных функций задачи (11), (12) двукратно полна в пространстве $W_2^1(\Omega) \oplus W_2^1(\Omega_0)$.

Доказательство. Из представления пучка $L_1(\lambda)$ в виде (39) и выполнения условий (40) из работы [8] вытекает двукратная полнота системы собственных и присоединенных функций пучка $L_1(\lambda)$ в пространстве H . Учитывая совершенную нами замену $z = C^{-1/2}\xi$, $\xi \in H_1$, и то обстоятельство, что $C^{-1/2}$ осуществляет изометрию пространств H_1 и H , получаем, что система собственных и присоединенных функций пучка $L(\lambda)$, а тем самым и задачи (11), (12) двукратно полна в пространстве $H = W_2^1(\Omega) \oplus W_2^1(\Omega_0)$

Теорема 2 доказана.

Перейдем теперь к выяснению асимптотики с.з. задачи (11), (12).

Пусть $n_1(r)$ и $n_2(r)$ – собственно функции распределения с.з. задач

$$Lu - \rho \lambda^2 u = 0 \quad (\text{в } \Omega), \quad \sigma(u)n|_{\partial\Omega} = 0, \quad (41)$$

$$\Delta\alpha + k_0\lambda^2\alpha = 0 \quad (\text{в } \Omega), \quad \left. \frac{\partial\alpha}{\partial n} \right|_{\Sigma} = 0. \quad (42)$$

Из общей теории эллиптических операторов вытекает справедливость для функции распределения с.з. асимптотики вида $Cr^{N/\mu}(1+o)$, $|r| \rightarrow \infty$, где N – размерность пространства, а μ – порядок оператора. В задачах (41), (42) фигурируют квадраты собственных значений соответствующих операторов, следовательно, $n_1(r) = c(\Omega, \rho)r^3(1+o(1))$, $r \rightarrow +\infty$,

$$n_2(r) = c(\Omega_0, k_0)r^3(1+o(1)), \quad r \rightarrow +\infty. \quad (42)$$

Рассмотрим в пространстве H пучок $E - C^{-1} - \lambda^2 C^{-1}$. Если $z = (u, \alpha)$ – с.ф. этого пучка, то $(E - A^{-1} - \lambda^2 A^{-1})u = 0$, $(E - B^{-1} - \lambda^2 B^{-1})\alpha = 0$. Расписав, как и ранее, эти условия в виде

$$\langle u, \tau \rangle_1 = (\lambda^2 + 1) \langle A^{-1}u, \tau \rangle_1 \quad \forall \tau \in W_2^1(\Omega), \quad (43)$$

$$\langle \alpha, \alpha \rangle_2 = (\lambda^2 + 1) \langle B^{-1}\alpha, \alpha \rangle_2 \quad \forall \alpha \in W_2^1(\Omega_0) \quad (44)$$

И воспользовавшись определением операторов A^{-1}, B^{-1} и введенных нами в рассмотрение скалярных произведений в пространствах $W_2^1(\Omega)$ и $W_2^1(\Omega_0)$, получим, что u является решением задачи (41), а α – решением задачи (42). В результате с учетом (43) приходим к следующему результату.

Лемма 3. Пусть $n_1(r)$ и $n_2(r)$ – собственно функции распределения с.з. задач (41), (42). Тогда функция распределения $N_0(r)$ с.з. пучка $E - C^{-1} - \lambda^2 C^{-1}$ имеет вид $N_0(r) = n_1(r) + n_2(r)$ – и справедлива следующая асимптотическая формула :

$$N_0(r) = cr^3(1+o(1)), \quad r \rightarrow +\infty, \quad (44)$$

где константа c зависит лишь от Ω, Ω_0, ρ и k_0 .

Так как $E - C^{-1} - \lambda^2 C^{-1} = E - (\lambda^2 + 1)C^{-1}$, то для функции распределения $N_1(r)$ с.з. пучка $E - \lambda^2 C^{-1}$ справедлива формула

$$N_1(r) = N_0(r)(1+o(1)). \quad (45)$$

Введем в рассмотрение функцию распределения $N(r)$ пучка $L(\lambda)$. Так как с.з. пучков $L(\lambda)$ и $L_1(\lambda)$ совпадают, то из представления, выполнения условий (40) и того, что $N_1(r) = cr^3(1+o(1))$ см. (44) и (45), с применением теоремы из работы [8] вытекает справедливость следующего результата.

Теорема 3. Функция распределения $N(r)$ с.з. задачи (11), (12) удовлетворяет асимптотической формуле $N(r) = [n_1(r) + n_2(r)](1+o(1))$, $r \rightarrow +\infty$

где $n_1(r)$ и $n_2(r)$ функции распределения соответственно задач (41) и (42).

3. Малые колебания идеальной сжимаемой жидкости, находящейся в упругой оболочке. Пусть Σ представляет собой упругую оболочку, полностью заполненную идеальной сжимаемой жидкостью. Как обычно, предполагаем, что поверхность $\Sigma \in C^3$. Обозначим ограниченную область, заполняемую жидкостью в состоянии равновесия изучаемой механической системы, символом Ω_0 , $\partial\Omega_0 = \Sigma$. Задача о нормальных колебаниях такой системы имеет вид

$$\frac{eh}{1-\mu^2} Lu - \rho_0^{1/2} \lambda \alpha_n - \lambda^2 \rho h u = 0 \quad (\text{на } \Sigma), \quad (46)$$

$$\Delta \alpha + k_0 \lambda^2 \alpha = 0 \quad (\text{в } \Omega_0), \quad \frac{\partial \alpha}{\partial n} \Big|_{\Sigma} = \rho_0^{1/2} \lambda (u, n). \quad (47)$$

Умножая (46) на произвольную вектор-функцию $\tau \in W_2^{1,1,2}(\Sigma)$ и производя интегрирование по поверхности Σ , получим с учётом равенства $(Lu, \tau)_{L_2(\Sigma)} = J(u, \tau)$ следующее соотношение:

$$\frac{eh}{1-\mu^2} J(u, \tau) = \rho_0^{1/2} \lambda (\alpha_n, \tau)_{L_2(\Sigma)} + \lambda^2 h (\rho u, \tau)_{L_2(\Sigma)} \quad (48)$$

для любой вектор-функции $\tau \in W_2^{1,1,2}(\Sigma)$. Назовём обобщённым из пространства $W_2^{1,1,2}(\Sigma)$ решением уравнения (46) вектор-функцию $u(x)$ из этого пространства, удовлетворяющему интегральному тождеству (48).

Фиксируя достаточно большое положительное число γ , введём в $W_2^{1,1,2}(\Sigma)$ скалярное произведение по формуле

$$\langle u, \tau \rangle_1 = \frac{eh}{1-\mu^2} J(u, \tau) + \gamma h(\rho u, \tau)_{L_2(\Sigma)}. \quad (49)$$

Из [4] вытекает, что норма $\|u\|_1 = \sqrt{\langle u, u \rangle_1}$, порождаемая этим скалярным произведением, эквивалентна обычной норме в пространстве $W_2^{1,1,2}(\Sigma)$.

Введём в рассмотрение линейный оператор

$A^{-1} : W_2^{1,1,2}(\Sigma) \rightarrow W_2^{1,1,2}(\Sigma), D(A^{-1})W_2^{1,1,2}(\Sigma)$, задаваемый по формуле

$$\langle A^{-1}u, \tau \rangle_1 = h(\rho u, \tau)_{L_2(\Sigma)} \quad (50)$$

Из оценки $\|A^{-1}u\|_1 \leq \text{const} \cdot \|u\|_{L_2(\Sigma)}$ и компактности вложения $W_2^{1,1,2}(\Sigma)$ в $L_2(\Omega)$ вытекает, что $A^{-1} \in \sigma_\infty$. Из (50) непосредственно следует самосопряжённость и положительность этого оператора.

Определим теперь линейный ограниченный оператор $T^- : L_2(\Sigma) \rightarrow W_2^{1,1,2}(\Sigma)$ как оператор, удовлетворяющий соотношению

$$\langle \alpha, \tau \rangle_{L_2(\Sigma)} = \langle T^- \alpha, \tau \rangle_1 \quad \forall \alpha \in L_2(\Sigma), \quad \tau \in W_2^{1,1,2}(\Sigma). \quad (51)$$

Введём также линейные ограниченные операторы

$S : L_2(\Sigma) \rightarrow L_2(\Sigma), S_1 : L_2(\Sigma) \rightarrow L_2(\Sigma)$, задаваемые по формулам

$$S\alpha = (\alpha, n), S_1\alpha = \alpha \cdot n. \quad (52)$$

Непосредственной проверкой элементарно устанавливается, что

$$S_1 = S^*. \quad (53)$$

След функции $\alpha \in W_2^1(\Omega_0)$ на поверхности Σ будем обозначать символом $\Sigma\alpha$. В результате получим линейный вполне непрерывный оператор $\Sigma : W_2^1(\Omega) \rightarrow L_2(\Sigma), D(\Sigma) = W_2^1(\Omega)$.

Используя соотношения (49) - (52), перепишем (48) в виде

$$(E - \gamma A^{-1})u = \lambda Q\alpha + \lambda^2 A^{-1}u, \quad (54)$$

где

$$Q \equiv \rho_0^{1/2} T - S\Sigma. \quad (55)$$

Вводя в пространство $W_2^1(\Omega_0)$ скалярное произведение $\langle \cdot, \cdot \rangle_2$ по формуле (9) и рассматривая операторы B^{-1} и T^+ , определяемые соответственно

формулами (30) и (31) (в данном случае вместо обозначения Σ^+ применяем символ Σ), перепишем (47) с учётом того обстоятельства, что операторы, введённые в (22) и (52), отличаются знаком (ввиду другого выбора направления нормали n), в виде

$$(E - B^{-1})\alpha = \lambda Q_1 u + \lambda^2 B^{-1} \alpha, \quad (56)$$

где $Q_1 \equiv \rho_0^{1/2} T + S_1$. Из цепочки равенств

$$\langle Q\alpha, u \rangle_1 = \rho_0^{1/2} \langle T - S\Sigma\alpha, u \rangle_1 = \rho_0^{1/2} (S\Sigma\alpha, u)_{L_2(\Sigma)} = \rho_0^{1/2} (\Sigma\alpha, S_1 u)_{L_2(\Sigma)} = \rho_0^{1/2} \langle \alpha, T + S_1 u \rangle_2$$

вытекает, что $Q_1 = Q^*$. Следовательно, уравнения (54), (56) можно записать в виде

$$L(\lambda)z = 0, \quad z \in H = W_2^{1,1,2}(\Sigma) \oplus W_2^1(\Omega_0), \quad L(\lambda): H \rightarrow H, \quad L(\lambda) \equiv A_0 - \lambda A_1 - \lambda^2 C^{-1}, \quad (57)$$

$$\text{где } A_0 = \begin{pmatrix} E - \gamma A^{-1} & 0 \\ 0 & E - B^{-1} \end{pmatrix}, \quad A_1 = \begin{pmatrix} 0 & Q \\ Q^* & 0 \end{pmatrix}, \quad C^{-1} = \begin{pmatrix} A^{-1} & 0 \\ 0 & B^{-1} \end{pmatrix}.$$

Итак, нами доказан следующий результат.

Теорема 4. Задача (46), (47) сводится к уравнению $L(\lambda)z = 0, z \in H$, где $L(\lambda)$ – самосопряжённый квадратичный пучок, задаваемый соотношением (57).

Поскольку оператор $\Sigma \in \sigma_\infty$, то из (55) вытекает, что $Q \in \sigma_\infty$, т.е. $A_1 \in \sigma_\infty$. Так как A^{-1} и B^{-1} – положительные операторы, то $C^{-1} > 0$. Докажем, что $A_0 \geq 0$.

Действительно, пусть $z = (u, \alpha) \in H$, тогда, учитывая (50) и (30), получим

$$\begin{aligned} (A_0 z, z)_H &= \left\langle (E - \gamma A^{-1})u, u \right\rangle_1 + \left\langle (E - B^{-1})\alpha, \alpha \right\rangle_2 = \\ &= \langle u, u \rangle_1 - \gamma h(\rho u, u)_{L_2(\Sigma)} + \langle \alpha, \alpha \rangle_2 - k_0 \langle \alpha, \alpha \rangle_{L_2(\Omega_0)} \end{aligned}$$

Это соотношение с учётом (49) и (29) можно переписать в виде

$$(A_0 z, z)_H = \frac{eh}{1 - \mu^2} J(u, u) + (\nabla \alpha, \nabla \alpha)_{L_2(\Omega_0)} \geq 0,$$

а это и означает, что $A_0 \geq 0$.

Далее дословным повторением рассуждений, проведённых в пп. 1, 2, устанавливается справедливость следующего результата.

Теорема 5. Спектр пучка $L(\lambda)$ а значит, и задачи (46), (47) действительный, состоит из изолированных с. з. λ_n конечной алгебраической кратности, являющихся точками дискретного спектра. Каждому такому значению $\lambda_n \neq 0$ отвечает лишь с. ф. $z = (u_n, \alpha_n)$, присоединённых функций в этом случае нет. При этом число $-\lambda_n$ также будет с.з. с с. ф. $z = (\bar{u}_n, \bar{\alpha}_n)$, каждой из с.ф. z_0 , отвечающей $\lambda = 0$, соответствует одна присоединённая функция $z_{0,1}$, ортогональная в H пространству с.ф, отвечающих $\lambda = 0$ система собственных и присоединённых функций двукратно полна в $W_2^{1,1,2}(\Sigma) \oplus W_2^1(\Omega)$. Функция распределения $N(r)$ с. з. задачи (46), (47) удовлетворяет асимптотической формуле $N(r) = [n_1(r) + n_2(r)](1 + o(1))$, $r \rightarrow \infty$, где $n_1(r)$ – функция распределения с. з. задачи, $\frac{eh}{1-\mu^2} Lu - \lambda^2 - \rho hu = 0$ (на Σ), а n_2 – функция распределения с. з. задачи (42).

Литература:

A.Garadzhaev. On spectral theory of Problems on Normal Oscillations of an Ideal Compressible Fluid in Rotating Elastic Containers. // International Journal Pure & Applied Mathematical Sciences No 1 (2006) , pp. 139-146.

Загора Д.А. Задача о малых движениях идеальной релаксирующей жидкости. // динамические системы, вып.20 (2006), 104-112.

Garadzhaev. A note on the spectral theory of problems on normal oscillation of an ideal compressible fluid in rotating elastic shell. // Applied Mathematics and Computation 191 (2007) 302-307.

Загора Д.А. Задача о малых движениях вращающейся идеальной релаксирующей жидкости. // Современная математика . Фундаментальные направления. Том 29 (2008). С. 62 – 70.

Загора Д.А. симметричная модель идеальной вращающейся релаксирующей жидкости. // український математичний вісник том 7 (2010), № 2, 258 – 288.

Закора Д.А. Асимптотика решений в задаче о малых движениях идеальной релаксирующей жидкости. // динамические системы, 2017, том 7(35)б №1 с.81– 93

К задаче о нормальных колебаниях тяжелой вязкой жидкости в сосуде

Аннотация: Задачи о нормальных колебаниях жидкости в сосудах уже давно вызывают большой интерес. Цикл работ посвящен рассмотрению колебаний идеальной жидкости в различных типах сосудов. В частности, в [1, 2] изучались подобные задачи для упругих сосудов и упругих оболочек. Задачи о колебаниях вязкой несжимае...

Ключевые слова: *область, плоскость, жидкость, поверхность, сосуд*

Abstract: Problems of normal oscillations of fluid in vessels have been of great interest for a long time. The cycle of works is devoted to the consideration of oscillations of an ideal fluid in various types of vessels. In particular, similar problems were studied in [1, 2] for elastic vessels and elastic s...

Keywords: *area, plane, liquid, surface, vessel*

Пусть тяжелая вязкая несжимаемая жидкость частично заполняет сосуд. Поверхностные натяжения мы учитывать не будем, в связи с чем свободная поверхность Γ жидкости в невозмущенном состоянии считается плоской. Пусть Ω область, заполненная жидкостью в положении равновесия, $\Sigma = \partial\Omega \setminus \Gamma$ поверхность контакта жидкости со стенкой сосуда. Выберем декартову систему координат (x_1, x_2, x_3) так, чтобы поверхность Γ принадлежала плоскости $x_3 = 0$. Пусть поверхность Σ образует ненулевые углы в пересечении с Γ и задается уравнением $x_3 = -f(x_1, x_2)$, где f - неотрицательная функция из класса C^2 .

Рассматривая нормальные колебания жидкости, близкие к положению равновесия, мы приходим¹ (см. [1].) к следующей задаче на собственные значения

$$\begin{cases} -\Delta \mathcal{G} + \nabla p = \lambda \mathcal{G}, & \operatorname{div} \mathcal{G} = 0 & (\text{в } \Omega), \\ \frac{\partial \mathcal{G}_1}{\partial x_3} + \frac{\partial \mathcal{G}_3}{\partial x_1} = 0, & \frac{\partial \mathcal{G}_2}{\partial x_3} + \frac{\partial \mathcal{G}_3}{\partial x_2} = 0, & \lambda \left(-p + 2 \frac{\partial \mathcal{G}_3}{\partial x_3} \right) = \alpha \mathcal{G}_3 \quad (\text{на } \Gamma) \\ \mathcal{G} = 0 & & (\text{на } \Sigma) \end{cases} \quad (1)$$

где $\mathcal{G}$ -вектор скорости частиц жидкости, $p = \frac{P_1}{\nu}$, P_1 -давление, q -ускорение силы тяжести, $\alpha = \frac{q}{\nu^2}$.

В настоящее время эта задача изучена достаточно подробно благодаря работам². Решены вопросы о локализации спектра, его асимптотике, базисности Рисса корневых векторов с точностью до конечномерного пространства, отвечающих за определенную часть с.з. задачи. Однако есть некоторые интересные вопросы в этой задаче, которые до сих пор почти не рассматривались. Один из них касается правил поведения с.з. задачи при изменении параметра ν (вязкости). Второй вопрос, тесно связанный с первым, состоит в указании точных правил разбиения спектра и отвечающих им корневых функций, из которых составляются базисы Рисса.

Рассмотрим в пространстве вектор - функций $W_2^1(\Omega)$ замкнутое подпространство $H_1 = \{ \tau \in W_2^1(\Omega) : \operatorname{div} \tau = 0, \tau|_{\Sigma} = 0 \}$ условие $\tau|_{\Sigma} = 0$ позволяет рассматривать в качестве нормы в пространстве H_1 выражение

¹ Бабский В.Г., Капачевский Н.Д., Мышкис А.Д., Слобожанин Л.А., Тюпцов А.Д. **Гидромеханика невесомости**. Москва.: Наука, 1976г., с.351.

² Там же; а также: Крейн С.Г., Лаптев Г.И. **К задаче о движении вязкой жидкости в открытом сосуде**. — Функцион. анализ. 1968г., т.2, вып. 1., с.40-45; Ларионов Е.А. **О базисах, составленных из корневых векторов операторного пучка**. — Докл. АН СССР., 1972г., т.206, №2, с.283-286.

$\|\nabla \tau\|_{L_2(\Omega)}$. Но нам удобнее ввести в этом пространстве скалярное произведение по формуле

$$\langle \mathcal{G}, \tau \rangle = E(\mathcal{G}, \tau) \equiv \frac{1}{2} \sum_{i,j=1}^3 \int_{\Omega} \left(\frac{\partial \mathcal{G}_i}{\partial x_j} + \frac{\partial \mathcal{G}_j}{\partial x_i} \right) \cdot \left(\frac{\partial \bar{\tau}_i}{\partial x_j} + \frac{\partial \bar{\tau}_j}{\partial x_i} \right) dx \quad (2)$$

Выполнение всех свойств скалярного произведения, кроме положительной определенности, непосредственно следуют из (2). Продолжая произвольную вектор - функцию $\tau \in \mathbf{H}_1$ нулем за пределы области Ω в полупространство $x_3 \leq 0$ и используя неравенство Корна, установленное для таких функций в полупространстве в работе³ $\|\tau\|_{W_2^1(\Omega)}^2 \leq C \cdot E(\tau, \tau)$, мы убеждаемся в положительной определенности выражение $E(\mathcal{G}, r)$. Из этого же неравенства вытекает, что для $\forall \tau \in \mathbf{H}_1$ норма $\|\tau\| = \sqrt{\langle \tau, \tau \rangle}$, порожденная новым скалярным произведением, эквивалента обычной норме вектор – функций τ в пространстве $W_2^1(\Omega)$.

Вернемся к рассмотрению задачи (1). Выполнение условий $\mathcal{G}|_{\Sigma} = 0, \operatorname{div} \mathcal{G} = 0$ (в Ω) означает, что искомая функция $\mathcal{G}(x) \in \mathbf{H}_1$. Умножим обе части уравнения $-\Delta \mathcal{G} + \nabla p = \lambda \mathcal{G}$ (в Ω) скалярно на $\bar{\tau}$, где τ - произвольная вектор – функция из пространства $\mathbf{H}_3$, проинтегрируем получившееся соотношение по области Ω и воспользуемся формулой интегрирования по частям. Получим в результате, так как $\operatorname{div} \tau = 0$ и $\tau|_{\Sigma} = 0$ следующее равенство:

$$-\int_{\Gamma} \left(\frac{\partial \mathcal{G}}{\partial n}, \tau \right) ds + \sum_{i,j=1}^3 \int_{\Omega} \frac{\partial \mathcal{G}_i}{\partial x_j} \cdot \frac{\partial \bar{\tau}_i}{\partial x_j} \cdot dx + \int_{\Gamma} p(n, \tau) ds = \lambda \int_{\Omega} (\mathcal{G}, \tau) dx \quad (3)$$

³ Geobert J. **Une inegalite fondamentale de la theorie de lelecticite** Bull. Soc. Roy. Sei. Liege, (1962y.) №3-4, 182-191.

где n – единичный вектор нормали к $\partial\Omega$, внешний относительно области Ω . Так как

$$\begin{aligned} & \sum_{i,j=1}^3 \int_{\Omega} \frac{\partial \mathcal{G}_i}{\partial x_j} \cdot \frac{\partial \bar{\tau}_i}{\partial x_j} dx \equiv E(\mathcal{G}, \tau) - \sum_{i,j=1}^3 \int_{\Omega} \frac{\partial \mathcal{G}_i}{\partial x_j} \cdot \frac{\partial \bar{\tau}_j}{\partial x_i} dx \equiv E(\mathcal{G}, \tau) - \\ & - \int_{\partial\Omega} \sum_{j=1}^3 \left(\sum_{i=1}^3 \frac{\partial \mathcal{G}_i}{\partial x_j} \cdot n_i \right) \cdot \bar{\tau}_j ds + \int_{\Omega} \sum_{j=1}^3 \bar{\tau}_j \cdot \frac{\partial(\operatorname{div} \mathcal{G})}{\partial x_j} dx = E(\mathcal{G}, \tau) - \int_{\Gamma} \sum_{j=1}^3 \left(\sum_{i=1}^3 \frac{\partial \mathcal{G}_i}{\partial x_j} \cdot n_i \right) \cdot \bar{\tau}_j ds \end{aligned}$$

то, учитывая, что на поверхности Γ вектор n имеет вид $n = \{0,0,1\}$, перепишем (3) в виде

$$\begin{aligned} E(\mathcal{G}, \tau) &= \lambda(\mathcal{G}, \tau)_{L_2(\Omega)} + \int_{\Gamma} \left(-p + 2 \frac{\partial \mathcal{G}_3}{\partial x_3} \right) \cdot \bar{\tau}_3 \cdot dx_1 dx_2 + \\ &+ \sum_{i=1}^2 \int_{\Gamma} \left(\frac{\partial \mathcal{G}_i}{\partial x_3} + \frac{\partial \mathcal{G}_3}{\partial x_i} \right) \cdot \bar{\tau}_i \cdot dx_1 dx_2 \end{aligned} \quad (4)$$

Из (1) следует, что на поверхности Γ выполнимы условия:

$$\frac{\partial \mathcal{G}_i}{\partial x_i} + \frac{\partial \mathcal{G}_3}{\partial x_i} = 0 \quad (i = 1, 2)$$

Введем обозначение:

$$-p + 2 \frac{\partial \mathcal{G}_3}{\partial x_3} = \varphi \quad (5)$$

Тогда (4) можно записать в виде

$$E(\mathcal{G}, \tau) = \lambda(\mathcal{G}, \tau)_{L_2(\Omega)} + \int_{\Gamma} \varphi \cdot \bar{\tau}_3 dx_1 dx_2 \quad (6)$$

Введем в рассмотрение линейный ограниченный оператор $T: L_2(\Gamma) \rightarrow H_1$, $D(T) = L_2(\Gamma)$ задаваемый по формуле

$$\int_{\Gamma} \varphi \cdot \bar{\tau}_3 ds = \langle T\varphi, \tau \rangle, \quad \forall \varphi \in L_2(\Gamma), \quad \tau \in H_1 \quad (7)$$

и линейный ограниченный оператор $A^{-1}: H_1 \rightarrow H_1$, $D(A^{-1}) = H_1$, определяемый из соотношения

$$(\mathcal{G}, \tau)_{L_2(\Omega)} = \langle A^{-1}\mathcal{G}, \tau \rangle, \quad \forall \mathcal{G}, \tau \in \mathbf{H}_1 \quad (8)$$

Из (8) непосредственно вытекает, что A^{-1} - положительный, самосопряженный и вполне непрерывный оператор.

Из (2), (6)-(8) ввиду произвольности $\tau \in \mathbf{H}_1$ вытекает что

$$\mathcal{G} = T\varphi + \lambda A^{-1}\mathcal{G}, \quad \mathcal{G} \in \mathbf{H}_1 \quad (9)$$

Пусть $\hat{\Gamma} : \mathbf{H}_1 \rightarrow L_2(\Gamma)$, $D(\hat{\Gamma}) = \mathbf{H}_1$ - линейный вполне непрерывный оператор, задаваемый по формуле

$$\hat{\Gamma}\tau = \tau_3|_{\Gamma} \quad (10)$$

Из (5), (10) и условия $\lambda \cdot \left(-p + 2 \frac{\partial \mathcal{G}^3}{\partial x_3} \right) = \alpha \cdot \mathcal{G}_3$ (на Γ),

фигурирующего в задаче (1), следует, что

$$\lambda\varphi = \alpha \hat{\Gamma}\mathcal{G} \quad (11)$$

Совершив замену

$$U = \mathcal{G} - T\varphi \quad (12)$$

перепишем равенства (9) и (11) в виде

$$U = \lambda A^{-1}(U + T\varphi), \quad \alpha \Gamma(U + T\varphi) = \lambda\varphi \quad (13)$$

Поставим перед собой задачу о распространении области определения оператора A^{-1} на пространство $L_2(\Omega)$. С этой целью рассмотрим $L_2(\Omega)$ замкнутое пространство $\mathbf{H}_2$, являющееся ортогональным в $L_2(\Omega)$ дополнением к пространству

$$\{U \in L_2(\Omega) : U = \nabla\varphi, \quad \varphi \in W_2^1(\Omega), \quad \varphi|_{\Gamma} = 0\}.$$

Дословным повторением доказательства **Утверждения 5:**⁴ устанавливается, что

---

⁴ Гаражаев А. **Некоторые вопросы теории операторных пучков и связанные с ними задачи на собственные значения из механики.** Докторская Диссертация. Москва, 1986г. с.198.

$$\mathbf{H}_2 \cap W_2^1(\Omega) = \left\{ U \in W_2^1(\Omega) : \operatorname{div} U = 0 \text{ (в } \Omega), (U, n)|_{\Sigma} = 0 \right\} \quad (14)$$

И так как $\Sigma \in C^2$, то (см. доказательство Замечания к **Утверждению 5.4**)⁵ множество $\mathbf{H}_2 \cap W_2^1(\Omega)$ плотно в $\mathbf{H}_2$. Докажем более точное утверждение:

Лемма 1. Замыкание $\mathbf{H}_1$ в пространстве $L_2(\Omega)$ есть пространство $\mathbf{H}_2$.

Действительно, пусть $U \in \mathbf{H}_2$. Рассмотрим какую-либо последовательность $\varphi_k \in C_0^\infty(\Omega)$ такую, что $\varphi_k \xrightarrow{L_2(\Omega)} U$ ($k \rightarrow \infty$).

Обозначим символом $\operatorname{Pr}_{\mathbf{H}_2}$ оператор ортогонального проектирования $L_2(\Omega)$ на $\mathbf{H}_2$. Пусть $U_k = \operatorname{Pr}_{\mathbf{H}_2} \varphi_k$. Повторением рассуждений, проведенных при доказательстве Замечания к **Утверждению 5.4**⁶ устанавливается, что $U_k \in W_2^1(\Omega)$, $\operatorname{div} U_k = 0$, $U_k|_{\partial\Omega} = 0$, то есть $U_k \in \mathbf{H}_1$

Так как $\varphi_k \xrightarrow{L_2(\Omega)} U$ ($k \rightarrow \infty$), то $U_k = \operatorname{Pr}_{\mathbf{H}_2} \varphi_k \xrightarrow{L_2(\Omega)} \operatorname{Pr}_{\mathbf{H}_2} U = U$ ($k \rightarrow \infty$), то есть любой элемент из $\mathbf{H}_2$ можно аппроксимировать по метрике пространства $L_2(\Omega)$ элементами из $\mathbf{H}_1$. Но из (14) вытекает, что $\mathbf{H}_1 \subset \mathbf{H}_2$, что и завершает доказательство.

Доказанная Лемма 1. позволяет установить существование замыкания оператора $A^{-1} : \mathbf{H}_2 \rightarrow \mathbf{H}_1$, задаваемого первоначально на множестве $\mathbf{H}_1$ по формуле (8).

Пусть $A^{-1} : \mathbf{H}_2 \rightarrow \mathbf{H}_2$, $D(A^{-1}) = \mathbf{H}_2$. Повторением рассуждений, проведенных при доказательстве **Утверждений 5,9-5,11**⁷ устанавливается,

⁵ Гаражаев А. – там же: с.199.

⁶ Гаражаев А. – там же.

⁷ Гаражаев А. – там же: с.214-219.; а также: Бабский В.Г., Капачевский Н.Д., Мышкис А.Д., Слобожанин Л.А., Тюпцов А.Д. – там же: с.396.

что рассматриваемый таким образом оператор A^{-1} положительный, самосопряженный,

$$\alpha(A^{\frac{1}{2}}) = \mathbf{H}_2 \cap W_2^1(\Omega), \quad A^{-1} \in \sigma_p\left(P > \frac{3}{2}\right)$$

Введем в рассмотрение оператор $C = \hat{\Gamma}T$. Известно⁸, что $C \in \sigma_\infty$, $C > 0$ в $L_2(\Gamma)$. Совершив замену

$$U = A^{-\frac{1}{2}}\xi, \quad \varphi = C^{-\frac{1}{2}}\eta$$

перепишем (13) в виде

$$x = \lambda G_0(\alpha)x, \quad x = \begin{pmatrix} \xi \\ \eta \end{pmatrix} \in \mathbf{H}_2 \oplus L_2(\Gamma) \quad (15)$$

$$G_0(\alpha) = \begin{pmatrix} A^{-1} & A^{-1}Q^* \\ -\mathbf{H}A^{-1} & \alpha^{-1}C^{-1} - QA^{-1}Q^* \end{pmatrix}$$

где $Q: \mathbf{H}_2 \rightarrow L_2(\Gamma)$, $Q = C^{-\frac{1}{2}}\hat{\Gamma}A^{-\frac{1}{2}}$, $Q^*: L_2(\Gamma) \rightarrow \mathbf{H}_2$, $Q^* = A^{\frac{1}{2}}TC^{-\frac{1}{2}}$ ограниченные и взаимно сопряженные операторы.

В дальнейшем нам удобно будет рассматривать отдельно пространство, определяемое правой частью (14). В связи с чем определим

$$\tilde{W}_2^1(\Omega) = \{U \in W_2^1(\Omega) : \operatorname{div} U = 0 \text{ (в } \Omega), (U, n)|_\Sigma = 0\}$$

введем в этом пространстве скалярное произведение $\langle, \rangle$ по формуле

(2). Тогда оператор $A^{-\frac{1}{2}}$ будет осуществлять изометрию пространства $\mathbf{H}_2$ и $W_2^1(\Omega)$:

$$\left\langle A^{-\frac{1}{2}}\xi_1, A^{-\frac{1}{2}}\xi_2 \right\rangle = (\xi_1, \xi_2)_{L_2(\Omega)}$$

⁸ Бабский В.Г., Капачевский Н.Д., Мышкис А.Д., Слобожанин Л.А., Тюпцов А.Д. – там же.

Вместо оператора $G_0(\alpha)$ нам удобнее рассматривать оператор G

$$G(\alpha) = \begin{pmatrix} \alpha A^{-1}, & \alpha A^{-1} Q^* \\ -\alpha Q A^{-1}, & C^{-1} - \alpha Q A^{-1} Q^* \end{pmatrix} = \alpha G_0(\alpha) \quad (16)$$

Очевидно, что с.з. λ_k задачи (15) и с.з. μ_k оператора $G(\alpha)$ связаны соотношением $\mu_k = \alpha \lambda_k^{-1}$, а корневые пространство этих операторов, отвечающие указанным с.з., одинаковы. Выяснено⁹, что спектр задачи (1) и оператора $G_0(\alpha)$ дискретен, расположен в правой полуплоскости, симметричен относительно вещественной оси, имеет предельные точки в 0 и ∞ и может иметь не более конечного числа невещественных с.з.

Оператору $G_0(\alpha)$ поставим в соответствие пучки

$$Z_0(\lambda, \alpha) = I - \lambda G_0(\alpha); \quad (17)$$

$$L_0(\lambda, \alpha) = I - \lambda A^{-1} - \frac{\alpha}{\lambda} Q^* C Q; \quad (18)$$

оператору $G(\alpha)$ пучки

$$Z(\mu, \alpha) = \mu I - G(\alpha); \quad (19)$$

$$L(\mu, \alpha) = I - \frac{\alpha}{\mu} A^{-1} - \mu Q^* C Q \quad (20)$$

Ясно, что пучки $Z_0(\lambda, \alpha)$ и $Z_0(\mu, \alpha)$ действует в том же пространстве $H_2 \oplus L_2(\tilde{A})$, что и операторы $G_0(\alpha)$ и $G(\alpha)$, а пучки $L_0(\lambda, \alpha)$ и $L(\mu, \alpha)$ в пространстве H_2 . Имеет место.

Лемма 2. Пусть $\alpha \in C$ фиксировано. Тогда каждое с.з. μ_0 оператора $G(\alpha)$ (пучка $Z(\mu, \alpha)$) является также с.з. пучка $L(\mu, \alpha)$. При этом если векторы

⁹ Крейн С.Г., Лаптев Г.И. – там же.

$$x_0 = \begin{pmatrix} \xi_0 \\ \eta_0 \end{pmatrix}, x_1 = \begin{pmatrix} \xi_1 \\ \eta_1 \end{pmatrix}, \dots, x_p = \begin{pmatrix} \xi_p \\ \eta_p \end{pmatrix} \quad (21)$$

образуют жорданову цепочку (ж.ц.) оператора $G(\alpha)$ (пучка $Z(\mu, \alpha)$), отвечающую с.з. μ_0 , то векторы

$$S_0, S_1, \dots, S_p \quad (22)$$

где $S_k = \xi_k + Q^* \eta_k$, $k = \overline{0, p}$, образуют цепочку собственного и присоединенных к нему векторов (с.п.в.) пучка $L(\mu, \alpha)$.

Наоборот, если $\mu_0 \neq 0$ с.з. пучка $L(\mu, \alpha)$ и (22) отвечающая ему цепочка с.п.в., то это же μ_0 будет с.з. оператора $G(\alpha)$ и соответствующая цепочка (21) находится по формулам

$$\xi_0 = \alpha \mu_0^{-1} A^{-1} S_0, \quad \xi_k + \mu_0^{-1} \xi_{k-1} = \alpha \mu_0^{-1} A^{-1} S_k; \quad (23)$$

$$\eta_0 = \mu_0 C Q S_0; \quad \eta_k = \mu_0 C Q S_k + Q S_{k-1}, \quad k = \overline{1, p}$$

Доказательство сводится к прямой проверке. Для $p = 0$ к примеру, получим

$$G(\alpha)x_0 = \mu_0 x_0 \Leftrightarrow \begin{cases} \alpha A^{-1} \xi_0 + \alpha A^{-1} Q^* \eta_0 = \mu_0 \xi_0 \\ -\alpha Q A^{-1} \xi_0 + C^{-1} \eta_0 - \alpha Q A^{-1} Q^* \eta_0 = \mu_0 \eta_0 \end{cases} \quad (24)$$

$$\Rightarrow \begin{cases} \frac{\alpha}{\mu_0} A^{-1} S_0 = \xi_0 \\ -\frac{\alpha}{\mu_0} Q A^{-1} S_0 + \frac{1}{\mu_0} C^{-1} \eta_0 = \eta_0 \end{cases}$$

Применяя ко второму равенству системы оператор $Q^* C$ получим

$$+\alpha Q^* C Q A^{-1} S_0 + \mu_0 Q^* C \eta_0 = Q^* \eta_0$$

Складывая это равенство с первым равенством системы (24) найдем

$$\frac{\alpha}{\mu_0} A^{-1} S_0 + \alpha Q^* C Q A^{-1} S_0 + \mu_0 Q^* C \eta_0 = S_0 = (\xi_0 + Q^* \eta_0)$$

Второе слагаемое этого равенства преобразуем с помощью первого равенства системы (24)

$$\begin{aligned} & \frac{\alpha}{\mu_0} A^{-1} S_0 + \mu_0 Q^* C [Q \xi_0 + \eta_0] = S_0; \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow & \xi_0 - \frac{\alpha}{\mu_0} A^{-1} S_0 - \mu_0 Q^* C Q S_0 = 0 \Leftrightarrow L(\mu_0, \alpha) S_0 = 0 \end{aligned}$$

Остальные соотношения из (22) проверяются аналогично. Лемма 5. доказана.

Из приведенных рассуждений вытекает:

Следствие 1. Алгебраическая кратность с.з. μ_0 пучков (19) и (20) и оператора $G(\alpha)$ одна и та же.

Посмотрим теперь как движутся (изменяются) с.з. оператора $G(\alpha)$ при изменении на положительной полуоси параметра α .

Для этого рассмотрим пучок $Z(\mu, \alpha)$ из (20) как оператор-функцию двух параметров μ и α . В следствие 1 отмечено, что алгебраические кратности пучков $Z(\mu, \alpha)$, $L(\mu, \alpha)$ и оператора $G(\alpha)$ одинаковы для каждого $\alpha \in C$. Операторы, входящие в пучок $L(\mu, \alpha)$, кроме единичного, компактны, поэтому можно в окрестности каждого с.з. (μ_0, α_0) поставить в соответствие этому пучку аналитическую функцию $\Delta(\mu, \alpha)$, которая имеет смысл характеристического определителя, т.к. нули являются с.з. пучка $L(\mu, \alpha)$. Эту же функцию $\Delta(\mu, \alpha)$ будем считать характеристическим определителем пучка $Z(\mu, \alpha)$ и оператора $G(\alpha)$. Напомним, что в определении оператора $G(\alpha)$ (и значит пучка $Z(\mu, \alpha)$) согласно формуле (26) входят компактные операторы и неограниченный оператор C^{-1} .

Пусть χ кратность нуля $\Delta(\mu, \alpha_0)$ в точке μ_0 тогда $\chi = \chi(\mu_0)$, где $\chi(\mu_0)$ алгебраическая кратность с.з. μ_0 пучка $Z(\mu, \alpha_0)$. По теореме Вейерштрасса уравнение $\Delta(\mu, \alpha) = 0$ в окрестности точки (μ_0, α_0) эквивалентно уравнению.

$$\mu^\chi + D_{\chi-1}(\alpha)\mu^{\chi-1} + \dots + D_0(\alpha) = 0 \quad (25)$$

Где $D_i(\alpha)$ аналитичны в окрестности точки α_0 . Из (25) находим зависимость с.з. μ от α в окрестности точки α_0 .

$$\mu_j(\alpha) - \mu_0 = \sum_{k=1}^{\infty} \beta_{j,k} (\alpha - \alpha_0)^{\frac{k}{q_j}}, \quad j = \overline{1, d} \quad (26)$$

Где $q_1 \geq \dots \geq q_d$ порядки ветвления и $\chi(\mu_0) = \sum_{j=1}^d q_j$, [6]. Имеет место.

Теорема 1. Пусть пара (μ_0, α_0) , $\mu_0 \neq 0$ является с.з. пучка $Z(\mu, \alpha)$, причем $\mu_0, \alpha_0 \in R$. Тогда в разложениях (26) будет

1. число $\beta_{j,1} \neq 0$
2. число d равно собственной кратности с.з.

(μ_0, α_0) пучка $Z(\mu, \alpha)$, а числа $q_1 \geq \dots \geq q_d$ совпадают с длинами ж.ц. пучка $Z(\mu, \alpha_0)$ в точке μ_0 .

Доказательство. Пусть в точке (μ_0, α_0) , $\mu_0 \neq 0$, $\mu_0, \alpha_0 \in R$ у пучка $Z(\mu, \alpha)$ имеет t собственных векторов. Тогда, подобно [6], гл. III можно показать, что найдутся такие $\varepsilon, \delta > 0$, что в окрестности $(\alpha_0 - \varepsilon, \alpha_0 + \varepsilon)$ будет находиться ровно t с.з. пучка $Z(\mu, \alpha)$, когда $\mu \in (\mu_0 - \delta, \mu_0 + \delta)$, причем имеют место разложения

$$\alpha_j(\mu) - \alpha_0 = b_j(\mu - \mu_0)^{q_j} + \dots; \quad b_j \neq 0 \quad (27)$$

$$x_j(\mu) - x_j(\mu_0) = \sum_{k=1}^{\infty} x_{j,k}(\mu - \mu_0)^k; \quad j = \overline{1, t} \quad (28)$$

Обращая ряды (27), приходим к разложению (26), в котором коэффициент $\beta_{j,1} \neq 0$ и значит $t = d$. Из (27) получаем также формулы

$$\left. \frac{d^S \alpha_j(\mu)}{d\mu^S} \right|_{\mu=\mu_0} = 0, \quad S = \overline{0, q-1}, \quad \left. \frac{d^{q_j} \alpha_j(\mu)}{d\mu^{q_j}} \right|_{\mu=\mu_0} = q_j! b_j, \quad (29)$$

В окрестности $\mu \in (\mu_0 - \delta, \mu_0 + \delta)$ справедливо тождество

$$Z(\mu, \alpha_j(\mu)) x_j(\mu) \equiv 0 \quad (30)$$

дифференцируя которое S раз по μ и учитывая (29) получим

$$\begin{aligned} & \left. \frac{d^S}{d\mu^S} Z(\mu, \alpha_j(\mu)) x_j(\mu) \right|_{\mu=\mu_0} = \left[\frac{d^S}{d\mu^S} Z(\mu_0, \alpha_0) \right] x_j(\mu_0) + \\ & + \sum_{k=1}^{s-1} C_s^k \left[\frac{d^{s-k}}{d\mu^{s-k}} Z(\mu_0, \alpha_0) \right] x_j^{(k)}(\mu_0) + Z(\mu_0, \alpha_0) x_j^{(s)}(\mu_0) = \\ & = \sum_{k=0}^s \frac{1}{(S-k)!} \cdot \frac{d^{s-k}}{d\mu^{s-k}} Z(\mu_0, \alpha_0) x_{j,k} = S! \left\{ \frac{dZ(\mu_0, \alpha_0)}{d\mu} x_{j,s-1} + Z(\mu_0, \alpha_0) x_{j,s} \right\} = 0 \end{aligned}$$

где $S = \overline{0, q-1}$, $x_{j,k} = \frac{1}{k!} x_j^{(k)}(\mu_0)$ - коэффициенты разложения (28). Эти равенства показывают, что

$$x_{j,0}, x_{j,1}, \dots, x_{j,q_j-1}, \quad j = \overline{1, t} \quad (31)$$

образуют ж.ц. пучка $Z(\mu, \alpha_0)$ в точке $\mu = \mu_0$. Поскольку

$$\sum_{j=1}^t q_j = \chi(\mu_0), \quad \text{то число } q_j \text{ - это максимальная длина цепочки, отвечающей}$$

с.в. $x_{j,0}$.

Теорема 1. доказана.

Вычислим теперь коэффициент b_j из (27). Для этого продифференцируем тождество (30) q_j раз по μ . Учитывая (29) после простых преобразований получим:

$$\begin{aligned} \left. \frac{d^{q_j}}{d\mu^{q_j}} Z(\mu, \alpha_j(\mu)) x_j(\mu) \right|_{\mu=\mu_0} &= \left[\frac{d^{q_j}}{d\mu^{q_j}} Z(\mu, \alpha_j(\mu)) \right]_{\mu=\mu_0} x_j(\mu_0) + \\ &+ \sum_{k=1}^{q_j} C_{q_j}^k \frac{d^{q_j-k}}{d\mu^{q_j-k}} Z(\mu_0, \alpha_0) x_j^{(k)}(\mu_0) = \\ &= q_j! \left\{ b_j R x_j(\mu_0) + \frac{d}{d\mu} Z(\mu_0, \alpha_0) x_{j, q_j-1} + Z(\mu_0, \alpha_0) x_{j, q_j} \right\} = 0 \end{aligned}$$

$$\text{Где } R \frac{\partial}{\partial \alpha} Z(\mu_0, \alpha_0) = \begin{pmatrix} -A^{-1}, & -A^{-1}Q^* \\ QA^{-1}, & QA^{-1}Q^* \end{pmatrix}.$$

Пусть $J = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{pmatrix}$. В пространстве $H_2 \oplus L_2(\Gamma)$ введем

индефинитное скалярное произведение $[x, y] = (Ix, y)$.

Умножая последнее равенство скалярно на вектор $J x_j(\mu_0)$ получим,

$$\text{что } b_j = \frac{-[x_{j, q_j-1}, x_j(\mu_0)]}{(IRx_j(\mu_0), x_j(\mu_0))}$$

Здесь учтено, что $\frac{\partial}{\partial \mu} Z = J$ и $(Z(\mu_0, \alpha_0) x_{j, q_j}, Ix_j(\mu_0)) = (x_{j, q_j}, JZ(\mu_0, \alpha_0) x_j(\mu_0)) = 0$. В частности, если у вектора $x_j(\mu_0)$ нет присоединенных векторов, то $q_j = 1, x_{j, q_j-1} = x_j(\mu_0)$ и мы приходим к формуле

$$b_j = \frac{-[x_j(\mu_0), x_j(\mu_0)]}{(IRx_j(\mu_0), x_j(\mu_0))} \quad (32)$$

Покажем, что знаменатель в (32) всегда меньше нуля. В самом деле, для каждого $x = (\xi, \eta)$ имеет

$$(JRx, x) = -(A^{-1}\xi, \xi) - (A^{-1}Q^*\eta, \xi) - (QA^{-1}\xi, \eta) - (QA^{-1}Q^*\eta, \eta) = -(A^{-1}S, S) \leq 0$$

где $S = \xi + Q^*\eta$ и значит $JR \leq 0$. Однако, если $x_n = (\xi_n, \eta_n)$ с.в., отвечающий с.з. μ_0 , то $S_n = \xi_n + Q^*\eta_n$ будет с.в. пучка (20) с тем же с.з. μ_0 . Поэтому $(JRx_n, x_n) = -(A^{-1}S_n, S_n) < 0$.

Из доказательства теоремы 1. следует, что каждой функции $\mu_j(\alpha)$ из разложения (26) можно естественным образом поставить в соответствие набор $\left\{ \mu_0, [x_{j,l}]_{l=0}^{q_{j-1}} \right\}$ состоящий из с.з. μ_0 и отвечающей ему ж.ц. (31). Порядком этого набора естественно считать число q_j . Согласно теореме число таких наборов в точке μ_0 равно t и сумма их порядков совпадает с алгебраической кратностью $\chi(\mu_0)$.

Пусть теперь в точке $\mu_0 \in R$ указана некоторая система ж.ц.

$$y_{j,0}, \dots, y_{j,q_j-1}, \quad j = \overline{1, t}; \quad q_1 \geq \dots \geq q_t \quad (33)$$

пучка $Z(\mu, \alpha_0), \alpha_0 \in R$. Назовем эту систему цепочек приведенной, если она удовлетворяет условиям

$$a^{j,i} = [y_{j,q_i-1}, y_i] = C_j \delta_{ij} \quad (34)$$

где $C_j = [y_{j,q_i-1}, y_j] \neq 0$

Лемма 3. Система цепочек (31) является приведенной.

Доказательство. Проводится также как и доказательство теоремы 1 из работы¹⁰.

Отметим еще, что если задана произвольная система ж.ц., отвечающая с.з. $\mu_0 \in R$, то составляя из нее некоторые линейные комбинации ее можно сделать приведенной цепочкой¹¹.

Пусть (33) некоторая приведенная система ж.ц. в точке μ_0 . Будем считать, что

$$\geq \dots \geq q_{S_0} > q_{S_0+1} = \dots = q_t = 1, \quad (0 \leq S_0 \leq t) \quad (35)$$

Если $S_0 < t$, то при $j > S_0$ через $S_+(S_-)$ обозначим число коэффициентов $a^{jj} = C_j > 0 (< 0)$ (см. (34)), причем нумерацию в (35) выберем так, что сначала будут коэффициенты $C_j > 0$, а затем $C_j < 0$.

Очевидно, что $S_0 + S_+ + S_- = t$ и числа $S_0, S_{\pm}$ не зависят от выбора приведенной системы (33). Обозначим через

$$\gamma_j^+ = \begin{cases} l_j + 1, & \text{если } q_j - 1 = 2l_j + 2 \text{ и } C_j > 0 \\ l_j, & \text{если } q_j - 1 = 2l_j + 2 \text{ и } C_j < 0 \text{ или } q_j - 1 = 2l_j + 1 \\ 0, & \text{если } q_j = 1 \text{ и } C_j > 0 \end{cases} \quad (36)$$

и положим

$$l_{\mu_0}^+(G) = \sum_{j=1}^{S_0+S_+} Z_{\mu_0,j}^+; \quad Z_{\mu_0,j}^+ = Z \{y_{j,k}\}_{k=0}^{\gamma_j^+} \quad (37)$$

По той же формуле (36) вводятся числа γ_j^- только в ней неравенства $C_j > 0 (< 0)$ заменяются на обратные и полагается

¹⁰ Костюченко А.Г., Оразов М.Б. **Задача о колебаниях упругого полицилиндра и связанные с ней самосопряженные квадратичные пучки.** — В кн.: Тр. семинара им. И.Г.Петровского, 1981г. т.6, с. 97-146.

¹¹ Костюченко А.Г., Оразов М.Б. — там же.

$$l_{\mu_0}^-(G) = \sum_{j=1}^{S_0} Z_{\mu_0,j}^- + \sum_{j=S_0+S_++1}^+ Z_{\mu_0,j}^-; \quad Z_{\mu_0,j}^- = Z\{y_{j,k}^-\}_{k=0}^{j-1} \quad (38)$$

Ясно, что $l_{\mu_0}^\pm(G) \subseteq G_{\mu_0}^\pm(G)$, (где $G_{\mu_0}^\pm(G)$ - корневые пространства оператора G отвечающее с.з. μ_0), инварианты относительно G и

$$\dim l_{\mu_0}^+ + \dim l_{\mu_0}^- = \dim G_{\mu_0}^+ = \chi(\mu_0)$$

Более того, справедлива следующая важная.

Теорема 2. Пространства $l_{\mu_0}^+$ и $l_{\mu_0}^-$ являются максимальными в $\zeta_{\mu_0}^+$ соответственно J - неотрицательным и J - неположительным подпространствами относительно G .

Доказательство. Можно получить, если воспользоваться связью между оператором $G(\alpha_0)$ и пучком $L(\mu, \alpha_0)$, затем привести пучок $L(\mu, \alpha_0)$ к квадратичному и применить теорию из работы¹².

Вещественное с.з. $\mu_0 \in R$ будем называть вырожденным, если среди ж.ц., отвечающих этому μ_0 есть хотя бы одна длины > 1 , то есть в (35) число $S_0 > 0$. Если же все $q_j = 1$, то с.з. μ_0 будем называть простым. Простому с.з. μ_0 отвечает S_+ с.в. 1-го рода и S_- с.в. 2-го рода и $S = S_+ + S_-$.

Сформулируем теперь результат о том, как распадается система ж.ц. оператора $G(\alpha_0)$ в точке $\mu_0 \in R$, когда параметр α меняется в достаточно малой окрестности $(\alpha_0 - \varepsilon, \alpha_0 + \varepsilon)$. Пусть кратность с.з. μ_0 при $\alpha = \alpha_0$ равна χ и ему отвечает приведенная система (31). Ниже мы говорим, что пара $(\mu_j(\alpha), x_j(\alpha))$, состоящая из с.з. $\mu_j(\alpha)$ и отвечающая ему с.в.

¹² Костюченко А.Г., Оразов М.Б. – там же: гл.11.

$x_j(\alpha)$ движется по некоторой кривой при изменении параметра α подразумевая под этим движение с.з. $\mu_j(\alpha)$ по этой кривой.

Пусть в точке $\mu_0 \in R$, $\mu \neq 0$ у пучка $Z(\mu, \alpha_0)$, $\alpha_0 \in R$, имеется цепочка (31). Тогда каждый набор $\{\mu_0; [x_{j,l}]_{l=0}^{q_j-1}\}$ при движении $\alpha \in (\alpha_0 - \varepsilon, \alpha_0 + \varepsilon)$ распадается следующим образом.

А). При возрастании $\alpha \in (\alpha_0, \alpha_0 + \varepsilon)$:

1. Если число $b_j > 0$ (или $a^{jj} > 0$) и $q_j = 2l_j + 2$ чётно, то одна пара $(\mu_j^\pm(\alpha), x_j^\pm(\alpha))$ 1-го и 2-го рода, которые движутся соответственно влево и вправо. Кроме того, возникает еще $q_j - 2$ пар $(\mu_j^k(\alpha), x_j^k(\alpha))$, $k = \pm 1, \pm 2, \dots, \pm l_j$, которые соскакивают в комплексную плоскость по кривым γ_{kj} с касательными $\mu_0 + \tau e^{\frac{i\pi k}{q_j}}$, $\tau > 0$, причем $\bar{\mu}_j^k(\alpha) = \mu_j^{-k}(\alpha)$.

2) Если $b_j < 0$ и $q_j = 2l_j + 2$ чётно, то возникает q_j пар $(\mu_j^k(\alpha), x_j^k(\alpha))$, $k = \pm 1, \dots, \pm (l_j + 1)$; $\bar{\mu}_j^k(\alpha) = \mu_j^{-k}(\alpha)$, которые соскакивают в комплексную плоскость по кривым γ_{kj} с касательными $\mu_0 + \tau e^{\frac{i\pi k}{q_j}}$, $\tau > 0$.

3) Если $b_j > 0 (< 0)$ и $q_j = 2l_j + 1$ нечётно, тогда возникает одна пара $(\mu_j^-(\alpha), x_j^-(\alpha))$ второго рода (соответственно $(\mu_j^+(\alpha), x_j^+(\alpha))$ - первого рода), которая движется вправо (влево). Кроме того, возникает $q_j - 1$ пар $(\mu_j^k(\alpha), x_j^k(\alpha))$, $k = \pm 1, \dots, \pm l_j$; $\bar{\mu}_j^k = \mu_j^{-k}(\alpha)$ соскакивающих в

комплексную плоскость по кривым γ_{kj} с касательными $\mu_0 + \tau e^{\frac{i2\pi k}{q_j}}$ (соотв. $\mu_0 + \tau e^{\frac{i\pi k}{q_j}}$), $\tau > 0$).

4) При убывании $\alpha \in (\alpha_0 - \varepsilon, \alpha_0)$ все происходит наоборот. Именно, если $b_j < 0$ ($b_j > 0$) и q_j - чётно, то верны выводы пункта А.1 (соотв. А.2), но только пары $(\mu_j^\pm(\alpha), x_j^\pm(\alpha))$ первого и второго рода движутся теперь вправо и влево соответственно. Если же $b_j < 0$ ($b_j > 0$) и q_j - нечётно, то верны выводы из А.3.

Все функции $\mu_j^\pm(\alpha), \mu_j^k(\alpha), x_j^\pm(\alpha), x_j^k(\alpha)$, которые фигурируют выше являются аналитическими в $(\alpha_0, \alpha_0 + \varepsilon)$ и $(\alpha_0 - \varepsilon, \alpha_0)$.

Формулировка этого замечания повторят основной результат теоремы из работ¹³. Оно носит здесь лишь обзорный характер и приведено для

читателя. Операторы $G(\alpha)$ и $G_0(\alpha)$ кроме того, являются $I = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{pmatrix}$

самосопряженными в $H_2 \oplus L_2(\Gamma)$. В этом пространстве мы ввели

индефинитное скалярное произведение $[x, y] = (Ix, y)$. Каждому

невещественному с.з. μ_0 оператора $(G(\alpha))$ отвечает J-нейтральный с.в.

$x_0 = (\xi_0, \eta_0)$ то есть $[x_0, x_0] = 0$. Если же с.з. $\mu_0 \in R$, то выведем.

Определение. Пара $(\mu_0, x_0), \mu_0 \in R$ называются парой первого (второго) рода оператора $G(\alpha)$, если $[x_0, x_0] > 0$ (< 0) и нейтральной, если $[x_0, x_0] = 0$. Нейтральная пара $(\mu_0, x_0), \mu_0 \in R$ называется вырожденной,

¹³ Костюченко А.Г., Оразов М.Б. – там же; а также: Оразов М.Б. **К задаче о нормальных колебаниях вязкой капиллярной жидкости в сосуде.** ДАН СССР., 1983г. т.271, №2.

если у с.в. x_0 есть присоединенные векторы $x_1, \dots, x_{p-1}$. Число p называется порядком вырождения, если цепочка $x_1, \dots, x_{p-1}$ максимальна.

Легко показать, что система корневых векторов оператора $G(\alpha)$ полна в $H_2 \oplus L_2(\tilde{A})$. У оператора $G(\alpha)$ существуют максимальные I -неположительные и J - неотрицательные инвариантные подпространства $l_-(\alpha)$ и $l_+(\alpha)$. Пусть $l_-(\alpha) = \{x = (k(\alpha)\eta, \eta), \eta \in L_2(\Gamma)\}$ где $K(\alpha): L_2(\Gamma) \rightarrow H_2$ - угловой оператор этого пространства. Тогда при $x \in l_-(\alpha)$ в силу инвариантности имеем

$$\begin{aligned} G(\alpha)x &= \begin{pmatrix} \alpha A^{-1}, & \alpha A^{-1}Q^* \\ -\alpha QA^{-1}, & C^{-1} - \alpha QA^{-1}Q \end{pmatrix} \begin{pmatrix} k(\alpha)\eta \\ \eta \end{pmatrix} = \\ &= \begin{pmatrix} [\alpha A^{-1}K(\alpha) + \alpha A^{-1}Q^*]\eta \\ [-\alpha QA^{-1}K(\alpha) + C^{-1} - \alpha QA^{-1}Q^*]\eta \end{pmatrix} \in l_-(\alpha) \end{aligned}$$

и поэтому

$$\alpha A^{-1}K(\alpha) + \alpha A^{-1}Q^* = K(\alpha)[C^{-1} - \alpha QA^{-1}Q^* - \alpha QA^{-1}K(\alpha)], \text{ тогда (39)}$$

$K(\alpha) = \alpha A^{-1}K(\alpha)C + \alpha A^{-1}Q^*C + \alpha K(\alpha)QA^{-1}Q^*C + \alpha K(\alpha)QA^{-1}K(\alpha)C \in \sigma^\infty$ из теоремы работы¹⁴. При возрастании α все с.з. 1-го рода движутся влево, а 2-го рода вправо до возможного столкновения между собой.

Литература

Бабский В.Г., Капачевский Н.Д., Мышкис А.Д., Слобожанин Л.А., Тюцтов А.Д. «Гидромеханика невесомости». Москва, : Наука, 1976г.

Крейн С.Г., Лантев Г.И. «К задаче о движений вязкой жидкости в открытом сосуде». — Функцион. анализ. 1968г., т.2, вып. 1., с.40-45

Ларионов Е.А. «О базисах, составленных из корневых векторов операторного пучка». — Докл. АН СССР., 1972г., т.206, №2, с.283-286

¹⁴ Костюченко А.Г., Оразов М.Б. – там же.

Geobert J. «Une inégalité fondamentale de la théorie de l'électrostatique» Bull. Soc. Roy. Sei. Liege, (1962г.) №3-4, 182-191.

Гаражаев А. «Некоторые вопросы теории операторных пучков и связанные с ними задачи на собственные значения из механики». Докторская Диссертация. Москва, 1986г.

Костюченко А.Г., Оразов М.Б. «Задача о колебаниях упругого цилиндра и связанные с ней самосопряженные квадратичные пучки». — В кн.: Тр. семинара им. И.Г.Петровского, 1981г. т.6, с. 97-146.

Оразов М.Б. «К задаче о нормальных колебаниях вязкой капиллярной жидкости в сосуде». ДАН СССР., 1983г. т.271, №2.

Звуки. Музыка. Медицина.

Annotasiya. Hər bir insan Kosmosun Böyük Simfoniyasının zərrəsi olan ən mürəkkəb musiqi parçasıdır. Səs və musiqi terapiyasından istifadə etməklə insan orqanlarının və fizioloji sistemlərinin sağlamlığının bərpası üçün unikal üsul orqanların hüceyrə toxumasının müəyyən bir musiqi açarında yayımlanır.

Аннотация. Каждый человек – сложнейшее музыкальное произведение, являющееся частицей Великой Симфонии Космоса. Разработана уникальная методика восстановления здоровья человека при помощи звуко и музыкотерапии на основе способности клеточной ткани резонировать на транслируемые в определенной тональности звуки.

С аксиомой, что музыка влияет на человека, его организм и психику, согласны все представители медицины: восточной, западной, народной.

Не забудем, что музыка состоит из звуков и их сочетаний.

Звук определённой частоты воздействует на определённый орган и физиологическую функцию человека, которые при направленном музыкальном воздействии приходят в состояние резонансной вибрации. При этом эффекте в результате восстановительных процессов больной выздоравливает.

Созданная Всевышним Вселенная – это комбинации колебательных движений (вибраций).

От квантов, атомов и молекул до планет, созвездий и галактик. Любая вибрация связана со звуком, который бывает выше и ниже уровня нашего восприятия. Каждый человек есть сложнейшее музыкальное произведение, являющееся частицей Великой Симфонии Космоса.

Современные астрологи, развивая учение древнегреческого учёного Платона о «музыке сфер» пришли к согласию о тесной взаимосвязи знаков

Зодиака со звуками нотного ряда. Вообще же музыкотерапией как наукой занимались с древних времен по всему миру.

В Индии тысячи лет назад была разработана Нада-Йога, в Греции её разрабатывал Пифагор, в Китае до сих пор пользуются практикой методов Чжуан Цзы «набирание нового, избавление от старого». В некоторых мусульманских странах при лечении применяют аятотерапию, то есть пропевают отрывки из Корана. В наши дни во многих странах действуют научно-исследовательские центры по музыкотерапии.

Когда человек болеет, в мелодии его тела закрадываются фальшивые ноты. Мысли тоже представляют собой вибрации и могут быть «не здоровы» так же, как, например, сердце, печень и т.д. Применяя музыкотерапию, мы имеем уникальную возможность восстановить здоровые вибрации организма.

Музыкотерапию на сегодняшний день изучают и успешно применяют во многих странах мира. В Китае и Японии массово выпускают лечебные музыкальные альбомы, диски с названиями: "Бессонница", "Мигрень" и т.д. Люди "принимают" эти музыкальные произведения, как таблетки или лекарственные травы. В Индии открылся специальный центр по подготовке врачей-музыкотерапевтов. Ими уже подобраны музыкальные пьесы для лечения гипертонической болезни и некоторых психических заболеваний. В 2006 году американские врачи применили определенную музыку при хирургической операции и официально зафиксировали факт, что необходимость в наркозе была в 2 раза меньше обычного, и в 2 раза сократился послеоперационный период. В Англии в 1950 году была создана Ассоциация музыкальной терапии и на сегодняшний день она объединяет более трёх тысяч врачей-музыкотерапевтов. В 1961 году в этой стране разработали первую программу по музыкотерапии, а через 15 лет создали Центр музыкотерапии. С 1993 года музыкотерапия стала одним из самых популярных способов лечения в США.

Египетский исследователь Ибрагим Карим, исцеляет больных посредством особых форм, фигур и... конечно же звуков. Английский врач Питер Гай Мэннерс с 70-тых годов прошлого века применял прибор, который позволял посылать внутрь тела больного звуковой сигнал с частотностью от 60 до 30 тысяч герц. Этим методом успешно лечили переломы костей, артриты, растяжения, травмы шеи, смещения межпозвоночных дисков, фиброзы, параличи и ревматизм.

В Институте развития человеческих возможностей в Филадельфии, врачи стимулируют развитие мозга у плодов с помощью цвета и звука. Американский врач Логан изобрёл бандажи для беременных с вмонтированными в них микростереоколонками, которые будущие мамы должны одевать на живот. Пояс соединен с плеером, на котором нужно прослушать специальную музыку. Сегодня уже родилось более 1200 детей, слушавших подобранные мелодии в состоянии эмбрионов. Все малыши после рождения прошли стандартные тесты с показателем, в среднем, в четыре раза лучшим, чем у других детей.

В 90-х годах прошлого века научным обоснованием метода музыкотерапии занялись ученые Института педиатрии Российской Академии Медицинских Наук. С 8 апреля 2003 года музыкотерапия стала официальным методом здравоохранения в России. Более 15 лет в Москве, при врачебно-физкультурном диспансере №4 с помощью музыки врачи-педиатры занимаются профилактикой и лечением детской астмы.

В России на кафедре нормальной физиологии медицинского факультета Университета дружбы народов и кафедре иглотерапии Московского медицинского стоматологического института совместно с институтом традиционной медицины и музыкальной терапии были проведены эксперименты по влиянию звуковых вибраций на состояние внутренних органов. Так вот, оказалось: При направленном воздействии музыкой, пением органы человека приходят в состояние максимальной вибрации. Это вызывает эффект максимального резонанса. В итоге

укрепляется иммунная система, улучшается обмен веществ, активнее идут противовоспалительные и восстановительные, процессы, человек выздоравливает. Развитием музыкальной терапии как науки и внедрением передовых медико-акустических технологий в систему здравоохранения России в настоящее время занимается Российский Научный Центр Восстановительной Медицины и Курортологии Минздрава России и Международная Академия Интегративной Медицины.

Лечение музыкой в Азербайджане имеет давнюю историю. В 13-ом веке азербайджанский учёный Сафиаддин Урмави (считающийся «отцом мугама» в Иране и арабских странах) создал трактаты о теории музыки и благотворном влиянии музыки на здоровье человека. В 14-ом веке дело Урмави продолжил другой азербайджанский музыковед – Абдул-Кадыр Мараги.

Прославленные ученые – Ибн Сина, ал-Фараби, ал-Хорезми, ал-Бируни, Мухаммед Юсиф Ширвани писали о целебной силе мелодий и успешно использовали эти методы на практике. Были разработаны отличия в особенностях звучаний различных исконно азербайджанских инструментов (тар, нагара, кеманча, зурна и др.) и их воздействия на человеческий организм.

Надо сказать, что музыкотерапия является неотъемлемой частью восточной, то есть традиционной, медицины.

В шестидесятых годах разработкой данной методики занимался академик Ибрагим Топчибашев. В 1982 году была опубликована монография академика Зарифы Алиевой, посвящённая иридодиагностике, науке, которая была тогда под запретом и не признавалась тогда. (А ведь звук и цвет имеют непосредственную взаимосвязь). Сегодня этот научный труд остается едва ли не единственным, по которому учатся специалисты во многих странах.

К сожалению, идеи и разработки выдающихся азербайджанских ученых, которые по разным причинам не доводились до конца, подхватывались и присваивались учеными других стран и успешно

внедрялись в официальную мировую медицину. Живым примером является деятельность армянского профессора С.Шушаджана, использовавшего разработки академика И.Топчибашева и умудрившегося получить государственный статус в ВАК России. Об этом свидетельствуют документы (1972 год – Гаджиев и 1999 год – Шушаджан).

В Азербайджане данное направление представляет доктор медицинских наук, профессор Рафик Тахмазов, участвовавший в 2007 году в Пекине на международном конгрессе лечебной акупунктуры; в 2008 году он участвовал на 1-ом Всемирном Конгрессе Истории Медицины, где сделал доклад о музыкальной диагностике, имевший широкий резонанс в научной среде.

Сведения о лечении музыкой можно найти так же у современного исследователя, профессора Фариды Алекперли, руководителя института манускриптов при Академии Наук Азербайджана.

Азербайджан, наша страна, столь богатая ресурсами, для развития музыкотерапии, увы, пока не имеет возможности применить их?

Для позитивного изменения сложившейся ситуации в этой области науки в нашей стране, еще большего поднятия престижа азербайджанского мугама на международной арене, грамотно пользуясь его лечебными свойствами необходимо осуществление проекта о создании Экспериментального Центра медицинского аспекта мугама и звучаний азербайджанских инструментов. Для этого необходимо определённое помещение с подходящей акустикой. Это может быть функциональный дом-комплекс специально спроектированный в этих целях независимым объединением «Azimut» – группой учёных во главе с акад. Таирбековым Б.Б.

Помимо специального оборудования, аппаратуры, лаборатории, кабинетов для диагностики и музыкотерапии для реализации проекта нужно участие квалифицированного медицинского персонала, психологов, музыкотерапевтов, профессиональных музыкантов, использование звучаний национальных инструментов и голосового пения. В частности, свое согласие

участвовать в проекте в своё время выразил выдающийся исполнитель мугама Алим Касымов.

Возвращаясь к опыту исследований проведенных в разных странах специалистам нужно принять их опыт для успешной работы с богатством звуков азербайджанских инструментов и техник вокальных исполнений.

Надо помнить, что звук тесно связан с цветовой раскраской света. Где есть звук, там есть цвет.

Некоторое представление о том, как действует звук на организм:

Шишковидная железа – небольшое образование в самом центре головы, имеющее форму сосновой шишки. Эзотерика связывает шишковидную железу с «третьим глазом»; Декарт же именовал ее «вместилищем души». Одно время шишковидную железу считали рудиментарным органом. Современная наука наделяет ее функцией светочувствительных биологических часов: вызывая сонливость, шишковидная железа подает организму сигнал о времени отхода ко сну. Кроме того, она отвечает за деятельность половых желёз. Исследования, проведенные Робертом Беком и рядом других специалистов, позволяют предположить, что шишковидная железа играет роль и биологического компаса: реагируя на магнитное поле, она дает людям и животным чувство направления. Существует также мнение, что шишковидная железа – люминесцентный орган.

Нейромеланин шишковидной железы по определению исследователя Фрэнка Барра, представляет собой соединительное вещество, ответственное за обработку информации и функционирование «биологических часов» в организма. Кроме того, нейромеланин создаёт возможность воспринимать свет как звук и наоборот. Барр считает, что меланин и его мозговой аналог – нейромеланин вместе составляют связующее звено между мозгом и интеллектом.

Стимуляция шишковидной железы приводит к выработке нейромеланина. А под действием нейромеланина в организме

высвобождаются вещества, содержащие люминесцентный фосфор. Таким образом, стимуляция шишковидной железы при помощи вокальных гармоник может усилить свечение ауры.

Все в нашей вселенной вибрирует, в том числе и тело каждого из нас. Каждый орган, каждая кость и ткань обладает «здоровой» частотой. Если эта частота меняется, орган начинает выбиваться из общего гармоника, что и влечёт за собой болезнь. Болезнь можно излечить, восстановив природную частоту органа.

Теоретически человеческий голос обладает не меньшим целительным потенциалом, чем электронный прибор, а, возможно, даже большим по формуле:

$$\text{«ЧАСТОТА + НАМЕРЕНИЕ = ИСЦЕЛЕНИЕ»} \quad (1)$$

Если человек создаёт звук самостоятельно, ему совсем несложно вложить в этот звук нужное намерение. Однако далеко не просто всегда помнить об этом, когда нажимаешь клавиши синтезатора или вводишь числовую последовательность в компьютер.

У Сьюзен Гэллахер Борг – певицы и специалиста в области лечебной физкультуры, вызвало воздействие звука на фасцию. Фасция – соединительная ткань, состоящая из студенистого вещества, – обволакивает органы, сосуды, нервы и мышцы. Она чрезвычайно восприимчива к звуковому воздействию и реагирует на резонансные звуки быстрыми физиологическими изменениями:

«Постоянно стимулируя нервные клетки мозга, вы принуждаете их снова и снова откликаться на один и тот же вызов. В результате та часть мозга, которую вы стимулировали, "приучается" к определённой реакции, и в ней возникает новый синапс, приспособленный к этой реакции. Таким образом, стимуляция порождает новую соединительную структуру между клетками мозга».

Между тем уже найдены научные доказательства того, что резкие, дисгармоничные звуки могут оказывать на мозг нешативное влияние. В 1990

году нейробиолог Шрёкенберг и физик Бёрд провели серию специфических опытов. Ученые подвергали крыс воздействию разнообразных звуков. Первая группа крыс слушала вальсы Штрауса, второй же группе приходилось без перерыва слушать громкий, беспорядочный грохот барабанов. У крыс из второй группы развились нарушения памяти. Помимо этого исследователи зафиксировали структурные изменения в мозговых клетках этих несчастных животных. Непрерывный стресс повлек за собой истощение, переутомление. Ученые сделали вывод, что дисгармоничная музыка оказывает на мозг млекопитающих разрушительное воздействие.

Получены научные данные в выращивании новых клеток мозга. В начале 90-х гг. Фернандо Ноттебом и его коллеги из университета Рокфеллера сделали удивительное открытие: в мозгу певчих птиц периодически вырастают новые клетки, хотя прежде считалось, что для взрослых организмов это уже невозможно. Птицы, умеющие издавать два тона одновременно, обладают способностью восстанавливать число нервных клеток и увеличивать объем области мозга, отвечающей за пение. Это открытие вселило во многих надежду на то, что в будущем человеку также удастся выработать метод стимуляции нервной системы, способствующий ее самовосстановлению. Было предпринято немало попыток обнаружить ген, ответственный за процесс регенерации нервных клеток. Можно, однако, предположить, что ключом к нейрогенезу у певчих птиц является не этот пока не найденный ген, а те сами звуки птичьего пения.

Возможно, в ближайшем будущем таинственные свойства вокальных гармоник перейдут в ряд научно доказанных фактов, и звукотерапия займёт достойное место в медицине. Однако для того, чтобы уже сейчас наслаждаться волшебным целительным эффектом гармонического пения, не требуется научных обоснований.

Уместно привести информацию из древнекитайских источников, зафиксировавших исследования этого предмета сотни лет назад.

Си Суй Цзин (洗髓經) – «Трактат о промывании мозга» (по названию основного трактата описывающего данную технологию) или Цзинь Ган Си Суй Цзин (金剛洗髓經) – «Алмазный Си Суй Цзин» (по аналогии с буддийской «Алмазной сутрой»).

Компонент иероглифа Люй (呂) – «позвоночник» («два позвонка соединенные вместе связками»), с филологической точки зрения это знак, который указывает на чтение иероглифа, но не имеет никакого смыслового значения. Но с точки зрения медицины это не так, ибо врачи насыщали смыслом любой значимый термин. Тем более, что медики любой традиции пользуются своим «цеховым» языком. Так как Люй (呂) – это иероглиф, имеющий значение «позвоночник», и, следовательно, имеет непосредственное отношение к звукотерапии. Этот иероглиф имеет ещё одно любопытное значение – «лады (музыкальных инструментов)», конструкция которых подобна позвоночнику. Китайская музыкальная гамма (ладовая система) также называется Люй Люй (呂律) или, по названию опорного тона, «Желтый колокол» Хуан Чжун (黃鍾).

В теории китайской медицины часто употребляются термины музыкальной акустики. Однако, и функционирование организма в основе своей «музыкально». Во «Внутреннем трактате Желтого императора»: Хуан Ди Нэй Цзин (黃帝內經) в главе 78 «Дискуссии об иглах» части Лин Шу (靈樞) сказано:

«Совершенномудрые вывели числа Неба и Земли, от Единицы до Девяти и таким образом установили Девять местностей, девятью девять – восемьдесят один, так рассчитывается звукоряд Хуан Чжун, таковы же числовые соответствия игл».

Одним из примеров «музыкального» соответствия со строением человека является строение «Контролирующего сосуда» Ду Май. В этом смысле понятие «меридиан» Цзин (經) следовало бы переводить как «струна» – т.е. нить с изменяемым натяжением.

Так, например, математические расчеты соразмерности длины позвоночника и размеров тел позвонков, дисков, высоты сегментов спинного мозга, длины спинномозговых корешков и т.д., показывают сродство с числовыми пропорциями ладовой структуры музыкальных инструментов. К этому следует добавить, что наличие прямого и обратного пьезоэффекта в костях, открытого в 50-е годы XX века, указывает на то, что кость ведёт себя как монокристалл. Если приложить лады к структуре позвоночника, основные музыкальные интервалы пентатоники будут отражением ключевых сегментов – с переходами между отделами позвоночника и «верхушками» кифоза и лордозов (известные в биомеханике и мануальной медицине «дуги» и «треугольники» которые являются элементами постурального баланса).

Котодама, "слово-дух", является японским термином (*яп.* 言霊), но существование первоначального языка, вызванного к жизни непосредственно богами творения, – это понятие, глубоко укоренившееся во всей мировой культуре. *Fiat lux* – "Да будет свет!" из книги Бытия (1:3) – это котодама, в которой произнесение и действие одновременны. Имя Адам также котодама: А – подъем, восток; Д – спуск, запад; А – арктический, север; М – меридиан, юг. Это означает, что слово-дух Адама, первого человека, охватывает все четыре направления Вселенной.

Мусульмане-суфии сочиняли мистические тексты, состоявшие исключительно из арабских котодама. Схема Абджад (*араб.* أ ب ج د) – скрытый язык математической точности и эзотерического содержания). Также в исламе существует практика чтения вслух наизусть "Девяносто Девяти Имен Аллаха". Одно такое имя, например, Аль-Фатта, "Открыватель", – котодама, которая "открывает сердце человека и устраняет все преграды". Некоторые африканские племена, такие, как догоны, твердо верят в то, что речь сама по себе была первоначальным актом творения, они также считают фермерство, ткачество и занятия любовью выражениями этой речи.

На Западе самый выдающийся пример принципа котодама встречается в начале Евангелия от Иоанна: "В начале было слово". Слово *Logos* (*лат.*

verbum) богато значениями: "порядок", "модель", "проект", "соотношение", "oratio" (речь и членораздельное произношение), "причина", "принцип", "гармония между противниками". Logos также можно перевести как "совершенное созвучие", одновременное и гармоничное сочетание звуков. В этом случае гармония айки 合気 – «дух единения» любви и силы (яп. 合 ай – соединение, 気 ки – движение) реализуется как звук речи и музыки.

Слово Коран буквально переводится, как «читай, чтение речитативом, декларирование», и в этом также заключается глубокий смысл.

Исходя из всего вышесказанного, можно предположить сколь плодотворны будут исследования и практика звуко- музыкотерапии в Азербайджане, чьи музыкальные и поэтические традиции содержат кладезь самых чудодейственных звуков, раскрашенных чудесной многоуровневой палитрой.

Sport psihologiýasynyň gysgaça taryhy

Abstract: History of sports psychology - It is considered to be the youngest science in psychology. Therefore, the first concepts of sports psychology appeared based on the work of Pierre de Coubertin, the founder of the Olympic Games. In his article, he was the first to emphasize that sports psychology is a...

Sport - iňlis sözi bolup „bedeniň hemme taraplaýyn ösüşini üpjün etmek maksady bilen ýerine ýetirilýän beden maşklary we oýunlary arkaly , adamda erk sypatlaryny terbiýelemek” diýen manyny berýär.

Sport psihologiýasynyň taryhy – Ol psihologiýa ylmynda iň ýaş ylym hasaplanylýar. Şonuň üçin hem sport psihologiýasy hakynda ilkinji düşüňjeler Olimpiýa oýunlaryny esaslandyran Piýer de Kubertonyň alyp baran işleriniň esasynda ýüze çykdy. Ol özüniň makalasynda ilkinji bolup sport psihologiýasynyň wajyp meseledigini nygtap düýpli öwrenmeklige esas beripdir. Has takygy sport psihologiýasy XX asyryň başlarynda ylma girizildi.

Sport psihologiýasynyň esasy maksady ýekelikde we türgenleriň toparlaýyn oýnalýan oýunlarynda özlerleriniň ezberligini artdyrmak bilen özüne bolan ynamyny pugtalandyrmak arkaly ýaryşyň gidişini öwrenmäge, şeýle hem türgenleşmäniň birnäçe görnüşlerini sportuň dürli görnüşlerinden çykyş edýän türgenleriň fiziki we ruhy ýagdaýyny öwrenýär. Onuň üçin ýaryşa çykjak türgenleriň hem ruhy taýdan hem beden taýdan güýjüni hasaba alýan ýörite kitapça ýöredilýär.

1965-nji ýylda „Sport Psihologiýasynyň Halkara jemgyýeti” (SPHJ)döredildi. 1970-nji ýylda SPHJ-nyň resmi guramasyna degişli ýörite „Sport psihologiýasynyň halkara žurnaly “ döredildi. 1969-njy ýylda Ýewropada sport psihologiýasynyň Assosasiýasy döredilýär. Häzirki wagtda sport psihologiýasy ylym hökmünde köp ýurtlarda öwrenilýär.

1.Ýaşlary temperament aýratynlyklaryna görä sportuň görnüşlerine höweslendirmek

Häzirki wagtda sport äleminde iň möhüm hasaplanylýan zatlaryň biri hem türgenleriň indiividual psihologik häsiýetlerini öwrenmekdir. Türgenleri sportuň görnüşleri bilen yzygiderli meşgullanmaklaryna döredilip berilýän giň mümkinçiliklerden peýdalanyp, türgenleriň temperamenti we gylyk-häsiýetine laýyk sport görnüşine çekmek, türgenleri ýaryşdan öň gorky, alada, tolgunma ýaly duýgylaryna erk etmegi öwretmek, duýdansyz peýda bolýan päsgelçilikleri ýeňip geçmegi öwretmek, türgenleri diňe bir berk bedenli edip ýetişdirmek bilen çäklenmän, eýsem akyly, edepli, psihologik tarapdan hem taýýarlamaklyk örän zerurdyr.

Temperament psihikanyň tebigy esasyny düzýän gurluşdyr. Ol hereket-duýgylaryň işjeňligini, çaltlygyny, haýallygyny, galjaňlygyny ýa-da asudalygyny, sözleýşe göwünjeligini ýa-da aragatnyşyga meýilsizligini, galagoplugyny ýa-da äwmezekligini, onuň daşky gurşawa uýgunlaşmak aýratynlygyny kesgitleýär.

Ýöne agzalan häsiýetler diňe bir temperamente bagly bolman, olar adamyň meýillerine, ýagdaýa, işe bolan gatnaşygyna hem baglydyr. Şeýle iki mazmunlylygy aradan aýyrmak üçin temperamenti meýil-gatnaşyklaryň döredýän özüni alyp baryş nusgasyndan tapawutlandyrylan goşmaça şertler esaslandyrylmalydyr.

Nerw işiniň tipi – görnüşi dogabitdi bolup, onuň üýtgeýjilik mümkinçiligi doly anyklanan däldir.

Eýsem **temperament** näme? Bu – adamyň özüni alyp barşynyň ösüşiniň dinamikasyny häsiýetlendirip, ol nerw işiniň aýratynlyklaryna daýanýar.

Umumy psihologiýada temperament.

1. **Güýçli, deňagramсыz, çalt tip.** Nerw işiniň bu görnüşli oýanma pursadynyň güýçlülige we togtama pırsadynyň ondan peslige bilen häsiýetlendirilýär (holerik temperamenti). Türkmençe oňa *galdaw*, *galjaň*, *göçgünli adam* diýilýär.

Holerik – (gr. “choel” – o:t) – güýçli, deňagramсыz, çalt, psihiki işjeňligiň ýokary derejesini, hereketleriň gujurlylygyny, gönümelligini, okgunlylygyny,

ýokary depginliligi özünde jemleýär. Holerik häsiýetli adama keýpiň çalt üýtgemegi, ganygyzgyňlyk, çydamsyzlyk, joşgunly gödeklik, kähalatda gazaplylyk mahsus bolýar.

2. Güýçli, deňagramly, çalt tip. Oýanma pursady togtama pursady bilen deň bolýar (sangwinik temperamenti). Oňa türkmençe *dünýewi adam, şadyýan adam* diýilýär.

Sangwinik – güýçli, deňagramly, çalt (lat. “sanguis” – gan) – psihiki işjeňligi ýokary, gujurly, işeňňir, çalt hereketli, joşgunly adam. Beýle adam ýüzüniň aňladyjy hereketleri, özüniň köpmazmunlylygy we dürli-dürlüligi, sözleşşiniň ýokary çaltlygy bilen tapawutlanýar. Onuň duýgulary, köplenç, oňaly häsiýetde bolup, çalt döräp, çalt hem gutarýar, sözleşmäge ilgezik, şowsuzlygy ýeňil we çalt başdan geçirýär.

3. Güýçli, deňagramly, haýal tip (flegmatik temperamenti). Ol başgaça *sowukganly, äwmezek, perwaýsyz adam* diýmekdir.

Flegmatik – (gr. “phlema” – nerw suwuklyk) – güýçli, deňagramly, haýal – psihiki işjeňligiň pesligi, haýallyk, ýüz myşsalarynyň hereketleriniň aňladyjylygynyň ýoklugy ýaly häsiýetleri özünde jemleýär. Şeýle häsiýetdäki adamyň bir işiň görnüşinden beýlekä geçmegi, işiň täze görnüşine uýgunlaşmagy kyn bolýar. Özüni alyp barşy asuda, birsydyrgyn, durnukly, duýgulary we keýpi, adatça, bir boluşly, üýtgemeyän häsiýetde.

4. Gowşak tip. Bu oýanma we togtama pursatlarynyň gowşaklygy, nerw ýagdaýlarynyň çaltlygynyň pesligi bilen häsiýetlendirilýär (melanholik temperamenti). “*Melanholik*” grek sözi bolup, türkmençä geçirineňde *“galyguly, tukat, göwnüçökgün, gara basýan adam”* diýmegi aňladýar.

Melanholik – (gr. “melas, melanos” – gara “chole”) - psihiki işjeňligi pes, gymyldy hereketleri haýal, sözleşşi wagtal-wagtal togtayan, çalt ýadaýan adam. Melanholik adamyň ýokary joşgunlylygynyň daşky ýüze çykyşy gowşak bolsa-da, oňa örän çuňňur duýgurlyk mahsus bolup, onuň duýgulary, köplenç, ýaramaz (otrisatel), hasrat çekmek, galagoplulyk, gamgyn, tukat häsiýetde bolýar.

Türgenleriň temperamenti hakynda gözegçilik alyp barmak

Temperament latynça „Temperantum” diýen sözden emele gelen bolup, onuň manysy „aralaşma (garyndy)” diýmekdir. Temperament psihologik jähtden seredeniňde türgendäki duýgynyň emele gelmeginde we türgendäki umumy hereketjeňlikde görünýän individual häsiýetlerdir. Käbir türgenlerde duýgylaryň gozganmak tizligi we güýji berkarar bolýar. Käbir türgenlerde bolsa beýle gozganmak tizligi pes, güýçsiz bolup, köpe gitmeýär. Uzak wagta ýetmeýär. Temperamentiň beýle häsiýetleri türgendäki duýgynyň gozganmagy bilen birlikde, organizmynyň töwregindäki şertleriň täsirine jogap görkezýän ygtyýarsyz reaksiýalarda aýdyň ýüze çykýar. Bu häsiýetler daş tarapyndan türgeniň mimikasynda pantonymalarynda (begenýän ýa-da gaharly ýagdaýynda) hereket we özüni alyp barşynda görünýär.

Türgeniň duýgylarynyň şeýle hereketjeňlik häsiýetleri ünsiniň güýçli ýa-da pesliginde, çydamlylyk häsiýetinde, türgenleşik wagtynda we sport ýaryşlarynda aýdyň ýüze çykýar. Şonuň üçin hem şeýle ygtyýarsyz ýagdaýyň nähili ýüze çykýandygyna seredip, bir meňzeş türgenleri „çalasyn”, „bisabyr”, „gaýratly”, „joşgunly” diýýäris. Käbirlerine bolsa „sussupes”, „lapykeç”, we ş.m. sözleri ulanýarys. Bu hili individual häsiýetlerden türgeniň temperamenti emele gelýär.

Käbir türgenleriň temperamentlarynyň alamatlary türgeniň çagalyk ýyllarynda başgalardan düýpgöter tapawutlanýanlygy bilen görünýär. Her bir türgen özüni alyp barşynda özüne laýyk temperamente eýe bolýar. Ýöne ýene bir aýratyn bellemeli zatlaryň biri türgeniň temperamentlarynda şeýle individual tapawutlaryň bolmagy bilen bir hatarda beýle temperamentli türgenlerde umumy meňzeş belgileri we alamatlary hem bolýar. Türgenleriň temperamentlerini umumy belgilerine seredip dört tipe:

Holerik

Sangwinik.

Melanholik

Flegmatik ýaly temperamentlere bölmek bolýar.

Sport psihologiýasynda temperamant.

Holerik temperametli türgenler – bu tipdäki türgenler duýgylarynyň tiz we güýçli hereketlenýänligi, çydamlylyk häsiýeti bilen tapawutlanýar.

Holerik temperamentli türgenleriň duýgylary olaryň üm-hereketlerinde, mimikasynda, sport türgenleşik wagtynda we ýaryş wagtynda aýdyň ýüze çykýar. Holerik temperamentli türgenler hereketjeňlige we tizlige maýyl bolýarlar. Beýle temperamentli türgenler, çalasyň umuman hereketjeň, gaýratly we mydama deňduşlaryndan üstün bolmagy, beden maşklaryny ýerine ýetirenlerinde hem hereketjeň bolýar. Bu hili temperamente eýe bolan türgenler gaýratly başarjaň bolýarlar, olar sport maşklaryny ýerine ýetirenlerinde tälimçiniň öwredýän zatlaryny öwredişi ýaly kabul edip özleşdirýärler. Bu tipdäki türgenler beden hereketini köp talap edýän oýunlary gowy görýärler we beýle sport görnüşlerinde oýna ilki özleri başlaýarlar. Oýnuň soňuna çenli işjeň gatnaşýarlar. Holerik temperamentli türgenler öýkelek, gaharjaň bolýar. Bir zatdan gaty görüp öýkelese, bu kine olarda uzak wagt saklanýar. Bu türgenler köp sport görnüşlerine çalt öwrenişip gitmek üçin hereket edýärler.

2. Sangwinik temperamenli türgenler – bu tipdäki türgenler duýgylarynyň tiz gozanmagy, we çydamlylygy bilen tapawutlanýar. Sangwinik temperamentli türgenleriň häsiýeti tiz-tizden üýtgäp, bir häsiýeti öňkisine ters bolan ikinji häsiýete üýtgemegi mümkin. Bu temperamentli türgenler sport türgenleşiklerinde öňdebaryjy, çalasyň, hereketjeň we şadyýan bolýarlar. Sangwinik temperamentli türgenler daş-töwereginde bolup geçýän wakalardan çalt täsirlenýärler, we şowsuzlyklar hem-de nähoş wakalar üçin gaty gynanmaýarlar. Beýle temperamentli türgenler özüniň gowy görýän sport görnüşine çaltlyk we uly gaýrat bilen başlaýarlar. Ýöne beden maşklaryndan çalt sowaýarlar we şol bir gaýtalanýan sport türgenleşiklerini uzak we dowamly ýerine ýetirmek islemeýärler. Sangwinik temperamentli türgenler juda hereketjeň, çalasyň hem çeye bolýar. Olar her dürli sport türgenleşiklerine gatnaşmak üçin mydama taýýar bolýarlar. Köplenç birnäçe ýagdaýlary öz üstüne alýarlar, ýöne her bir türgenleşige uly höwes bilen başlaýyşlary ýaly türgenleşiklerden çalt gaýtmagy hem mümkin. Sangwinik temperamentli türgenler çyn ýürekden wadalar bermegi, ýöne köplenç wadasyny

unudyp, ony ýerine ýetirmezlikleri hem mümkin. Bu hil temperamentli türgenler sportuň köp görnüşlerine çalt we uly gyzylanma bilen başlaýarlar. Olar gaty hereketjeň bolandyklary sebäpli oýun wagtynda öz ýerini tiz-tizden üýtgedip durmagy isleýärler. Beýle temperamentli türgenler sport görnüşini çalt-çaltdan täzeläp durýarlar.

3. melanholik temperamentli türgenler – bu temperamentli türgen duýgularynyň haýal, ýöne güýçli hereketjeňligi we çydamlylygy bilen tapawutlanýar. Melanholik tipdäki türgenler berkarar dowamly bir häsiýete maýyl bolýarlar. Ýöne duýgularynyň daşky alamaty juda pes bolýar. Melanholik temperamentli türgenler hereketlerini haýal ýerine ýetirýän hasaplanylýar. Melanholik temperamentli sport türgenleşiklerine we ýaryşa birden gatnaşmazlygy mümkin. Ýöne bir başlan sport türgenleşigini soňyna çenli ýetirmän goýmaýar. Beýle temperamentli türgenler gaty ýuwaş häsiýetli bolýarlar. Köplenç olara bir sorag berilende utanjaňlyk edip, gysga jogap gaýtarýanlar. Beýle türgenleri derrew gamgyn ýa-da şadyýan etmek aňsat iş däl, ýöne bir zatdan göwünleri galsa bu öýelemek müddeti uzak dowam edýär. Melanholik temperamentli türgenler sport türgenleşiklerine ýa-da başga bir oýna tiz öwrenşip oýna girişip gidibermeýär, ýöne haýsydyr bir iş edenlerinde ýa sport türgenleşiklerini başlasalar bu wagtda çydamlylyk häsiýetleri özlerinde agdyklyk edýär.

4. Flegmatik temperamentli türgenler – bu tipdäki türgenleriň duýgusy juda ýuwaş, güýçsiz hereketlenişi uzak dowam etmezligi bilen başga temperamentlerden düýpgöter tapawutlanýar. Flegmatik temperamentli türgenler duýgularynyň daşky täsire güýçsiz bolýar. Beýle temperamentli türgenleri begendirmek, gynandyrmak, gaharlandyrmak kyndyr. Flegmatik temperamentli türgenlerde psihik hasysalar pes bolýar. Beýle temperamentli türgenler gaty agyr häsiýetli, ýuwaş, agras bolýarlar. Sport bilen meşgullanmaga başlasalar, başlan türgenleşigini zehini bilen dowam edýärler. Flegmatik temperamentli türgenler ýuwaş, az gepli bolýarlar. Beýle türgenler köpçülige goşulmaýan, toparlaýyn sport görnüşlerini halamaýan çekinjeň we hiç kime gürlемеýän, hiç kimi ynýtmaýan bolýarlar. Eger biri ilki bilen galmagala başlajak bolsa, özüni bir gyra çekmäge

hereket edýärler. Olar goh-galmagala, hereketli oýunlara we söweşjeň sport görnüşlerine gyzyklanmasy bolmaýar. Şeýle temperamentli türgenler gaharjaň bolmaýarlar we adatça olar degşip gülüşmäge maýyl bolmaýarlar. Flegmatik temperamentli türgenler toparbaşy bolmagy halamaýarlar, ýöne olar saýlan sport görnüşini öwrenmek üçin jan edýärler. Sport türgenleşiklerine uzak wagtyň dowamynda öwrenşip gitmegi mümkin. Beýle türgenler köplenç şowsuzlyklara sezewar bolýarlar. Şonuň üçin hem tälimçi olaryň temperament aýratynlyklaryny nazara alyp çagalaryň türgenleşiklere gelen ilkinji gününden başlap göz astyndan onuň temperamentyna gözegçilik alyp barýar we ony şoňa laýyk taýýarlaýar ýa-da türgeniň gelejekde üstünlige eýe edip biläýjek sport görnüşine ugrukmasyňa özüniň gymmatly maslahatlaryny berip ony şol sport görnüşine taýýarlanmaklyga höwes döredýär. Sportda esasy zat tälimçini dogry saýlap bilmekdedir. Sebäbi türgeniň ýeňiş gazanmagynyň agramly bölegi tälimçiniň paýyna düşýär.

Ýaşlary sporta höweslendirmekte psihologiýanyň ähmiýeti

Аннотация: Отношения «спортсмен-тренер» и «коач-спортсмен» составляют основу основных отношений в этой сфере. Тренер всегда должен чувствовать большую ответственность. Тренер должен чувствовать ответственность за успешное выступление спортсмена перед страной и народом и уметь нести это бремя. К достоинствам...

Tälimçi bilen türgeniň psihologik gatnaşklaryny seljermek

“Dünýä Çempionlaryny nädip ýetişdirmeli?” bu soraga jogap bermek üçin ençeme kitap ýazmak mümkin. Emma biz bu ýerde oňa gysga jogap bermeklige synanyşaly. Umuman, soragyň jogabyny iki topara bölmek bolar.

1. Türgenleşdiriji (tälimçä) bagly deliller;
2. Türgene bagly delliler.

“Türgenleşdiriji-tälimçi” we “Tälimçi-türgenleşdiriji” gatnaşyklary şu ugurdaky esasy gatnaşyklaryň özenini düzýär. Häzirki wagtda sport ylmynda bu gatnaşyklaryň täze formulasy kemala geldi we ol örän ynamly işleýär. Türgene näçe zähmet siňdirseň, türgen hem şonça uly ýeňiş bilen jogap berer. Ilkinji nobatda türgenleşdiriji türgeni “duýmaklygy” öwrenmeli, sylamaklygy öwrenmeli, türgen bäsleşige çykanda tutuş kalby, jany-teni, durky arkaly türgen bilen bile bolmaly.

Tälimçi mydama özünde uly jogapkärçilik duýmaly. Watanyň, halkyň önünde türgeniň şowly çykyş etmekligi ugrundaky jogapkärçiligi tälimçi berk duýup ýaşamaly we bu ýüki gerdeninde mynasyp görtermekligi başarmaly. Ol özüne “Men şägirtlerimi nädip ýeňiji etmeli” diýen soragy ýygy-ýygydan berip, her gezep bu soraga täzeçe jogap bermekligi öwrenmeli. Türgenleşdiriji öz şägirdine we özüne berk ynanmaly. Ynamsyz — ýeňiji bolunýan däldir.

Ýeňiji bolmaklygyň ýene-de bir esasy şertleriniň biri — sowatlylyk bolup durýar. Sowatly bolmaklyk, ýagny öz ugrundan taýýarlaýan şägirdiň garşydaşlaryny we olaryň artykmaç taraplaryny öwrenmek, ýaryşyň geçýän ýerini, wagtyny we ş. m. maglumatlary doly bilmek zerurdyr. Şeýle hem türgneleşdiriji sportuň nazaryet we tejribe bölümlerini doly bilmelidir. Türgeni “gorap saklamaklygy” öwrenmeli, ýagny ony artykmaç howsaladan goramaklygy, artykmaç maglumatlardan goramaklygy öwrenmeli. Şeýle hem tälimçiniň psiholog bolmaklygy we özüni türgenleriň ýanynda örän ýokary derejeli hünärmen kimin alyp barmaklygy şertdir. Islendik pursatda tälimçi türgenleriň näme isleýändigini duýmaklygy başarmaly. Köp halatlarda gatnaşyklar sözsüz, gözler arkaly, ýa-da nazaryňy bir aýlamak bilen düşünilmeli bolýar. Ýeke sözüň artykmaç bolýan pursatlary bolýar. Ine şu inçe syrlary tälimçi örän gowy özleşdirmeli.

Türgenleşdirijini bezeýän artykmaçlaryň hataryna onuň edeplilik — etikany, gозzellik — estetikany, psihologiýany, sport tehnologiýasyny, biomehanikanyň esaslaryny, sport ekologiýasyny we ş.m. ylymlaryny ýokary derejede bilmekligi girýär. Sözüň doly manysynda — türgenleşdiriji has kämil bolmaly we türgenleri çekiji (magnit) kimin kämillige çekmekligi başarmaly. Diňe söz bilen däl, kalbyň, nazaryň, durkuň, keşbiň bilen çekmeli. Tälimçi bilen türgeniň arasynda hemişe “göze ilmeýän inçe” gatnaşyklar dowam edýär, ana şol gatnaşyklaryň türgene oňyn täsir etmekligini gazanmaly. Tälimçi türgeniň “güýjüni” we ukubyny dogry ugra gönükdirmekligi öwrenmelidir. Başgaça aýdanymyzda, türgeniň haýsy görnüşden çykyş etse, öz ukubyny nähili yzygiderlilikde sapr etse netijeli boljakdygy ýaryşyň başlamazyndan oň kesgitläp bilmeli. Toparlaýyn görnüşlerde şol toparyň oňde baryjysy (lideri) bilen işlemekligi başarmaly. Zerur bolan halatynda, dogry sözleri tapyp, türgenleriň aňyna ýetirmekligi başarmaly. Ýaryşda şowly çykyş etmekligiň maksadyny dogry kesgitlemekligi öwrenmeli.

Tälimçiniň ýokary derejeli kämil şahsyýet bolmaklygy türgeniň ýeňişiniň 90%-ni kesgitleýändigine berk ynanýaryn. Ýeňiş nämeden başlanýar? Ilki bilen münlerçe türgeniň arasyndan ýeňiji bolup biljek türgeni tapmaklykdan başlanýar. Şu meseläni dogry çözüp, tälimçi ýeňişiniň 50%-ni ele salýar. Saýlanan türgen bilen

ylmyňyň iň soňky gazanan netijeleri esasynda türgenleşmekligi başarmaly we türgeniň Şahsy aýratynlyklaryny doly bilmeli. Türgeniň ýaryşdan öň we ýaryşyň dowamynda dogry iýmitlenmekligi gazanmaly. Tälimçiniň örän sowatly bolmaklygy — türgeniň şowly çykyş etmekliginiň girewidir. Tälçiminiň sport lukmançylyk ylmyndan baş alyp çykmaklygy hem ýeňiş iň esasy şertleriniň birine öwrüldi.

Türgenleşdiriji türgenleşik sapaklary kämil innowasiýa tilsimatlary, nano we bio informasiýa tehnologiýalary esasynda, edeplilik (etika) we gözellig (estetika) ylmyňyň iň soňky gazanan netijelerine daýanyp geçirilmekligi başarmaly.

Türgenleşdiriji bilen türgenleriň arasynda ynamlylyk ýagdaýy (atmosferasy), hoşniýetli gatnaşyklar höküm sürmeli. Türgenleşdiri hem, türgen hem gazanylýan üstünlüklerden lezzet almaklygy, begenmekligi öwrenmelidirler. Olar biri-birine berk ynanmalydyrlar we sylamalydyrlar. Kämil türgenleşdiriji türgene nusga bolup hyzmat etmeli. Türgende “men arkaýyn, men aljyramok, Halypam bar, ol alyp çykar” diýen düşünje döretmekligi başarmaly. Bu ýerde tälimçiniň türgene psihologik taýdam edýän oňyn täsiri göz önünde tutulup, bu pikir barha kämilleşmelidir. Ine şu görnüş — ýeňiş formulasy dogry işlän ýagdaýynda, Siziň şägirdiňiziň ýeňiji boljakdygy şertdir. Ilkinji nobatda türgenleşdiri-türgen arasynda uly ynam, biri-birlerine bolan çäksiz hormat bolmaly. Türgenleşdiri-türgen gatnaşygynyň iki tarapy hem bir ýerik — ýeňişe syrykmaly. Diňe şonda ol ýeňiji bolup bolýär. Agzalan iki taraplar hem ýeňişe tarap deň, sazlaşykly we ynamly hereket etmekligi başarmalydyr.

Dünýäniň sport ýeňişiniň tejribesi köp halatda türgenleşdirijiniň çenden aşa tejribeli we örän sowatly bolmaklygy türgeni ýeňişe getirýändigini subut edip gelýär. Türgenleşdiriji degişli ugrundan ähli maglumatlary bilmeli: şol sportuň taryhy, geçmişi, häzirki wagty, şol ugurdan belli türgenleşdirijiler, belli türgenler, öňde barýan döwletler, olaryň tejribeleri we ş. m. Şol bir wagtda türgenleriň ýeňiji bolmaklygyny isleýän tälimçi şägirdiniň näçe duşuşyk geçirjekdigini we kimler bilen duşuşjakdygyny derňäp önünden bilmeli we şoňa taýýar bolmaly. Türgeni hem şoňa görä taýýarlamaly, ýagny türgenleşdiriji ýaryşyň taktiki ösüşini ýokary

derejede derňemeklige ukyply bolmaly. Hiç wagt aňsat ýeňişň bolmaýandygyny ýatdan çykarmaly däl we mydama ýeňiş üçin göreşmeklige (söweşmeklige) taýýar bolmaly. Göreşsiz ýeňiş bolmaýar we mydama türgen we tälimçi ýeňmek islegi bilen ýaşamaly. Watanyň, Halkyň, Prezidentiň öňünde türgenleşdiriji özüniň mukaddes borjyny duýmaly we taýýarlaýan türgenleriniň ýeňiji bolmaklygy ugrunda elinde baryny etmeklige borçludyr. Türgenleşdiriji türgenleriniň öňünde mukaddes borjuny duýmaly. Tälimçi tügeneriň ýeňmekligi we şowsyzlyga uçuramaklygy ugrundaky ähli jogapkärçilik türgenşedirijiniň paýyna düşýändigini bir pursat hem ýatdan çykarmaly däl.

Türgenleşdiriji we türgen hemişe kämillige sary ymtylmaly we hiç wagt gazanan üstünligi bilen göwnüni aldarmaly däl. Biz, türgenleşdirijiler, kämilligiň çäginä ýokdugyny hiç gaçanda unutmaly däl. Şu ýerde tälimçi düşünjesiniň türgenleşdiriji düşünjesinden has hem giňdigini belläp geçmek isleýäris. Tälimçi türgene halypa, dost, oňat söhbetdeň we kämil ýoldaş bolmalydyr, türgenleşdiriji türgeniň bedenini we ruhyny türgenleşdirmek bilen çäklenmeli däl.

Netijede, ähli işlerimiz-arzuwlarymyz bir sada — türgenleşdiriji bilen türgeniň arasynda inçe sazlaşygy kemala getirmeklige gönükdürilmelidir. Sazlaşyksyz hiç wagt ýeňiji bolunýan däl.

Türgendir tälimçiniň kalby we ýüregi doly bolmaly, boş kalpdyr ýürek ýeňiş ýoluna düşüp bilmese gerek?! Kalbynda eziz Watanyňa we mähriban Halkyňa bolan beýik söýgi, Prezidentiňe bolan çäksiz Hormat dolup-daşyp durmaly. Käriňe bolan söýgi — ýeňişň in esasy şertleriniň biridir, edýän işiňi söýmän ýeňiji bolup bolmaýar! Kalplary doly ynsanlar — tälimçidir-türgenler ýeňiji bolup bilýär.

SYS — Sazlaşyk, Ynam, Söýgi. Ine, şu üç sany sütem Ýeňişň täze formulasyny kemala getirýär. Şu görnüş täze inowasiýa tehnologiýalary esasynda örän ygtybarly işleýär. Ondan dogry we ýerlikli peýdalanmaklygy öwrenmeli. Bu tälimçiniň esasy borjudyr.

Sport tehnikasyny öwretmegiň usullary

Tälimçi türgenlere özüniniň saýlap alan sport görnüşi boýunça oýnuň taktikasyny öwretmek üçin ýüklenmeleriň zygiderlilikini saklap türgenler bilen ysnyşykly gatnaşykda bolýar. Olar şu aşakdaky ýaly ýerine ýetirilýär:

Düşündürmek üçin – sözleýiş usuly;

Ýerine ýetirmek üçin – görkezme usuly;

Zygiderliliği saklamak üçin – hereketi öwretmek usuly;

Bedenini berkitmek üçin – fiziki sypatlary terbiýelemegiň usuly;

Türgenleri taýýarlamak üçin – oýun usuly;

Ukyplary ýüze çykarmak üçin – ýaryş usuly.

Hereketi öwretmek – esasan tälimçiniň işi bolup ol türgenleşik sapagynyň dowamynda türgenlerde bu hereket endikleriniň kämilleşmegine gözegçilik edýär. Türgenleriň beden sypatlaryny we ýörite bilimini terbiýeleýär. Oýnuň tehnikasy öwredilende türgenleriň ýadynda çalt özleşmegi üçin ilki ony özi ýerine ýetirip görkezýär. Soňra ony türgenleriň zygider gaýtalamaklary netijesinde bu türgenleşik maşklary endige öwrülýär. Başarnyk bilen gaýtalanýan hereketiň netijesinde emele gelen endik, türgeniň pikirleniş ukybynyň derejesi bilen tapawutlanýar.

Hereket başarnygyda – ýerine ýetirilýän hereket adamyň aňy tarapyndan dolandyrylýar, üýtgeýän täsirlere durnuksyz bolýar, netijede üýtgäp durýar. Köp gezek gaýtalananda we kämilleşende hereket awtomat derejesinde ýerine ýetirilýär, ýagny, başarnyk endige geçýär.

Hereket endigi – hereketiň tehnikasynyň özleşdirilmeginiň ýokary (optimal) derejesi bolup, onda hereket adamyň aňy tarapyndan ýüzleý (minimal) derejede dolandyrylýar we ýokary durnuklylyk, berklik, ygtybarlylyk bilen ýerine ýetirilýär. Endikde adamyň aňy, ünsi hereketiň esasy pursadyna, netijesine, üýtgeýän daşky şertlere gönükdirilen bolýar. Hereketi özleşdirmegiň 4 derejesi bolýar:

Hereket düşünjesi.

Başarnyk.

Endik.

Ussatlyk.

Sport türgenleşiginde hereketleriň tehnikasyny öwretmegiň usullary şu tertipde amala aşyrylýar:

Hereketleri düşündirmek.

Hereketleri ýerine ýetirip görkezmek.

Hereketleri ýeňilleşdirip öwretmek.

Hereketleri bölekleyin öwretmek.

Hereketleri bitewilikde öwretmek.

Utgaşdyrylan täsirli öwretmek.

Çyzgy1. Startdan öňdäki we startdaky ýagdaýlary temperametlara bölmek

Stardan öňdäki we startdaky ýagdaýlar 3 görnüşde bolýarlar.

Söweşe taýýarlyk – sangiwnik we flegmatik häsiýetli türgenlere mahsus. Merkezi nerw ulgamynda deňagramlylyk saklanýar. Bedenindäki fiziologik üýtgeşmeler geljekki işe laýyk bolýar, ol söweşe taýýar we ýeňşe ymtylýar. Öz garşydaşlarynyň güýjini dogry bahalandyrýar. Bu bolsa ýaryşda üstünlikli çykyş etmegini üpjin edýär.

Startdan öňki gyzzyrma – holerik häsiýetli türgenlere mahsus. Merkezi nerw ulgamynda oýanma hadysa agdyklyk edýär. Bu bolsa hereketleriň koordinasiýasyny bozýar taktiki we tehniki ýalňyşlyklara getirýär. Şol wagt başga häsiýetli ussat türgen kämil nerw ulgamlary onuň işe bolan ukybynyň artmagyna getirýär.

Startdan öňki parhszlyk – melanholik häsiýetli türgenlere mahsus. Merkezi nerw ulgamynda togtama hadysasy agdyklyk edýär. Bu ýagdaýyň döremegine pes derejedäki ýa-da aşa türgenleşik sebäp bolýar. Nerw hadysalaryň deňagramlylygy bozulýar., psihiki taýdan we sport netijeleriň pes bolmagyna getirýär.

I.Pawlow bu hadysalary haýwanlaryň ýokary nerw işjeňligi hökmünde şeýle görnüşe bölde.

Sangiwnik – güýçli, deňagramly, hereketli.

Flegmatik – güýçli, deňagramly, hereketli.

Holerik – güýçli deňagramsyz.

Melanholik – gowşak.

Конференция

«Ресурсы и направления экономической стратегии ближайшего будущего»:

İlqar İsmayılov

Su həyatdır

Özət: Su həyatdır. Dünyada su çoxdur – içməli su yoxdur. Bu da insanın həyat tərzinin səviyyəsini aşağı salır. Süni problemdir. Mövcüd texnologiyaları iştəməklə içməli suyu istənilən coğrafi arealda (səhradan buzlaqlaradək) asanlıqla əldə etmək mümkündür. Urmıya, Kür, Araz.

Açar sözlər: *içməli su, coğrafi areal, texnoloqiya, səhra, buzlaq*

Аннотация: Вода – это жизнь. Воды в мире много – мало питьевой воды. Это снижает уровень жизни человека. Это искусственная проблема. Используя существующие технологии, можно легко получать питьевую воду в любой географической зоне (от пустынь до ледников). Урмия, Кура, Араз.

Ключевые слова: питьевая вода, географический район, технология, пустыня, ледник.

Bütün canlı orqanizmlər kimi, insanlarında təbii sistemdə öz yeri var. Yəni, canlıların bir növü kimi, məhdudiyətsiz uzun müddət mövcud olacağı və rahat inkişaf edə biləcəyi yaşayış mühitləri var. İnsan, flora və faunanın başqa üzvlərindən daha güclü olaraq, planetimizin ən soyuq və ən isti yerlərində belə məskunlaşaraq, yaşayış yerinin sərhədlərini genişləndirməyi bacardı. Lakin, iqlimin dəyişkənliyi, biosferin çirklənməsi insanların mühitdən asılılığını və münasibətlərindəki ixtilafın ilk növbədə Homo sapiens-in özü-özünü cəzalandırdığını göstərir.

Təbii fəlakətlər, su və qida böhranı kimi hadisələrin sayının artması, yerli əhalini yaşamaq üçün yeni yerlər axtarmağa, miqrasiya etməyə məcbur edir. Yağıntılardan azalması, çayların hidroloji rejiminin pozulması və şirin su mənbələrinin tükənməsi münbit torpaqların şoranlaşaraq sıradan çıxmasına səbəb

olur. Bu işə, heyvandarlıq və kənd təsərrüfatının aparılmasına mane olur, içməli su, torpaq ehtiyatları üçün qarşıdurmalar yaradır, milyonlarla insanı yaşadığı yerlərdən köçməyə məcbur edir.

Ölkəmiz məhdud su ehtiyatlarına malik coğrafiyada yerləşir. Sularımızın təxminən 70 faizi transsərhəd çaylardan gəlir və bu suların həcmi ilbəil azalaraq kritik səviyyəyə düşür. Xəzər dənizinə qovuşduğu ərazidə Kürün quruması nəticəsində ekoloji vəziyyətin kəskinləşməsi fonunda Neftçala, Salyan, Sabirabad və Saatlı rayonlarının yüzlərlə, hətta minlərlə sakini öz evlərini tərk edə bilər. Keçirilən torpaq islahatından (paylanma) sonra, əkin sahələrinin plansız istifadəsi və bu problemə dövlətin etinasız yanaşması, kənd sakinlərinə ağır günlər yaşadır. Bölgələrdə kənd sakinlərinin kiçik fərdi təsərrüfatları öz qonşuları ilə ortaq iş birliyi yarada bilmədikləri halda, fərqli məhsullar becərilərsə, onların suya olan tələbatları dahada artır. Təsərrüfat fəaliyyətinin plansız aparılmasında su qıtlığını yaradan amillərdən birinə çevrilir və nəticədə təsərrüfatların iflasa uğraması gözlənilir. Su qıtlığını yaradan hallarının çözülməməsi kiçik təsərrüfatların sıradan çıxmasına və orta kəndli sinifi anlayışının unudulmasına aparır. Torpaq paylarının mühitə uyğun və planlı istifadəsinə diqqətin artırılması işin xeyrinə olardı. Qonşu payların birləşərək (kəndli və məsləhətli) ümumi təsərrüfat (kolxoz kimi) yaratması, həm suya qənaətə, həm də sahələrin boş qalmamasına şərait yarada bilər.

Müvafiq qurumların su probleminin həllinə doğru atdıqları addımların yubanmasını müşahidə edirik. Su təsərrüfatının idarəetmə sistemi, ölkəmizdə ən korrupsiyalaşmış strukturlardan biri hesab olunur. Məlum olduğu kimi, Bakı ətrafındakı bir çox yaşayış məntəqələrində su təhcizatı infrastrukturu çoxdan ümitsiz şəkildə köhnəlib, bəzi yerlərdə işə tamamilə sıradan çıxıb və bu da 40 faizə yaxın su itkisinə gətirib çıxarır. İdarənin illər boyu yığmış olduğu su itkilərinin zərəri artıq astronomik rəqəmə - 8 milyard manata yaxınlaşır. Ümumilikdə, Azərbaycanın su təsərrüfatını idarə edən qurum rentabelli deyil və zərərlidir. Bölgədə su ehtiyatlarının azalması ilə bağlı obyektiv pisləşən vəziyyət fonunda bu, acınacaqlı mənzərədir. Kifayət qədər kanalizasiya və təmizləyici qurğuların olmaması səbəbindən əhali bioloji çirklənmə mənbələrinin yaratdığı

təhlükə ilə üzləşirlər. Belə çirklənmə mənbələri antisanitariya yaradaraq, yoluxucu xəstəliklərin epidemiyalarına səbəb ola bilər.

Əsas su mənbələri olan çaylarımızın transsərhəd olması, bizləri qonşu ölkələrdən asılı edir. Demək olar ki, bütün quru qonşularımız öz ərazilərindən keçən çaylardan bizlərin əksinə istifadə edirlər. Su qıtlığı ekoloji problemlər yaradaraq ölkəmizdə miqrasiya və xəstəliklərə səbəb olur, bu isə ümumi iqtisadi vəziyyəti gərginləşdirir. Bölgələrdə əhalinin suya olan ehtiyacının təmin edilməsi, belə bir durumda, mümkünsüzdür. Sudan istifadə imkanı müasir suvarma sistemləri qura bilən iri fermer təsərrüfatlarına aiddir və böyük sahibkarların xidmətindədir. Təbii ki, yeni əkin sahələrinin genişlənməsi həm də suya tələbatın artması deməkdir. Suvarılan əkin sahələrini su ilə təmin etmək üçün ölkəmizdəki çaylar üzərində böyük su anbarları tikilməsindən əlavə, müxtəlif nasoslar vasitəsilə çoxlu su götürülür və çaylarda suyun səviyyəsi kəskin azalır. Araz çayı üzərində qurulan bəndlər və əkin sahələrinin köhnə üsulla suvarılması əhalimizə eyni ilə Kür çayı hövzəsindəki problemləri yaşadır.

Son zamanlar Güneyli soydaşlarımızın Urmiya gölü ətrafında baş verən ekoloji terror nəticəsində yaşadığı faciə, suyun əhalinin məskunlaşmasında olan mühüm rolunu aydın göstərdi . Xalqımızın Urmiya gölü ətrafında məruz qaldığı ekoloji fəlakətin əsas səbəbi su olsada, təşkilatçısı və icraçısı fars-molla rejimidir. İran rejimi Güney Azərbaycanın yeraltı və yerüstü sərvətlərini istismar edərək farsdilli əyalətlərin abadlaşmasına və inkişafına sərf edir. Fars-molla rejiminin yürütdüyü planlı antitürk siyasəti nəticəsində, Güney Azərbaycan təbiətinə yırtıcı münasibət Urmiya gölünü qurudur. Qurumazdan əvvəl Urmiya gölünün uzunluğu 140 km, eni 55 km, ümumi sahəsi 5822 kvadratkilometr, ən dərin yeri isə 16 metr olub. Gölə ümumilikdə 13 iri və çoxlu sayda kiçik çay tökülürdü. Bu su hövzəsi çox zəngin flora və faunası ilə tanınırdı. Nadir heyvanlar və bitkilər var idi. Urmiya gölünün sahilləri Güney Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsi olaraq, əkin üçün ən münbit və yararlı bölgələrdən sayılırdı. Fars-molla rejiminin məsələyə savadsız və biganə yanaşması Urmiya gölünün quruması ilə nəticələnib. 30 il əvvəl Urmiya gölünə axan çaylar üzərində qurulmuş 70-ə yaxın sədd, gölə axan suyun

qarşısını demək olarki tamamilə aldı. Bu vəhşilik nəticəsində, artıq o ərazidə Urmiya duzluğu, Urmiya şoranlığı yaranıb. Gölün əhatəsindəki əkinçilik üçün yararlı olan minlərlə hektar torpaq sahəsi şoranlaşıb. Sakinlər həmin ərazidən köçməyə üstünlük verir. Duz tozları küləklə gölün sahilindəki şəhərlərə də yayılır. Bu, bütövlükdə Güney Azərbaycanın böyük bir hissəsində ekoloji fəlakətin yaranmasına səbəb olub. Fars-molla rejimi bununla Güney Azərbaycanda ekoloji terror törədib. Bu cinayət təkcə gölün flora və faunasına qarşı törədilməyib, həm də milyonlarla insanın sağlamlığına, güzəranına, həyatına, yaşayış yerini tərk etməsinə mənfi təsir göstərir. Rejimin Güney Azərbaycanlılara göstərdiyi şovinst yanaşma Urmiya gölünü qurutdu və onların öz dədə-baba yurdundan çıxarılmasına, süni miqrasiyasına şərait yaratdı. Odur ki, terroru himayə edən İran hakimiyyəti bu su hövzəsinin qurumasına etinasız yanaşması ilə ekoloji terrorun da müəllifi oldu. Unutmaq olmaz ki, Cənubi Azərbaycan strateji bir mövqedə yerləşir və oranın etnik tərkibini dəyişdirmək üçün ciddi siyasi proseslər gedir. Urmiya gölünün quruması probleminin yenidən gündəmə gəlməsi ilə bölgədə stabillik yenidən təhlükə altındadır. Orada yaşayan yerli xalq, yəni azərbaycanlılar, müdafiəsiz qalıb. Fars-molla rejimi gölün qurumasından Güney Azərbaycanın Azərbaycan və Türkiyə ilə yaxınlaşmasını nəzarət altında saxlamaq üçün vasitə kimi istifadə edir.

Qarabağ qarşılıqlımasının həllinin başa çatmaması və orada yerləşən su ehtiyatlarının bizim nəzarətimiz altında olmaması, su çatışmamazlığını dahada gərginləşdirir. Ölkəmizdə kompakt yaşayan ermənilərin enerji təhcizatının Ermənistandan olmasına son qoymaq və Sərsəng su elektrik stansiyasını nəzarət altına almaq, bölgədə su və enerji probleminin həllində müsbət nəticələrə gətirib çıxarardı. Sərsəng su elektrik stansiyasını intensiv istismar edən ermənilər su anbarını kəskin şəkildə qurudurlar, bunun nəticəsində Sərsəng su anbarının səviyyəsinin azalması yay aylarında Qarabağ iqtisadi zonasına daxil olan ərazilər üçün ciddi problemlər yaradır. Sərsəngdən yay aylarında Tərtər, Ağdam, Bərdə, Goranboy və Yevlax rayonlarında 100 min hektara yaxın sahələrin suvarılması üçün suyun verilməsi nəzərdə tutulsada, təsərrüfatların suvarılması üçün kəskin su

qıtlığı yaşanılır. Problemin aradan qaldırılması üçün Qarabağda ermənilərin enerji təhcizəti, Azərbaycanın enerji təhcizəti ilə birləşməli və Sərsəngin enerji istehsalı tənzimlənməlidir. Mənbəyi ölkə daxilində olan çaylarımızdan tam şəkildə istifadə etməyə, hələki haylar və onların havadarları, bizlərə izin vermirlər. Tərtər, Xaçın, Qarqar çayları indiyədək işğal altındadır. Həkəri və çirklənmiş Oxçu çayları axıb Arazə tökülür. Həkərinin məcrasını dəyişmək və onun suyunu qaytarılan torpaqların rifahına istifadə etmək haqqında, su-meliorasiya qurumunun gördüyü işlər maraqlıdır. Zaman bu işlərin nəticələrinin necə olacağını göstərəcək.

Kür çayı Cənubi Qafqazın ən böyük su arteriyası olaraq, müşahidə olunan zamanda təbii şəkildə qurumayıb və yalnız Mingəçevir su anbarı doldurulan zaman baş verib. Suyun kritik şəkildə azalmasının əsas səbəbi Kür və Araz çaylarının su ehtiyatlarının bacarıqsız idarə olunması ilə bağlıdır. Nə Azərbaycanda, nə də qonşu ölkələrdə su ehtiyatlarının idarə olunması normal qurulmayıb. Hazırda Azərbaycanın suvarma sistemlərində həddindən artıq çox miqdarda su itkisi müşahidə olunur. Bu səbəblərdən biridə kanallarda olan itkilər və suvarma zamanı suyun torpağa lazım olduğundan daha çox sızmasıdır. Böyük kanallarımızın əksəriyyəti betonlanmayan torpaq kanallarıdır. Kanallardan gələn su torpağa sızaraq su itkisinə və torpağın şoranlaşmasına səbəb olur. Hələdə ölkəmizdə selləmə (sella) adlanan çox köhnə suvarma metodundan istifadə olunur və bu suyun şox hissəsinin itirilməsinə səbəb olur. Yeni suvarma sistemlərinin quraşdırılması və istifadəsi belə, yaranan problemi sonraya – gələcək nəsillə ötürülməsi deməkdir. Son illərdə əkin sahələrimizin artması, daha çox məhsul əldə etmək üçün daha çox əkmək yanaşması, su problemini dahada gərginləşdirir. Əslində, daha çox əkmək əvəzinə, məhsuldarlığı artırmaq və yeni texnologiyalardan istifadə etmək daha doğru olardı. Müasir suvarma sistemləri ənənəvi metodla suvarma ilə müqayisədə suya iki dəfəyədək qənaət etməklə məhsuldarlığın xeyli artmasına imkan verməsinə baxmayaraq, bu da problemin həlli deyildir. Son illər dövlət idarəçiliyində olan aqroparklarda pivot suvarma sistemlərinin tətbiqi ilə suvarılan sahələr artmaqda davam edir.

Ərazimizdəki trassərhəd çayların səviyyəsinin azalmasının başqa bir səbəbidə çaylar keçən ölkələrin ərazisində yeni su anbarlarının inşa edilməsidir. Türkiyə və Gürcüstan ərazisində bir neçə böyük su anbarları tikilib və bunlar çaydakı suyun səviyyəsinin azalmasına təsir göstərir. Gürcüstan Kürdə yeni su anbarları tikməyi planlaşdırır. Bu anbarların tikiləcəyi yerlər Kvemo-Kartli bölgəsidir və azərbaycanlıların kompakt şəkildə məskunlaşdığı ərazilərdir. Kür sahillərində yaşayan soydaşlarımız, orada su anbarları tikilərsə, öz dədə-baba yurdlarından köçməli olacaqlar. İdarəetmə sisteminin özbaşınalığından yaranan acınacaqlı durum və yerli icmaların təşkilatlanmasının aşağı səviyyədə olması edilənlərə qarşı mübarizə aparmağa imkan vermir, nəticədə görülən işlər yerli əhali üçün fəlakətə çevrilir.

Araz çayında suyunun həcminin azalmasına istismar edilən su anbarlarının təsiri böyükdür. Su anbarları çayda suyun itirilməsi demək olduğuna baxmayaraq, əkin sahələrinin artmasında bu prosesə öz mənfi təsirini göstərir. Suyun əsas istehlakçıları böyük təsərrüfatlar olaraq, monopolist yanaşma tətbiq edirlər. Fars-molla rejiminin Urmiya gölü ətrafında törətdiyi ekoloji terrora məruz qalib, Araz sahillərinə köç edən soydaşlarımızın su faciəsi hələdə davam etməkdədir. Rejimin Araz çayına olan vəhşi münasibəti, çayın hər iki sahilindəki sakinlərə ağır günlər yaşadır.

Qonşu ölkələrdən asılı olduğumuz su ehtiyatlarımızı tənzimləmək üçün danışıqlar aparıb, çıxış yolları tapmaq lazımdır. Su təhlükəsizliyi üçün atılan addımlar beynəlxalq səviyyədə olmalı və transsərhəd sular Konvensiyası əsasında aparılmalıdır. Azərbaycan bu konvensiyanın üzvüdür. Amma nə Gürcüstan, nə Türkiyə, nə İran, nə də Ermənistan bu konvensiyaya qoşulmayıblar. Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan bu məsələni beynəlxalq konvensiya olmadan həll etməyə çalışmalıdırlar və ölkələr arasında suyun bölüşdürülməsi barədə razılığa gəlməlidirlər. Azərbaycan yalnız Rusiya ilə transsərhəd Samur çayının səmərəli istifadəsi və mühafizəsi haqqında sazişi 3 sentyabr 2010-cu ildə imzalaya bilib.

Respublikamızda su ilə bağlı olan təşkilatlar yüksək dərəcədə əlaqələndirilməli və bir qurum tərəfindən idarə edilməlidir. Ölkəmizdə kənd

təsərrüfatının intensiv inkişafına ciddi yanaşılmalıdır. Məhsulu ümumi əkin sahələrini artırmaqla deyil, müasir texnologiyalarla suvarma üsulları ilə artırmaq lazımdır. Suvarma zamanı su itkisinin qarşısını almaq üçün ən yeni suvarma sistemləri tətbiq edilməlidir. Sistemli yanaşma ilə su çatışmamazlığını qısa zaman ərzində həll etmək mümkündür. Bunun üçün tədqiqatçı alimlərimizin yeni innovasiya projektlərini tətbiq edib, su problemini birdəfəlik qapamaq olar.

Nənələrimizin nağıllarında suyun qabağını kəsən əjdahalar insanları susuz qoysalar belə, istədiklərinə nail ola bilmədilər. Elin qəhrəmanları suyun qabağını kəsən şər qüvvələrə qalib gələrək insanları susuz qalmağa qoymadı. Xalqımız təbiətin bir parçası kimi, suya verdiyi dəyəri və etdiyi hörməti, hər sahədə görmək mümkündür. Bu gün su ilə xalqımızı yenidən sınağa çəkənlər, nağıllardakı əjdahalardan heçdə fərqli deyillər, sanki canlanıblar nağıllarda suyu kəsən əjdahalar. Əminəm ki, xalqımız su sınağından qalib çıxacaq. Su probleminin həlli yollarını aramaq həm dövlətin, həm də vətəndaşların borcudur. Suyu olan münasibət bizim gələcəyimizi formalaşdırır. Suyu yanaşma, su mədəniyyəti, su tərbiyəsi haqqında kütləvi informasiya vasitələrində öyrədici verilişlərin və reklam süjetlərinin verilməsi işimizin xeyrinə olardı. Su - aydınlıqdır, su - həyatdır. Suyun qayğısına qalsaq o, bizi yaşadacaq.

Историческое и современное значение Великого шелкового пути для тюркских народов

Annotasiya. Türk xalqları arasında əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafı üçün Böyük İpək Yolunun tarixi və müasir əhəmiyyəti məsələlərinə baxılır. Ənənəvi əlaqələrin möhkəmləndirilməsinin və qloballaşma prosesləri şəraitində davam etdirilməsinin əhəmiyyəti qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: *Böyük İpək Yolu, türk xalqları, qarşılıqlı faydalı münasibətlər, əməkdaşlığın inkişafı*

Аннотация. Рассматриваются вопросы исторического и современного значение Великого шелкового пути для развития взаимоотношений сотрудничества тюркских народов. Отмечено значения упрочения традиционных связей и их продолжения в условиях процессов глобализации.

Ключевые слова: *Великий шелковый путь, тюркские народы, взаимовыгодные отношения, развитие сотрудничества*

В условиях глобализации как никогда возрастает потребность сохранения культурно-исторического наследия как уникальной ценности человечества. Богатая культура различных народов была и остается основой для их взаимодействия, диалога культур. Одним из символов подобного диалога стала система торговых трасс древности и средневековья, связывавшая страны Запада со странами Востока, известная под названием Великого Шелкового пути.

Хотя маршруты Шелкового пути менялись, можно выделить две основные трассы, соединявшие Восток и Запад: – южная дорога – от севера Китая через Среднюю Азию на Ближний Восток и Северную Индию; – северная дорога – от севера Китая через Памир и Приаралье к Нижней Волге и к бассейну Черного моря.

Название «Великий Шёлковый Путь» – символично. Ведь ещё с древних времён слава о китайском шёлке распространилась по всему континенту. Шёлк был не единственным ценным товаром на Великом Шёлковом Пути. Китай экспортировал на Запад ещё чай и фарфор. С Запада на Восток караваны верблюдов везли меха, кожи и др.

Великий Шёлковый Путь сыграл важную роль в развитии географических знаний. Только после его образования европейцы и китайцы впервые узнали о существовании друга. Торговые караваны привозили с собой не только новые товары, но и много новых знаний и технологий из других стран. А увозили с собой сведения о местных городах, их жителях, культуре, быте и традициях. Благодаря Великому Шёлковому Пути в то далекое время формировались торговые отношения между народами. Страны, которые связал этот путь, перенимали друг у друга мастерство и опыт, знакомились с новыми языками и культурами.

Великого Шёлкового Пути не существует уже несколько веков, но и сейчас предпринимаются попытки его воссоздания, как важного объекта культурного наследия и развития международной экономики. Возрождение древней дороги всегда было очень важной задачей для Китая, но оно требовало настолько крупных ресурсов, что откладывалось до завершения всех преобразований в этой стране.

Ученые многих стран активно изучают содержательную часть Великого Шелкового пути, который, словно паутина, охватил значительную часть Евразии. В этих, казалось бы, хаотичных маршрутах отчетливо прослеживаются южное и северное направления Шелкового пути, по которым осуществлялись обменные и торговые отношения между Китаем, Центральной, Малой и Средней Азией, Средиземноморьем, Восточной и Западной Европой. На основе письменных и археологических источников предпринимаются попытки реконструировать маршруты Великого Шелкового пути.

Великий шелковый путь, связавший в древнем и раннем средневековье евроазиатские просторы, дал толчок не только развитию экономических отношений между странами данного региона, но и оказал большое влияние на установление культурных отношений, в том числе на взаимосвязь восточных языков и литератур. Огромное значение имел Великий шелковый путь для формирования общих религиозно-философских взглядов. Другими словами, он открыл широкие перспективы для взаимообмена между тюрками и многими другими народами.

Ускорение процессов социального развития и территориально-политической консолидации привело во второй половине I тысячелетия нашей эры к созданию тюркоязычными племенами нескольких крупных государственных образований (каганатов) на территории Южной Сибири, Центральной и Средней Азии, Нижнего Поволжья и Северного Кавказа».¹

Наряду с распространением товаров, культурных образцов и эталонов в прикладном искусстве, архитектуре, настенной живописи, по странам Востока и Запада распространились искусство музыки и танца, зрелищные представления.²

Вместе с этим, можно говорить о том, что Великий Шелковый путь занимает особое место в истории развития международных отношений. Он был не только мировой торговой артерией, но также являлся каналом дипломатических отношений, обеспечивающим межкультурного коммуникативного диалога между различными странами. Великий Шелковый путь, возникший как торговый и дипломатический тракт в конце II в. до н.э., был известен и имел большое значение как путь культурных связей.

---

¹ Кляшторный, С.Г. Государства и народы евразийских степей / С.Г.Кляшторный, Т.И. Султанов.- СПб. Петербургское Востоковедение, 2004.- 368 с. – С. 86.

² Раев Д.С., Сарсенов М.Б. Влияние тюркской цивилизации на средневековую европейскую культуру // Известия Казахского университета международных отношений им. Абылай хана. 2016. Серия «Международные отношения и Регионоведение». 2016. № 4 (26). С. 13-21. – С. 15.

Шелковый путь наработывался столетиями и на его трассах в некоторых местах возникали поселения, где строили караван-сарай, конюшни, склады для хранения транзитных грузов, стены для защиты от нападений на караваны, возникали такие укрепленные центры, где постоянно жили сотни и тысячи людей, занятых в сфере торговли и обмена товарами.

Великий Шелковый путь сыграл важную роль в развитии экономических и культурных связей народов Ближнего Востока, Кавказа, Средней Азии и Китая. Он служил не только для торговли товарами, но и проводником распространения технологий, социокультурных, политических и экономических инноваций.

В свое время это был также и важный канал трансконтинентальной духовной интеграции. Духовный Шелковый путь поднял на новый уровень мирное сотрудничество тюркских народов, международную торговлю, обмен знаниями и опытом. В течение долгого периода истории Великий Шелковый путь не только экономически соединял множество стран и народов Евразийского континента, но и являлся мощнейшим каналом духовного и культурного обмена.

Исследователи сравнивают Шелковый путь со Средиземным морем, которое связало разные народы и культуры торгово-экономическими, культурными и политическими нитями, что в конечном итоге привело к созданию на его берегах Римской империи. Подобно этому и Шелковый путь с раннего Средневековья становится основой для строительства тюркских каганатов, занимавших колоссальную территорию от Китая до Северного Причерноморья. Однако с XV в. в связи с закрытием Китая для международной торговли и в результате Великих географических открытий трансконтинентальные пути перемещаются. Открытие морских торговых путей стало залогом экономического расцвета европейских государств, при этом в упадок приходят государства Шелкового пути.

В настоящее время, в условиях расширения процессов глобализации стали усиливаться тенденции к установлению более тесных взаимосвязей различных стран и народов и, соответственно, налаживанию транспортных путей между Востоком и Западом Евразийского континента. Интерес к этому проявляют многие государства и не только на постсоветском пространстве, а объединившей их усилия идеей стало воссоздание существовавшего в древности «Великого шелкового пути» — сети караванных дорог из Китая через Центральную Азию, Средний и Ближний Восток с выходами к Персидскому заливу и Средиземноморью и далее к странам Южной Европы.

Геополитические перемены, принесенные процессами глобализации, а также новые вызовы, порожденные этими процессами, по новому поставили вопросы развития отношений между тюркскими народами, живущими в разных государствах. В конечном итоге все это способствовало идее возрождения Великого шелкового пути. И инициативы о создании «экономического пояса Шелкового пути», выдвинутые Китаем могли бы способствовать реализации взаимных интересов и совместного развития стран на прилегающих территориях, сформировать концепцию о сообществе экономических интересов и политической безопасности, о социокультурной общности.

Эта идея была положительно воспринята многими государствами, поскольку соответствовала общим чаяниям правительств и людей стран на территориях вдоль бывшего Шелкового пути. Реализация программы «один пояс – один путь» могло бы возродить традиции мирного сотрудничества народов, широкие стремления к взаимному уважению и общей пользы.

Все это не только оказывает положительное влияние на экономическое развитие многих стран евроазиатского региона, но и создавало бы важную платформу для взаимного изучения и обмена культур тюркских народов, что с неизбежностью стало бы большим вкладом в мировое экономическое, социальное, культурное и научно-техническое развитие, а также дружеские

связи народов разных стран. В свое время такое сотрудничество внесло важный вклад в прогресс человеческой цивилизации.

Возрождение Великого Шелкового пути – это не только путь экономического сотрудничества, но и путь культурного обмена цивилизаций, а также путь, по которому распространялись бы традиционные ценности тюркских народов. В условиях глобализации экономики и разнообразия культур дорога сотрудничества должна становиться шире и свободнее, удобнее и короче.

Список литературы:

- 1.Кляшторный, С.Г. Государства и народы евразийских степей / С.Г. Кляшторный, Т.И. Султанов.- СПб. Петербургское Востоковедение, 2004.- 368 с. – С. 86.
- 2.Раев Д.С., Сарсенов М.Б. Влияние тюркской цивилизации на средневековую европейскую культуру // Известия Казахского университета международных отношений им. Абылай хана. 2016. Серия «Международные отношения и Регионоведение». 2016. № 4 (26). С. 13-21.

Транспортная дипломатия в международных отношениях

Abstract: Transport satisfies one of the most basic needs of mankind - the need to move goods and passengers.

Being located in a very favorable geographical area - at the crossroads of regional and interregional transport routes that cross Central Asia, Turkmenistan has a huge transit potential and seeks to ...

Keywords: *major highways, transport system, road transport, interregional, transit*

В каждой стране транспортная система имеет большое и важное значение в развитии экономики и жизни. Ни одна экономика страны не может успешно функционировать без транспорта. Транспорт играет большую роль в экономике страны и является неотъемлемой частью экономики. От функционирования транспорта зависит развитие и нормальное функционирование промышленных, сельскохозяйственных, снабженческих и торговых предприятий. Он имеет большое значение во внешнеэкономических связях, защите страны, освоении новых экономических районов.

Транспорт удовлетворяет одну из самых основных потребностей человечества — потребность в перемещении товаров и пассажиров.

Таким образом, транспорт является одной из крупнейших автомобильных отраслей, имеющей тесные связи со всеми элементами экономики и социальной системы. По мере дальнейшего развития страны, расширения внутренних и внешних транспортно-экономических связей, увеличения объемов производства и повышения уровня жизни населения значение транспорта будет только возрастать.

Отличные дорожные системы можно найти например, в Соединенных Штатах, Европе, в Германии или Норвегии. Транспортная система США является сильнейшей в мире. Она обеспечивает стабильное и надежное функционирование экономики страны. Конечно, автомобили США подходят не только для перевозки грузов, но и для перевозки пассажиров. Трансконтинентальные авиамаршруты соединяют противоположные побережья страны – Нью-Йорк и Вашингтон, Лос-Анджелес и Сиэтл. Большинство товаров в Соединенных Штатах перевозится автомобильным транспортом, который является основным видом транспорта в Америке. Автомагистрали соединяют Америку. В Соединенных Штатах любое производственное или коммерческое предприятие, имеющее доступ к автомагистралям, предпочитает использовать автотранспорт для перевозки необходимого сырья и продуктов. В целом, по разным оценкам, автомобильный транспорт дает 5-6% валового внутреннего продукта США.

Крупнейшие автомагистрали строят Австралия и Китай. Гордость и радость Австралии – Эйр-авеню протяженностью 1600 км. Эта автомобильная трасса соединяет все части континента, облегчая путешествие.

Китай и Соединенные Штаты имеют самые большие и качественные автомагистрали в мире. Автомагистрали между штатами соединяют все части континентальной части Соединенных Штатов, а в Европе есть основной маршрут E1, который пересекает Европу из Ирландии в Португалию.

Самая длинная магистраль в России — Транссибирская магистраль. Транссибирская магистраль – название условное, так как лучше называть ее Трансевразийской. Она соединяет Санкт-Петербург с Владивостоком, проходит через города Москва, Челябинск, Новосибирск, Иркутск, Чита, Хабаровск и имеет длину около 11 тыс. км.

Сегодня транспортная проблема вызывает большое внимание и интерес со стороны экспертного сообщества. Туркменистан считает необходимым придать торгово-экономическому и инвестиционному сотрудничеству

центральноазиатских государств стратегическое значение, точнее сделать его одной из основ формирования нового геоэкономического пространства Евразии. Транспорт и логистика являются ключевым направлением этой стратегии. Взгляды на сотрудничество в глобальной транспортной системе Туркменистана исходят из необходимости придать ему последовательный и целенаправленный характер, перенести обсуждение этих вопросов с регионального уровня на уровень главного международного форума – ООН.

Президент Туркменистана Сердар Бердымухамедов определил развитие транспортной системы одним из важных направлений экономической стратегии. Туркменистан считает, что комплексное развитие транспортной инфраструктуры 21 века – это соединение пространств, регионов, промышленности, ресурсов, человеческих ресурсов.

«Следующий по величине международный и региональный доступ к морским, речным, автомобильным, железнодорожным и воздушным узлам, их удобное сочетание и использование преимуществ каждого принадлежит единой транспортно-коммуникационной системе», — сказал Президент Сердар Бердымухамедов.

Создание современных логистических центров, направленных на обеспечение эффективной работы транспортных коридоров и ускорение развития экономики, является важной частью модернизации транспортно-коммуникационной инфраструктуры. Туркменистан провел соответствующие мероприятия в этой системе, используя инновационные технологии и передовой опыт.

Находясь в очень выгодном географическом районе – на пересечении региональных и межрегиональных транспортных путей, пересекающих Среднюю Азию, наша страна обладает огромным транзитным потенциалом и стремится использовать его более эффективно. Автомобильная промышленность обеспечивает вхождение в ряды развитых стран. Автомобильный транспорт является важной частью транспортно-логистической системы страны. За последние годы в северной части столицы

построены современные автовокзалы, железнодорожный и автомобильный мосты, Международный автомобильный вокзал. Большими темпами ведется строительство скоростных автомагистралей – автобанов Ашхабад – Туркменабат, Ашхабад – Туркменбаши.

Рис.1 Автомагистраль Ашхабад-Туркменабат

Автомагистраль Ашхабад-Туркменабат имеет протяженность 600 километров и стоит 2 миллиона долларов США, а ее строительство началось 24 января 2019 года. Реализация этого масштабного проекта обеспечивает полную эксплуатацию магистрали и инфраструктуры в три этапа.

Так, строительство участка Ашхабад-Теджен скоростной автомобильной дороги Ашхабад-Туркменабат протяженностью 203 км успешно сдано в эксплуатацию 29.10.2021 года. Примерно через год планируется построить вторую часть дороги – Теджен-Мары, а еще через год – третью часть от Мары до города Туркменабат.

Шоссе имеет шесть полос движения. Ширина дороги по верху составляет 34,5 метра, проезжая часть с каждой стороны – 11,25 метра, полоса движения – 3,75 метра, что по техническим показателям соответствует требованиям аналогичных объектов в мире.

Автомагистрали отделены друг от друга отдельной разделительной линией. В каждом направлении в полосе устраивают аварийные полосы, канавы и металлические стены, чтобы животные и люди не пересекали полосу.

Новая асфальтовая дорога первой категории предполагает использование многослойного глиняного покрытия и асфальта из современных материалов – высококачественного асфальтобетона, синтетического полотна, геосеток, пор и других материалов, повышающих прочность подвесной дороги.

Трасса начинается от перекрестка на 24-м километре дороги Ашхабад-Дашогух. В пунктах взимания платы также есть, среди прочего, электронный пункт взимания платы, пункт обслуживания дорожного движения и зона отдыха.

Рис.2. Автомагистраль планируется завершить в декабре 2023 года

Автомагистраль Ашхабад-Туркменабат планируется завершить в декабре 2023 года.

Это стало еще одним свидетельством стремительного развития в Туркменистане транзитно-транспортной инфраструктуры международного значения. Эта магистраль является одним из крупнейших транспортных проектов страны. Реализация проекта обеспечит оперативный доступ транзитных перевозок к мультимодальной сети автомобильных дорог, простирающейся до Азиатско-Тихоокеанского региона. В таком случае в Туркменистане в ближайшее время появится новая скоростная дорога. Он позволит быстро и дешево перемещать товары на большие расстояния, стимулируя бурное развитие экономики региона. Эта дорога имеет большое значение в решении задач, связанных с диверсификацией логистической системы страны, бизнеса и всей системы международных отношений Туркменского государства. Эти транспортные проекты свяжут регионы страны коротким маршрутом. Он обеспечит безопасную и бесперебойную работу автомобильной промышленности, автомобильная промышленность страны внесет большой вклад в экономическое и социальное развитие страны, будет способствовать укреплению взаимовыгодного сотрудничества с соседними странами.

600-километровая магистраль должна значительно увеличить пропускную способность дорожной сети страны и способствовать развитию транзитных грузоперевозок в рамках международной мультимодальной системы.

Дорога Ашхабад-Туркменабат, соединяющаяся с автомагистралью Ашхабад-Туркменбашт, обеспечивает выход в порт Каспийского моря, откуда география судоходства простирается на Кавказ и Европу, юг России, север Ирана, Персидский залив и Оманский залив.

Введение автодороги позволит организовать прямое транзитное сообщение, связывающее прибрежный Туркменбаши с приграничными городами, такими как Артык, Серакс, Иманазар, Фараб и другими.

Высокоскоростная магистраль предназначена для увеличения и увеличения скорости грузовых перевозок по территории Туркменистана. С этой точки зрения большие перспективы открываются в сфере транспортного сотрудничества с соседним Узбекистаном. В результате соединения с автомагистралью Ашхабад-Туркменбаши, соединяющей восточный регион страны с центром, грузы поступают в международный морской порт Туркменбаши и далее – морским путем на Кавказ, Европу, юг России, север Ирана, Персидский залив и Оманский залив.

Этот масштабный проект – наглядный пример благородных традиций наших предков – строительства дорог и мостов, а также всестороннего развития страны.

Ускоренное развитие транспортно-коммуникационной инфраструктуры, способной обеспечить потребности населения и экономики страны, является одним из основных элементов принятой нами программы. В связи с этим к основным задачам относятся постепенная интеграция отечественной транспортной системы в глобальную сеть, постоянное расширение инфраструктуры, соединяющей коридоры и связи по маршрутам Восток-Запад и Север-Юг. Исходя из этого, планируются и вводятся в эксплуатацию такие инженерные объекты, как автомобильные и железные дороги, мосты, аэропорты, которые призваны создать «золотое кольцо» транспортно-коммуникационной системы, которая соединит нашу страну. По территории нашей страны проходил и маршрут Великого Шелкового пути, когда-то соединивший многие страны и народы. Это крупнейший проект высокоскоростной магистрали в Центральной Азии. Передовые интернет-технологии, системы контроля доступа и оплаты, а также предлагаемое водителям электронное оборудование, используемое в дорожном строительстве, отвечают самым современным требованиям в мире. Дело не только в качестве асфальта (автобаны там очень ровные), а в том, что это очень комфортная машина, продуманная до мелочей, со своей шириной,

высокой проходимостью и эффективной весовой нагрузкой. это также зависит от системы занятости.

В связи с этим Туркменистан на перекрестке Великого Шелкового пути придает большое значение восстановлению своего исторического положения в мировом пространстве, реализует важные проекты в этой области, развивает сотрудничество в области транспорта и связи со странами региона и международных организаций. Новые легковые автомобили превратят нашу независимую страну в важное звено международных транспортных коридоров. Они не только послужат счастливому туркменскому народу, но и увеличат транзитный потенциал страны.

Таким образом, политика, проводимая Президентом Республики Туркменистан Сердаром Бердымухамедовым в области транспорта, является наглядным доказательством того, что Туркменистан налаживает международное сотрудничество в этой сфере с учетом интересов всех сторон, способствует укреплению надежных основ бизнеса. сотрудничество на благо глобального развития.

Литература

«Национальная программа социально-экономического развития Туркменистана на 2022-2052 годы», 22.10.2022 г.

«Программа социально-экономического развития страны Президента Туркменистана на 2022-2028 годы».

«Национальная программа Президента Туркменистана по реформированию жилищно-бытовых условий населения сел, поселков, городов и районных центров до 2028 года» 22.10.2022

«Золотой век Туркменистана» электронная газета 29.11.2022

Ulag proseslerini amala aşyrmakda logistik çemeleşme we material akymalarynyň hereketini optimallaşdyrma

Hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda üstünlikli durmuşa geçirilýän Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy: Türkmenistany 2022-2052-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Milli Maksatnamasynda, Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2022 — 2028-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynda, Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etraplardaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň ýaşaýyş-durmuş şertlerini özgertmek boýunça 2028-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasynda, Ulag howpsuzlygy hakyndaky Kanunlarynda, Türkmenistanyň senagat we kommunikasiýa toplumynyň pudaklaryny ösdürmegiň 2019–2025-nji ýyllar üçin Maksatnamasynda we beýleki Kararlarda ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň innowasion ösüşini gazanmak; ykdysadyýetiň, şol sanda ulag ulgamynyň önümçilik binýadyny döwrebaplaşdyrmak; ulag proseslerinde sebitleriň öndüriji güýçlerini rejeli peýdalanmakda logistik çemeleşmeleri ulanmak hem-de ylmyň we tehnikanyň gazananlaryny önümçilige giňden ornaşdyrmak ugurlary göz önünde tutulýar.

Häzirki zaman logistika düşüňjesi önümçiligi dolandyrmaga täsirli itergi hökmünde seredilýär. Ulag logistikasy - bu üpjünçilik zynjyryna gatnaşyjylaryň arasynda eltip berilmeli önümleriň iň az çykdajyda fiziki hereketini, ýagny zerur harytlaryň gerekli nokada zerur wagtda, iň amatly ýol we iň arzan bahadan hereket etmegini üpjün edýän amallaryň toplumyny dolandyryýan logistikanyň görnüşidir.

Ulag logistikasynyň maksady ýük daşamaklygy rasional guramakdyr. Onuň üçin hünärmenler ulag logistikasy bilen bagly şeýle meselelere ýüzlenýärler [1, 2]:

1) ulag koridorlaryny we ulag zynjyrlaryny döretmekligi öz içine alýan ulag ulgamlaryny döretmek;

- 2) ulag we ammar işiniň tehnologik bütewiligini üpjün etmek;
- 3) ulag prosesini ammar we önümçilik bilen bilelikde meýilleşdirmek;
- 4) ýüki ýetirmek üçin rasional ýoly kesgitlemek;
- 5) ulag serişdesiniň tipini we görnüşini saýlamak;
- 6) dürli ulag serişdesiniň görnüşlerinde ulag amallaryny bilelikde meýilleşdirmek.

Ulag logistikasy özüne mahsus kategoriýalary, "Material akymy" we "Maglumat akymy" düşünjelerini öz içine alýar. Material akym - bu dürli logistik amallary ulanmak prosesinde göz önünde tutulýan wagt aralygyna degişli haryt-material gymmatlyklaryň toplumydyr. Material akymalarynyň: daşky, içki, gelýän we çykýan görnüşlerini tapawutlandyrýarlar.

Maglumat akymy - bu logistika amallaryny dolandyrmak we gözegçilik etmek üçin zerur bolan logistik ulgamyň içinde hem-de onuň bilen daşky gurşawyň arasynda aýlanýan habarlaryň toplumydyr.

Logistik amal - bu material we (ýa-da) maglumat akymyny üýtgetmäge gönükdirilen hereketleriň aýratyn toplumydyr. Material akymly logistik amallara ammarlamak, daşamak, gaplamak we ş.m. amallary degişli etmek bolar. Maglumat akymly logistik amallary degişli maglumatlary ýygnamak, gaýtadan işlemek we geçirmek bilen bagly hereketleri öz içine alýar.

Ulagyň dürli görnüşleri ulag toplumyny emele getirýär. Türkmenistanyň ulag toplumu, öz çäginde hasaba alnan ýuridiki we fiziki şahsyýetler, ýagny ulaglaryň ähli görnüşlerinde daşamaklygy amala aşyryýan telekeçiler tarapyndan emele getirilýär.

Häzirki döwürde Watanymyzda Aşgabat – Türkmenabat ýokary tizlikli awtomagistralyň gurluşygy uly depgin bilen alnyp barylýar. Ýurdumyzyň awtomobil, demir ýol, howa-suw ýollary boýunça ulag üpjünçilik desgalary gurulýar we kämilleşdirilýär, ulag serişdeleri satyn alnýar. Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary netijesinde ýurdumyzda häzirki zaman ulag-üstaşyr logistik düzümler, aragatnaşyk we telekommunikasiýa ulgamy kemala

getirilýär. Munuň özi Beýik Ýüpek ýolunyň döwrebap derejede, täze rövüşde dikeldilýändiginiň aýdyň mysalydyr.

Dünýä ykdysadyýeti täze global bazarlaryň döredilmegine alyp barýar, şunuň esasynda bu bazarlara degişli ulag infrastrukturasy ösdürilýär. Başgaça aýdylanda, ýük daşamagyň logistikasy ilkinji orunlaryň birine çykýar, çünki bazar gatnaşyklary oňa gatnaşýan taraplaryň we ugurlaryň ählisiniň toplumlaýyn kämilleşdirilmegini, olaryň netijeliliginiň artdyrylmagyny talap edýär. Sözüň giň manysynda logistika diýlip, ýükleriň öz wagtynda, gijikdirilmän, ýitirilmän hem-de zaýalanman, doly möçberinde haryt öndürijiden ulanyja eltilip berilmegine düşünilýär. Halkara bazarlaryň ösmegi bilen, logistikanyň ulag ugurlary hem düýpli üýtgeýär, kämilleşdirilýär. Şunuň bilen baglylykda, logistika ulag aragatnaşyklarynyň täze görnüşlerini we hillerini ýüze çykaryp, olaryň ösüşini çaltlandyrýar, bellenilen ýük gatnatmalarynyň ugruny, möhletini we nyrhyny kesgitlemekde täze ölçegleri belleýär.

Ulag pudagy aýratyn bir ulgam bolup, ol iki sany: umumy we umumy däl ulag pudaklaryndan durýar. Umumy ulag ulgamy ilata hyzmat edýär. Ol, köplenc magistral (esasy) ulgam diýlip atlandyrylýar. Onuň düzümine: demir ýol, deňiz we derýa, awtomobil, howa ýol ulaglary we turba geçirijileri girýär.

Umumy däl ulag ulgamyna içeri önümçilik ulaglaryny hem-de ulag kärhanalaryna degişli däl ähli ulag serişdelerini degişli edýärler.

Ulag – önümçilik we söwda işleriniň esasy bolup, ulag serişdeleri logistiki meseleleriň köpüsine gatnaşýar. Şeýle hem, logistikanyň özbaşdak ulag oblasty bardyr.

Ulag prosesleriniň tehnologiýalarynda logistik çemeleşme – material akymyň hereketiniň optimal bolmagyny gazanmakda logistik amallaryny ulanmak prosesi bilen häsiýetlendirilýär. Häzirki wagtda iň meşhur kriteriler: eltmegiň şertleri (eltip beriş logistikasy), eltmegiň tertibi hem-de daşamak syýasatydyr. Bu ýerde saýlawlaryň sany gaty köp bolup, maksat – optimal ulag shemalaryny ulanyp, ýükleri amatly eltip bermek bilen tamamlanýar. Onuň üçin iň arzan eltiş usullaryny saýlamak, ýüksüz hereketleri azaltmak, degişli ulag gaplamalaryny

ulanmak, gowşuryş möhletlerini berjaý etmek we beýleki işler ýerine ýetirilýär. Mundan başga-da, eltip bermeklik, köplenç üpjün edijiniň özüne çekijiligini ýokarlandyryan goşmaça hyzmatdyr.

Kompýuterde gaýtadan işlemek arkaly material akymalarynyň hereketini optimallaşdyrmagyň usulyýetini işläp düzmek maksada laýykdyr. Bu ýagdaýda, işlenip düzülen ýük akymalarynyň optimal shemalary maslahat beriji häsiýetde bolýar. Bu shemalar alternatiw görnüşde ulagyň ähli görnüşlerini göz önünde tutup hasaplanmalydyrlar we öndürijiler bilen sarp edijileriň arasynda iş şertnamalaryny baglaşmak üçin esas bolup hyzmat etmelidirler. Optimallygyň kriterisi diňe ulag hyzmatlaryny däl-de, harydyň öndürilýän ýerlerindäki dürli bahalary hem-de sarp edilýän ýerlere eltmekdäki kärhananyň doly çykdajylaryny göz önünde tutmalydyr.

Material akymalarynyň hereketini optimallaşdyrmaklyga, gurlary optimal dolandyrmaklyga degişli aşakdaky bölek meselä seredeliň. Uzynlygy 500 m bolan gara ýoluň böleginiň gurluşygynda deňölçegli sarp edilmesi 120 kg/m bolan çagyly ulanylýar. Gurluşygyň möhleti $T_{max} = 20$ gün. İş bir çalşykda ýerine ýetirilýär. Çagyly 4 sagadyň dowamynda sygymy 7 tonna barabar bolan ýük maşyny bilen getirilýär. Ýük maşynyň bir gatnawynyň harajady 25 pul birl. Gurluşyk ýerinde çagyly saklamagyň gije-gündizlik harajady 1,20 pul birl./(tonna*gün).

Gurlary dolandyrmagyň parametrlerini: sargydyň optimal möçberini; getirmek üçin zerur bolan ýük maşynlaryň sanyny; gowşurma periodyny; sargyt nokadyny; gurluşygyň dowamyndaky tutuş harajatlary kesgitlemeli. Meseläni çözmekde kömekçi hem-de ölçeg birliklerini özgertme işlerini geçirip, Uilsonyň kämilleşdirilen modeli boýunça MS Excel tablisa prosessorynda başlangyç maglumatlary girizmegiň hem-de parametrleri hasaplamagyň ekran formasyny görkezeliň (1-nji surat). Elektron tablisany ulanmakda, diňe başlangyç parametrleriň bahalaryny girizmek ýeterlidir.

Tablisa maglumatlaryndan: sargydyň optimal möçberi ($q^* = 11$ tonna); getirmek üçin zerur bolan ýük maşyn gatnawlarynyň sany 9; gowşurma periody ($\tau^* = 4$ gün); sargyt nokady ($r = 2$ tonna) kesgitlendi. Şunlukda, ýük ulagyny peýdalanyp, her dört ($\tau^* = 4$) günden $q^* = 11$ tonna çagyly möçberinde sargyt

etmelidir. Gurluşygyň bütin dowamynda gory dolandyrmagyň optimal harajatlary 68,20 *pul birl.* möçberinde bolar.

Ulagda geljegi uly gözleg usullarynyň biri hem, ters baglanyşyk mehanizmini we bazaryň şertleriniň üýtgemegine baglylykda ulgamyň ähli derejeleriniň işleýşini çalt düzetmegi ýola goýmakdyr. Kesgitsizlik şertlerinde, deňişli gulluklaryň amaly işgärleriniň, öz gözleg işleriniň materiallary barada doly däl maglumatlar şertlerinde şahsy kompýuterlerde çaklamagyň ylmy usullaryny özleşdirmekleri möhümdir. Şeýle çemeleşmede, önümçilik, dolanyşyk we sarp ediş pudaklarynda bolup biljek üýtgeşmelere öz wagtynda jogap beriler.

Häzirki wagtda, dünýä tejribelerine laýyklykda, ykdysady çözümleriň hiç biri logistikany ulanmazdan amala aşyrylýan däldir. Şol sebäpli, biziň ýurdumyzda hem, ykdysadyýetimizde logistika bilen baglanyşykly pudaklaryň ösdürilmegi babatda uly işler alnyp barylýar.

1-nji surat. Başlangyç maglumatlary girizmegiň hem-de parametrleri hasaplamagyň ekran formasy

	A	B	C
1	Başlangyç parametrler		
2	Parametr	Bahasy	Ölçeg birligi
3	Gara ýoluň uzynlugy (D)	500	m
4	Çagylyň sarp edilmesi	0,12	tonna/m
5	Gurluşyk ýerinde çagyllary saklamagyň harajady (s)	1,2	pul birl./tonna
6	Bir sargydy resmileşdirmegiň harajady (Kresm)	0	pul birl.
7	Bir ýük ulagy bilen getirip bolýan ýüküň agramy (m)	7	tonna
8	Ýük ulagyň bir gatnawynyň harajady (K1)	25	pul birl.
9	Ýük ulagy arkaly ýüküň getirilme dowamlylygy (Td)	0,5	gün
10	Gurluşygyň meýilleşdirilen döwri (Tmax)	20	gün
11	Hasaplama parametrleri		
12	Parametr	Bahasy	Ölçeg birligi
13	Tutuş gurluşyga zerur çagylyň mukdary	60	tonna
14	Çagyllary sarp etmegiň ýygylgy-depgini (v)	3	tonna/gün
15	Sargydyň ýük ulagy ulanylanda kabul edilen ölçegi (q)	7	tonna
16	Gory dolandyrmakda ýük ulag gatnatmalarynyň sany	9	gezek
17	Ýük ulagy ulanylanda, sargydyň optimal ölçegi (q*)	11	tonna
18	Gory dolandyrmada ýük ulag ulanmagyň optimal harajady (L*)	13,64	pul birl./gün
19	Ýük ulag ulanylanda sargydyň optimal periody (τ^*)	4	gün
20	Ýük ulag ulanylanda sargyt nokady (r)	2	tonna
21	Gurluşygyň dowamynda gory dolandyrmagyň harajady	68,2	pul birl.

Ulag logistikasynyň meselelerini çözmek maksady bilen, maglumat üpjünçiligi döredilende, iň amatly ýollary kesgitlemegiň matematiki usullaryny programmirmek göz önünde tutulýar. Häzirki wagtda bu ugurdaky işler ýokary depginler bilen amala aşyrylýar. Göz önünde tutulan programmalaryň düzülmeği bilen, adaty kompýuter tehnikasynnda ulag proseslerini kompýuter modelirlemegiň birnäçe minutda amala aşyrylmagyna we optimal çözümleriň tapylmagyna garaşylýar.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň başlangyçlary bilen halkara ulag geçelgeleri, ulag infrastrukturasyň döwrebap halkara standartlaryna laýyk gelýän desgalary gurlup ulanylmaga berilýär. Munuň özi, logistik ulag-aragatnaşyk toplumynyň ykdysady görkezijileriniň ösmegine düýpli täsirini ýetirýär.

Edebiýat:

Garajaýew A. we başgalar. Ykdysady matematiki modeller we usullar. – Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2017 ý.

Алесинская Т.В. Основы логистики. Функциональные области логистического управления (Часть 3).-Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2010.- 116 с.

Türkmenistanyň ykdysady strategiýasynyň ugurlary

Özet: Makale, Türkmenistan'ın yakın gelecekte ekonomik stratejisinin kaynaklarını ve yönlerini incelemektedir. Türkmenistan'ın petrol ve gaz, enerji ve diğer sektörlerinin gelişim dinamikleri ve bunların Türkmenistan ekonomisinin gelişimindeki etkileri analiz edilmektedir.

Anahtar kelimeler: *yön, ekonomik strateji, çeşitlendirme, altyapı, ulaşım lojistiği*

Abstract: The paper examines the resources and directions of Turkmenistan's economic strategy in the near future. The dynamics of the development of the oil and gas, energy and other sectors of Turkmenistan and their impact on the development of the economy of Turkmenistan are analyzed.

Keywords: *direction, economic strategy, diversification, infrastructure, transport logistics*

Bu makalada Türkmenistanyň önümçilik resurslary we ykdysady strategiýasynyň ýakyn gelejekdäki ugurlary seljerilýär we olaryň ösüş aýratynlyklary derňelýär.

Ykdysady ösüş her bir jemgyýet üçin derwaýysdyr. Sebäbi ol jemgyýetçilik gurluşynyň nähilidigine garamazdan, halkyň durmuş-ykdysady ýagdaýynyň iň bir wajyp meseleleriniň biri bolup durýar. **Ykdysady ösüş** diýlip, jemgyýetçilik önüminiň we ony öndürmekligiň şertleriniň mukdar taýdan köpelmegine we hil taýdan kämilleşmegine düşünilýär. Ykdysady ösüş ekstensiw ýa-da intensiw görnüşde bolup biler. Eger önümçiligiň ösüşi onuň şertleriniň mukdar taýdan artdyrylmagy esasynda amala aşyrylsa, oňa **ekstensiw ykdysady ösüş** diýilýär. Şonda ol şertleriň hil derejesi öňküsine galýar. Eger-de öndürilýän önümleriň

möçberiniň artdyrylmagy önümçiligiň şertleriniň hil taýdan kämilleşdirilmeginiň netijesinde gazanylýan bolsa, onda oňa **intensiw ykdysady ösüş** diýilýär¹.

Ykdysady ösüşiň iki görnüşi-de özara baglanyşyklydyr. Ykdysady ösüşiň iki görnüşiň hem utgaşdyrylyp amala aşyrylmagynyň nusgawy mysaly hökmünde Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanyň ykdysady ösüşini görkezmek bolar.

Hormatly Prezidentimiz Serdar Berdimuhamedow ykdysady ösüşimiziň intensiw we ekstensiw ugurlarynyň ikisine hem uly üns berýär. Ylaýta-da ykdysadyýetimizi intensiw tilsimatly ýola geçirmek bilen ösüşimize oňat badalga berýär.

Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň ösüşi orta we uzak möhletleýin döwürlere niýetlenen milli we döwlet maksatnamalary esasynda amala aşyrylýar. Häzirki döwürde Türkmenistanda elektroenergetika, nebit-gaz çykarýan, nebiti gaýtadan işleýän, himiýa we nebit-himiýa senagatlaryndan, maşyn-gurluşyk we demiri gaýtadan işleýän, gurluşyk materiallaryny öndürýän desgalar, ýeňil we azyk senagatynyň kärhanalary bilen üpjün edilen köp pudakly, dürli maksatly ykdysadyýet döredildi.

Häzirki wagtda Türkmenistanyň Prezidenti Serdar Berdimuhamedowyň ýolbaşçy-lygynda ýurtda milli ykdysadyýetiň diwersifikasiýa edilmegine we oňa innowasion häsiýetiniň berilmegine gönükdirilen milli we döwlet maksatnamalaryna laýyklykda uly möçberli özgetmeler amala aşyrylýar. Şu nukdaýnazardan soňky ýyllarda nebit-gaz toplumu, elektroenergetika, oba hojalygy, gurluşyk, ulag we aragatnaşyk pudagy düýpli ösüşe eýe boldy. Şunuň bilen bir hatarda ykdysadyýetiň himiýa önümçiligi, dokma pudagy, gurluşuk materiallary önümçiligi, telekommunikasiýalar we beýleki ýokary tehnologiýa pudaklaryny ösdürmek boýunça uly işler alnyp barylýar.

«Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy: Türkmenistany 2022-2052-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Milli maksatnamasynyň» we «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2022-2028-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmek boýunça maksatnamasynyň» wezipelerine laýyklykda,

¹ Arbabow B. we başg. **Ykdysady nazaryýet**. A.: TDNG, 2020.

Türkmenistanyň bitaraplyk syýasaty ählumumy strategik möhüm gural hökmünde dünýä we sebit döwletleri, abraýly halkara guramalary bilen hyzmatdaşlygy mundan beýläk-de ösdürmäge gönükdirilendir. Döwletiň milli ykdysadyýetiniň diwersifikasiýa ýoly bilen alnyp barylmagy we ulgamda ýokary tehnologiýalaryň we sanlylaşdyrma prosessleriniň ýaýbaňlandyrylmagy global ykdysady giňişligine we umumydünýä hojalyk gatnaşyklaryna işjeň goşulmagyna güýçli itergi berýär.

Türkmenistan milli ykdysadyýetiniň çalt depginler bilen ösýän şertlerinde dünýäniň dürli döwletleri bilen ýokary tehnologiýaly pudaklarda hyzmatdaşlyk etmäge, häzirki zamanyň öndebaryjy bilimlerini we dolandyryş çözümlerini ornaşdyrmaga uly ähmiýet berýär. «Türkmenistanyň 2020-2025-nji ýyllar üçin daşary ykdysady işiniň ösüşiniň maksatnamasyny», «Türkmenistanyň 2021-2030-njy ýyllar üçin daşary söwda strategiýasyny» we söwda, ykdysadyýet hem-de maýa goýumlar ulgamlaryna degişli resminamalardan gelip çykýan çäreleri we taslamalary amala aşyrmak boýunça degişli işler alnyp barylýar. Bu babatda, milli ykdysadyýetiň durnukly ösüşine we ilatynyň durmuş derejesiniň ýokarlandyrylmagyna ýardam berýän oňyn halkara şertleri döretmek, dünýäniň hojalyk gatnaşyklaryna işjeň gatnaşmak, daşary ykdysady hyzmatdaşlygy has-da ösdürmek, iri maýa goýumларыny ýurdumyza çekmek ýaly wajyp wezipeler ileri tutulýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Serdar Berdimuhamedowyň 2022-nji ýylyň 23-nji sentýabrynda Döwlet maslahatynda eden çykyşynda belleýşi ýaly, 2022-2028-nji ýyllarda Döwlet býujetiniň serişdeleri durmuş-ykdysady ösüş strategiýany durmuşa geçirmegiň esasy ugurlaryna, ykdysadyýetiň innowasion ösüşini üpjün etmäge gönükdiriler. Býujetiň agramly böleginiň, ozalkylary ýaly, durmuş ulgamyny maliýeleşdirmek üçin sarp ediljekdigi nygtaldy.

«Geljek ýedi ýylda 278,9 milliard manatdan gowrak maýa goýumларыny özleşdirip, ýurdumyzyň önümçilik kuwwatyny has-da pugtalandyrarys. Bu döwürde zähmet hakларыnyň möçberlerini 1,8 esse artdyrarys. Ykdysadyýetimiziň ähli pudakларыnda 30 müňe golaý goşmaça iş orunларыny dörederis. Adam başyna düşýän ýaşayyş jaýларыnyň umumy meýdanyny 102,2 göterim artdyrarys. Mekdebe

çenli çagalar edaralarynyň 40-syny, orta mekdepleriň 54-sini, täze 4 sany ýokary hünär bilim edarasyny, 10 sany döwrebap hassahanany, 7 sany medeniýet öýüni, şol sanda 500-den gowrak täze önümçilik we durmuş maksatly binalardyr desgalary gurarys. Bu işleriň ählisi Gahryman Arkadagymyzyň «Döwlet adam üçindir!» diýen şygarynyň dowamy bolan «Watan diňe halky bilen Watandyr! Döwlet diňe halky bilen döwletdir!» diýen baş ýörelgämize laýyklykda, ilkinji nobatda, mähriban halkymyzyň abadançylygynyň ýokarlandyrylmagyna, ýurdumyzyň kuwwatynyň has-da artdyrylmagyna gönükdirilendir», - diýip Türkmenistanyň Prezidenti belledi.

Orta we uzak möhletleýin döwlet maksatnamalarynyň kabul edilmegi bilen, Türkmenistanda ösen elektroenergetika, nebit we gaz çykarýan, nebiti gaýtadan işleýän, himiýa we nebit-himiýa senagatlary, maşyn-gurluşyk we demiri gaýtadan işleýän, gurluşyk materiallaryny öndürýän desgalar, ýeňil we azyk senagatynyň kärhanalary bilen üpjün edilen köp pudakly dürli maksatly ykdysadyýet döredildi.

Ylmyň we tehnikanyň öňdebaryjy gazananlaryny, iň gowy dünýä tejribelerini ornaşdyrmak arkaly obasenagat toplumyny ösdürmekde we azyk bolçulygyny üpjün etmekde ýokary netijeler gazanylýar. Oba milli maksatnamasyna laýyklykda, ak bugdaýyň mekany bolan Türkmenistanda 2022-nji ýylda döwlet harmanyna 1 million 500 müň tonna golaý bugdaý tabşyryldy. Dokma kärhanalarynyň 60-dan gowragynda nah we garyşyk ýüplükleriň dürli görnüşleri, matalar, taýýar egin-eşikler, el halylary öndürilip, dünýä bazaryna ýokary hilli harytlar çykarylýar.

2022-nji ýylyň 6 aýynyň makroykdysady görkezijileri ýurduň ykdysadyýetiniň geçen ýylyň alty aýynyň netijeleri bilen deňeşdirilende, ähli ugurlar boýunça ösüşe eýe bolandygyny, hemme pudaklaryň durnukly ösüşini üpjün etmäge gönükdirilen toplumlaýyn çäreleriň amala aşyrylandygyny görkezýär. Jemi içerki önüm 6 göterim ýokarlandy. 2021-nji ýylyň degişli döwri bilen deňeşdirilende, jemi öndürilen önüm 11,5 göterim artdy. Şu ýylyň alty aýy boýunça bölek satuw haryt dolanyşygy 10,4 göterim, daşary söwda dolanyşygy

bolsa 40 göterim köpeldi. Ýurdumyzyň iri we orta kärhanalarynda ortaça aýlyk zähmet haky 10,4 göterim ýokarlandy².

Türkmenistanyň halkara ykdysady işiniň ileri tutulýan ugurlarynyň biri Birleşen Milletler guramasynyň Ösüş maksatnamasyny durmuşa geçirmäge işjeň we netijeli gatnaşmaga gönükdirilendir. Ýurdumyzyň energetika we energiýa howpsuzlygy, durnukly ulag ulgamy, ekologiýa we daşky gurşawy goramak, hususan-da, wodorod energiýasy boýunça wajyp meseleleriň çözülmegi, azyk howpsuzlygy we beýleki ugurlar babatda halkara hyzmatdaşlyk has hem giňeldilýär.

Ýurdumyz özüniň ýangyja we elektrik energiýasyna bolan isleglerini öz hususy baýlyklary bilen doly kanagatlandyrýar, şeýle hem onuň ep-esli bölegini daşary ýurtlara çykarýar. Türkmenistan milli we umumadamzat bähbitlerine özüniň ägirt uly energetika mümkinçiligini netijeli peýdalanmaga örän jogapkärli çemeleşmäge ygrarlylygyny bildirýär hem-de bu ugurda anyk wezipeleri ýerine ýetirýär.

Tebigy gazyň gorlary boýunça dünýäde dördünji orny eýeleýän Türkmenistan özüniň halkara hyzmatdaşlygyny diwersifikasiýalaşdyrmak syýasatyny, hususan-da, energetika pudagynda, türkmen uglewodorod çeşmelerine we olary daşamagyň serişdelerine hyzmatdaşlaryň deň ygtyýarlylygyny üpjün etmek esasynda alyp barýar. Bu türkmen energiýa geçirjilerini halkara energetika bazaryna çykarmak üçin köpugurly ulag-turbageçiriji infrastrukturalarynyň döredilmegini göz önüne tutýar. Şuňa laýyklykda, ýurt adaty ulanýan ugurlary bilen bir hatarda, 2009-njy ýylda özüniň energiýa serişdeleriniň dünýä bazarlaryna iberilmegi üçin iki sany täze iri taslamany, ýagny Türkmenistan-Hytaý we Türkmenistan–Eýran ugry boýunça ikinji gaz geçirijisini amala aşyrdy, Türkmenistan-Owganystan-Pakistan-Hindistan ugry boýunça gaz geçirijisini hem hyzmatdaşlary bilen durmuşa geçirmeklige içgin girişdi. Türkmenistan energiýa geçirjilerini Ýewropa döwletlerine ýetirmek babatda hem içgin gyzyklanmak bilen garaýar. Birleşen Milletler gyramasynyň Baş Assambleýasy tarapyndan energiýa

---

² “Ykdysadyýet” (2447), 01.10.2022.

serişdelerini ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirmek baradaky Kararnamalarynyň kabul edilmegi muňa aýdyň subutnamadyr. Daşary ýurtly hyzmatdaşlar bilen Hazaryň türkmen bölegindäki ýataklar özleşdirilýär. Türkmenistan-Owganystan-Pakistan-Hindistan gaz geçirijisiniň gurluşygy amala aşyrylýar. Bu täze energiýa köprüsi türkmen tebigy gazyny Günorta Aziýanyň iri ýurtlaryna uzak möhletleýin ugradylmagyny üpjün etmek bilen, tutuş sebitiň durmuş-ykdysady taýdan ösmegi, işewür hyzmatdaşlygyň, parahatçylygyň berkemegi üçin kuwwatly itergi bolup hyzmat eder. Günden we ýelden elektrik energiýasyny öndürýän stansiýanyň, içerki energetika halkasynyň, Türkmenistan-Owganystan-Pakistan elektrik geçiriji ulgamynyň gurluşyklary dowam etdirilýär. Aşgabat şäherinde Energetika enjamlaryny abatlaýyş we hyzmat ediş merkeziniň açylmagy pudagy diwersifikasiýa ýoly bilen ösdürmek üçin oňyn şertleri döredýär.

Tebigy baýlyklar bilen birwagtda Türkmenistanyň energetika pudagynyň diwersifikasiýa strukturasy, ilkinji nobatda uglewodorod çig malyna esaslanan, senagatyň gaýtadan işleýän täze pudaklaryny döretmegiň üsti bilen yzygider amala aşyrylýar. Bu sebitiň ajaýyp geografiki ýerleşişini hasaba almak bilen, Merkezi Aziýa we Hazar zolagynda Türkmenistan halkara ulag taslamalaryny bilelikde işläp düzmegi möhüm hasaplaýar. Türkmenistanyň energiýa ulgamy Merkezi Aziýanyň birleşen energiýa ulgamy bilen baglanyşykly we elektrik energiýanyň köp bölegini Owganystana, Eýrana, Türkiýä, Täjigistana we sebitiň beýleki ýurtlaryna eksport etmäge ukyply. Ýurduň energetika pudagynyň potensialy yzygiderli artdyrylýar: täze elektrostansiýalar we elektrogeçiriji ulgamlar gurulýar, bar bolan energetiki desgalaryň durky täzelenýär, döwrebaplaşdyrylýar. Netijede Türkmenistan özüniň Owganystana iberilýän elektrik energiýasyny baş esse köpeltmäge ukyply boldy we ony Pakistana we Täjigistana ibermäge mümkinçilik aldy. Türkmenistan energetika ulgamynda dünýä we sebit derejelerinde giň hyzmatdaşlygyň pugtalandyrylmagy ugrunda Halkara Energetika Hartiýasy, Halkara Energetika agentligi, Atom energiýasy boýunça halkara agentligi, Energiýanyň gaýtadan dikeldilýän çeşmeleri boýunça halkara agentligi, şeýle hem

energiýa serişdelerini öndüriji öňdebaryjy daşary ýurt kompaniýalary bilen hyzmatdaşlygy amala aşyrýar.

Türkmenistanyň durmuşa geçirýän ulag-logistika strategiýasy öz gözbaşyny gadymyýetden - Beýik Ýüpek ýolundan alyp gaýdýar. Türkmenistan bu gün Demirgazyk-Günorta, Gündogar-Günbatar ugurlary boýunça üstaşyr ulag taslamalaryny amala aşyrýar. Türkmenistan-Azerbaýjan-Gruziýa-Türkiýe, Özbekistan-Türkmenistan-Eýran-Oman-Katar hem-de TRACEKA halkara ulag geçelgeleriniň döredilmegine işjeň gatnaşýar. Türkmenistan ulag-aragatnaşyk ulgamynyň (demir we gara ýollarynyň, deňiz we derýa portlarynyň, turbageçiriji ulaglaryň) ösmegine bütin ýurduň ykdysadyýetiniň durnukly ösmegine ýardam edýän infrastrukturanyň esasy düzüjisi hökmünde uly ähmiýet berýär. Prezidentimiz Serdar Berdimuhamedow tarapyndan öňe sürülen ulag ulgamyndaky uly göwrümlü halkara taslamalary sebitleýin we sebitara hyzmatdaşlyga täze itergi berer. Häzirki wagtda Türkmenistan “Demirgazyk-Günorta”, “Günbatar-Gündogar” ugurlary boýunça demir ýol ýüklerini daşamaklygyň halkara transmilli merkezleriniň iň irisi bolup durýar. Sebit hem-de halkara ulag we maglumat-kommunikasiýa ulgamlaryna işjeň goşulmak ugrundaky işlerini dowam etmek bilen, ýurdumyz özüniň halkara ulag-üstaşyr mümkinçiliklerini artdyrýar. Türkmenistanyň çäginde uzynlygy 1400 km barabar bolan Şanhaý bilen Frankfurtyň arasynda gurlan Transaziýa-Ýewropa optiki süýümlü geçiriji, radioreleý geçirijileri guruldy.

Ýurdumyzyň agrosenagat toplumynyň wajyp wezipelerine ilaty doly derejede azyk önümleri bilen üpjün etmek, gaýtadan işleýiş senagatyny çig mal bilen üpjün etmek, önümçiligi ýokarlandyrmak we täze hojalyk gatnaşyklary ýola goýmak we yzygiderli azyk howpsuzlygyny üpjün etmek girýär. Häzirki wagtda Türkmenistan özüni esasy azyk önümleri bilen doly üpjün edýär.

Türkmenistan maýa goýumlar babatda hem özüne çekiji ýurtdur. Içerki we daşary ýurt maýa goýum işjeňligini artdyrmak, ýurduň sebitleriniň ykdysady kuwwatyny berkitmek hem-de durmuş-ykdysady taýdan durnukly ösüşini üpjün etmek babatda uly işler amala aşyrylýar. Döwletimiziň öňe sürýän amatly maýa

goýum gurşawyny döretmek babatdaky başlangyçlaryna halkara reýtinglerde ýokary baha berilýär.

Türkmenistan anyk kesgitlenen ugurlar boýunça strategiki wezipelerden we maksatnamalaýyn resminamalardan ugur alýar we daşary ýurtlar, halkara we sebit ykdysady hem-de maliýe guramalary we institutlary bilen hemmetaraplaýyn özara bähbitli söwda-ykdysady gatnaşyklaryny dowam etmäge ygrarly we bu ugurda amala aşyrylmaly wezipeler boýunça tagallalary güýçlendirýär. Işjeň hyzmatdaşlygy alyp barmakda Ykdysady Hyzmatdaşlyk we Ösüş Guramasy, Halkara Pul Gaznasy, Bütindünýä Banky, Ýewropanyň Tüzeleniş we Ösüş Banky, Aziýa Ösüş Banky, Yslam Ösüş Banky we beýleki maliýe-ykdysady düzümler bilen özara bähbitli gatnaşyklary pugtalandyrmak syýasatyny dowam edýär.

Bütindünýä Söwda Guramasynyň agzalygyna girmek boýunça (häzirki wagtda «işjeň synçy» derejesinde) amala aşyrylýan hereketleriň çäklerinde hem-de erkin söwda boýunça halkara şertnamalara gatnaşýan ýurt hökmünde Türkmenistan söwda-ykdysady ugurly gyzyklanmalaryň ilerledilmegi babatynda işjeň syýasat alyp barýar. BMG-nyň Halkara söwda hukugy boýunça komissiýasynyň 2022-2028-nji ýyllar döwri üçin agzasy hökmünde ýurdumyz onuň çäklerinde hem degişli işlere başlady.

2023-nji ýylyň ýanwar aýynyň 19-20-si aralygynda Russiýa Federasiýasynyň hökümetiniň başlygy M. Mişustiniň baştutanlygynda Russiýa Federasiýasynyň işewürler topary Aşgabatda boldy we türkmen-rus işewürler forumy geçirildi. Bu forumda umumy möçberi 150 milliard rubldan gowrak bolan iri maýa goýum taslamalarynyň sekizisi baglaşyldy. Russiýa Federasiýasynyň Astrahan şäherindäki deňiz portunda Türkmenistanyň ulag-logistika merkezini gurmak meýilleşdirildi.

Daşary ykdysady ulgamda alnyp barylýan tagallalar ýurdumyzyň dünýä hojalyk gatnaşyklaryndaky ornunyň pugtalandyrylmagyna, täze bazarlaryň özleşdirilmegine we eksport mümkinçilikleriniň we daşary ýurt maýa goýumalarynyň artdyrylmagyna, türkmen harytlarynyň we hyzmatlarynyň dünýä bazaryna çykarylmagyna, halkara we sebit ykdysady hem-de maliýe

guramalarynyň mümkinçilikleriniň doly görümde peýdalanylmagyna gönükdirilendir.

Edebiyat:

Arbabow B. we başg. Ykdysady nazaryýet. A.: TDNG, 2020.

“Ykdysadyýet” (2447), 01.10.2022.

**Impact of the Global Geopolitical Changes
on the Investment Climate of the Central Asian Countries –
the Case of Foreign Direct Investments in Kyrgyzstan**

Özet: Bu makale, Orta Asya'daki diğer Türki ulusların Doğrudan Yabancı Yatırımları (başlıca Kazakistan ve Özbekistan) girişini ikna etmeye çalışan arka planında, Kırgızistan'da değişen yatırım ortamının hem teşviklerini hem de dezavantajlarını incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: *Orta Asya, Türki ulusları, Yabancı Yatırımlar, Kırgızistan*

Following the wave of new geopolitical crises across the region of the former Soviet Union starting from early 2022 (internal turmoil in Kazakhstan and Uzbekistan, Russo-Ukrainian conflict, unresolved Azerbaijani-Armenian discord, border issues among countries of the Central Asia, economic sanctions placed on Russia and Belarus), the domain of incoming foreign investments has witnessed a significant shift in preferences of the international corporate entities. The most impacted in 2022 was the market of the Russian Federation, where the traditional investors from the wide range of countries (European Union, Japan, others) found it difficult to remain in their previous capacity. Understanding the development dynamics of the ex-Soviet area, however, many investors turned to seek alternatives, as to remain a dominant industrial player on the market of almost 300 million inhabitants.

The region of Central Asia manifested both the ability and readiness to receive outgoing foreign investments from Russia in early 2022 when the active promotion of the respective country markets (primarily Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan) took place and both the long-established business entities, as well as investing newcomers engaged in exploring both the opportunities as well as determining the feasibility of establishing their commercial presence. Kyrgyzstan,

although in terms of population much smaller than the neighboring Kazakhstan and Uzbekistan, drew positive attention as a country labeled a “Switzerland of the Central Asia” (both for its mountainous terrain, as well as its record of relative democracy among the other Central Asian nations), and as far as inquiries and proactive approach by foreign bodies are concerned, the country manifested the enthusiasm to accommodate the incoming business ventures.

Roughly a year has passed from the renewed interest in the Kyrgyz market, and the country is yet to demonstrate its commitment to receive firmly the international corporates for the long-term business undertakings. The country itself was not immune to its own challenges stemming from seemingly unresolvable border dispute with Tajikistan, transcending into open military clashes and subsequent socio-economic impact on its internal market. Taking into account the long-term nature of the other regional conflicts, namely the military engagement of Russia and Ukraine, Kyrgyzstan can win over many positions in the long run – should the country wish to do so. The region of Central Asia as the whole rising in prominence vis-à-vis the international business community, but the number of countries actually capable of accommodating incoming investments is limited, and the period of 2023-2024 may become crucial in determining the “winners”.

The paper aims to examine both the incentives as well as drawbacks of changing investment environment in Kyrgyzstan, on the background of other Turkic nations of the Central Asia attempting to entice the inflow of Foreign Direct Investments (mainly Kazakhstan and Uzbekistan). While the geopolitical turmoil in other parts of the former Soviet Union may reflect positively on Kyrgyzstan receiving the attention of the international corporations, the country itself needs to balance its own challenges – ranging from societal development increasingly displaying the elements of youth radicalization, to international issues of settling long-term disputes with its neighbors.

Ykdysadyýetde maýa goýum meseleleri we onuň matematiki usullarda çözülişi

Annotasiýa: Maýa goýum syýasatynyň esasy maksatlary maýa goýum işiniň ösüşi üçin oňaýly şertleri döretmekden, ykdysadyýetiň durnukly ösüşini gazanmak üçin maýa goýum serişdelerini ykdysadyýetiň ileri tutulýan pudaklarynda özleşdirmekden, ykdysadyýetiň diwersifikasiýasy, önümçiligiň yzygiderli giňeldilmegi üçin...

Abstract: The main goals of the investment policy is to create favourable conditions for development of investment. By creating favorable conditions for growth, the economy becomes stable. Saving Investment strategies to achieve growth economy from exploitation in priority sectors. Diversification is the key ...

Hormatly Prezidentimiz Serdar Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda dünýäniň gülläp ösýän döwletleriniň birine öwrülýän Türkmenistanda jemi içerki önümiň ösdürilişiniň ösüş depgininiň birsyhly ýokary derejede bolmagy, ýurdumyzyň ägirt uly ykdysady potensialy Watanymyzyň maliýe kuwwatynyň bermegine we önümçilik hem-de durmuş maksatly düýpli maýa goýumlary barha artdyrmaga mümkinçilik berýär.

Türkmenistanyň maýa goýum syýasatynyň gysga we uzak möhletleýin strategik ugurlary ýurtda eýeçigiň ähli görnüşleri üçin deň ykdysady şertleri döretmek, dünýä bazarlarynda bäsdeşlige ukyply harytlary öndürüp biljek haryt öndürijileri döwlet rapyndan goldamak bolup durýar. Maýa goýum syýasatynyň esasy maksatlary maýa goýum işiniň ösüşi üçin oňaýly şertleri döretmekden, ykdysadyýetiň durnukly ösüşini gazanmak üçin maýa goýum serişdelerini ykdysadyýetiň ileri tutulýan pudaklarynda özleşdirmekden, ykdysadyýetiň

diwersifikasiýasy, önümçiligiň yzygiderli giňeldilmegi üçin şertleri döretmekden ybaratdyr. Durnukly makrokdysady görkezijiler, durmuş-syýasy we maliýe durnuklylygynyň derejesiniň ýokary bolan häzirki şertlerinde biziň ýurdumyz ygtybarly we häzirki zaman maýa goýumlary üçin barha özüne çekiji diýara öwrülýär.

Maýa goýum düşünjesi jemleýji makrokdysady görkeziji bolup, ykdysadyýetiň umumy ösüşini kesgitleýär, muňa bolsa, her bir çäkleriň birliginde önümçiligi ösdürmäge maýanyň yzygiderli, netijeli goýulmagy, hojalyk ýagdaýlarynyň gowulandyrylmagy, tebigy, önümçilik we aň-paýhas, bilim mümkinçilikleriň toplumlaýyn ulanylmagy sebäp bolup biler. Türkmenistanyň çäginde maýa goýum işi Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen halkara standartlaryna laýyk gelýän birnäçe kanunlar we kanun teswiramalary bilen kadalaşdyrylýar.

Maýa goýumlary şu serişdeleriň hasabyna amala aşyrylýar:

döwlet býujetiniň serişdeleri;

banklaryň uzak möhletleýin karzlary;

maýa goýumlaryny maliýeleşdirmeklige niýetlenen könelmäniň hasaplanyp ýazylan geçirimleriniň belli bir bölegi;

esasy işjeňlikden gazanylýan peýdanyň belli bir bölegi;

daşary ýurt maýadarlarynyň (edara görnüşli we şahsy taraplaryň) serişdeleri;

gurluşygyň içerki mümkinçiliklerini amatly ulanmaklygyň netijesinde gazanylýan serişdeler;

gaýry serişde çeşmeleri.

Häzirki bazar özgertmeleri şertlerinde maliýe serişde çeşmeleriniň wajyp ugurlarynyň hataryna esasy işjeňlikden gazanylýan peýda, banklaryň uzak möhletleýin karzlary, daşary ýurt maýadarlarynyň (edara görnüşli we şahsy taraplaryň) serişdeleri ýaly görnüşleri wajyp ähmiýete eýe bolýar. Ýurduň ykdysadyýetiniň globallaşmaklyga uýgunlaşmagy, dünýä bazar ykdysadyýetine utgaşmagy, maýa goýumlarynyň emele gelmegini diňe ýurduň içerki maliýe serişde çeşmeleri bilen baglanyşdyrman, eýsem daşary maliýe serişdeleriniň hem

uly möçberlerde gelip gowuşmagyna itergi berýär. Munuň üçin bolsa, ýurduň içinde hereket edýän kanunçylyk hukuk binýadynyň halkara standartlarynyň derejesine getirmek meselesi ýüze çykýar.

Ykdysadyýete gönükdirilýän maýa goýumlarynyň serişde çeşmelerini seçip almak wajyp ähmiýete eýedir, sebäbi bu işiň netijeliligi ýurduň durmuş-ykdysady ösüşine düýpli täsirini ýetirýär. Eger-de, serişde çeşmeleriniň düzümünde kärhanalaryň we guramalaryň öz serişdeleriniň paýy ýokary bolsa, onda bu olaryň ýokary ykdysady netijelilik bilen işleýändigine şaýatlyk edýär. Bu serişde çeşmeleri boýunça maýa goýumlary özleşdirilen ýagdaýynda, kärhananyň, guramanyň, ministrlikleriň we pudak edaralarynyň ýolbaşçylary gurлуşyklarda serişdeleriň tygşytly ulanylmagyna, esasy serişdeleriň az harajatlar bilen işe girizilmegine, olaryň tiz wagtyň içinde doly güýjünde işlemeklerine ünsi güýçlendirýärler. Şonuň üçin, maýa goýumlarynyň düzümünde gaýtarylmasyz serişde çeşmeleriniň paýyny peseltmek zerurlygy ýüze çykýar.

Düýpli goýum işlerini maliýeleşdirmek we karzlaşdyrmak ulgamy serişdeleri toplamaklygyň görnüşleriniň we usullarynyň jemini hem-de olaryň rejeli ulanylmagyny öz içine alýar.

Düýpli goýum döwri ykdysady edebiýatlarda serişdeleriň aýlawy boýunça hereketi hökmünde, ýagny, goýulan wagtyndan kesgitli netije bilen tä öz-özünü doly ödeýän wagty degişlidir. **Düýpli goýum işi** goýum döwürleriniň hemişelik gaýtalanyp durulmagydyr. Düýpli goýum işini maliýeleşdirmek we karzlaşdyrmak ulgamy köplenç ol ýa-da beýleki döwletiň kanunçylygy esasynda kesgitlenilýär. Türkmenistanda bu ulgam “Düýpli maýa goýum işleri” hakyndaky we 2008-nji ýylyň 3-nji martyndaky “Türkmenistanda daşary ýurt düýpli goýumlary” hakyndaky we beýleki kanunlara esaslanyp hereket edýär.

Düýpli goýum işini maliýeleşdirmegiň we karzlaşdyrmagyň esasy ýörelgeleri:

Düýpli goýumlaryň Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyk gelmegi;

Düýpli goýum maksatnamalaryň maliýe, maddy we zähmet serişdeleri

bilen üpjün edilmegi;

Düýpli goýumlaryň obýektiw ykdysady kanunlara laýyk gelmegi;
Netijelilik ýörelgesi.

Düýpli maýa goýumlary maliýeleşdirmek, karzlaşdyrmak ulgamynda karz bermeklikde karzyň ýörelgelerinden ugur alynýar, şol sanda:

Karzyň meýil-maksatlaýyn häsiýeti;

Möhletlilik;

Yzyna gaýtarylmak;

Töleglilik;

Maddy üpjünçilik;

Töwekgelçiligiň derejesini kesgitlemek;

Netijelilik.

Maýa goýumlary maliýeleşdirmek we karzlaşdyrmak ulgamynda esasy orun **dolandyrylyşyň usullaryna degişlidir.**

Ýurtda kabul edilen kanuna laýyklykda düýpli goýum işlerini maliýeleşdirmeklik aşakdaky çeşmeleriň hasabyna üpjün edilýär:

1. Maýadaryň öz hususy maliýe serişdeleriniň we hojalykiçe ätiýaçlyklaryň hasabyna (peýda, amortizasiýa geçirimler, ýuridiki we raýatlaryň pul toplumlarynyň we goýumlarynyň tebigy betbagtçylyklara, heläkçiliklere ätiýaçlandyryş guramalarynyň töleýän öwezini dolmalardan we beýlekilerden);

2. Karz serişdeleriň (banklaryň we býujetleriň karzlary, obligasiýa zaýomlary we ş.m.).

3. Edara görnüşli taraplara, raýatlara, zähmet köpçüliginiň agzalaryna satylýan paýnamalardan, paý we gaýry töleglerden gelýän maliýe serişdeleri çekmekligiň hasabyna;

4. Kärhanalaryň, birleşikleriň kesgitlenen tertipde merkezleşdirilýän pul serişdeleriniň;

5. Döwlet ýerli býujetlerden we degişlilikde býujetden daşgaryn gaznalaryň hasabyna maliýeleşdirilýän düýpli goýumlar;

6. Daşary ýurt düýpli goýumlary.

Maýa goýum işini maliýeleşdirmekligiň düzüm bölegini emele getirmeklik indiki faktorlaryň täsirine baglydyr:

1. Düýpli goýum töwekgelçiliginiň görnüşine we ygtyýar berilýän derejesine;

2. Karz serişdeleriniň ulanyş derejesine we karzy ulanmaklygyň meýline.

3. Syýasy we ykdysady şertleriň ýagdaýyna.

4. Salgyt salmaklygyň derejesine.

5. Düşewüntliligiň derejesine.

Mälim bolşy ýaly, düýpli goýumyň iň amatly maliýeleşdirilmegi diýilip:

Mümkin bolan köp dürli tekliplerden iň gowusyny seçip saýlamak.

Ulgamy iň häzirki zaman, öňde baryjy ýagdaýa getirmeklik.

Düýpli goýum maliýeleşdirilende puluň hümmetsizlenmeginiň we diskontyň (puluň gymmatynyň üýtgemeginiň) hasaba alynmagy zerurdyr. Mälim bolşy ýaly, puluň hümmetsizlenmegi diýilip, ykdysadyýetde umumy (ortaça) nyrhларыň derejesiniň ýokarlanmagyna ýa-da aýratyn resurslara (önüme, hyzmata, zähmete we ş.m.), onuň netijesinde bolsa pul aýlanşygynyň akymларыnyň artykmaç pullar bilen dolmagyna we pul belgileriniň hümmetsizlenmegine düşünilýär.

Hümmetsizlenmäniň köp düzümläýin sebäpleri we görnüşleri bolup biler. Şol sanda, teklip bilen islegiň dürli düzgünbozmalary, dolanyşykdaky pul toplumynyň köpelmeginiň hasabyna islegiň höweslendirilmegi. Bu düzgünbozmalary öz gezeginde önümçiligiň giňelmegine getirmän, nyrhларыň ösmegine we hümmetsizlenmäniň güýçlenmegine getirýär.

Düýpli goýum düzüm bölekleriniň deňeçerdälligi we tölege ukyply islegiň teklipden ýokary bolmagyna getirýär, onuň netijesinde pul aýlanşygy bozulýar, bahalar bolsa ösýär.

Bulardan başgada, hümmetsizlenmek zerarly bahalaryň ýokarlanmagy önümçilik kuwwatynyň doly ulanmazlygyna, düýpli goýum resursларыnyň ýetmezçiligine, maýa goýumy özleşdirmeginiň möhletiniň uzalmagyna getirýär.

Biziň döwletimizde önümçilige, ýaşayş jaýlary gurmaga, syýahatçylyk zolaklary döretmäge we başga ugurlara gönükdirilen maýa goýumlar milli manadyň hümmetini ýokarlandyryp döwlete “gyzyl” pullary hem getirýärler.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň yglan eden Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwrüniň ykdysady strategiýasynda ýurdumyzyň düýpli maýa goýum syýasatyny kämilleşdirmek, gurluşyk toplumyny özgertmek we döwrebaplaşdyrmak, alnyp barylýan gurluşyk işleriniň hilini ýokarlandyrmak we dünýä standartlaryna laýyk getirmek, gurluşykda we gurluşyk materiallary senagatynda ösen tehnologiýalary we innowasiýalary ulanýan, dürli eýeçilik görnüşlerine daýanyp ösýän edara-kärhanalary döretmek, toplumda hojalygy ýöretmegiň kämil mehanizmini işläp düzmek aýratyn ähmiýete eýedir.

Iri möçberli, düýpli maýalary has köp talap edýän taslamalary rowaçlandyrmak maksady bilen döredilýän döwlet-hususy kärhanalaryň daşary ýurtlarda has giňden ýaýran görnüşleriniň birisiniň konsessiýalardygyny hem bellemek gerek. Konsessiýa – bu döwletiň (konsedentiň) hem-de hususy eýeçilik sektoryna degişli bolan şahsy ýa-da ýuridik tarapyň (konsessiýaçynyň) arasyndaky emläk gatnaşyklarynyň ulgamydyr. Şunda konsedent konsessiýaça ýörite baglaşylan şertnama laýyklykda bellenen tölegi tölemek, şertnamanyň obýektini soň gaýtaryp bermek şertine döwlet eýeçiligindäki emläkleri peýdalanmaga ýa-da ozal amala aşyrylmasy diňe döwlet monopoliýasy, ýagny döwletiň garamagynda bolan işleriň aýry-aýry görnüşleri bilen meşgullanmaga bolan hukugy berýär. „Uglewodorod serişdeleri hakyndaky“ Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda, konsessiýalar baradaky şertnamalary roýalti we salgyt şertlerinde baglaşmaga rugsat berilýär.

Ýurtda amala aşyrylýan düýpli maýa goýum syýasatynda esasy orunlaryň biri energiýa serişdelerini dünýä bazarlaryna çykarmagyň ugurlaryny diwersifikasiýalaşdyrmaga berilýär.

Işe gönükdirilýän maýa goýumlarynyň möçberi we düzümi ykdysady ösüşiň durnukly we sazlaşykly bolmagyny, esasy gurlaryň yzygiderli we wagtly-wagtynda täzelenip durulmagyny we ýurduň ykdysadyýetiniň düýpli

döwrebaplaşdyrylmagyny üpjün edýär. Maýa goýumlaryň öz wagtynda we ýerlikli ýerleşdirilmegi hem ulanyşa tabşyrylýan gurluşyk desgalaryň hili, ilkinji nobatda, maliýeleşdirmegiň aýdyň çeşmeleriniň anykdan-anyk saýlanyp alynmagyna we belleniilmegine bagly bolup durýar. Şu ýagdaýda döwlet ýurduň içinde maýa goýmak üçin amatly şertleri döretmek we hojalygy ýöretmegiň şertlerini yzygiderli kämilleşdirmek arkaly iri goýumlary maliýeleşdirmegiň durnukly çeşmelerini döretmäge ýardam bermek bilen, ykdysady gatnaşyklary rejeleýän we kadalaşdyrýan esasy güýç bolup çykyş edýär.

Maliýe taýdan üpjün edilýän çeşmelerine, maýalaryň gönükdirilýän ugruna baglylykda maýa goýum düzümleriniň şu aşakdaky görnüşlerini belleýärler:

ykdysadyýetiň ulgamlary boýunça – önümçilik we medeni-durmuş maksatly;

ykdysady pudaklar boýunça – senagat, oba hojalyk, gurluşyk, ulag we aragatnaşyk, geologiýa we beýlekiler, söwda, senagatyň içerki ugurlary (nebiti gazyp çykarmak, nebiti gaýtadan işleýän, gaz, gurluşyk materiallary senagaty, himiýa we nebit-himiýa, ýeňil, azyk, agajy gaýtadan işleýän we sellýuloza-kagyz, aýna we beýleki önümçilikler);

tilsimatlar boýunça (çykadjylaryň we işleriň görnüşine laýyklykda) – gurluşyk-gurnama işleri, esasy gorlary (enjamlary, maşynlary we mehanizmleri) satyn almak, beýleki düýpli işler we çykadjylar (geologiýa-gözleg, taslama-gözleg, inžiniring hyzmatlary we ş.m.);

gaýtalanýan önümçilik – täze gurluşyk, düýpli abatlamak, bar bolan önümçilikleri tehniki taýdan döwrebaplaşdyrmak we giňeltmek;

maliýeleşdirmegiň çeşmelerine baglylykda – hususy (girdeji we amortizasiýa, beýleki toplanan serişdeler), çekilen – býujet serişdeleri, karzlar, göterimli karzlar, döwlet gorlarynyň serişdeleri;

emlägiň görnüşine laýyklykda – döwlet (döwlet kärhanalarynyň we guramalaryň, şahsy taraplaryň, jemgyýetçilik guramalarynyň serişdeleri, haýyr-sahawat kömegi we ş.m.).

Ykdysady ösüş üçin düýpli maýa goýumlaryň netijeliliginiň uly ähmiýeti bar. Olaryň gös-göni netijesi bolup täze işe girizilen esasy serişdeler çykyş edýär. Ahyrky netijesi bolup bolsa jemi içerki önümiň artmagy çykyş edýär ($\Delta JIÖ$). Düýpli maýa goýumlaryň netijeliligi jemi içerki önümiň artan bölegini ony üpjün eden düýpli maýa goýumlara paýlamagyň üsti bilen kesgitlenýär:

$$\Delta JIÖ$$

$$Ndmg = \frac{\Delta JIÖ}{DMG}$$

$$DMG$$

Şu ýerde:

$Ndmg$ – düýpli maýa goýumlaryň netijeliligini;

$\Delta JIÖ$ – jemi içerki önümiň artmagyny;

DMG – düýpli maýa goýumlary aňladýar.

Düýpli maýa goýumlaryň netijeliliginiň ýokarlanmagy az goýumlar bilen önümleriň köp öndürilmegini ýa-da önüm birligine düşýän goýumlaryň azalmagyny aňladýar. Düýpli maýa goýumlaryň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin olaryň düzümini kämilleşdirmek, hereket edýän kärhanalary tehniki taýdan gaýtadan enjamlaşdyrmak üçin maýa goýumlary artdyrmak, täze gurulýan kärhanalaryň işe girizilmeginiň möhletini gysgaltmak we başgalar gerek.

Ylmy-tehniki ösüş düýpli maýa goýumlaryň netijeliligini ýokarlandyrmagyň esasy serişdesidir. Ylmyň, tehnikanyň gazananlary önümçilige näçe çalt ornaşdyrylsa, şonçada olaryň netijeliligi ýokary bolýar. Eger-de bu işde haýal – ýagallyga ýol berilse, onda açyşlar, tazelikler wagtyň geçmegi bilen könelyär, ähmiýetini ýitirýär. Bu ýerde wagt esasy şerte öwrülýär.

Maýa goýumlara häsiýetnama berlende hökmany suratda olaryň netijesinde baha berilýar. Ykdysady edebiyatlarda maýa goýumlaryň netijesine baha berlende iki sany bir-birine meňzeş düşünje tapawutlanýar. Olar **netije we netijelilikdir**.

Netijä köplenç peýda, girdejä ýa-da durmuş netijelere düşünilýär. Emma belli bir netijeleri dürli çykdaýlaryň hasabyna gazanyp bolar. Mysal üçin, 500 müň.manatlyk peýdany 1 million manatlyk maýa goýumlaryň hasabyna we 2

million manatlyk goýumlaryň hasabyna gazanyp bolýar. Bu mysalda netije bir, emma netijelilik iki.

Diýmek, **netijelilik** netijäniň harajatlaryny (çykadjylaryny, goýumlaryny) hasaba alýan düşüňjedir.

Maýa goýumlaryň netijeleri we netijeliligi hasaplananda tejribede dürli usullar ulanylýar. Mysal üçin, investisiýalaryň özüni ödemegini hasaplamak, netijeliligiň koefisientini çykarmak we ş.m. usullar.

Maýa goýumlaryň **öz - özüni ödemegini** hasaplamak üçin goýlan goýumlar şol goýumlaryň netijesinde belli wagtda alnan peýda bilen deňeşdirilýär we näçe wagtda investisiýalaryň yzyna geleni hasaplanýar. Mysal üçin, investitor 1 million manat goýum edip, şol goýumlaryň hasabyna 1 ýylyň dowamynda 500 müň manat peýda gazanan bolsa, onda investitor öz goýumlaryny 2 ýylyň içinde ödar. Şu usuly formula görnüşinde hem görkezip bolar: $\ddot{O}=M : P=1\ 000\ 000:500\ 000=2$ ýyl,

Bu ýerde:

$\ddot{O}$ – maýa goýumlaryň ödeýiş möhleti;

M – maýa goýumlaryň möçberi;

P – maýa goýumlaryň netijesinde 1 ýylyň peýdasy.

Maýa goýumlaryň netijeliliginiň koefisientini tapmak üçin aşakdaky formula ulanylýar: $K=P:M$, bu ýerde K – maýa goýumlaryň netijeliliginiň koefisienti; M – maýa goýumlaryň möçberi; P – maýa goýumlaryň netijesinde 1 ýylyň peýdasy.

Ýokardaky mysalyň maglumatlaryny alamyzda şeýle netije çykaryp bolýar:

$K=500\ 000:1\ 000\ 000=0,5$.

Diýmek, goýlan maýa goýumlaryň netijeliliginiň koefisienti 0,5 göterime barabar. Her bir goýlan manada -0,5 manat goşmaça peýda düşjegini aňladýar.

Güýçgeldi Kutlyýew

Gülälele Guljanowa

Tyllagözel Nurmyradowa

Ulag proseslerini amala aşyrmakda logistik çemeleşme we material akymalarynyň hereketini optimallaşdyрма

Hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda üstünlikli durmuşa geçirilýän Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy: Türkmenistany 2022-2052-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Milli Maksatnamasynda, Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2022 — 2028-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynda, Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etraplardaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň ýaşaýyş-durmuş şertlerini özgertmek boýunça 2028-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasynda, Ulag howpsuzlygy hakyndaky Kanunlarynda, Türkmenistanyň senagat we kommunikasiýa toplumynyň pudaklaryny ösdürmegiň 2019–2025-nji ýyllar üçin Maksatnamasynda we beýleki Kararlarda ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň innowasion ösüşini gazanmak; ykdysadyýetiň, şol sanda ulag ulgamynyň önümçilik binýadyny döwrebaplaşdyrmak; ulag proseslerinde sebitleriň öndüriji güýçlerini rejeli peýdalanmakda logistik çemeleşmeleri ulanmak hem-de ylmyň we tehnikanyň gazananlaryny önümçilige giňden ornaşdyrmak ugurlary göz önünde tutulýar.

Häzirki zaman logistika düşüňjesi önümçiligi dolandyrmaga täsirli itergi hökmünde seredilýär. Ulag logistikasy - bu üpjünçilik zynjyryna gatnaşyjylaryň arasynda eltip berilmeli önümleriň iň az çykdajyda fiziki hereketini, ýagny zerur harytlaryň gerekli nokada zerur wagtda, iň amatly ýol we iň arzan bahadan hereket etmegini üpjün edýän amallaryň toplumyny dolandyryýan logistikanyň görnüşidir.

Ulag logistikasynyň maksady ýük daşamaklygy rasional guramakdyr. Onuň üçin hünärmenler ulag logistikasy bilen bagly şeýle meselelere ýüzlenýärler [1, 2]:

- 1) ulag koridorlaryny we ulag zynjyrlaryny döretmekligi öz içine alýan ulag ulgamlaryny döretmek;
- 2) ulag we ammar işiniň tehnologik bütewiligini üpjün etmek;
- 3) ulag prosesini ammar we önümçilik bilen bilelikde meýilleşdirmek;
- 4) ýüki ýetirmek üçin rasional ýoly kesgitlemek;
- 5) ulag serişdesiniň tipini we görnüşini saýlamak;
- 6) dürli ulag serişdesiniň görnüşlerinde ulag amallaryny bilelikde meýilleşdirmek.

Ulag logistikasy özüne mahsus kategoriýalary, "Material akymy" we "Maglumat akymy" düşünjelerini öz içine alýar. Material akym - bu dürli logistik amallary ulanmak prosesinde göz önünde tutulýan wagt aralygyna degişli haryt-material gymmatlyklaryň toplumydyr. Material akymalarynyň: daşky, içki, gelýän we çykýan görnüşlerini tapawutlandyrýarlar.

Maglumat akymy - bu logistika amallaryny dolandyrmak we gözegçilik etmek üçin zerur bolan logistik ulgamyň içinde hem-de onuň bilen daşky gurşawyň arasynda aýlanýan habarlaryň toplumydyr.

Logistik amal - bu material we (ýa-da) maglumat akymyny üýtgetmäge gönükdirilen hereketleriň aýratyn toplumydyr. Material akymly logistik amallara ammarlamak, daşamak, gaplamak we ş.m. amallary degişli etmek bolar. Maglumat akymly logistik amallary degişli maglumatlary ýygnamak, gaýtadan işlemek we geçirmek bilen bagly hereketleri öz içine alýar.

Ulagyň dürli görnüşleri ulag toplumyny emele getirýär. Türkmenistanyň ulag toplumu, öz çäginde hasaba alnan ýuridiki we fiziki şahsyýetler, ýagny ulaglaryň ähli görnüşlerinde daşamaklygy amala aşyryýan telekeçiler tarapyndan emele getirilýär.

Häzirki döwürde Watanymyzda Aşgabat – Türkmenabat ýokary tizlikli awtomagistralyň gurluşygy uly depgin bilen alnyp barylýar. Ýurdumyzyň awtomobil, demir ýol, howa-suw ýollary boýunça ulag üpjünçilik desgalary gurulýar we kämilleşdirilýär, ulag serişdeleri satyn alnýar. Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary netijesinde ýurdumyza häzirki zaman ulag-üstaşyr logistik düzümler, aragatnaşyk we telekommunikasiýa ulgamy kemala getirilýär. Munuň özi Beýik Ýüpek ýolunyň döwrebap derejede, täze rövüşde dikeldilýändiginiň aýdyň mysalydyr.

Dünýä ykdysadyýeti täze global bazarlaryň döredilmegine alyp barýar, şunuň esasynda bu bazarlara degişli ulag infrastrukturasy ösdürilýär. Başgaça aýdylanda, ýük daşamagyň logistikasy ilkinji orunlaryň birine çykýar, çünki bazar gatnaşyklary oňa gatnaşýan taraplaryň we ugurlaryň ählisiniň toplumlaýyn kämilleşdirilmegini, olaryň netijeliliginiň artdyrylmagyny talap edýär. Sözüň giň

manysynda logistika diýlip, ýükleriň öz wagtynda, gijikdirilmän, ýitirilmän hem-de zaýalanman, doly möçberinde haryt öndürijiden ulanyja eltilip berilmegine düşünilýär. Halkara bazarlaryň ösmegi bilen, logistikanyň ulag ugurlary hem düýpli üýtgeýär, kämilleşdirilýär. Şunuň bilen baglylykda, logistika ulag aragatnaşyklarynyň täze görnüşlerini we hillerini ýüze çykaryp, olaryň ösüşini çaltlandyrýar, bellenilen ýük gatnatmalarynyň ugruny, möhletini we nyrhyny kesgitlemekde täze ölçegleri belleýär.

Ulag pudagy aýratyn bir ulgam bolup, ol iki sany: umumy we umumy däl ulag pudaklaryndan durýar. Umumy ulag ulgamy ilata hyzmat edýär. Ol, köplenç magistral (esasy) ulgam diýlip atlandyrylýar. Onuň düzümine: demir ýol, deňiz we derýa, awtomobil, howa ýol ulaglary we turba geçirijileri girýär.

Umumy däl ulag ulgamyna içeri önümçilik ulaglaryny hem-de ulag kärhanalaryna degişli däl ähli ulag serişdelerini degişli edýärler.

Ulag – önümçilik we söwda işleriniň esasy bolup, ulag serişdeleri logistiki meseleleriň köpüsine gatnaşýar. Şeýle hem, logistikanyň özbaşdak ulag oblasty bardyr.

Ulag prosesleriniň tehnologiýalarynda logistik çemeleşme – material akymyň hereketiniň optimal bolmagyny gazanmakda logistik amallaryny ulanmak prosesi bilen häsiýetlendirilýär. Häzirki wagtda iň meşhur kriteriler: eltmegiň şertleri (eltip beriş logistikasy), eltmegiň tertibi hem-de daşamak syýasatydyr. Bu ýerde saýlawlaryň sany gaty köp bolup, maksat – optimal ulag shemalaryny ulanyp, ýükleri amatly eltip bermek bilen tamamlanýar. Onuň üçin iň arzan eltiş usullaryny saýlamak, ýüksüz hereketleri azaltmak, degişli ulag gaplamalaryny ulanmak, gowşuryş möhletlerini berjaý etmek we beýleki işler ýerine ýetirilýär. Mundan başga-da, eltip bermeklik, köplenç üpjün edijiniň özüne çekijiligini ýokarlandyran goşmaça hyzmatdyr.

Kompýuterde gaýtadan işlemek arkaly material akymalarynyň hereketini optimallaşdyrmagyň usulyýetini işläp düzmek maksada laýykdyr. Bu ýagdaýda, işlenip düzülen ýük akymalarynyň optimal shemalary maslahat beriji häsiýetde bolýar. Bu shemalar alternatiw görnüşde ulagyň ähli görnüşlerini göz önünde tutup

hasaplanmalydyrlar we öndürijiler bilen sarp edijileriň arasynda iş şertnamalaryny baglaşmak üçin esas bolup hyzmat etmelidirler. Optimallygyň kriterisi diňe ulag hyzmatlaryny däl-de, harydyň öndürilýän ýerlerindäki dürli bahalary hem-de sarp edilýän ýerlere eltmekdäki kärhananyň doly çykdajylaryny göz önünde tutmalydyr.

Material akymalarynyň hereketini optimallaşdyrmaklyga, gurlary optimal dolandyrmaklyga degişli aşakdaky bölek meselä seredeliň. Uzynlygy 500 m bolan gara ýoluň böleginiň gurluşygynda deňölçegli sarp edilmesi 120 kg/m bolan çagyl ulanylýar. Gurluşygyň möhleti $T_{max} = 20$ gün. Iş bir çalşykda ýerine ýetirilýär. Çagyl 4 sagadyň dowamynda sygymy 7 tonna barabar bolan ýük maşyny bilen getirilýär. Ýük maşynyň bir gatnawynyň harajady 25 pul birl. Gurluşyk ýerinde çagyly saklamagyň gije-gündizlik harajady 1,20 pul birl./((tonna*gün).

Gurlary dolandyrmagyň parametrlerini: sargydyň optimal möçberini; getirmek üçin zerur bolan ýük maşynlaryň sanyny; gowşurma periodyny; sargyt nokadyny; gurluşygyň dowamyndaky tutuş harajatlary kesgitlemeli. Meseläni çözmekde kömekçi hem-de ölçeg birliklerini özgertme işlerini geçirip, Uilsonyň kämilleşdirilen modeli boýunça MS Excel tablisa prosessorynda başlangyç maglumatlary girizmegiň hem-de parametrleri hasaplamagyň ekran formasyny görkezeliň (1-nji surat). Elektron tablisany ulanmakda, diňe başlangyç parametrleriň bahalaryny girizmek ýeterlidir.

Tablisa maglumatlaryndan: sargydyň optimal möçberi ($q^* = 11$ tonna); getirmek üçin zerur bolan ýük maşyn gatnawlarynyň sany 9; gowşurma periody ($\tau^* = 4$ gün); sargyt nokady ($r = 2$ tonna) kesgitlendi. Şunlukda, ýük ulagyny peýdalanyp, her dört ($\tau^* = 4$) günden $q^* = 11$ tonna çagyl möçberinde sargyt etmelidir. Gurluşygyň bütin dowamynda gory dolandyrmagyň optimal harajatlary 68,20 pul birl. möçberinde bolar.

Ulagda geljegi uly gözleg usullarynyň biri hem, ters baglanyşyk mehanizmini we bazaryň şertleriniň üýtgemegine baglylykda ulgamyň ähli derejeleriniň işleýşini çalt düzetmegi ýola goýmakdyr. Kesgitsizlik şertlerinde, degişli gulluklaryň amaly işgärleriniň, öz gözleg işleriniň materiallary barada doly däl maglumatlar şertlerinde şahsy kompýuterlerde çaklamagyň ylmy usullaryny

özleşdirmekleri möhümdir. Şeýle çemeleşmede, önümçilik, dolanyşyk we sarp ediş pudaklarynda bolup biljek üýtgeşmelere öz wagtynda jogap beriler.

Häzirki wagtda, dünýä tejribelerine laýyklykda, ykdysady çözümleriň hiç biri logistikany ulanmazdan amala aşyrylýan däldir. Şol sebäpli, biziň ýurdumyzda hem, ykdysadyýetimizde logistika bilen baglanyşykly pudaklaryň ösdürilmegi babatda uly işler alnyp barylýar.

1-nji surat. Başlangyç maglumatlary girizmegiň hem-de parametrleri hasaplamagyň ekran formasy

	A	B	C
1	Başlangyç parametrler		
2	Parametr	Bahasy	Ölçeg birligi
3	Gara ýoluň uzynlugy (D)	500	m
4	Çagylyň sarp edilmesi	0,12	tonna/m
5	Gurluşyk ýerinde çagyllary saklamagyň harajady (s)	1,2	pul birl./tonna
6	Bir sargydy resmileşdirmegiň harajady (Kresm)	0	pul birl.
7	Bir ýük ulagy bilen getirip bolýan ýükiň agramy (m)	7	tonna
8	Ýük ulagyň bir gatnawynyň harajady (K1)	25	pul birl.
9	Ýük ulagy arkaly ýükiň getirilme dowamlylygy (Td)	0,5	gün
10	Gurluşygyň meýilleşdirilen döwri (Tmax)	20	gün
11	Hasaplama parametrleri		
12	Parametr	Bahasy	Ölçeg birligi
13	Tutuş gurluşyga zerur çagylyň mukdary	60	tonna
14	Çagyllary sarp etmegiň ýygyllygy-depgini (v)	3	tonna/gün
15	Sargydyň ýük ulagy ulanylanda kabul edilen ölçegi (q)	7	tonna
16	Gory dolandyrmakda ýük ulag gatnatmalarynyň sany	9	gezek
17	Ýük ulagy ulanylanda, sargydyň optimal ölçegi (q*)	11	tonna
18	Gory dolandyrmada ýük ulag ulanmagyň optimal harajady (L*)	13,64	pul birl./gün
19	Ýük ulag ulanylanda sargydyň optimal periody (τ*)	4	gün
20	Ýük ulag ulanylanda sargyt nokady (r)	2	tonna
21	Gurluşygyň dowamynda gory dolandyrmagyň harajady	68,2	pul birl.

Ulag logistikasynyň meselelerini çözmek maksady bilen, maglumat üpjünçiligi döredilende, iň amatly ýollary kesgitlemegiň matematiki usullaryny programmirmek göz önünde tutulýar. Häzirki wagtda bu ugurdaky işler ýokary depginler bilen amala aşyrylýar. Göz önünde tutulan programmalaryň düzülmegi bilen, adaty kompýuter tehnikaşynda ulag proseslerini kompýuter modelirlemegiň

birnäçe minutda amala aşyrylmagyna we optimal çözümleriň tapylmagyna garaşylýar.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň başlangyçlary bilen halkara ulag geçelgeleri, ulag infrastrukturasyň döwrebap halkara standartlaryna laýyk gelýän desgalary gurlup ulanylmaga berilýär. Munuň özi, logistik ulag-aragatnaşyk toplumynyň ykdysady görkezijileriniň ösmegine düýpli täsirini ýetirýär.

Edebiýat:

Garajaýew A. we başgalar. Ykdysady matematiki modeller we usullar. – Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2017 ý.

Алесинская Т.В. Основы логистики. Функциональные области логистического управления (Часть 3).-Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2010.- 116 с.

Конференция «Роль тюркской женщины во Вселенной»:

Firəngiz Rüstəmovə

**Dünya xalqlarının mifologiyasında ana/nənə sözü və obrazı:
nana/nənə/ninə/nine**

Annotasiya: Məqalədə dünya xalqlarının mifologiyasının obrazlar sistemindəki paralelliklər tədqiq edilmişdir. Əsas ana/nənə obrazına diqqət yetirilmiş, türk xalqlarının panteonunda ana/nənə obrazının yeri müəyyənləşdirilmişdir. Şumer qadın tanrıçaları, qədim Misir mifologiyasında köpəklə bağlı inamlar, oroniml...

Açar sözlər: *mifologiya, ana, nənə, obraz, semantika, etimologiya*

Аннотация: В статье изучены параллели в системе образов мифологии народов мира. Автор делает акцент в основном на образ ana/nənə/мать/бабушка и определяет место этого образа в пантеоне тюркских народов. Шумерские богини-женщины, верования и оронимы о собаках в древнеегипетской мифологии также привлекаются к и...

Ключевые слова: *мифология, мать, бабушка, образ, семантика, этимология*

Nənə – valideynlərin anası! Onları dünyaya gətirən qadın! Nənəyə türklər və digər xalqlar Böyük Ana/Büyük Anne də deyirlər.

Türkdilli, türksoylu olan şumerlərin mifologiyasında tanrıça, xanım demək olan və adı Nana/Nini/Nani ilə başlayan bir çox tanrıçalar vardır.

Nana – Şumer məhsuldarlıq tanrıçasıdır. Nana həm də Nax xalqlarının (Çeçen, İnquş, Baybiy) dillərində tanrıça deməkdir.

Nanibqal – Ninlilin anası olan Nunbarşequnu tanrıçasının ipostaslarından biridir və tanrıça Sudun anasıdır.

Nanayya – İnanna tərəfindən təlim keçmiş və xaraktercə ona bənzəyən tanrıça idi. Nabunun xanımı olan və öz gözəlliyi ilə fərqlənən Nanayyanın şəhəri

Uruk idi. Nanayyaya dua edərək ondan seksual cazibədarlıq və şeirsəl ilham diləyərdilər.

Şəkil 1. E.ə. 1186-1172-ci il, çar Meli-Şixu zamanındakı Kudurru sərhəd daşının üzərindəki təsvirdə Nanayya taxt-tacında oturmuş və qarşısında çarın qızı Xunubat-Nanayya dayanmışdır. (Kassit dövrü, Luvr).

Nanşe – Laqaşda etiqad edilən, kəhanət və balıq ovu tanrıçasıdır. Müdriklik, magiya və suların tanrısı Enkinin qızıdır. O, da atası kimi sularla da bağlı idi və Kenger körfəzinin hakimi hesab edilirdi¹...

Namnu -- Sumer Tanrılarının adları yazılan bir tabletdə, yəni gil kitabədə Tanrıça Namnu, “Göy”ü və Yeri doğan ana olaraq təsvir edilmişdir. Şumerlərdə sular xanımı Ninidir (Keltlərdə Böyük Ananın qorxunc aspektlərini ifadə edir).²

¹ <https://hmong.ru/>

² <http://ml.volny.edu/>

Nin – Şumerlərdə tanrı *Enin* qadın variantı hesab edilir. Akkadlar isə ona *Belet-Eanna* deyir (Urukun İştari).

InAnna – III Ur sülaləsində “*Nin.an.na*”; *hökmdar*, xanım, “İştar” adlanan əsas fiqurdur, tanrıçadır. İştar – (Akkadların İştari) və ya Belet–Akkade /Xanım Akkade/ İştar Aqade. *Arabel İştari* – yeni Assur dönəminin mətnlərində xatırlanır və Assur çarları siyasi və hərbi qərarların verilməsi zamanı ona müraciət edərtilər. *Siriusa* təcəssüm etmişdir. *Aşşur İştari* – Qədim Aşşur tanrısının xanımı olmuşdur. *Babil İştari* – *Belet–Babili(m)* və ya “*Babilin xanımı*”. Ona Babil şəhərində etiqad edilirdi.

Ninanna – *Inanna* adının variantlarından biridir.

Ninqal – Şumer tanrıçasıdır və ay tanrısı *Nannanın xanıdır*. Ur və Harran şəhərlərində ona etiqad edilirdi. Suriyada e.ə.I əsrdə *Ninqala* ibadət edilirdi ona *Nikkal* deyirdilər.

Ninqirin – Əməl tanrıçası idi.

Ninisin/Nininsin – İsinin xanımı, İsin şəhərinin himayədarı və sağlıq tanrıçası idi. Onu “qarabaşların, yəni şumerlərin əzəmətli həkimi” adlandırırdılar. Atası Gök tanrısı Anu, anası isə yer tanrıçası Uraş idi. Onların oğlu Damu da həkim idi.

Ninisin/Nininsin sağlıq tanrıçasının adlarından biri də *Gula* idi. *Gula* sağlıq tanrıçası hər zaman yanında bir itlə təsvir edilirdi. Qədim Mesopotamiyaya aid Mixi yazılarda it, yəni köpək – ur/ür adlanır. “mulUR.GI7” “UR/UR.GI7”, Mari mətnlərində UR.GI7.RA”, Akkadca “kalbu (m) olaraq göstərilmişdir³. Burada bir haşiyə çıxmaq istəyərdim: İsin, Bağdadın 200 km. Güneydoğusunda yerləşirdi və Akkadlar dönəmində Tanrıça *Ninisin*in kult şəhəri kimi tanınmışdır. *Yuxarıda deyildiyi kimi, şumerlərin əzəmətli həkimi Ninsinin adında həm qadın, Ana olmağı vurğulayan Nin sözkökü, həm də sağlıq tanrıçasının adında türkcə elə sağlıqlı*

³ Duymuş-Florioti, H. Eski kùltürlerde köpeğin algılanışı. Eski Mezopotamya Örneği // <https://dergiler.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/65209/19962.pdf?sequence=1&iswed=y>

olmanı ifadə edən esen/isin sözü gizlidir. Türkcə mənbələrdə esen sözünün mənası: “Ruhsal və bədənsəl olaraq sağlam, səhhətli olmaqdır”⁴.

Şəkil 2. İsinin xanımı

“Bu gün biz köpəyin çıxardığı səsə ürmək//ürümək//hürümək deyirik. Yəni şumer dilində köpək, it demək olan “ur” sözü dilimizdə, yaddaşımızda itin ürməsi kimi qalmışdır. Bir də it dişlədikdən sonra qudurmaq var. Şumercə isə “Qu” oldu, “du” yayılmaq deməkdir”⁵.

Deməli, “qudur”maq sözünün də kökü Şumer dilində “qu – oldu, du – yayıldı” və it/köpək demək olan “ur” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Yəni itdən, köpəkdən oldu, yarandı, yayıldı deməkdir. Eyni zamanda, Azərbaycan dilində olan və övlad mənasını verən “züryət” sözü, türk dilində canlıların doğub törəmələrini ifadə edən “üremək” sözü də doğum və sağlq tanrıçasını xatırladır!

⁴ : <https://kelimeler.net>

⁵ Шумерский лексикон. Эмегирский словарный фонд: словарь шумерийцев, лексика шумер, слова эмегир, речь населения Древнего Шумера.

Əgər it hər hansı səbəbdən yaralanıbsa o, mütləq öz yarasını yalayaraq sağaldır. Əgər itin ağızı yarasına çatmazsa onun yarası sağalmaz. Yəni itin seliyinin şafaverici olması qədimdən məlumdur. Fransız atalar sözü və deyimləri də köpəyin dilinin (seliyinin) şəfa ünsürü olduğuna aid bilgilərdən xəbər verir:

- Qudurmuş bir köpəyin dili, ödənmiş bir həkimin əlindən daha şəfəlidir
- Səni dişləyən köpəyə yaranı yalat
- Köpəyin dili, həkimin dilidir
- Kədinin dili zəhərləyər, köpəyin dili şəfa verir.
- Yaranı yalayan köpək onu sağaldar⁶.

İt heyvanlar içərisində insana ən sadıq olan canlıdır. İtin insana etibarlı, sadıq olması haqqında atalar məsəli var: “Qurtla görüşəsi olsan köpəyi yanından ayırma. Köpək çörək verəni (çörək yediyi qapını) tanıyar”.

Qədim Misirdə isə ümumiyyətlə, itlər müqəddəs sayılmışdır. Hər bir şəhərdə itlər üçün qəbristanlıq var idi. Qədim Misirdə Köpək Bürcündə yerləşən Sirius ulduzu da İside ilə əlaqələndirilirdi. Osirin Set tərəfindən öldürüldükdən sonra, parçalara ayrılaraq səpələnmiş bədəninin hissələrini İside axtararkən onun yanında bir köpəyin olması da söylənilir⁷.

Şəkil 3. Qədim Misir köpəyi

⁶ Latın atalar sözü

⁷ <http://mythaidog.com/>

Azərbaycanda köpəklə əlaqəli oronimlər də vardır. Məsələn: Qaraköpək təpəsi Füzuli rayonundadır. Füzuli rayonu Dövlətyarlı kəndində Qaraköpək bulağı, Köndələnçayın ətrafındakı üç bulaqdan biridir⁸. İmişli rayonunda Köpəkölən gölü vardır⁹.

Cəbrayıl rayonunun Qarabulaq kəndi yaxınlığında Qaraköpək adlı təpə mövcuddur¹⁰. Hətta Ustaclı tayfasının Köpək Sultan adlı əmiri olmuşdur.

***

*Mifoloji dünya görüşündə Dağlar ümumiyyətlə Dünya ağacının transformasiyası kimi qəbul edilir. Belə ki, Dünya dağı dünyanın mərkəzində yerləşir və həmin hissədən dünyanın mərkəzi oxu keçir. Dünya oxunun davamı göylərə qalxaraq, Köpək bürcündə yerləşən Qütb ulduzuna, yəni Sirusa qovuşur. Aşağıda antik Şirvan xalçasından ayrıntı verilmişdir. Xalçada göy cisimlərinin, ulduzların fonunda, başlarında rombabənzər bir fiqurun zirvəsindən qalxan Dünya ağacı təsvir edilmiş köpəybənzər şəkil, naxış verilmişdir. Həm də böyük köpək təsviri iki ədəddir. Dünya ağaclarının ortasında isə kiçik bir köpək təsviri də vardır. Böyük və Kiçik köpək bürcünün olması astronomiya elminə məlumdur. Amma Dogonların bilgilərinə görə Sirius ulduzun sayı üçdür. Mənbələrə görə “Sigi” Dogonlarda Sirusa deyilir və bu qəbilə üç ulduz haqqında məlumatlıdır. **Sirius A** və **Sirius B** (Po Tolo adlandırdıqları karlik ağ ulduz 1862-ci ildə aşkarlanıb) təsdiqlənib, amma **Sirius C** olacaq (üçüncü ulduz), Emme Ya adlandırılan ulduz isə hələ elmə məlum deyil¹¹...*

Bu bənzərlikləri yazmaqla demək istəyirik ki, xalçalarımızdakı naxışlar daha dərindən araşdırılmalıdır, çox sayda elmi tədqiqat işləri aparılmalıdır. Çünki Türkün bilgiləri, elmi, dünya və yaranış haqqındakı təsəvvürləri, yazıları xalçalardakı ilmələrdə saxlanılaraq, onların vasitəsilə bizə ötürülmüşdür...

⁸ <https://www.wikiwand.com/>

⁹ Qurbanov A. *Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild*. Bakı: 2019, 432s., s.332.

¹⁰ Əliyev R. *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Müasir aktual problemlər*. Bakı: 2014, 350s., s.145.

¹¹ Стец И.М. *Мифология, обрядовая культура и эзотерические знания Африканских племен* // <https://arch.pskgu.ru/>

Şəkil 4. Azərbaycan, antik Şirvan xalçasından ayrıntı.¹²

Daha bir Sirius ulduzu təsvirinə isə Qazax rayonuna aid antik xalçada rast gəlirik. Bu gün Sirius ulduzunun maviyə çalan ağ rəngdə olması yazılır. Qədimdə isə bu ulduzun qırmızı olması düşünülürmüş.

Şəkil 5. Qazax rayonuna aid antik xalça (şəkil Yeni Ögənin FB səhifəsindən alıntıdır)

¹² @galerie_nategh.<https://www.instagram.com/p/CjCyBeqI1cP/?igshid=MDJmNzVkMjY=>

Maraqlı olan Azərbaycan Qazax rayonuna aid antik xalçada Sirius ulduzunun yerləşdiyi Böyük Köpək bürcünün simvolu olaraq işlənən köpək təsviri və səkkiz şüalı ulduzun mərkəzində məhz iki ulduzun göstərilməsidir. Nisbətən böyük olan Sirius A və ondan kiçik olan isə Sirius B-nin təsviridir. Yuxarıda dediyimiz kimi Dogonlara görə Sirius ulduzunun sayının üç olmasını nəzərə alsaq böyük ulduz və onun içərisindəki iki ulduzun sayı üç edir. Türk mifologiyasında göksəl sarayın bərkisi diş qurd Asenadır. Burada xalça sözünün sinonimi kimi qəbul etdiyimiz **gəvə** sözünə aid kiçik bir haşiyə çıxmaq istəyirəm. **Gəvə** sözü çox zaman mənbələrdə **gəbə** kimi göstərilir. Rus dilindəki mənbələrə görə **kovyor/kovëp** sözü türk dilindən keçmədir və **gəvə deməkdir**¹³. Tanrıça Gula/Ninkarrak mixi yazılı mətnlərdə “İsinin Xanımı/İlahəsi” mənasına gələn Ninisina, yəni tanrıça Gula, sağlıq və bərəkət tanrıçası “Belet, Balati”. Ninisin/Nininsin sağlıq tanrıçasının adı həm də “Azugallatu” olaraq yazılır, anılır.

Bu gün Azərbaycan dilində olan balatı sözü ilə həm deyilişcə, həm də mənaca eynidir. *Balata, balatı–maya, xəmrə, acıtma deməkdir*¹⁴. Yəni xəmirə balatı qatılmasa o çörək kimi olmaz, yeyilməz, bərəkəti olmaz. Yəni Balatinin bərəkət rəmzi olması Azərbaycan dilində “balatı” sözü ilə yaşayır. Tanrı və tanrıçaların anası Kibela və Belet Balati sağlıq, bərəkət və doğurqanlıq tanrıçalarının adında “Bel/Bela/Bala” komponenti vardır. Yəni hər iki doğurqanlıq tanrıçasının adında bu gün işlədilən “bala” sözü aydın görünür.

Bu gün Azərbaycan dilində xəstəlik mənasında işlədilən, amma mənbələrdə Fars mənşəli olması yazılan **azar (azarlamq, azar-bezar)** sözü də vardır. “Azar sözü fars dilində olub, Xəstəlik, naxoşluq” deməkdir¹⁵. Əslində isə azar sözünün kökündə azmaq feili dayanır...

Amma heç zaman farslarla qonşuluq əlaqəsində olmayan, bəzi Sibir xalqlarının inancına görə Aza adlı qorxunc bir ruh insanların bədəninə girib,

¹³ **Этимологический словарь русского языка / составитель Г.А.Крылов. СПб.: ООО «Полиграфуслуги», 2005, 432 с., s. 185**

¹⁴ <https://sozluk.obastan.com/>

¹⁵ <https://www.azleks.az/>

*yoluxucu xəstəlik törətdiyinə inanılır. Azlar Tuva mifologiyasında xəstəlik törədən, hətta bir çox qara şamanların da həmin Az nəslindən olmasına inanılan pis ruhlardır.*¹⁶.

Əgər şaman özü Az nəslindən olmasaydı az ruhlarına qalib gəlib xəstəni sağalda bilməzdi¹⁷.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azugallatu adındakı “az” pis ruh, xəstəlikdir. “Gal”, yəni Gula onun əzəmətli və ulu, ali olmasını bildirir. Gulanın bir adı da Ninkarrak idi ki, mənası “Ledi Kar/Ledi Karrak/Divarların xanımı” deməkdir. Hansı ki, atributu it/köpək/ür olan Gula həm İsin şəhərinin özünün, həm də orada yaşayan insanların “qoruyucu baryeri” idi¹⁸. O, eyni zamanda, bitkiləri böyüdən, torpağa həyat verən verimlilik, yəni bərəkət tanrıçası olaraq qəbul edilmişdir. Verimlilik, bərəkət tanrıçası olan Azugallatu dedikdə isə Azərbaycan dilində olan “azuqə” sözü yada düşür ki, “azuqə isimdir – qida, ərzaq ehtiyatı” deməkdir. Belə ki, torpaq verimli, məhsul bərəkətli olmasa azuqə də olmaz. Ümumiyyətlə, isə Gula Anunun qızı, savaş tanrıları Pabilsag (İsin şəhərində), Ninurta (Nippurda) və Ningirsunun (Lagaşda) xanımı və şəfa tanrıları Damu, Ninazu və Gunurranın anası olaraq tanınır¹⁹. Aza həm bu gün Qafqazda qadın adıdır, həm də İnquş, Çeçen mifologiyasında Günəşin qızıdır. Bəzi variantlarda isə Azanın Günəşin anası olduğu da deyilir. Oset Nart eposlarında Aza yarpaqları şəfaverici olan, möcüzəli bir ağacdır²⁰. Ordubad rayonunda Yuxarı və Aşağı Aza kəndləri Rusiyada isə Ryazan və Nijeqorod vilayətində Aza adlanan çay

¹⁶ Базырчап, А.Х.О., Конгу, А.А. **Представления о злых духах у тувинцев** // Вестник НГУ. Серия история, филология. 2020, Т.19, №3 // <https://cyberleninka.ru/article/n/predstavleniya-o-zlyh-duhah-u-tuvintsev/viewer>

¹⁷ Серенот, С.К. **Тувинская демонология в народном целительстве**. Москва: Велигор, 2009, 47 с., s.8.

¹⁸ <https://demon–angel.ru/mesopotamiya/gula–boginya>

¹⁹ Duymuş-Florioti, H. Eski kültürlerde köpeğin algılanışı. Eski Mezopotamya Örneği // <https://dergiler.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/65209/19962.pdf?sequence=1&iswed=y>, s.13.

²⁰ <https://south–ossetia.info>

vardır (Nijeqorod Ryazan, Mari El, Çuvaşiya, Mordova respublikaları ilə qonşudur).

Nin sözü şumer d. bacı deməkdir.²¹

Ninkasi – Şumer mifologiyasının ən önəmli tanrıçalarından olub pivə və digər alkoqollu içkilərə cavabdeh idi.

Ninkura – Tanrı Enkinin və Ninhursağın qızı.

Ninsar – Tanrı Enkinin və Ninhursağın qızı.

Ninkirutu – Ninazunun xanıdır, digər bir adı da *Ninkidir*.

Ninlil – “Havanın hökmdarı” Tanrı Anunun qızı, Enlilin xanımı və tanrıçadır, digər bir adı da Suddur. Məbədi Nippur rayonu ərazisində olan Tummaladadır.

Ninmeşarra – İnannanın epitetlərindən, *Ninni* isə İnannanın adlarından biridir.

Ninmu – Enki və Ninsikilin qızıdır, tanrıçadır.

Nintud – Dünyanı yaranmasında iştirak etmiş tanrıçadır.

Ninsun – çobanların və sürülərin himayədarı, həm də səyahət ideyaları ilə bağlı olan tanrıçadır. “Vəhşi inəklərin” tanrıçasıdır. Eyni zamanda, Uruk hökmdarı Luqalbandanın xanımı, Gilgamişin və İnanna/İştari sevgilisi Dumuzinin anasıdır.

Şəkil 6. *Ninsunun Luvr muzeyindəki relyefi.*

²¹ <https://rus-sumer.livejournal.com/>

Gilgamiş eposunda xatırlanan *Ninsunun* məbədi Urukda Eqalmaxdadır və digər bir adı isə Baudur.

Ninşubur – Şumer mifologiyasında xəbər gətirən, bəzən kişi, bəzən də qadın personajında olan tanrı(ça)dır.

Nunqal – xtonik bir tanrıçadır.

Ninhursaq və ya Ki–Ana tanrıça – Anunun və ya Tanrı Enkinin xanımı, Hava tanrısı Enlilin anası, yer, meşəli və **sıra dağların tanrıçasıdır**.

Şəkil 7. *Ninharsang*

Ona *Nintu* və ya “həyat bəxş edən tanrıça”, *Ninurta*, “*Ninmah*”, yəni “Ali, Ulu” tanrıça deyirlər²². Rus dilində olan vikipedik məlumatlarda *Nintunun* Şumer tarixində kult olaraq çox geniş yayılmamasını qeyd etsələr də yuxarıda adları çəkilən, insanın yaranmasında əvəzsiz rolu olan yaradıcı *Ana*, bütüün tanrı və tanrıçaların anası olan *Ninhursaqın/Nintinin* nəvələri hesab edilən bir çox tanrıçaların onun adını və müxtəlif xarakterlərini daşması həmin fikrin yanlış olmasını göstərir. *Ninhursaqın/Nintinin* missiyaları sonradan *İnannaya* təcəssüm edərək (amma mənbələrdə yazıldığı kimi sıxışdırılaraq deyil) yenidən kulta çevrilmişdir. *Ninhursaqın/Nintinin* adlarından biri də *Damqalnuna* və ya *Damkinadır* ki, mənası yenə “Ulu/ali” tanrıça deməkdir. *Dama* sözü bu gün də

²² Якобсен Т. Сокровища тьмы: история месопотамской религии / перевод с англ. С.Л.Сухарева. Москва: Восточная литература, РАН, 1995, 163 с., s. 68.

qadına edilən müraciət formalarından biridir. “Dama” sözü; ilkin mənbə olaraq 1701-ci il çar I Pyotr-un dönəmində, XII əsrdə Almaniyada “dame”, Fransız, Polyak dillərində elə hörmətli qadın mənasında işlədilən söz olmuşdur. Bu da yenə Ninhursağın kult dairəsinin necə geniş olmasının göstəricisidir. “Enuma Eliş” dastanının Yunan dilində olan variantına isə Dauke adlanır.

DamKİna, Dau Kİ sözündə Ki ana tanrıçanın adı söz kökündə saxlanılmışdır. Damqalnuna sözündə isə Dama – Qadın, Qal – Böyük kimi anlaşılır, Nun Nənə söz kökü isə saxlanılmışdır.

Şəkil 8. Doğum tanrıçası Nintu, Irak Müzeyi, Bağdat (Frankfort 1970, Fig.120).

Ninmenna və Nintu–doğum tanrıçasının, ana tanrıçanın ipostaslarından biridir²³.

Nin “xur”saq Ana tanrıça olduğu üçün həm də doğumu himayə edirdi. Nin–hur–sağ, Nin–Nan “Ana” deməkdir, bu gün Nənə deyə həm anaya, həm də elə nənəyə müraciət etmək var (Alban dilində nene, Qalisiya dilində nai, Zulu dilində

²³ <https://dic.academic.ru>

unina, İqbo dilində nne, Filippin dilində ina, ana deməkdir). Qədim Misir mifologiyasında Osirin anası, eyni zamanda bütün göy cismlərini doğmuş olan Gök/Göy Tanrıçası “Nu” Azərbaycan dilində “Nənə/Ana” kimi qalmışdır. Amma elə arxaik dillər var ki, həmin dillərdə o sözlər günəş yaddaşlıdır. Məsələn: Cənub Şərqi Asiyada Hmog Njua, Shimeman, Hmong Xiangxi dillərdə “Nanne/Nu/Ne”, Nigeriyada “Anaani”, “Anwu” günəş deməkdir. Günəş həyatdır, ana isə həyata gətirəndir! Şumer dilində Nin xanım deməkdir²⁴.

Bizdə anamızı və ya atamızı dünyaya gətirən xanım – Böyük Ana, Nənədir. Əfsanəvi Ninos isə Assur imperiyasında Ninəvanın əsasını qoymuş xanımdır. Bu gün bildiyimiz Nina adı da Ninos ilə bağlıdır və “əzəmətli, ulu, çar nəslindən gələn”dir. Həm də Nina adını gürcülərin patriarxının qohumu daşıyırdı. Gürcü dilindən tərcümədə bu adın mənası “gənclik”, Ərəbcə “faydalı”, İspanca “qız”, Amerikada isə “güclü” deməkdir.

Müdrək xanım Nüşabə və Müdrəklik Tanrıçası Nisaba

Şəkil 9. Nisaba – Laqaş relyefi

²⁴ <https://rus-sumer.livejournal.com>

Nisaba Şumer mifologiyasında An adlanan baş tanrının qızı, məhsuldarlıq və bərəkət tanrıçası idi. Yuxarıdakı barelyefdə də Nisabanın əlində və çevrəsində bərəkət rəmzi olan buğda təsvir olunmuşdur. Nisaba həm də zəka, anlayış, müdriklik, yazı, say, elm, memarlıq tanrıçası hesab edilirdi. Elm və yazı tanrıçası Nisaba tanrılar üçün katiblik vəzifəsini yerinə yetirərmiş. Nisig sözü isə Şumer dilində yaşıl deməkdir²⁵. *Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan “İskəndərnamə” poeməsindəki Nüşabə obrazı ilə Şumer tanrıçası Nisabanın həm adlarında, həm də missiyalarında paralellik aydın nəzərə çarpır.*

Məsələn: “Nüşabə Bərdə hökmdarıdır. O, ölkəni ədalətlə idarə etdiyindən “orada hər danə, yüz danə yetirir, bütün ili işrətlə məşğul olan o dişi ceyran, kəskin fikirli, açıq ürəkli, alimanə xasiyyətlidir”.

Səhraya qoşun çəkən İskəndər su və əkininə heyran qaldığı o yerin başçısı ilə maraqlanır. Həmin “zəngin ölkəyə” kişilərdən daha cəld, dəniz gövhərindən daha təmiz, çətin zamanda rəiyyət köməkçisi olan Nüşabə adlı bir qadının başçılıq etdiyini İskəndərə söyləyirlər²⁶.

Nüşabənin burada sadalanan xüsusiyyətləri onu Nisabanın məhsuldarlıq və bərəkət tanrıçası kimi xüsusiyyətləri ilə eyniləşir.

Nüşabənin bu xüsusiyyətləri isə Nisabanın elm və müdriklik tanrıçası xüsusiyyətlərini xatırladır və onunla eyniləşir. Dahi Nizami türk qızı, Bərdə hökmdarı Nüşabəni yalnız müdrik qadın təsvirində verməmiş, həm də türkdilli, türksoylu, dünyada ən ilkin sivilizasiya qurmuş Şumer tanrıçaları səviyyəsinə qaldırmışdır. Həm də Nüşabə adında bir “Aba” sözü gizlidir. Qədim türklər Anaya “Aba” da deyirlər²⁷.

Nisaba və Enkinin qızı tanrıça *Nanayadır*. O, sevgi və katiblik, yazı tanrıçası idi. Simvolu isə dirək üzərində təsvir edilən, qarğaya bənzəyən quşdur. *Ninqikuqu* isə məhsuldarlıq tanrıçasıdır²⁸.

²⁵ Афанасьева В.К. **Мифы народов мира: Энцикл. в 2 т.** / гл.ред. С.А.Токарев. 2-е изд. Москва: 1980, 1147 с., с.

²⁶ <https://azerbaijan-news.az/>

²⁷ Kaşğari M. **Divanü lüğat-it-türk. I cild.** Bakı: Ozan, 2006, 512 с., s.10.

²⁸ Болл И. **Дети падших. Как история стала мифом.** 2012, 289 с. // https://vk.com/wall-95211955_1513, s. 30

Şəkil 10. Ə.İ.Hüsam – İsgəndər Nüşabənin Bərdədəki sarayında, 1563. Uolters Sənət Muzeyi, Baltimor

Şəkil 11. Nanaya

Ak Ana/Ak Ene/Okean

AkAna/Akene, Suana, Maygıl Ana – Dünya okeanında yaşayan, hələ heç bir şey yaradılmamışkən, yalnız uçsuz bucaqsız bir sular var ikən, sonsuz sulardan çıxaraq “tanrılar tanrısı” baş tanrıya/tengri babaya, göyün 16-cı qatında, ay, günəş və ulduzların üstündə yaşayan, yaradıcı tanrı Karyahana və ya ona təcəssüm etmiş Ülgen tanrıya “yaratmaq ilhamını, əmrini” verən tanrıça olmuşdur²⁹. Akene (Ak Ana) adlı tanrı, Verbitskinin dərlədiyi Altay Yaradılış Mifində keçir. O, tanrı Ülgenə yaratma ilhamını verən bir tanrıdır.

“Bir Ak-Ana (Ak-Ene) var idi, yaşardı su içində,

Ülgenə söylə dedi, göründü su yüzündə:

- Yaratmaq istiyorsən, sən də bir şeylər Ülgen,

Yaradıcı olaraq, şu qutsal sözü öyrən!

De ki həp, “Yapdım oldu!” Başa bir şey söyləmə!

Hələ yaradır ikən, “Yapdım olmadı!” Demə!

Ak-Ana bunu dedi, sonra da qayboldu,

Dənizə dalıb getdi, bilinməz nələr oldu.”

Ana Maygıl isə ulusu qoruyan bir dişi ruhdur; ulus anası da deyilir³⁰.

Ay tanrıçasının təsiri altında, zaman içində unudulsa da varlığını qoruyan, amma kənara çəkilməsinə baxmayaraq hələ də dövr edən həyat siklini yaratmış Ana olaraq vacibliyini qoruyub saxlamışdır.

Okean

Qədim Yunan dilində *Ὠκεανός*, Qədim Yunan mifologiyasında dünya çayı hesab edilən, yer üzünü əhatə edən, çevrələyən, bütün dənizlərin, çayların, bulaqların mənbəyi, ayın, günəşin, ulduzların gecələdiyi evi olan okean və tanrıdır. Homerə görə okean yalnız tanrı deyil, həm də həyatdakı bütün mövcudluğun başlanğıcıdır. Okean ilə Tefidanın su nimfaları (okeanidalar), sular və gəmi ilə uzaq səyahətlərə çıxmaqla adlanan 3000 qızı var idi.

²⁹ <https://uqusturk.wordpress.com/>

³⁰ <https://muharremkayamsgsu.tr.gg/T.ue.rk-Mitolojisiinde-Anne.htm>

Nimfaların bir neçəsinin adları da çox anlaşılındır: Aziya, Akasta/Akasta/Asta ak-ax, Kerkeida, Korifa, Kreusa (sözün kökündə qadın cinsini bildirən Qarı/Karı sözü gizlidir) və s. Nimfalardan başqa Arqonavtların biri də Akasta adlanırdı ki, onun adı da yenə dənizlə, su ilə, su kimi axmaqla, bəlkə də “asta axan su” ilə bağlıdır.

Yason sonradan çar hakimiyyətini Akastaya etibar etmişdi³¹.

Yaradıcı olmasına baxmayaraq kulta çevrilə bilməyən Okean öz yerini Poseydona/Bu Su Dona verdi. Ak Ana/Akene ilə Okean/Ok Enenin tanrıça və tanrı olaraq bir sıra bənzər missiyaları və taleləri vardır. Məsələn yuxarıda göstəriləndiyi kimi, Verbitskinin topladığı əfsanələrdə Akene tanrı olaraq təqdim edilmişdir. Hər ikisi həyatın, canlılığın yarandığı, yaradılışın dörd ünsüründən biri olan su ilə bağlıdır. Hər ikisinin adı demək olar ki, eyni olsa da sadəcə Yunan mifologiyasında OkEan kişi simalı təsvir edilmişdir.

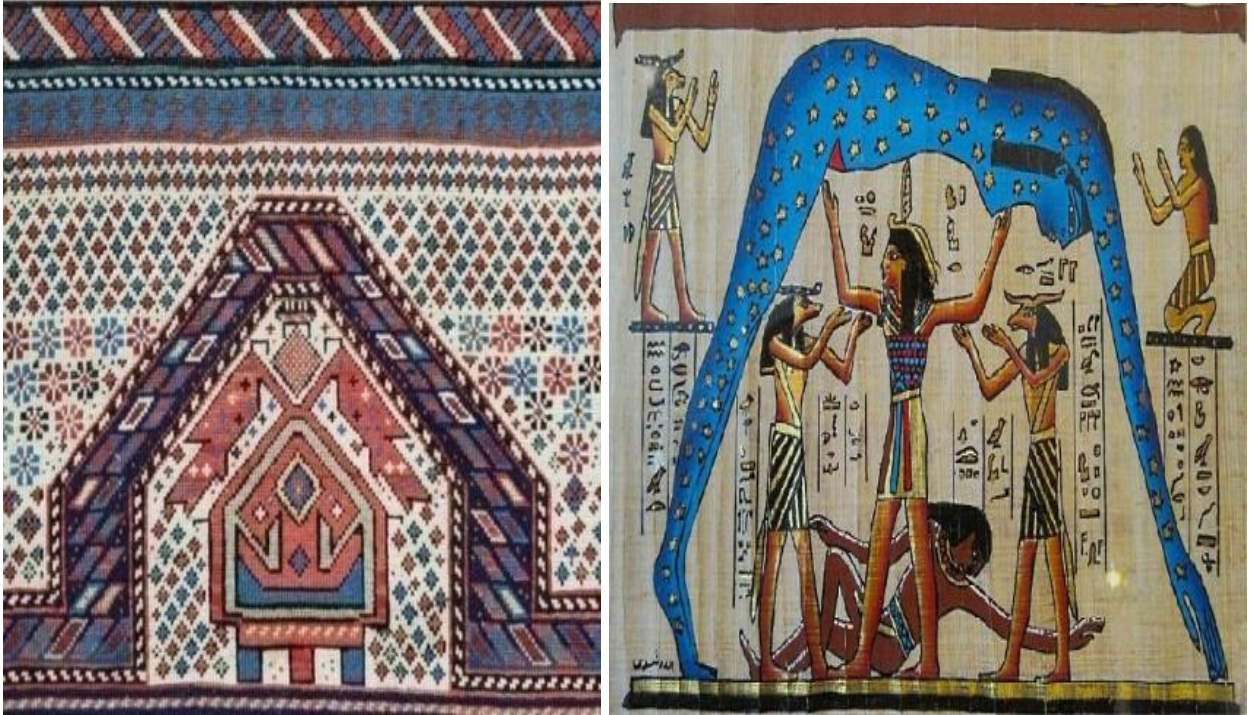
Sonda hər ikisi demək olar ki, unudulmuşdur. Akasta/AK Asta/Asta Ak, Ak Ana və Okean adlarının hər ikisinin suyun axmaq/akmaq, axıb getmək xüsusiyyətini bildirən feillə və suyun şəffaflığına, saflığına, su köpüklərinin rənginə görə “ağ”rəngi bildirməsi kimi mənaları vardır.

Şəkil 12. Xalçalarımızda Ak Ana simvolu (Əli belində)

³¹ Флакк В. *Аргонавтика I*, Москва: Импетто, 2013, 104 с., s. 104.

Aşağıda soldaki şəkil Şirvan antik Tanrılıq xalçasından götürülmüş ayrıntıdır. Evin damına bənzər bir çatı altında, ulduzların, göy cisimlərinin arasında, öz taxtında oturmuş Ulu Ana, Ana Tanrıça təsviri görünür. Qaynaq:Ernest Vojdani. ev.rugcollector@gmail.com/

Şəkil 13. Sağdakı rəsmdə Qədim Misir yaranış əfsanəsinə görə Göy ilə Yerin ayrılması təsvir edilib. Qədim Misirdə Göy tanrıçası NU/Nut idi. Göy/Gök/Ana tanrıça - Nu/Nut səmanın mavi rəngində və ulduzlarla, göy cisimləri ilə təsvir edilib.

Beləliklə, Ana/Nənə sözlərinin araşdırması ilə bir daha aydın olur ki, həqiqətən də əksər dillər eyni kökdən yaranmışdır.

Ədəbiyyat:

<https://www.altayli.net/turk-mitolojisiinde-su-kultu-ve-yada-tasi.html>

Duymuş-Florioti, H. Eski kültürlerde köpeğin algılanışı. Eski Mezopotamya Örneği //

<https://dergiler.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/65209/19962.pdf?sequence=1&iswed=y>

Шумерский лексикон. Эмегирский словарный фонд: словарь шумерийцев, лексика шумер, слова эмегир, речь населения Древнего Шумера.

Qurbanov, A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. II cild. Bakı: 2019, 432 s.

Əliyev, R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Müasir aktual problemlər. Bakı: 2014, 350 s.

Стець, И.М. Мифология, обрядовая культура и эзотерические знания Африканских племен // <https://arch.pskgu.ru/>

Этимологический словарь русского языка / составитель Г.А.Крылов. СПб.: ООО «Полиграфуслуги», 2005, 432 с.

Базырчап, А.Х.О., Конгу, А.А. Представления о злых духах у тувинцев // Вестник НГУ. Серия история, филология. 2020, Т.19, №3 // <https://cyberleninka.ru/article/n/predstavleniya-o-zlyh-duhah-u-tuvintsev/viewer>

Серенот, С.К. Тувинская демонология в народном целительстве. Москва: Велигор, 2009, 47 с.

Якобсен, Т. Сокровища тьмы: история месопотамской религии / перевод с англ. С.Л.Сухарева. Москва: Восточная литература, РАН, 1995, 163 с.

Афанасьева, В.К. Мифы народов мира: Энцикл. в 2 т. / гл.ред. С.А.Токарев. 2-е изд. Москва: 1980, 1147 с.

Kaşğari, M. Divanü lüğat-it-türk. I cild. Bakı: Ozan, 2006, 512 s.

Болл, И. Дети падших. Как история стала мифом. 2012, 289 с. // https://vk.com/wall-95211955_1513

<https://muharremkayamsgsu.tr.gg/T.ue.rk-Mitolojisinde-Anne.htm>

Флакк, В. Аргонавтика I, Москва: Импетто, 2013, 104 с.

Zenan – öý-ojagyň mertebesi

Annotasiýa: Bu makalada mähriban ene-mamalarymyza, gelin-gyzlarymyza sarpa goýuluşy, olaryň mertebesiniň belentde tutuluşy, edep-ekramyna durmuş ýörelgelerine aýratyn söýgi we hormat goýuluşy hakyndaky garaýyşlar beýan edilýär. Gyz-gelinleriň edep-terbiýesi, ahlagy barada ata-babalarymyzyň birnäçe pähimleri, n...

Abstract: In this article declares the importance of respect to our beloved mothers, women, and to appreciate their high dignity, special love and respect for their decency and life rituals. The manners and morals of brides and girls are also explained by some of the opinions and stories of our ancestors. Th...

Ata Watanymyzda mähriban ene-mamalarymyza, gelingyzlarymyza sarpa goýmak, olaryň mertebesini belent tutmak, edep-ekramyna, durmuş ýörelgelerine aýratyn söýgi we hormat bilen garamak müňýyllyklardan gözbaş alyp gaýdýar. Öý ojaklarymyzyň ýaraşygy, durmuşymyzyň bezegi bolan zenanlarymyz asyrlardan-asyrlara, nesillerden-nesillere geçirilip kämil derejä ýetirilen döp-dessurlarymyzy mynasyp dowam etdirmek bilen, ykdysadyýetimiziň dürli pudaklarynda, döwlet we jemgyýetçilik durmuşynda yhlasly zähmet çekýärler. Mynasyp nesil terbiýesi biziň rowaçlyklarymyzyň gözbaşynda duran zenanlarymyzyň boýnuna düşýän esasy borçlaryň biridir. Elbetde, zähmetde we durmuşda uly üstünlikler gazanýan şeýle zenanlarymyza biz buýsanmaga we guwanmaga haklydyrys. Gahryman Arkadagymyzyň parasatly ýolbaşçylygynda zenanlarymyzyň asuda, abadan we bagtyýar durmuşda ýaşamagy, yhlasly zähmet çekmegi, mynasyp nesilleri terbiýeläp ýetişdirmei üçin uly aladalar edilýär. Zenan durmuşyň gülüdür. Görki güle çalymdaş ajap gelin-gyzlarymyz ýaşayşy gозzellik hemde mylaýymlyk bilen bezeýär. Halkymyz zenanlaryny ýüzüniň tuwagy hasaplaýar. Gahryman

Arkadagymyzyň zehin sahawatyndan syzylyp çykan «Enä tagzym — mukaddeslige tagzym» atly kitabynda her bir ynsan üçin enäniň mukaddesligi, zenan mertebesi barada giňişleýin beýan edilýär. Türkmen zenanlary ähli döwürlerde aýratyn mähir, söýgi bilen gurşalandyr. Bu gün ata Watanymyzda türkmen zenanynyň başarnygyna, ukybyna uly baha berilýär.

Mukaddes eneler ýaşayşyň gözbaşy, ynsan kalbynyň öçmejek nury. Ene görüm-görelde mekdebidir. Biz eneleriň mähri bilen dünýä inip, ene söýgüsi bilen kemala gelýäris. Her bir türkmen öý-ojagynda enäniň terbiýesine uýulýar. Ene görelde terbiýe babatda maşgalanyň agzybirliginiň gönezlige hasaplanýar. Maşgalada ojagyň söýesi zenan hasaplanýar.

Agraslylygy, akylylygy, edep-ekramy ilkinji nobatda goýýan ata-babalarymyz zenanlaryň boýuny ajaýyp altyn-kümüş şaý-sepleri bilen bezäpdirler. Türkmen gelin-gyzlary adaty günlerde we toý günlerinde altyn-kümüş, gupba, hünji, monjuklar we goşarlaryny bilezikler bilen bezäpdirler. Uly ýaşly gartaşan aýallar hem boýunlaryna açarbag, gülýaka, şelpe ýaly şaý-sepleri dakynypdyrlar. Ata-babalarymyz milli şaý-seplerimize degişli nakyllary hem döredipdirler. Türkmen halk nakyllary: “Ata-enäniň bahasy bolmaz, altyn-kümüşiň könesi bolmaz”, “sabyr düýbi sap altyn”, “Suw damjasy altyn dänesi” ýaly nakyllar ata-babalarymyzyň parasatly sözlerine ýagtylypdyr. Şeýle şaý-sepleri dakynan zenanlar özläriniň gözelligi bilen töwregini haýrana goýupdyrlar.

Zenan elleriň ýylysyndan,ýürek joşgunyndan,ýiti zehininden dörän türkmen halysy we el işleri türkmeniň kalbyna mukam bolup siňip,asyrlardan asyrlara aşyp, biziň şu günki ajaýyp döwrümize gelip ýetdi. Ene-mamalarymyzdan miras galan türkmen zenanlarynyň zehininden dörän ajaýyp halylyry, palaslary, keşdeleri, keçeleri taryhyn gatynda bize ýiymejek yz galdyrypdyr. Türkmen zenanlary zähmetsöýer, edepli-ekramly, salyhatly, eli çeper bolmaly. Çagalykdan biziň kalbymyza siňen bu sözler bizi elmydama gözellige çagyryýar. Gözelligiň gönezlige hasaplanýan çeper elli gelin-gyzlarymyzyň on barmagynyň hünäri bolan el işleriniň haýsy birini göremizde, täsinlikler dünýäsine siňip gitýärsiň. Nagyşlaryň reňkleriniň sazlaşykly yzygiderligini göreniňde, zenanlarymyzyň zehinleriniň ýiti

bolandygyna göz ýetirmek bilen münýyllyklaryň tejribesi esasynda el işleriň hiç bir çyzgy ulanmazdan ýerine ýetirilendigine haýran galyarsyň.

Türkmeniň milli lybasynyň özboluşly gözelligi göreni haýran edýär. Türkmen gelin-gyzlarynyň milli egin-eşikleriniň taryhy gadymy döwürden bäri öz gözbaşyny alyp gaýdýar. Ene-mamalarymyzyň özleriniň el hünari bolan keteni gyz-gelinlerimiziň gorküne görk goşýar. Onuň dürli renklerinden dürli görnüşli köynekler tikiňýärler. Begresdir donlar, çabytlar, bürükdir gupbalar, tahyalar zenanlarymyzyň aýratyn bir bezegidir. Türkmen zenanynyň arzuw umytlary siňen milli mirasymyza zenanlarymyzyň çeperligini sabr takatlylygyny, kanagatlylygyny görmek bolýar. Zandy döredijilige hem gözellige eýlenen türkmen zenany öz dünýäsinde syrly duýgularyny el işleriniň üsti bilen beýan edipdirler. Gözellerimiziň atynýan düýpli gyňaçlary hem olaryň gorküne görk goşýar. Ene-mamalarymyz düýpli gyňaja esasanam “Aýgoçak”, “Çakmak”, “Sekiz goçak”, “Dagdan” ýaly nagyşlary salyp dokapdyrlar. Ak nagyşlaryna bolsa “goşa-goçak”, “akguw”, “orak dişi”, “gulkak” salypdyrlar. Mundan başgada gelin-gyzlarymyzyň keşde çekmek çagalykdan öwrenýän hünäri bolupdyr. Olar keşde el işlerini gyz-gelinleriň üýşýän ýeri bolan ümelerde-de, oba bolup ýazlaga göçenlerinde-de, güzer başyndada ýanlary bilen alyp gidipdirler. Keşdeçilik sungaty köp zähmeti talap edýär. Gadymy milli mirasymyz bolan keşde nagyşlarymyzyň özboluşly atlary bar. Olar dürli ösümlikleriň we guşlaryň, asman jisimleriň atlary bilen baglansyklydyr. “Tylla-goçak”, “günebakar”, “şanik”, “çemçe göl”, “kebelek”, “çynar”, “gowaçagül” ýaly birnäçe nagyşlaryň atlary bellidir.

Köýnekleriň ýakasyna, ýeňlerine, kürtelere, çyrpylara, tahýalara, hem-de erkek adamlaryň köýnekleriniň ýakalaryna şeýle hem çaga kürteçelerine salnan keşdeler işeňirligi, sabrlylygy talap edýär.

Zenan diylende, ilki bilen ahlak taydan arassa, merdem, parasatly, ojak eýeleri göz önünde janlanýar. Zenan ýöne ýerden bahar paslynyň ýazlaryna deňelenok. Bu pasla mahsus ähli ajaýyplyklar mährem gelin-gyzlaryň häsiyetlerinde jemlenýär.

Zenan ojagyň baş galasydyr. Zenanyň mertebesi aydylýan sözlerden has belentdedir. Biziň zenanlarymyz diňe bir maşgala ojagyny bagtyýar etmäge, edep-ekramy, edim-gylymy bilen oz perzentlerini terbiýelemäge, maşgalasyny bir saçaga jemlemäge çalyşman, eýsem ellerinden dür dökülýän hünarli çeper zenanlardyr. Özleriniň nepis el işleri bilen milli sungatymyzy dünýä tanadan zenanlarymyzdan halyçy gelin-gyzlarymyz mysal getirsek bolar.olar sünnaläp dokalan ajaýyp el halylary bilen uly hormata mynasypdyrlar.

Biziň milli ýörelgämizde zenan mertebesi, hotmaty hemişe ýokarda goýulýar. Şonuň üçin pederlerimiň “Zenan - mähek daşydyr” diýen pelsepäni döredipdirler. Bu çuň manyly pelsepäniň özeninde türkmen zenanynyň iň ýokary ahlak gözelligi haýasydyr. Haýa- zenanyň aýratyn ruhy tebigatydyr. Türkmen zenanynyň uzyn köýnegi, nagyşly ýakasy, başatgyjy muňa laýyk gelýar. Ene-mamalarymyz şu ajaýyp gylyk-häsiýetleri nesilden-nesle geçirip gelipdirler. Munuň özi milli gözelligi düşünjamiziň hem inçeliginden, ahlaklylygyndan we adyllygyndan habar berýar.

Türkmen zenanynyň egin-eşiginiň milli biçüwi onuň ahlak gözelligine laýyk bolupdyr. Asylly gelin-gyzlaryň köýnekleriniň ýeňidir boýy syratly keşbine görk goşup, ony del gözlerden goramaga niýetlenipdir. Şunça ak bilekleriň uzyn ýeň bilen örtülmeği, köýnegiň egri dyzdan däl-de, topugyňy ýapmagy esasy şert bolupdyr. Ýeňli-ýanly tikilen köýnegiň gelşigi, salyhatlylygy her bir synçynyň nazaryndan sypmandyr.

Ene-mamalarymyz köýnek topukdan geçmese halanmandyr. Şonuň üçin ene-mamalarymyzyň gelin-gyzlarymyzyň gözelliginiň goragly hem asylly egin-başlarda jemlenýändigini hemişe tekrarlapdyrlar. Şonuň üçin zenan köýnekleriniň ýakasynda bagjyk goýlup, uzyn boýly, uzyn ýeňli bolupdyr,

Türkmen halkynyň taryhynda bu topraklary sarsdyran uruşlaryň we tebigy hadysalaryň ençemesi bolup geçdi. Şolar belli bir derejede türkmen zenanynyň hem gerdenine düşdi. Olar gerek bolanda eline ýarag alyp, esgerleriň hataryna goşulyp, görülip eşdilmedik edermenlikler görkezipdirler. Olardan Güljemal han,

Tumar şa, Altynjan hatyn, Baýy hatyn yaly birnaçe edermen zenanlarmyz eline ýarag alyp söweşipdirler.

Mövzuya kömek şakillär

Türkmenistanyň Zenanlar birleşiginiň kärhanalardaky, guramalardaky we edaralardaky ilkinji zenanlar guramalary hakynda düzgünnamada beyan edilen umumy düzgunler esasynda hereket edýar. Türkmenistanyň zenanlar birleşiginiň ilkinji guramalary kärhanalarda, guramalarda we edaralarda we beyleki jemgyýetçilik birleşiklerinde işleýan zenanlaryň hukuklaryny we bähbitlerini

goramak, zahmet köpçüliginde olaryň tutýan ornuny pugtalandyrmak üçin döredildi. Türkmenistanyň Zenanlar birleşiginiň ilkinji guramalary Türkmenistanyň konstitusiyasyna, Türkmenistanyň kanunçylygyna, Türkmenistanyň Zenanlar birleşiginiň Tertipnamasyna we Maksatnamasyna laýyklykda öz işini amala aşyrýar.

Türkmenistanyň Zenanlar birleşiginiň ilkinji guramasy öz öňünde şu wezipeleri goýýar:

Jemgyýetiň we döwletiň işini dolandyrmaga zenanlary işjeň çekmek;

Maşgalany pugtalandyrmaga, jemgyýetde zenanlaryň abraýyny artdyrmaga ýardam etmek;

Raýatlaryň sagdyn durmuşyny guramakda, şeýle hem maşgala we çagalara deňli meselelerde beýleki jemgyýetçilik guramalar bilen özara hyzmatdaşluk etmek;

Haýyr sahatlyk we ynsanperwerlik işini amala aşyrmak, kömege mätaç zenanlara, maşgalalara hemmetaraplaýyn kömek etmek;

Türkmenistanyň zenanlar birleşiginiň işiniň Türkmenistanyň hereket edýän kanunçylygyna ters gelmeýän beýleki görnüşlerini we usulyny peydalanmak.

Kärhanada, guramada, edarada işleýän Türkmenistanyň Zenanlar birleşiginiň Tertipnamasyny, şu düzgünnamany ykrar edýän we zenanlar hereketine işjeň gatnaşýan islendik zenan Türkmenistanyň Zenanlar birleşiginiň ilkinji guramasynyň agzasy bolup biler.

Gender deňligi – ösüşiň ilkinji ädimi

Аннотация: В нашей стране проводится важная работа по обеспечению равноправия женщин и мужчин. Наше национальное законодательство совершенствуется, принимаются новые законы. Примером тому является Закон Туркменистана «О государственных гарантиях обеспечения равных прав и равных возможностей женщин и мужчин», ...

Berkarar döwletiniň taze eýýamynyň galkynyşy döwründe „Arkadag Serdarly Bagtyýar yaşlar zamanamyzda eziz Watanymyz gülläp ösýär. Ýurdumyzda alnyp barylýan syýasatymyz giň gerime eýe bolýar „şol sanda BMG - nyň Ykdysady we Durmuş Geneşiniň 2021-nji ýylyň 20-nji aprelindäki nobatdaky mejlisinin başynda Türkmenistan Gendir deňligi meseleleri we ayallaryň hukuklaryny we mümkinçiliklerini giňeltmek boyunça BMG-nyň edarasynyň (BMG-Zenanlar) Ýerine yetiriji geňeşiniň 2022-2024-nji ýyllar döwri üçin agzalygna saylanyldy. Bu bolsa ähli zenanlarmyzyň buýsançly başlaryny göge ýetirdi. Häzirki wagtda ýurdumyzda hem ähli zenanlarmyzyň ähli wezipelerde deňhukukly zähmet çekmäge, ukyp başarnyklaryny görkezmäge giň ýol acyldy .Biz ýaş zenen türgenlerimiziň hem ýaş ýigitlerimiz bilen bir hatarda ähli halkara ýaryşlarynda, aziýa çempionatlarynda cykyş etmäge mümkinçilik gazanyp baýrakly orunlaryň eýesi boldylar. Bu bolsa ähli zenan türgenleri diýseň buýsandyrdy begendirdi.

Gender deňligi durmuşyň ähli ugurlarynda erkekleriň we aýallaryň deň mümkinçiliklere, hukuklara we jogapkärçiliklere eýe bolan jemgyýetini göz önünde tutýar. Erkekleriň we aýallaryň arasyndaky deňlik – bu haçanda iki jynsyň wekilleri hem bilime we saglygy goraýyşa, dolandyryşda we häkimýetde deň ygtyýarlyklara eýe bolmaklary, kimdir-birine işlemek ýa-da öz işine ýolbaşçylyk etmek arkaly maliýe garaşsyzlygyna ýetmekde, özleriniň şahsy we hünär

isleglerini hem-de gyzyklanmalaryny durmuşa ornaşdyrmakda birmeňzeş mümkinçiliklere eýe bolmaklary bolup durýandyr. Gender deňliginiň gazanylmagyndaky çylşyrymly şertleriň biri hem aýallara jemgyýetiň ösüşiniň dürli ulgamlarynda ygtyýarlyklaryň we has giňişleýin mümkinçilikleriň berilmegi, şeýle-de gender deňliginiň gazanylmagyna erkekleriň hem gatnaşdyrylmagy bolup durýar.

Aýallaryň reproduktiv wezipelerine, durmuş we medeni aýratynlyklara hem-de döp-dessurlara degişlilikde erkekleriň we aýallaryň ýaşayyş şertleri birek-biregiňkiden düýpli tapawutlanýar, emma olar erkekleriň we aýallaryň ýaşayyş şertlerine ýaramaz täsirini ýetirmeli däldir, hukuklarynyň kemsidilmesine getirmeli däldir we talabalaýyk nazarda tutulyşy ýaly, ol ykdysady, durmuş we syýasy mümkinçilikleriň deň paýlanylmagynda öz beýanyny tapmalydyr.

Dünýä ösüşiniň häzirki zaman şertleri we globallaşmanyň gapmagaşylyklary aýallaryň ýagdaýyna hem täsirini ýetirýär. Aýallaryň hukuklarynyň üpjün edilmegi demokratiýanyň pugtalandyrylmagyna, ýaşayyş-durmuş şertleriniň derejesiniň gowulandyrylmagyna, durnuklylyga we geçirimlilikke ýardam edýär.

Aýallaryň mynasyp orny bolan, olaryň durmuş saýlawy, jemgyýetçilik we döwlet işine gatnaşmaga deň ygtyýarlyklary we deň mümkinçiligi bolan ýurtlar has durnukly we durmuşa ukyply ýurtlar bolup, olar täze ýüzýyllygyň meseleleriniň çözüdine taýýardyrlar.

Häzirki wagtda aýallaryň garyp gatlaklaryň 70% düzýärler, 14% dolandyryjy wezipeleri, 6% ministrler kabinetlerinde wezipeleri, we 11% köp bolmadyk bölegi parlamentlerde wezipeleri eýeleýärler. Aýallar olaryň öz ykballary bilen bagly bolan ykdysady ösüş, gurlaryň paýlanylmagy, döwlet howpsuzlygy, dilomatiýa, syýasatyň kemala getirilmegi ýaly meselelerde çözümleriň kabul edilmegine täsir etmeýärler diýen ýalydyr. Çözümleriň aglaba bölegi syýasy düzümlerde agdyklyk edýän erkekler tarapyndan kabul edilýär.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan Türkmenistan aýallaryň ýagdaýyny gowulandyrmak we gender deňliginiň gazanylmagy boýunça çäreleri sazlaşykly durmuşa geçirýär.

Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda biziň ýurdumyzda erkekler we aýallar deň hukuklara we azatlyklara, olaryň durmuşa geçirilmegi üçin deň mümkinçiliklere eýedirler. Milli kanunçylygymyz erkekleriň we aýallaryň häkimýet edaralaryna deňagramly gatnaşygynyň gazanylmagy üçin hukuk gurallaryny we kepilliklerini, aýalalaryň ykdysady garaşsyzlygy üçin deň mümkinçilikleriň üpjün edilmegi, öz işiniň kämilleşdirilmegi we wezipe ösüşi, maşgaladaky hukuklaryň we jogapkärçilikleriň deň durmuşa geçirilmegi üçin şertleriň döredilmegini göz önünde tutýar.

Garaşsyz Türkmenistanyň ösüşi şu ýyllaryň dowamynda BMG we onuň edaralary, şol sanda Ilat ulgamyndaky Gaznasy (UNFPA) bilen ysnyşykly hyzmatdaşlykda amala aşyryldy.

1996-njy ýylda biziň ýurdumyz Aýallara gatnaşykda hukuk kemsitmeleriň ähli görnüşleriniň aradan aýrylmagy baradaky Konwensiýa (CEDAW), 2009-njy ýylda bolsa onuň Goşmaça teswirnamasyna goşuldy. Türkmenistan şeýle-de şu ýyl 20 ýyllygy bellenilýän aýallaryň ýagdaýy boýunça IV Bütindünýä maslahatynyň hereketleriniň Pekin platformasynyň Makstnamasyny kabul etdi. Öz üstüne alan borçnamalaryna eýerip Türkmenistan gender deňliginiň ilerledilmegi boýunça strategiýany işläp düzdi we erkekler hem-de aýallar üçin deň mümkinçilikleriň döredilmegine degişli umumy ykrar edilen halkara-hukuk kadalarynyň we düzgünleriniň milli kanunçylyga hem-de tejribä ornaşdyrylmagy boýunça sazlaşykly hereketleri alyp barýar. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň Milli maksatnamalary BMG-niň müňýyllygyň Jarnamasy bilen berk baglansyklydyr, onda bolsa gender deňligi aýallaryň we çagalaryň saglygynyň goragy boýunça wezipeler, bilim, jynslaryň arasyndaky deňligiň ýaýbaňlandyrylmagy, aýallaryň hukuklarynyň we mümkinçilikleriniň giňeldilmegi bilen bagly bolan esasy maksatlaryň biri hökmünde kesgitlenilendir.

Öz işiniň çäklerinde BMG-niň Ilat ulgamyndaky Gaznasy (UNFPA) Türkmenistana bilermenlik we tehniki goldawy arkaly gender deňliginiň ilerledilmegine, şol sanda seminarlaryň, iş mejlisleriniň guralmagy bilen ýardam

berýär, şeýle-de milli kanunçylygyň kämilleşdirilmegi boýunça bu ulgamdaky halkara tejribesiniň öwrenilmegi boýunça tanyşdyryjy saparlary hem guraýar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky demokratiýa we adam hukuklary baradaky Milli instituty we Türkmenistanyň adam hukuklary we halkara ynsanperwerlik hukugy ulgamyndaky halkara borçnamalarynyň ýerine ýetirilişini üpjün etmek boýunça Pudagara toparynyň Iş topary bilen bilelikde halkara bilermenleriniň birnäçesiniň gatnaşmagynda ençeme seminarlar geçirildi. Gender deňligi boýunça hereketleriň Milli meýilnamasynyň üstünde işlemegiň strategiýasy işlenilip taýýarlanylady.

Türkmenistanyň Statistika boýunça döwlet komiteti bilen bilelikde 2012-nji ýylda ilat ýazgysyna taýýarlyk we ony geçirmek boýunça uly işler ýerine ýetirildi, demografiki ýagdaýyň gender şertleri we olaryň hil bahalandyrmalary kesgitlenildi.

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzda alnyp barylýan ägirt uly işlerde aýallaryň hem uly goşandy bardyr. Türkmenistan aýallara, enelere bagtyýar durmuşyň, olaryň hukuklarynyň ygtybarly goraglylygynyň üpjün edilmegini özüniň esasy maksatlarynyň hatarynda kesgitleýär. Türkmenistanda gender çemeleşmesiniň strategiýalara we milli maksatnamalara girizilmegi bilen aýallaryň mümkinçilikleriniň ösüşi üstünlikli durmuşa geçirilýär.

Häzirki wagtda aýallar ýurdumyzyň ilatynyň 50,2% düzýärler. Aýalalaryň hakyky deňhukuklylygynyň üpjün edilmegi, olaryň jemgyýetçilik-syýasy durmuşymyzdaky orunlarynyň ýokarlandyrylmagy boýunça Döwlet maksatnamasy esaslaýyn milli we halkara kanunçylyk esasynda eýe boldy. Türkmenistanyň Konstitusiyasy aýallara erkekler bilen deň derejedäki hukuklaryň berilmegini kepillendirýär. 14.12.2007 ý. senedäki «Aýallaryň deňhukuklygynyň döwlet kepillikleri hakyndaky» Türkmenistanyň Kanuny aýalalaryň hukuklarynyň üpjün edilmeginde jemgyýetçilik guramalarynyň gatnaşygyny düzgünleşdirýär. Türkmenistanyň aýallary ýurduň edaralarynda we kärhanalarynda işleýänleriň umumy sanynyň 46% düzýärler. Ýurtda zähmet çekýänleriň ýarysynyň aýallardagy hakykat, ol bolsa olaryň zähmete bolan konstitusion hukugyndan

peýdalanýandyklarynyň subutnamasydyr. Aýallar ýokary döwlet häkimýet we dolandyryş edaralarynda, ylym we bilim, medeniýet we sungat, saglygy goraýyş we sport ulgamlarynda mynasyp orun eýeleýärler, öz işlerini giňişleýin we işjeň ýaýbaňlandyrýarlar.

Döwlet işlerini dolandyrmak ulgamyndaky gender deňligi etrap, welaýat we döwlet derejesinde döwlet syýasatynyň kemala getirilmegine ýardam edýän wezipelerde aýallaryň wezipelere bellenilmeginde öz beýanyny tapýar. Ýokary kanunçykaryjy edara bolan Mejlise ol sýlawlardan bu saýlawlara çenli aýallaryň sany barha köpeliýär. Türkmenistanyň Mejlisine eýýäm iki çagryyş bári Akja Nurberdiýewa ýolbaşçylyk edýär, 125 deputatyň 33-si aýallar we ol 26,4% bolup durýar.

Döwlet dolandyrylyşynyň dürli derejelerinde 25,4 % aýallar işleýär, bu bolsa kabul edilýän çözümlere aýallaryň işjeň gatnaşýandygyna şaýatlyk edýär. Aýallaryň arasynda – Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň Başlygynyň Orunbasary, ministr zenanlar, ministriň orunbasarlary, ýokary okuw mekdepleriniň rektorlary, hökümete degişli bolmadyk guramalaryň ýolbaşçylary, diplomatlar, lukmanlar, mugallymlar, prokuratura we kazyýet işgärleri bar. Ykdysadyýetde iş bilen üpjün aýallaryň paýy 42,3%, durmuş-medeni ulgamyndaky aýallaryň paýy ortaça 63,7%, şol sanda bilim ulgamynda 66,2%, saglygy goraýyşda 63,7% we beýleki pudaklarda 63,7% bolup durýar.

Aýalalaryň işleriniň täze ugry hem işewürlük we telekeçilik bolup durýar.

Gender şertleri göz önünde tutulýan ýerde maksatnamalaryň we syýasatlaryň netijeliligi hem ýokarlanýar. Şeýlelik bilen, aýallaryň telekeçiliginiň ösmegi işsizligiň we garyplygyň çözüdi bolup, jemgyýetde we döwletde sosial durnuklylygyna ýardam edýär. Häzirki wagtda ýurduň döwlete degişli bolmadyk böleginde 46,8% aýallar işleýärler.

Gender deňliginiň gazanylmagynda möhüm orun maşgala degişli edýär, çünki ol jemgyýetiň esasy tebigy bölümi bolup durýar.

Geljekki nesliň terbiýesi maşgala baglydyr. “Maşgalada adam şahsyýet hökmünde kemala gelýär, birek-biregi hormatlamagy, gymmatyny bilmegi we

söýmegi öwrenýär, döp-dessurlara akyl ýetirýär. Maşgala daşky howplardan gorag gurşawyny döredýär we onuň ähli agzalary, aýallar we erkekler, çagalar we garrylar üçin geljege bolan umyt berýär. Bagtly adamlar bagtyýar maşgalany döredýärler. Bagtly maşgala bolsa bagtyýar we üstünlikli döwleti emele getirýär”.

Şeýle-de bolsa häzirki wagtda döp bolan maşgala köpsanly wehimler bilen ýüzbe-ýüz bolýar: nika bozulmalar, hasaba alynmadyk nikalar – bu bolsa çagalaryň aňyna we olaryň terbiýesine ýaramaz täsirini ýetirýär. Maşgala meseleleri demografiki meselelere getirýär, jemgyýetde aýallaryň öz ýollaryny tapmaklaryna ýaramaz täsir edýär.

Baş mün ýyllyk taryhy bolan türkmen halkynyň döp-dessurlarynda berk we paýhasly nesil hemişe ýetişdirilipdir we her bir maşgalanyň borjy bu asylyly daplere eýermeklik bolup durýar. Aýallar çaga terbiýelemegiň we täze nesilleriň kemala getirilmeginiň ata-babalarymyz tarapyndan toplanan baý tejribesini ulanmaklyk bilen maşgala gymmatlyklaryny saklamagy we goramagy başaryrlar.

Ýokary ahlaklylyk, päk göwünlilik, rehimlilik, ygrarlylyk – biziň zenanlarymyza mahsus bolan ajaýyp häsiýetlerdir. Türkmen zenanlary ezber elleri bilen ajaýyp halylary we keşdeleri döredýärler. Olaryň bu döredijiliklerinde olaryň ussatlygy we irginsiz zähmeti öz beýanyny tapýar. Asyrlaryň dowamynda bu ýokary sungat eneden gyza, nesilden nesle geçirilipdir we özboluşly terbiýe mekdebine öwrülipdir.

Türkmenistanda ýaşlar, täze gurulýan maşgalalar hakynda uly aladalar edilýär. Häzirki wagtda ýaşlaryň okamak we hünär edinmek, şol sanda Türkmenistanyň çäginde daşarda okamak, işe ýerleşmek üçin, oňyn ýaşayşyň ajaýyp mümkinçilikleri bardyr.

Aýallar hakyndaky döwlet aladasy – jemgyýetiň sagdynlygynyň, onuň ynsanperwerliginiň we ahlaklylygynyň alamatydyr, ýurduň Prezidentiniň bu meselä şahsy üns bermegi bolsa – kabul edilen degişli maksatnamalaryň üstünlikli amala aşyrylmagynyň girewidir.

2015-nji ýylyň 10-njy aprelinde Türkmenistan gender deňligi we aýallaryň hukuklarynyň hem-de mümkinçilikleriniň giňeldilmeginiň meseleleri boýunça

BMG-niň düzüm birliginiň Ýerine ýetiriji Geňeşine (BMG-Aýallar) saýlandy. Bu Türkmenistanyň ýurtda gender deňliginiň ilerledilmegine gönükdirilen we bu ugurda BMG bilen ysnyşykly hyzmatdaşlygyny tassyklaýan ýene bir ädimdir.

Gender deňligine ep-esli ýakynlaşan ösen ýurtlaryň birnäçesinde gender deňligi boýunça geçirilen barlaglar oňyn netijeleri berdi: ýaşagyň dowamlylygy artdy, göwniçökgünligiň ýygylygy azaldy, jenaýatçylygyň derejesi pese düşdi we adamlaryň aglaba köp bölegini hakykatdan hem bagtyýar etdi.

Türkmen halk döredijiliginde aýal-gyzlaryň çeper keşbi

Annotasiýa: Türkmen edebiyatı tarihinde kadının rolü özel bir ilgiyi hak ediyor. Türkmenler kadınları için gurur duymaya haklidir. Çünkü Türkmen kadınlarının ve annelerinin sadakati ve sabırı sembol olarak edebiyat tarihine işlendiği görülmektedir.

Bugün Türkmen edebiyat bilginlerinin ilgi odağı olan edebi mira...

Аннотация: Особого внимания заслуживает роль женщины в истории туркменской литературы. Туркмены имеют право порадоваться за своих женщин. Потому что видно, что туркменские невестки и матери поглощены литературой как символом верности и терпения.

Сегодня одним из наших литературных наследий, находящимся в центр...

Bilşimiz ýaly Hormatly Prezidentimiz ýurt baştutanlygyna geçen ilkinji gününden başlap ähli ugurlarda bolşy ýaly türkmen halkynyň edebi we medeni mirasyna-da uly üns berip başlady. Ýurdumyzda geçirilýän dürli festiwallar hem munyň aýdyň mysalydyr. Hormatly Prezidentimiz türkmen halkynyň geçmişiniň we geljeginiň düýpli öwrenilmegine uly ähmiýet berýär.

Türkmen edebiyatynyň taryhynda aýal-gyzlaryň tutýan orny aýratyn bellemäge mynasypdyr. Türkmenler öz zenanlaryna guwanmaga müňde bir haklydyr. Çünki türkemeniň gelin-gyzlarynyň, eneleriniň wepalylygyň, sabyrlylygyň nyşany hökmünde edebiyatyň jümmüşine siňip gidenligini görmek bolýar. Muňa mysaly daşdan gözelemeli däl. Beýik Watançylyk urşunda halkyny, Watanyny gorap, gahrymanlarça wepat bolan gerçeklerimiziň ýarlarynyň yzynda galyp, “häzirem geler” umydyny ýitirmän, ojagyň oduny öçürmän garaşyp

oturanlaryň bardygyny bilýäris. Ýa-da bolmasa Gökdepe galasyndaky söweş barada gürrüň edeliň. Rowaýatlarda aýdylşyna görä, bir türkmen gyzynyň eline duşman goşunyndan bir esgeriň eli degipdir, ýaňky gyz duşman eliniň degen elini ýarag bilen çapyp aýrypdyr. Ýa-da bolmasa, gala synandan soň namysyny tug deý göteren zenanlarymyz duşmanyň eline geçmejek bolup, janlaryna kast edipdirler. Bu ýerde bolsa türkmen gelin-gyzlarynyň ahlak arassalygyny, päkligini anyk görmek bolýar.

Asyrlar boýy saklanyp galan, milli mirasymyz bolup gelyän gymmatly şadessanlarymyzda hem gelin gyzlarymyz ünsden düşürilen däldir.

Häzirki wagtda türkmen edebiyatşynaslarynyň üns merkezinde bolan edebi miraslarymyzyň biri-de “Gorkut ata” şadessanydyr. Bu şadessan türkmen halkynyň milli guwanjy, medeni hazynasy, akyl-paýhasyň, edermenligiň çeşmesi. Ony okan her bir adam onuň şeýledigine göz ýetirip, ondan lezzet alýar.

Bu şadessan 12 bapdan ybarat bolup, onuň yzyna Ata Rahmanowyň ýazgylaryndan 8 bap, Nurmyrat Esenmyradowyň Marydan toplan 2 baby goşulyp, professor Mäti Kösäýewiň sözbaşy ýazmagynda 1990-njy ýylda çap edilýär. Şondan bäri hem bu eser türkmen halkynyň gadymy taryhyny, döp-dessuryny, jemgyýetçilik gurluşyny, medeniýetini, ykdysadyýetini, ýaşayyş durmuşyny öwrenmekde uly ähmiýete eýedir.

Şadessanda gozgalýan esasy mesele gahrymançylykdyr. Eserde türkmen taýpalarynyň keseki ýurt basybalyjylaryna garşy göreşleri, şol söweşde oguz ýigitleriniň, gyzlarynyň görkezýän edermenlikleri beýan edilýär.

Eserde gelin-gyzlara uly orun berilýär. Aýallar her bir meselede akylyly, parasatly we edermen edip görkezilýär. Derse hanyň aýaly adamsyna oňat maslahatlar berýär. Adamsy bolsa aýalynyň maslahatyna gulak salýar. Ol eger ogly duşman eline düşen bolsa, duşman üstüne atlanjakdygyny, tä oglyny halas edýänçä yzyna dönmejekdigini beýan edýär. Derse hanyň aýalynyň kyrk sany gyz bilen atlanyp, daglaryň, derýalaryň arasyndan oglyny tapyp gelmegi hem şol edermenligiň nyşanydyr. Oglunyň ýarasynyň ene süýdi bilen bejerilmegi, enäniň mährini, onuň öz çagasyna bolan çaksiz söýgüsini görkezýär. Ýa-da şu eserdäki

“Baý Bugra beg ogly Bamsy birek boýy” bölümünde Banu Çeçeğiň öz ýaryna on alty ýyllap garaşmagy olaryň wepadarlygyny görkezýär.

Türkmen edebiýatymyzda aňsat-aňsat erbet zenanlarymyz baradaky setirlere duş gelmersiň. Emma päkize zenanlarymyzyň adyna şikes ýetiýänlerem bolupdyr. Ýogsa-da süri agsaksyz bolmajagy belli. Bular hem “Gorkut ata” şadessanynda tankyt edilip, Gorkut ata tarapyndan berk ýazgarylýar. Ol ýerde: “Şu öý gura! Äre çykalym bäri, doýa garnym doýmady, ýüzim gülmedi, aýagym paşmak, ýüzüm ýaşmak görmedi. Şu bir ölse, men hem başga birine barsam diýýän aýal, ýigitlere duşmasyn. Gapyňyzdan gelmesin. Irden turup, el-ýüzüni ýuwmazdan gapy-gapy aýlanyp, obanyň ol ujundan bul ujuna çenli gezip, öýüne geler. Görse ogry köpek onuň zatlaryny iýip-içip, bir-birine gatandyr. Sygyrlar, towuklar öýüni agdardüňder edendir, munuň üçin goňşularyna igener. Bardy geldi öýüne myhman gelse, äri öýde bolup: “Tur, iýer-içer ýaly zat getir” diýse, “Bu ýykylymyş çatmada hiç zat ýok, düýe degirmenden gelmedi, gelse-de meniň suprama girse” diýip, saçagyny kakar, diýseň diýeniň bitmez, äriň sözüne bakmaz. Bu zeýilli aýallardan sizi Alla saklasyn” diýip, olaryň garşysyna ýiti sözleri bilen geçýär.

Emma türkmen edebiýatynda gül ýüzli, asylyly, ar-namysly zenanlarymyz barka, beýle ýaman aýallar gözüňe-de ilmeýär.

Elbetde, türkmen gyz gelinleri hem özlerine bildirilýän ynamy aňry-başy bilen ödeýär. Geliň ýene-de “Gorkut ata” şadessanyna ýüzleneliň. Eserde halkyň şu günlere çenli gelip ýeten nakyllary, paýhasly söz düzümleri, döp-dessurlary, gelin gyzlaryň wepadarlyklary, salyhatlylygy, paýhaslylygy, ugurtapyjylygy, ýanyoldaşlarynyň, perzentleriniň başyna iş düşende kömekçi bolşy göze ilip dur. Bu şadessanda türkmen edermen gyzlarynyň, gelinleriň halal ojaklaryna wepadarlygy, maşgala sarpasyny saklaýanlygy, şonuň bilen birlikde edermenligi, batyrylygy bilen olar öz ýanyoldaşlary tarapyndan “halalym, görklim” diýen ýaly ajaýyp atlara mynasyp bolandygyny görmek bolýar. Olaryň atlary halal ojagyň eýesi hökmünde biziň günlerimize çenli gelip ýetipdir. Çünki olar öz ýanyoldaşlaryna, çagalaryna uly söýgini görkezýär, iki oduň aralygynda galanarynda-da biri-biriniň arkasynda durýarlar. Bu barada eseriň “Salyr Gayanyň

öýüniň ýagmalanmagy” boýuna üns bereliň. Şükli Melek Salyr Gazanyň ogly Orazy we aýaly Burla hatyny tussag edýär. Ol Salyr Gazanyň namysyny depelemek üçin onuň aýaly Burla hatyna şerap süzdürip, keýpi sapa çekmek isleýär. Tussag edilen gelin gyzlaryň arasynda gelip, “Burla hatyn kim?” dýenlerinde oturan kenizleriň bary birden “men” diýip jogap berýärler. Ýa-da Burla hatynyň kimligini bilmek üçin ogly Orazy ölürip etini tussag edilen zenanlara iýdirmek isleýärler. Ine, şu ýerde iki oduň arasynda galyp, çykalga gözleýän ene aglap oglunyň ýanyna baryp: “Oglum, men ataň namysyny depeläýinmi, ýa-da seň etiňi iýeýinmi?” diýip maslahat soraýar. Şu ýerde ene özüniň namys-aryny bagryndan öndüren perzendinden hem ileri tutýar. Emma ogul hem atasynyň, enesiniň namysyny goramak üçin öz janyny orta atýandygyny görkezýär.

Burla hatyn duşmanyň bet pirimini eşidip, Oraza şeýle diýýär:

Oglum, oglum, aý oglym,

Men seniň etiňden iýeýinmi?

Ýa porsy duşmanyň düşegine gireýinmi?

Ataň Gazanyň namysyny ýere çalaýynmy

Näme edeýin oglum?

Bu sözleri enesinden eşiden Oraz gaharlanyp: “Agzyň gurasyn ene, diliň çüýresin ene... Ene haky Taňry haky bolmasaýdy, galkyban ýerimden turaýdym, ýakaň bilen bogazyňdan, gaba ökjäm astyna salaýdym, ak ýüzüňi gara ýere depeýdim, agzyň bilen burnuňdan gan şorladardym, jan süýjüligin saňa bildirerdim! Bu ne sözdür? Saklan, hatyn ene, meniň ütüme gelme, meniň üçin aglama. Goý meni çeňňele ursunlar, goý etimden çeksinler, gara gowurma etsinler, kyrk gyzyň öňüne eltsinler. Olar bir iýse, sen iki iýgil, seni duşmalar bilmesinler. Duşmanyň düşegine barmasyň, olaryň sagrysyny süzmäsiň. Atamyň namysyny ýere çalman saklan” diýýär.

Bu sözleri okap, Orazyň hakyky perzentlik borjuny duýuşyny görýäris. Oraz üçin ata-ene mukaddes, emma onuň üçin ar-namys has hem zerur.

Oglunyň diýen sözlerini eşiden ene halas edýänçäler mertlerçe durmagy başarýar. Şadessandaky boýy uzyn Burla hatynyň wepalylygyny, edermenligini, owadanlygyny göreniňde türkmen zenanlaryna buýsanjyň artýar. Wepalylygyň, gaýratlylygyň, mertligiň, arassalygyň, nyşany bolan Burla hatyna buýsanýarsyň.

Görşümüz ýaly, Gorkut ata öz döwrüniň-de häzirki döwrüň-de görele alarlyk zenanlatynyň keşbini suratlandyrýar.

Eserdäki gahryman gyz edermenligini, gaýduwsyzlygyny açyp görkezýän hereketleriniň biri-de onuň saýlap seçjek ýigidi bilen hut özüniň güýç deňeşdirmegidir. Muňa bolsa, “Baý Bugra beg ogly Bamsy Birek boýy” bölümünde Banu Çeçegiň keşbiniň üsti bilen görmek bolýar. Eserde Banu Çeçek wepaly gyzlaryň keşbini ýerine ýetirýär. Ol öz adagly ýigidi Bamsy Birek duşmanlar tarapyndan tussag edilip, zyndanda on alty ýyl ýatan wagty oňa garaşýar. Ýyllar onuň ýüreginden onuň adaglysyna bolan söýgüsini öçürip bilmeýär. Ýalançy ogly Ýalynjaň Bamsy Biregiň ölendigini aýdyp, oňa özüniň öýlenjekdigini duýduranda-da Banu Çeçek ujypsyzja umyt bilen söýgülisine garaşýar.

Eserde çykyş edýän gahryman zenan keşpleriň ýene biri hem Sylyjan hatynyň keşbi. Bu keşp eseriň “Gaňly goja ogly Hantörelini boýuny beýan eder” bölümünde hereket edýär. Bu bölümde Gaňly goja ogly Hantörelini öýlendirmek isleýär. Hantörelini kakasyna ýüzlenip: “Kaka, sen meni öýereýin diýersen, emma maňa laýyk gyzy nähili tapjak? Maňa şeýle bir gyz alyp ber: men ýerimden turmankam, ol eýýäm turup dursun, men atyma münmänkäm, ol eýýäm atlansyn; men gan döküşikli duşman üstüne barmankam, ol eýýäm baş getirsin!” diýýär. Diýmek oňa Tarabuzan hanyň gyzy Sylyjan hatyn ýaly giden duşman goşununyň önünde durup biläýjek edermen gyz gerek. Hantörelini şol atan oky boş geçmeýän Sylyjan hatynyň yşgyna düşüp, şony alarman bolýar. Sylyjan hatyn owadan, görkli-görmekli, ýaý çekmegi-de ok atmagy-da başarýar. Ol üç sany haýwany, ýagny arslany, gara bugany hem-de gara bugany saklaýar. Gyz edermen bolşy ýaly özüne öýlenmek isleýän ýigitleriň hem batyr bolmagyny isleýär. Şonuň üçinem olaryň önünde aňsat bolmadyk şert goýýar. Onuň şertine laýyklykda oňa öýlenmek isleýän ýigitler şol haýwanlar bilen göreşmeli bolupdyr. Eger ýeňse şoňa durmuşa

çykjak, mynasyp ýar boljakdygyny belläpdir. Hantörelem bagtyny synap görýär we ol haýwanlary öldürip, şertiň netijesi boýunça Sylyjany öz ýurduna alyp gidýär. Emma Tarabuzan han öz eden işine puşman bolup, olaryň zyndandan alty ýüz atly kowgy iberýär. Şol ýerde hantöreliniň edermenligi şeýle beýan edilýär: “Sylyjan hatyn muny beýle gördi, içine ot düşdi. Bir bölek gaza laçyn daran kibi duşmana at saldy, ol ýüzüniň ugruna öňünden çykany gyryp, ol ujuna çykdy”. Görşümüz ýaly gyz Hantörelä garanyňda zor edermenlik görkezýär. Bu ýerde ýokarda delleýşimiz ýaly, olaryň üstüne çozan duşmany gyzyň atasy Tarabuzan han gyzyny yzyna getirmek üçin ýollaýar. Emma gyz atasynyň iberen leşgeri bilen söweşýär. Dogry, ol ene-atasyndan iren däldir. Ýöne onuň üçin berilen wada, wepalylyk öňde durýar. Görşümüz ýaly Sylyjan hatynyň keşbiniň üsti bilen asyl türkmen gelin-gyzlaryna mahsus bolan häsiýetleriň ählijesi, esasan hem edermenlik, wepalylyk sypatlary açyp görkezilipdir.

Şeýle hem bu eserde hereket edýän käbir aýal maşgalalar atlandyrylmandyr (Derse hanyň aýaly, Däli Domrulyň aýaly, Bekeliň aýaly, Segregiň aýaly hem-de kyrk sany oguz gyzlary). Emma şeýle-de bolsa olar hem bu eseriň içinden başyndan ahyryna çenli eriş-argaç bolup geçýär. Olar birek-birege arka durmakda-da ýakyn maslahatçy bolmakda-da, edermenlik görkezmekde-de türkmen zenanlaryna görelde alarlyk nusgadyr. Şeýle zenanlar, häli hem belleýşimiz ýaly, diňe bir “Gorkut ata” şadessanynda дәl, eýsem türkmen edebiýatyna degişli bolan ähli eserlerde-de, nusgawy şahyrlarymyzyň şahyrana döredijiliklerinde-de hälişindi duş gelmek bolýar.

Türkmen halky dürli horluklary başyndan geçiren halk. Her näçe kynçylyk görse-de, türkmen elini döşüne goýup, başyny egmändir. Olar başyny dik tutup gezen merdana halk. Türkmen zenanlary hem erkekler bilen deň hatarda durup, türkmen ýigitleriniň wepaly ýary, ýakyn maslahatçylary bolupdyr. Muňa “Gorkut atany” okanyňda doly göz ýetirýärsiň.

Ýagşy öwüt-ündewler bilen terbiýelenen perzentler enesini “ene haky taňry haky” diýip hormatlasa, atasyna daýanç bolmak, ene topragyny mukaddes hasaplamak ýaly belent adamkärçilik sypatlaryny özünde jemläpdirler. Mähriban,

gahryman enelerimiziň terbiýesini alan türkmen perzendi öz il-güni, watany, ar-namysy üçin janlaryny orta goýup goramaga taýýardyrlar.

Akjagül Muhammedowa

Ogulnýaz Amanowa

Gülälele Guljanowa

Türkmen şadessanlarynda zenan keşbi

Abstract: Kadının toplumdaki rolü çağa, tarihsel olguya ve millete göre deęişir. Türkmen kadınının tarihin farklı dönemlerindeki rolüne ilişkin bilgilere bakıldığında, eski Türkmen kadınının siyasi yönetimde ve sosyal ilişkilerde büyük rol oynadığı görülmektedir. Türkmen kadını, eski Oğuz döneminden günümüze...

Аннотация: Роль женщины в обществе варьируется в зависимости от эпохи, исторического факта и нации. Если обратиться к сведениям, касающимся роли туркменок в разные периоды истории, то можно увидеть, что древние туркменки играли большую роль в государственном управлении и общественных отношениях. Туркменскую ж...

Aýal-gyzlaryň jemgyýetde tutýan orny döwrüne, taryhy hakydasyna, milletine görä üýtgeýär. Türkmen zenanlarynyň taryhyň dürli döwürlerinde tutýan orny bilen baglanyşykly maglumatlara ser salanymyzda, gadym türkmen zenanlarynyň döwlet dolandyryşygynda, jemgyýetçilik gatnaşyklarynda uly ornunyň bardygy görünýär. Türkmen zenany gadym Oguz döwründen häzirki günlerimize çenli geçen döwürde işjeň, sylaga laýyk, adam hökmünde kabul edilip, goralyp, aýalyp gelinipdir.

Çeper edebiýat jemgyýet, syýasat, medeniýet, ykdysadyýet bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr, sebäbi islendik döwürde ýazyjy-şahyrlar ruhy ylhamy halkyň durmuşyndan alýar. Zenana bolan hormat türken halkynyň milli aýratynlygynyň häsiýetli taraplaryndan biridir. Şol hormat hem çeper edebiýatyň eserleriň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Bu pikir folklor eserlerne hem degişlidir. Olardan käbirine salgylanaly. Türkmen “Oguznamalary” özboluşly ýordumly eser bolup, taryhy

hakykata esaslanyp ýazylan çeper eserlerdir. Olarda halkyň taryhynyň belli bir pursatlary çeper beýan edilipdir.

Türki halklaryň umumy gymmatlyklaryna degişli eserlerde hem türkmen zenanynyň keşbi hojalykçy, söweşmekden, ata münmekden baş çykarýan, paýhasly şahsyýet hökmünde ör boýuna galýar. “Oguznamanyň” Pariž nusgasynda uly leşgere nahar taýýarlaýan hojalykçy zenan Baýar hatyn barada şeýle belleniýär: “Aşyň gelip çykyşy oňa degişli edilýär. Bir gün barypdyr. Leşger tamam aç ekenler. Soradylar:

— Ne aş bişireli? Ol naharyň tiz ýetişeri ýaly bir para uny hamyr edip, golunyň aýasynda ýasy edip, gazana salýardy. Ol wagtdan tä bu güne çenli ol aş halaýyk içinde meşhur boldy”¹. Türkmen milli tagamlary öz gözbaşyny gadym döwürlerden alyp gaýdyp, häzirki güne çenli olaryň taýýarlanylmagy, az-kem üýtgän bolaýmasa, şol döwürdäki röwüşde dowam edýär. Oňa türki halklaryň zenanlary medeni miras hökmünde garaýarlar. Zenanlar diňe bir biş-düş, hojalyk bilen meşgullanman, eýsem, ýaşlykdan ata münüp, söweş tilsimlerini hem öwrenipdirler. “Oguznamanyň” ady agzalan nusgasynda Löwkem Beýginiň wakalary beýan edilende, onuň Garaşytdan ýeňlip, ar almak üçin täzedden goşun ýyganda oňa zenanlaryň hem gatnaşandygy barada şeýle maglumat berilýär: “Soňra ýene bu goşun kuwwatlanyp, gaýrat we namys ýüzünden är we hatyn ýyglyp, Garaşydyň ardyndan bardylar. Olary syndyryp, ýeňip gaýtdylar”².

Şeýle mysallaryň ençemesine türki halklaryň edebiýatynyň taryhynda gadymy eserleriň biri bolan “Gorkut ata” eposynda hem duşmak bolýar. Ol türki halklaryň arasynda “Dede Korkut hikaýeleri”, “Kitab-i Dädem Korkut”, “Korkut ata” ýaly atlar bilen hem tanalýar. Bu kitapda türki halklaryň gadymy taryhyny, jemgyýetçilik gurluşyny, döp-dessurlaryny, ykdysady, medeni, ahlaky durmuşlaryny şeýle-de hatynlaryň ady agzaalan ugurlardaky orny barada gymmatly maglumatlar berilýär. Agzalan eserleriň (wariantlaryň) hatynlaryň ýaş nesle edep-terbiýe berişi, toý dessurlaryny alyp baryşlary, myhmanparazlygy,

¹ **Oguznama.** *Parižde saklanýan nusga.* – A., 2001., 54s.

² **Oguznama.** – oradaça

halallygy, haramdan daş bolmagy, goňsulara hormat goýmagy ýaly edimgymlary, şeýle-de erkek adamlar bilen bir hatarda watany goramaga, agzybirligi üpjün etmäge işjeň gatnaşyklary beýan edilýär.

“Gyzyl öý – gyzyly öý” naklyly hem “Gorkut ata” dessanyndan gözbaş alýar. Toý ýerinde bir ýerde ak öý, bir ýerde gyzyl öý, bir ýerde-de gara öýüň dikilmeginiň adata öwrülmeği barada hem şu eserde aýdylýar. Şeýle-de wepalylyk, ar-namys türkmen zenanyna mahsus döp-dessuryň esasydygy barda-da dessanda giňişleýin beýan edilýär. Bu dessanda Gorkut ata “Ozan” diýip hem ýüzlenilýär. Hatynlaryň gylyk- häsiýetine görä dürlü dürlüdigini aýdyp eposda şeýle beýan edilýär:

“Ozan aýdar:

– Hatynlar dört dürlüdir:

Birisi öýüň diregidir.

Birisi solduran soýdur.

Birisi dolduran topdur.

Birisi niçe söýleseň, baýakydyr.

Öýüň diregi bolan hatyn, ýasydan-ýabandan öýe bir gonak gelse, äri öýde bolmasa, ol ony iýdirer-içirer, agyrlar, sylar, gönderer. Ol Aýşa-Patma soýudyr. Hanym, onuň bäbekleri bitsin! Ojagyňa bular kibi hatyn gelsin!

Geldik, soýy solduran hatyna. Daňdan ýerinden ör turar. Elini-ýüzünü ýumazdan, dokuz bazlamaç bilen bir çanak ýogurt öňüne alar. Doýunça dyka-basa iýer. Elini böwrüne urar-da:

– Bu öý guwrysyn, äre baralymdan bäre garnym doýmady, ýüzüm gülmedi.

Aýagym başmak, ýüzüm ýaşmak görmedi, wah, bu ölüp, başga birine barsadym,

näme bolardy. Çakymdan-da ýagşy uýar bolsady – diýer. Onuň kibi hatynyň bäbekleri bitmesin! Ojagyňa bular kibi arwat gelmesin hanym!

Geldik, ol ki döluduran topdur: Ertir ýerinden turar. Elin-ýüzün ýumazdan, obanyň ol uýndan bu ujuna, bu ujundan ol ujuna ylgar, gyýkular. Öýläne çenli

gezer. Öýleden soňra öýüne geler, görse ogry köpekdir, tana öýüni biýr-birine gatyp-garandyr. Öýi towuk ketegine, sygyr ýatagyna dönendir. Goňşularyny çagyrrar:

– Aýu! Züleyha! Zübeýde! Aýnamelek! Gutlymelek! Ölmäge, ýitmäge gitmändim. Ýatjak ýerim ýene bu ýumurlan ýerdir. Öýüme bir baksadyňyz

name

bolardy. ”Goňşy haky Taňry haky” – diýip söýlär. Munuň ýalynyň, hanym, bäbekleri bitmesin! Ojagyňa beýle arwat gelmesin!

Geldik, ol kim niçe söýlärsiň, baýakydyr:

– Öýüme ýasydan-ýabandan bir gonak gelse, är adam öýde bolsa, oňa:

– Tur, ekmek getir, iýeli, bu-da iýsin. Çöregiň saklamaly däl, iýmelidir! –

diýse

Aýaly:

– Neýläýin, bu ýykylmyşda uwn ýök, elek ýök. Düýe degirmenden gelmedi–diýr.

– Ne gelerde, meniň suprama gelsin – diýip, elini syrtyna urar, ýanyn eňer, sagrysyny ärine dönderer. Müň söýlärsiň, birini goýmaz, äriniň sözünü gulagyna goýmaz. Ol Nuh pigamberiň eşeginiň aslyndndyr. Ondan dagy, sizi, hanym, Alla

saklasyn! Ojagyňyza beýle hatyn gelmesin”.

Türkmen zenanynyň milli häsiýetleriniň kemala gelmeginde Gorkut atanyň öwütleriniň ýeri uludyr. Öýüme myhman gelse ýanyoldaşyny abraýlap bar zadyňdan yhlas bilen tagam taýýarlamak, “myhmany ataňdanam uly görmek”, göwnüni hoş etmek ýaly ýagşy gylyklaryň alkyşa mynasypdygy barada aýdylanda ähli zenanlaryň özünde şu hili häsiýetleri jemlemek dogrusynda höwes peýda bolýar. Arassaçyly berjaý etmezlik, hapysalyk, iýip-içip ýene-de günüňden närza bolmak, öýünde bolman gezip ýörmek, goňşularyň bilen oňuşmazlyk, myhman gelse baryny goýman diňe ýoguny sanamak, ýanyoldaşy bilen terleşip gezmek ýaly häsiýetleri bolsa berk ýazgarypdyr. Şu ýaramaz gylyklardan gaça durmak, gyz

çagalaryň terbiýesinde şu ýörelgelerden ugur alyp, Gorkut atanyň alkyşlan perzentlerini terbiýelemegi özüne maksat edinip goýýar.³

“Gorkut ata” şadessanynda maşgala gatnaşyklarynda hatynlaryň sylagy, olaryň kaddy-kamatynyň çeper waspy, hatynyň ýanyoldaşynyň ýanyndaky belent mertebessi ýüzlenme görnüşli setirlerde çeper beýan edilýär:

“Derse han öýüne gelip hatynyny çagyryp:

– Bâri gelgil, başymyň bagty, öýüm tagty!

Öýden çykyp ýöräninde, selwy boýlyým!

Topugyna sarmaşanda, gara saçlyým!

Gurguly ýaýa meňzär, çatma gaşlyým!

Goşa badam sygmaýan dar agyzlyým!

Güýz almasyna meňzär, al ýaňklyým!

Hatynym, diregim, düwlegim!”⁴

Zenan şadessanda bege, hana maslahat berip bilýän, maşgalada, ýurt ähmiýetli meselelerde öz pikrini beýan edip bilýän şahsyýet hökmünde ssuratlandyrylýar. Şeýle zenanyň belent adamkärçilikli maslahatlary bermegi başaryandygy, jomartlygy, ýardam bermegi halaýandygy barada-da şadessanda telim gezek agzalýar: “Derse han hatynyň sözi bile uly toý tutdy, dileg diledi. Atdan aýgyr, düýeden bugra, goýundan goç gyrdyrды. İçoguz, Daş-oguz beglerini çagyrdy. Aç gorse doýurdy, ýalaňaç görse donatdy, borçlyny, bõrjundan gutardy. Depe gibi et ýygdy, göl gibi kymyz sagdyrды. El göterdiler, dileg dilediler. Bir agzy dogalynyň alkyşy bile Taňry bir ogul berdi⁵”. Hatynyň beren maslahatlary hem galapyn ýagdaýda oňyn netijelere getirýär. Bu bolsa türki halklarynyň ir döwrinden bâri hatynlarynyň paýhaslydygy barada ynamly aýtmaga esas döredýär.

Şadessanlarda türkmen maşgalasynda dünýä inen çaga ha oglan bolsun, ha-da gyz bolsun, oňa at münmegi, ýarag guşanmagy öwredilendigi barada gürrüň

³ Annagurban Aşyrow. **Gorkut ata**. Aşgabat 2012., s.24

⁴ Annagurban Aşyrow. – oradaça

⁵ Annagurban Aşyrow. – oradaça: s.28

edilýär. Özüni goramagy, gerek ýerinde maşgalasyny, ýurduny goramagy hem başaryandygy aýratyn belleniýär. Şeýle-de syzgyrlygy bilen maşgalasyna abanan belany serpikdirip bilmegi, at münüp, kyrk kenizi bilen aýgytly hereket etmegi başarmagy hem zenanlaryň özüne goýulýan belent mertebäni ýokary derejedäki başarjaňlygy bilen gazanandygyny ynamly aýtmak bolar. Perzendiniň başynyň gowgadadygyny duýup, çözüň kabul etmegi başaryan, öz perzendini halas edýän zenanyň keşbi şeýle beýan edilýär: “Derse hanyň hatyňy bu söze ynanmady, kyrk kenizini alyp, bedew ata münüp oglanyň yýzyndan gitdi. Gyşda-ýazda gary-buzy eremeýän Gazylyk dagyna çykdy. Görse, bir deräniň içinde garga-gozgun iýnip-çykýar, gonup-galkýar. Atyny ökjeledi, ol tarapa ýörüdi. Meger hanym, oglan ýerde ýykylypdy. Garga guşlar gan görüp, oglanyň üstüne gonmak istärdi. Oglanyň iki güjügi bardy. Gargany kowýardy, gondurmaýardy”.⁶ Eserden alynan şu bölekde aýratyn bellemeli zat Gorkut ata eýýamyndan bäri türkmen itiniň öz eýesine wepasy, ony goramakda bitirýän hyzmaty, çyn dost kimin kyn günde taşlap gitmeýändigidir. Häzirki zaman türkmen jemgyýetinde hem alabaý itiniň goraglylygy, onuň ýakyn dost hökmünde görülmegi gadymdan gözbaş alýan häsiýetleriň dowamat dowamy bolup gelýär. zenanlaryň maşgalanyň, ýurduň ykbalynda söz sözlemäge, pikirini beýan etmäge hukugynyň bolandygyna taryhy maglumatlar hem güwä geçýär.

Türkmen zenanlarynyň wepalylygy “Baý Bugra beg ogly Bamsy Beýrek boýy” bölümünde hem öz beýanyňy tapýar. Bamsy Beýrek duşman elinde tussaglykda on alty ýyl oturyp gelýänçe, Banu Çeçek oňa garaşýar. Türkmen hatynynyň wepalylygy şadessanyň “Döwhe goja ogly Däli Domrul”, “Gaňly goja ogly Hantörelä boýunda” hem beýan edilýär. Adamsy Däli Domrul üçin ýanyoldaşy öz eziz janyny bermäge razy bolýar. Seljan hatyn hem her hili kynçylyk görse-de, göwün beren ýigidi Hantörelä ikilik etmeýär. “Salyr Gazanyň öýüniň talanylmagy” boýunda ar-namys şirin jandan ileri goýulýar. Duşmanlar Burla hatyna şerap süzdürüp, Salyr Gazany namys astynda galdyrmak islände, türkmen hatynynyň paýhasly, wepaly hereketleri bilen ýesir alnan zenanlaryň

⁶ Annagurban Aşyrow. – oradaça: s.34

içinden Burla hatyny tanatman saklamagy başaryrlar. Şonda duşman Şükli Melek: “Orazy asyň, etinden goparyp alyň, gara gowurma bişiriň, gyzlara eltip beriň, kim iýmese, şol Gazanyň aýalydyr” diýýär. Burla hatyn aljyrap ogluna sala salanda ogly enesini gaýgyrman berk we kesgitli jogap berýär. Ar-namysy ähli zatdan eziz görýän türkmen zenany tutuş dünýä nusgalykdyr.

Türki halklaryň arasynda meşgurlyk gazanan, edermenligi bilen baglanyşykly wakalarda gaýduwsyz şahsyýeti bilen türkmen halkynyň onlarça asyrlyk durmuşyny, ahlakyny, medeniýetini, sungatyny, edim-gylymlaryny, asylly duýgy-düşünjelerini, dil baýlygyny çeper beýan edýän “Görogly” şadessanydyr. “Köroglu” ady bilen hem käbir türk milletlerde birnäçe nusgasy bardyr. Türkmen dessançylyk sungatynyň kökünüň we terbiýeçilik hyzmatynyň halkyň taryhy bilen berk baglanyşdyrylýan bu dessanda türkmen zenalary, olaryň jemgyýetde tutýan orny bilen baglanyşykly maglumatlara hem baýdyr. “Görogly” şadessanynda zenalar temasyna örän giň ýer berilýär. Eserde aýal-gyzlaryň geçmişde jemgyýetiň dürli taraplarynda uly hyzmatlary ýerine ýetirendigi barada onlarça wakalarda beýan edilýär. Görogly şadessanyň baş gahrymany öz maşgalasyny, öz islegi boýunça gurýar. Eserde söýgi özüniň başlanyşy tarapdan mistiki taraplary bilen türkmen ertekiçilik däbini ýadyňa salýar. Biri-birini düýşünde görmegiň netijesinde ýigit bilen gyzyň arasynda söýgi döremegi ýygy-ýygydan duş gelýän sýužetleriň biridir. Şul sýužetleriň ählisinde zenan ýetilmesi kyn, we adatdan daşary güýje eýe şahsyýet, mukadeslik hökmünde görkezilýär. Şeýle söýginiň ýüze çykmagyna sebäp bolýan esasy zat hem gözellig, gaýduwsyzlyk, saza hem söze ökde bolmak, pähim-parasat ýaly oňat sypatlardyr. Şu zatlar hem bu eposda Görogly bilen Agaýunusyň biri-birine gowuşmagynda, olaryň arasyndaky söýginiň berkemeginde uly ähmiýete eýedir. Bu ýagdaý esasan Görogly bilen Agaýunusyň gatnaşygynda çuň we yzygiderli beýan edilse, Ärhasan bilen Gulaýymyň arasyndaky söýginiň esasynda hem aýdyň duýulýar.

Agaýunus Jahan şanyň gyzy, perizatlygyndan, gözelliginden daşgary, pähim-parasatly, mähriban, tutanýerli we wepaly hatyn. Erkin ýaşayşy, asuda durmuşy söýýär. Agaýunusyň Görogla bolan nusgalyk duýgusy,

onuň pähim-paýhasy eposda ýerlikli suratlandyrylýar. Ol özüniň oňat gylyk-häsiýeti bilen hemme ýerde söýgüsine wepalylygyň kämil nusgasyny görkezýär, Göroglynyň kyrk ýigidine adamkärçilikli çemeleşmegi, Öweze bolan enelik mähri bilen türkmen gelin-gyzlaryna mahsus häsiýetleri özünde jemleýär. Agaýunus Göroglynyň gylyk-häsiýetine belet, şonuň üçin hem ýüzüne sereden badyna, onuň göwnündäki pikirini we niýetini derrew duýýar, Ol Göroglynyň ýakyn dosty, syrdaşy bolup hereket edýär. Göroglynyň at-abraý hem-de söweşlerde ýeňiş gazanmagynda onuň uly hyzmaty bar. Agaýunusyň berýän maslahatlary gowy netije görkezýändigini üçin Agaýunusa bolan sylaga, hormata, söýgä ýugrulan gatnaşyk öz mynasyp garşylygyny tapýar. Görogly perzentsizlik dagyny çekse-de, hiç wagt Agaýunusyň göwnüne degmeýär. Ony kemsitmeýär. Bu bolsa durmuşda ýüze çykyp biljek ähli kynçylyklardan agzybirlik bilen baş alyp çykmalydygy dogrusynda görelde alarlykdyr. Käte Agaýunusyň maslahatyny äsgermezlige salyp zyýan çeken ýagdaýynda Görogly öz ýalňyşyny boýun almagy başaryp hatasy üçin Agaýunusdan ötüňç sorayar.

“Görogly” şadessanynda häsiýeti boýunça at üstünde gezyän, eline ýarag alyp, duşmana garşy göreşýän gelin-gyzlaryň keşbi birnäçe zenanlaryň – Gülaýym, Aýsoltan, Harmandäliniň obrazy arkaly hem beýan edilýär.

Türkmen şadessanlarynda enýan keşbi baradaky gürrüňi jemläp şulary aýtmak bolar:

Taryhy döwürlerde türkmen zenanlaryna mahsus bolan aýratynlyklar häzuirki zenanlaryň hem aglabasyna mahsusdyr. Olara:

Il-halkyň bähbidini ö bähbidiňden ileri tutmak;

Watana, ýurda howp abananda onuň goragyna taýýar bolmak (mysal üçin Gökdepe söweşine, 1941-1945-nji ýyllaryň Watançylyk urşuna gatnaşyp, gahrymançylygyň nusgasyny görkezen aýallar bellidir);

Ýanyoldaşyňa, öý-ojagyňa wepaly bolmak (Watan goragyna gidip, wepat bolan gerçekleriň aýallarynyň olaryň ojagyny ömrüniň ahyryna çenli saklap oturmagy);

Nesil terbiýesiniň yüküni erkekler bilen deň çekişmesi;

Ýurdy dolandyrmaga zenanlaryň hem işjeň gatnaşmasy we beýlekileri mysal getirmek bolar.

Häzirki zaman ylmyň hem tassyklamagyna görä nesilden geçijilik diňe beden gurluşynda bolman eýsem ol ruhy ýagdaýlar bilen hem baglanyşyklydyr. Eždatlarynyň arasynda asylly, edepli, özygtyýarly, paýhasly hatynlaryň onlarçasy bolan Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň zenanlary hem jemgyetçilik ýaşayşynyň dürli ugurlarynda öz mynasyp hyzmatlaryny görkezýärler.

Zenan durmuşyň bezegi

Аннотация: Туркменская женщина во все времена восхищала и вдохновляла мужчин на новые идеи и подвиги, вершила историю своего народа, создавала замечательные шедевры искусства. В статье показана роль туркменской женщины в обществе, описана материнская любовь, оживляющая жизнь, воспета святость девичьей чести, ...

Gyz-gelin dünýäniň bezegidir. Bu älemdäki ýaşayşy janlandyran ene mähriniň, gyz-gelinleriň gözelliginiň bu owadan dünýäni aýlandyryp durandygy hak. Muny hiç kim inkär etmese gerek.

Tebigatyň uly ylham bilen döreden türkmen zenanlary diňe owadanlygy, asyllylygy, mylaýymlygy bilen tapawutlanman, eýsem, olar özleriniň enelik borjuny kemsiz ýerine ýetirýän zenanlaryň iň ýokary nusgasy bolup, alys geçmişden bäri özlerini tanadyp gelýärler. Özleriniň ýyly mähri, tükeniksiz söýgüsi bilen «demi daş ýarýan» gahryman ogullary, edep-ekramy bilen dünýä degýän asylly gyzlary terbiýeleýän enelerimiz bizi geljege ruhlandyran, bütin durkumyza güýç-kuwwat berýär. Ene-mamalarymyz, gyz-gelinlerimiz hakynda söz açylanda halkymyzyň taryhynda yz goýan gahryman türkmen zenanlary ýadyňa düşýär. Taryhyň syrly sahypalaryna ser salanyňda edermen türkmen zenanlarynyň gahrymançylygyna, olaryň hünär başarnygyna, söýgüsine, maşgala, öý-ojagyna wepadarlygyna haýran galýarsyň. Zenan wepadarlygy hakynda eşiden bir rowaýatymyz ýadymyza düşýär. Gadym döwürlerde patyşa goşunlary bir galany zabt edip alanmyşlar. Olar galadan çagalara hem-de zenanlara çykyp gitmäge rugsat beripdir. Şunlukda, her bir zenan maşgalanyň özüne degişli iň gymmatly zadyny galadan arkaýyn ýanyna alyp biler diýip jar çekdiripdir. Görseler, aýallaryň hersi öz ýanyoldaşlaryny arkasyna alyp, galadan çykyp barýarmyş. Bu aýal maşgalanyň ýanyoldaşyna bolan wepadarlygyndan nyşandyr.

Görüm-göreltesi, mylaýym häsiýeti, zenan mertebesini saklaýşy bilen uly abraýa eýe bolan türkmen zenanlarynyň birnäçesiniň ady taryha girendir. Olardan mysal edip, öz namysyny goramak üçin kyrk sany türkmen gyzynyň daglaryň üstünde duşman zyndandan kowalap gelýärkä, gizlenmäge hiç hili ýeriň ýokdugy zerarly, Allatagaladan «Namysymyzy alanyňdan özümizi al, Alla» diýip, gözýaşlary bilen dileg edip, daşa öwrülip rowaýata girmegi türkmen gyzynyň päkligini, namysjaňlygyny aýtmak bolar. Şeýle-de Tumar şa, nusaýly Rodoguna, Harmandäli, Türkan hatyn, Saraý hatyn, Güljemal han we beýleki är gaýratly zenanlarymyzyň bitiren beýik işleri bilen özleriniň adyny taryhyň şöhratly sahypalarynda galdyrmagy başardylar.¹

Gadym döwürde ýurtlar arasynda söwda-satyk üçin ýola düşýän agyr kerwenleriň hem esasy ýüküniň diňe zenanlar üçin niýetlenen harytlar bolandygyny ýadymyza salalyň. Çünki şol döwürlerde-de perzentlerine mähir berip, maşgalany gorap, öýe döwlet ýagdyryp oturan gelin-gyzlarymyz hormatlanypdyr. Olara gymmat bahaly, inçe zähmeti talap edýän şaý-sepleri dakypdyrlar.

Türkmeniň aňyrdan gelýän edim-gylymyny, mertebesini belent saklan zenanlarymyzyň maşgala ojagyna wepadarlygy mukaddesdir. Gürrüňimiziň şu ýerinde Watançylyk urşy ýyllarynda ýanyoldaşlaryny urşa ugradyp, ykballary rowaýata öwürülen enelerimizi ýatlap geçmek parzdyr. Toý gününüň ertesi urşa ugran ýigidiň: «Men toýa barýan» diýip, ýola düşen adamsyna ömrüniň ahyryna çenli garaşan, wepadarlygyň sütünine öwrülip, maşgalasyny ekläp saklan ençeme zenanlaryň durmuşy hakyndaky gürrüňler bu gün halkyň arasynda rowaýata öwürüldi. Zenan päkligini, ýar ojagyna ömrüni örklän zenan umydyny Gahrymançylyk diýip atlandyrsak bolar.

Gyz maşgala dünýä inenden özüniň näzikligi, naşylygy, mähremligi bilen özüni aldyrýar. Bu hem gudratly tebigatyň oňa beren peşgeşi. Gyz çaga ulaldygyça edep-ekramly, düşbüje, asylly bolmaklyga ymtylýar. Özünden kiçi jigileri bar bolsa, olara ýardam etmeklige çalyşýar. Beýle häsiýetler gyz maşgalanyň

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. **Enä tagzym – mukaddeslige tagzym.** – A.: TDNG, 2018

gursagyna ene süýdi bilen geçýär. «Ýagşy ene ýagşy gyza görelde» diýişleri ýaly, öýüň hojalyk işlerini etmekde, myhman garşylamakda, ene-mamalarymyzdan galan miras el işlerini etmekde ýaş gyz, ilki bilen, enesinden, soňra bolsa daş-töweregindäkilerden görelde alýar. Haýsy bir meselede sorag ýüze çyksa, öz mähriban käbesinden sorap bilmekligi endik edinýär. Ene bilen gyzyň arasyndaky mähremlik, biri-birine ynanmaklyk olary syrdaş joralara öwürýär. Bu bolsa gyz maşgalanyň durmuşda gabat geljek säwliklerden sowulyp geçmegine mümkinçilik berýär. Umuman, gyz maşgalanyň ene-atasynyň öýünde alan terbiýesi, onuň ejesinden gizlemedik syrlary bagtyýar durmuşynda görelde mekdebi bolup hyzmat edýär.

Gyzyň gözelligi haýasynda, edebinde jemlenendir. Türkmen gyzlary geýinmekde, geplemekde, iýip-içmekde utanç-haýany saklaýar. Hoşgylaw we mylaýymzada gyzlar ene-atanyň göwün şady hasaplanýar. Ene-atanyň ilkinji borjy gyzlaryna edep-terbiýe bermek, soňra bolsa hünär öwretmek bolup durýar. Atababalarymyzdan gelýän ýörelgä görä enesiniň terbiýesini alan gyz edepli we asylly bolup ýetişýär. Gyz maşgalanyň esasy häsiýeti işeňirlik hasaplanýar. «Owadanlyk toýda gerek, işlilik günde» ýa-da «Işlilik-behiştlilik» ýaly nakyllaryň döremegi ýöne ýerden däl bolsa gerek. Sebäbi başga öýe gelin bolup düşjek gyz maşgalany edep-ekramly, işeňir edip ýetişdirmek maşgalanyň borjudyr.

Dogrudanam, gyz maşgala ýaşlykda berilýän edep, öwredilýän edim-gylym ýerlikli bolanda, ol hemişe abraýly gelin bolmaklyga çalyşar, öz atasy öýüniň sarpasyny galdyrýar. Gyzly öýe hemişe aýratyn sarpa goýulýar. «Gyzly öý, soltanly öý», «Gyzly öýe rehnet ýagar», «Gyzly öý gyzyldan halka» diýilýär². Gyzyň keşbi-de, ysy-da güle deňelýär. Diýmek, olar durmuşyň gülleri. Şeýdip apalanyp, goraglanyp saklanýan gyzlar hem özleri hakynda edilýän alada buýsanç bilen jogap bermelidirler. Okuwda bolsun, işde bolsun, jemgyýetçilik ýerinde bolsun, ilki bilen, asylly bolmak gyz maşgala gözelligi çayýar. Özüňden ula salam bermeli, bu edebiň başy hasaplanylýar. Gyzyň edepliligi bütin ilniň edepliligine deňelýär. Bu beýik zat. Şol derejä laýyk bolmagy başarmaly. Durmuşda her bir

² Gurbanguly Berdimuhamedow. **Paýhas çeşmesi**. – A.: TDNG, 2016

bolup geçýän wakalara özüňçe baha berip, onuň gowy taraplaryny kabul edeniňde hiç wagt ýalnyşmarsyň. Ejeň, daş-töweregiň, mugallymlaryň berýän ündewleri hem gyz maşgalany biparh goýmasa ýagşy, sebäbi bu adamlar hiç wagt seniň ýamanlygyňy islemezler. Durmuş ýörelgände sabyrlylygy hem eliňden bermeli däl.

Ýurdumyzda zenanlara, gyz-geliniň terbiýesine juda uly üns berilýär. Türkmeniň milli öwüşginli egin-eşiklerini geýnip, uz basyp ýöräp gelýän türkmen zenany gözelligiň nusgasydyr. Çünki türkmeniň ajaýyp keşdeleri, milli şaý-sepleri, edepli-ekramly mylaýymzada gelin-gyzlaryň egninde ajaýyp bir sungat eserini ýatladýar.

Häzirki wagtda türkmen gelin-gyzlary türkmeniň gadymdan gelýän ajaýyp ýaka nusgalarynyň döwrebaplaşan görnüşlerini uly höwes bilen geýinýärler, şeýle-de dürli daşlar hususan hem hakyk daşy oturdylan şaý-sepleri uly isleg bildirip dakynýarlar.

Gelin-gyz gözelligi diýlen düşünje ruhy gözellige-de, keşbiň, egin-eşiğiň, edebiň, gylyk-häsiýetiň gözelligini-de öz içine alýar. Sözüň hakyky manysynda göz bolmak üçin diňe keşbiň gözelligi ýeterlik bolman, eýsem, tutuş ynsanlyk durkuň göz bolmagy gerekdir. Magtymguly Pyragynyň «Durasyň geler» goşgusyňy ünsli okasaň, asylyly türkmen gözeliňiň ruhy syratlary janlanýar.

Gözel bardyr gözellerden zyýada,

Onuň hyzmatynda durasyň geler.

Edepli-ekramly, mylaýymzada,

Tä ölinçäň bile ýöresiň geler³.

Şahyr öz goşgy setirinde gyz-gelinleriň daşky gözelligini we içki dünýäsini, ýagny edepliligini şahyrana beýan etmegi başarypdyr.

Bu günki gün zenanlaryň jemgyýetiň durmuşyndaky ornunyň has ýokarlandyrylmagyna aýratyn ähmiýet berilýär. Gahryman Arkadagymyz Gurbanguly Berdimuhamedow türkmen gelin-gyzlary sarpalap, şeýle baha berýär:

---

³ Magtymguly. Saýlanan eserler ýygındysy. Goşgular. Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290-ýyllygyna bagyşlanýar. – A.: TDNG, 2014

«Türkmen gelin-gyzlary münýylyklaryň dowamynda özlerini watansöýüji, namysly-arly, salykatly, ak ýürekli, gaýratly, süňni sagdyn, mylaýym, çeper hünärli, maşgalanyň agzybirligini, ojagyň ýylsyny saklaýan asylyly maşgalalar hökmünde dünýä tanatdylar. Halkymyzyň buýsançly hem-de şan-şöhrete beslenen, dünýä ýaň salan beýik geçmişinde adamzadyň iň ajaýyp gylyk- häsiýetlerini özünde jemläň Tumar şa, Zarina, Burla hatyn, Agaýunus, Harmandäli, Gülaýym, Jahan hatyn ýaly türkmen gelin-gyzlary Watany, ar-namysy goramakda, türkmen medeniýetiniň baýlaşmagynda öçmejek yz galdyrdylar».⁴

Türkmenistanda zenanlar ýokary jemgyýetçilik-syýasy statusa eýe bolup, olaryň hukuklary we azatlyklary döwlet tarapyndan ygtybarly derejede üpjün edilen. Bularyň netijesinde bolsa häzirki döwürde ýurdumyzda zenanlarymyz Diýarymyzyň dürli pudaklarynda işjeň zähmet çekýärler.

Edebiýat:

Gurbanguly Berdimuhamedow. Enä tagzym – mukaddeslige tagzym. – A.: TDNG, 2018.

Gurbanguly Berdimuhamedow. Paýhas çeşmesi. – A.: TDNG, 2016.

Öwez Gündogdyýew. Türkmen zenanlarynyň taryhy keşbi. – A.: TDNG, 2013.

Magtymguly. Saýlanan eserler ýygyndysy. Goşgular. Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290-ýyllygyna bagyşlanýar. – A.: TDNG, 2014.

---

⁴ Öwez Gündogdyýew. Türkmen zenanlarynyň taryhy keşbi. – A.: TDNG, 2013

Курманжан-Датка түрк элинин белгилүү тарыхый инсаны

Аннотация: Макалада түрк тарыхында өз орду бар, белгилүү инсан Курманжан-Датканын ким болгондугу, тарыхта кандайча орун ала алгандыгы тууралуу сөз болот. Курманжан-Датка деген ысымды укканда дароо эле XVIII-XIX кылымдагы тарыхы, Кокон хандыгы, түрк элинин ошол мезгилдеги тагдыры, Азия элдеринин Россия падышач...

Түйүндүү сөздөр: *доор, инсан, концепция, тагдыр, тарых*

Özet: Yazıda, Bütün Türk tarihinde büyük bir yeri olan Kurmanjan-Datka'nın kim olduğu ve tarihi kişiliği söz edilmektedir. Kurmancan-Datka adını duyduğumuzda hemen aklımıza XVIII-XIX yüzyılların tarihi, Koza Hanlığı (Kokon) ve Rus'larla olan ilişkileri geliyor. Zor zamanlarda yaşayıp, birçok zorlukları g...

Anahtar Kelimeler: *devir, kişi, kavram, kader, tarih*

Түрк элинин тарыхын карай турган болсок, элинин тагдырын да, тарыхын да өзгөрткөнгө күчү жеткен мыкты инсандарыбыз болгон. Алар өз элинин, өз жеринин алдына коюлган ири тарыхый маселелерди чечүүгө бүт күчүн жумшап, тарых алдында зор милдеттерди аткарышкан. Эл арасынан мыкты аялзаттары да чыгып, оор кырдаалдарда саясатка, элчилик иштерине киришип, тарыхка изин калтыра алган бир канча аялзаты болгон. Ошолордун бири кыргыз элинен чыккан “Алай канышасы”, “Кыргыз элинин энеси” атка конгон легендарлуу – Курманжан-Датка болгон. Курманжан-Датка кыргыз элинин Кокон хандыгынан кол үзүп, өз алдынча болуу учурунда, Россия империясына кошулган кыйын, оор тагдырды башынан кечирген мезгилинде жашап, тарыхка изин калтыра алган, коомдук-саясий турмушунун өзгөрүшүнө жеке салымын кошо алган белгилүү инсан катары элге кеңири

таанылган. Анын атак-даңкы, ишмердүүлүгү кыргыздарга эле эмес, Орто Азия чөлкөмүнө да тараган. Ага Бухара эмири Музафар, Кашкардын ханы Жакыпбек, Кокон ханы Кудаяр ызаат-урмат менен мамиле жасашканын, элчилери аркылуу белек-бечкектерди берип турушканын орус саякатчыларынын айткандарынан билсек болот. Ал өз мезгилинен тарта ушул күнгө чейин эң таасирдүү инсан катары өзүнө кызыгуу жаратып келе жатат, анын тааныбаган, же аны укпаган адамдар жокко эсе.

Курманжан-Датка зор милдетти моюндаган: 1) эли-жеринин азаттыгы үчүн адегенде Кокон хандыгынын, кийин Орус колониализминин басып алуучулук саясатынан элин сактап калуу үчүн күрөшкөн; 2) Өз алдынча күнкорсуз жашай алган мамлекеттүүлүктү куруу маселесинин ишке ашышына аракеттенген; 3) Жалпы түрк элинин башын бириктирүү идеясын колдогон. Башка бирөөгө күнкор болбой мамлекеттин түптөө максатын ишке ашыра алган эмес. Анткени, өз алдынча мамлекет болууга кыргыздардын ал мезгилде күчү жеткен эмес, ал үчүн керектүү тарыхый өбөлгө, шарт да жок эле. Мына ушундай оор учурда Фергана өрөөнүн бүтүндөй башкарып турган Кокон хандыгынын ички жана тышкы саясатына таасир этүү менен кыргыз элинин эркиндигинин сакталышына чоң роль ойногон. Ошондой эле, өзбек, тажик сыяктуу элдерге да таасири күчтүү болгон, этносаясий жактан оор кырдаалда тарыхый маселелерди чечүүдө акылмандыгы, дипломатиялык чеберчилиги менен элге таанылып Борбордук Азиядагы күчтүү фигуралардын бирине айланган.

Кокон хандыгы жоюлгандан кийин Россия мамлекетине кошулууну каалаган эмес, ага каршы да болгон, бирок тектеш элдерден колдоо көп таппастан, кыргыз элинин зор мамлекетке каршы тура албастыгын, геосаясий абал оор жана татаал экендигин сезгенден кийин жана эң башкысы башка арга жоктугунан, саясий абалды туура байкаганынан улам 1876-жылы Түркстан генерал-губернатору К.П.фон-Кауфмандынсунушун кабыл алып, орус бийлигин тааныган. Бирок, мунун баары оңой келген эмес Курманжан-Датканын оор жоготуусу, трагедиясы менен коштолгон, Абдылдабек деген

баласы эл-жерин орус баскынчыларынан коргойм деп, аларга каршы чыгат, акыры орус аскерлеринен жеңилип, кытай жакка качып, ал жерден каза болуп, сөөгү элине жетпей калат. Мына ушул себептүү анын мал-мүлкүн, ээлеген жерин падышалык бийлик алып коет. Камчыбек деген уулу орус аскерлерин өлтүрдү деген жалаа менен даргага асылат. Асанбек аттуу баласы, Мырзапаяс, Арсланбек деген неберелери Иркутскиге сүргүнгө айдалышат. Башка балдарынын баары кызматтан четтетилет. Жеке тагдырындагы мына ушундай кайгы-капаны көтөрө билип, орус бийлиги менен кызматташкан.

Россия мамлекети датканы “Алай ханышасы” деп урматтоо менен мамиле жасашкан, ал Фергана облусунун акимдери М.Д.Скобелев, А.К.Абрамов, Г.А.Арандаренко, М.Е.Ионов, К.П.Кауфман, М.Г.Черняев, А.Б.Вревский, Н.А.Иванов, С.М.Духовский, А.Н.Куропаткиндер менен жолугуп сүйлөшкөн, кызматташ болгон. Николай II сый-урмат менен ардак грамота, баалуу шакек сыяктуу белектерди берип, Фергана өрөөнүнүн даңктуу башкаруучусу катары тааныган. Мына ушундайча Курманжан-датка коомдук жана мамлекеттик ишмер катары жалпы түрк элине жакшы таанылган.

Дал ушундай улуу инсандын тагдырын билүү менен Кокон хандыгы доорундагы кыргыз элинин улуттук өз алдынчалыкка умтулуусун, кылымдардан бери калыптанып каада-салтын, эли-жерин сактап калуу үчүн болгон кандуу күрөштөрүн, трагедиялуу тагдырын биле алабыз. Ал тууралуу тарыхый изилдөөлөр, көркөм чыгармалар жазылып, кинолор тартылып, акын-жазуучулардын, искусство ишмерлеринин, тарыхчылардын, филологдордун, а түгүл карапайым калктын арасында да ага карата кызыгуу көп. Анын инсандык сапатына болгон кызыгуу азыркы күндө да басайа элек.

Адабият:

Кененсариев Т. Курманжан датка — тарыхый инсан // Сборник статей. - Ош, 1991. 7-16-б.

Тагеев Б.Л. Царица Алая // Нива. 1897. №4.

Туркестанские ведомости. 1904. №40.

Ювачев И.П. Курбан-Джан-Датха, кара-киргизская царица Алая // Исторический вестник. Восточная литература.1907. №12.

Türkmenleriň dünýäde beýik döwletleri gurmak syýasatyna**Muhammet Baýram hanyň eden goşandy**

Аннотация: Туркмены построили много великих государств в мировой истории и подали прекрасный пример управления государством. Мы можем привести в примеры Хорезмское государство, Великую империю сельджуков и империю Великих Моголов. Этими государствами правили великие сыновья туркмен, такие как Мухаммад Хорезм-...

Abstract: Turkmen people have established many great states in the world history and set an excellent example of the government of a state. Examples include the Khorezm Kingdom, the Great Seljuk Empire, and the Mughal Empire. These states were ruled by such great sons of the Turkmens as Muhammad Khorezm Shah...

Türkmenler dünýä taryhynda ençeme beýik döwletleri gurupdyrlar we döwleti dolandyrmagyň ajaýyp nusgasyny görkezipdirler. Muňa mysal edip Horezm şalygyny, Beýik Seljuk Imperiýasyny, Mogollar Şadöwletini mysal edip görkezmek bolar. Bu döwletleri Muhammet Horezm şa, Alp arslan we onuň ogly Mälik şa, Baýramhan ýaly Türkmeniň beýik ogullary dolandyrypdyrlar. Türkmenleriň döwleti nähili dolandyrandygyny olaryň döreden döwlet dolandyryş edaralaryndan, köşk emeldarlarynyň ýerine ýetiren işlerinden göz ýetirmek bolýar. Bu beýik şahsyýetler diňe döwleti dolandyrmak üçin syýasat bilen meşgullanmak bilen çäklenmän, eýsem edebiýat bilen meşgullanmaga wagt tapypdyrlar we ajaýyp eserleri döredipdirler. Alymlara uly hormat goýmak bilen döwletiň ylmy potensialyny ösdüripdirler. Alymlary ýygnap, olaryň ylym bilen meşgullanmagy üçin ähli mümkinçilikleri döredipdirler.

Baýram han Türkmen 1500-nji ýylda Badahşanda Seýfaly begiň maşgalasynda dünýä inýär. Muhammet Baýram han Beýik Mogollar şadöwletini döretmäge, giňeltmäge we ösdürmäge gatnaşypdyr we bu döwletiň ody bilen girip küli bilen çykan beýik serkerdebaşylaryň biri bolupdyr. Ol ýaňy 16 ýaşyndaka Humaýun şanyň kakasy Muhammet Babyryň goşunynda gulluk edip başlaýar. Baýram han gysga wagtyň dowamynda özüniň batyrlygy, ökde serkerdelik ukyby, şahandaz şahyrylygy we mertligi bilen Humaýunyň iň ýakyn dostuna öwrülýär. Baýram han Türkmen gelip çykyşy boýunça garagoýunly taýpasynyň baharly kabylasýndan bolupdyr. Onda-da hökümdarlar neslinden. Onuň ata-babalary-da bidöwlet adamlar bolmandyrlar. Kakasy Seýfaly beg, atasy Ýaraly beg dagylar hem Garagoýunly türkmen döwletiniň (1410-1468 ýý.) hökümet gullugynda bolup, köşklerde hyzmat edipdirler. Olar dürli ýörüşlere gatnaşyp, batyrlyk görkezipdirler. „Öň akan ýerden akarmyş aryk“ diýlişi ýaly, asylzada gelip çykyşly Baýram han hem edep-ekramy, bilim-terbiýäni hökümdarlaryň hyzmatynda bolar ýaly derejede görüpdür. Baýram han ergeneksiz eklenip, terbiýesiz saklanan kişilerden bolmandyr.

Baýram han Türkmen barasynda ýatlananda hemmeler onuň durmuşynyň bir pursady barada ýatlaýarlar. Biz hem köplere mälim bolan şol pursadyň deňinden sowlup geçmezligi zerur hasapladyk. Bir gezek Humaýun Knuj söweşinde owganly Şir Şadan ýeňilip, goşuny hem dargapdyr. Her kim öz başyny çarasa kaýyl bolupdyr. Şonda Baýram han Şir Şa garşy täzedan goşun toplamak üçin Laknur obasyna barypdyr. Bu habary eşiden Şir Şa Baýram hany tutmagy we öldürmegi buýrupdyr. Tutulanlaryň arasynda bolan Gwalýaryň häkimi Abulkasym we Baýram han daş keşbi boýunça biri-birine gaty meňzeş eken. Şir Şanyň jellatlary ol ikisiniň haýsysynyň Baýram handygyny bilmek üçin sorag eden wagtynda Baýram hanyň özi „Men Baýram han!“ diýip, öňe çykypdyr.

Baýram hanyň ölümi mertlerçe boýun almagy, onuň batyrlygyna öňdenem belet bolan Abulkasymy haýran galdyrypdyr. Ol beýle adamyň duşman jellatlarynyň eline elin berilmegini islemändir hem-de mertlik bilen: „Men Baýram han, bu meniň nökerim, ol meniň ýerime janpidalyk etmek üçin özüni Baýram han

diýip tanatjak bolýar. Goyberin, meniň nökerim gitsin, meni öldürin“ diýipdir. Şeýlelikde, Abylkasym özüni Baýram hanyň ýerine gurban edip, ony bolsa ölümden halas edipdir.

Baýram han Muhammet Humaýun bilen bilelikde Panipat, Hanua we şuna meňzeş birnäçe söweşlere gatnaşyp, ençeme şäherleri we etraplary eýeläpdir. Serkerdeligi, danalygy bilen özüni tanadan Baýram han şazada Humaýunuň iň ýakyn dosty we janpenasy bolupdyr. Baýram han uzak ýyllaryň dowamynda ýurduň goşunbaşysy hem bolýar. Onuň baştutanlygynda mogul goşunlary içki we daşky duşmanlar bilen söweşlerde üstünlük gazanýarlar, onlarça gezek tirtaýpalaryň we welaýatlaryň gozgalaňlaryny basyp ýatyrýarlar. Baýram hanyň edermen, gaýduwsyz, adalatly serkerde bolanlygy taryhda nusga hökmünde görkezilýär. Taryhy işlerde Humaýun şanyň syýasy ýalňyşlyklary netijesinde Mogol döwletiniň 1543-nji ýylda ýykylandygyny, soňra diňe Baýram hanyň diplomatik hem serkerdelik tagallalary netijesinde ilki Owganystanda, soňra 1555-nji ýylda Hindistanda täzeden doly dikeldilendigini nygtap belleniýär. Ol «Hanlaryň hany» derejesine mynasyp bolýar. Ahyrynda hem görüpleriň özüne garşy guran köşk dildüwşiginiň pidasy bolýar. Baýram han adalatly ýolbaşçy, adamkärçilikli ynsan hökmünde halkyň arasynda uly abraýa eýe bolupdyr. Ol barada rowaýatlar döräpdir. Baýram hanyň işi we ömri ähdine ygrarlylygyň, wepadarlygyň, edermenligiň hem adamkärçiligiň ajaýyp nusgasydyr. Hindistanyň orta we ýokary okuw mekdeplerinde Baýram hanyň ýörite öwrenilýänligi onuň bu ýurduň taryhyndaky belent ornundan nyşandyr. Onuň döwlet dolandyryşyna ornaşdyran täzelikleri Mogollar şadöwletiniň uzak ýaşamagyny üpjün edýär.

Hanlaryň hany Baýram han döwlet dolandyrmak we serkerdelik etmek işiniň daşyndan döredijilik bilen hem meşgullanypdyr. Beýik türkmen serkede, döwlet dolandyryjy şahyry Baýram han eserlerini iki dilde, türkmen we pars dillerinde ýazyypdyr. Onuň gazallary we kasydalary halk aýdymlaryna ýakyndyr. Şahyr öz eserleriniň hemmelere düşnükli bolmagyny isläpdir. Baýram hanyň türkmen dilindäki gazallary çeperçilik serişdelerine, deňeşdirmelere, meňzetmelere baýdyr. Baýram hanyň rubagylary türkmen edebiýatynda mynasyp orun eýeleýär.

Rubagylaryň esasy temasy söýgi hakyndadyr. Şahyryň rubagylary onuň öz durmuşy bilen baglanyşyklydyr. Rubagylar şahyryň ömrüniň soňky günlerine degişlidir.

Baýram han Türkmeniň döredijiligi gutarnykly öwrenilen däldir. Onuň eserleri diňe bir türkmen edebiýaty üçin gymmatly bolman, eýsem XVI asyrdaky Merkezi Aziýa halklarynyň türki dilli şygryýetinde mynasyp orny eýeleýär.

Akjagül Muhammedowa

Altyn Hydyrowa

Amanbibi Halmyradowa

Türki halklaryň matematikleri

Özet: Bilim, insan hayatında daimi olarak ilgi odağı olmuştur. Bilimler arasında her dönemde hak etmiş olduğu yeri kanıtlayan bilim dalı elbette matematiktir. Bu bilim dalı popülerliğini eski çağlardan bu günümüze tüm insanlar tarafından kullanılıyor olmasındanda anlayabiliriz. Dünyanın çekim kuvvetini k...

Аннотация: Наука почти всегда была в центре внимания в отношении состояния человека. Наука, всегда признававшая свое законное место среди наук, — это, конечно же, математика. Эта наука популярна с древних времен, потому что ею пользуются все люди. От Ньютона, открывшего силу земного притяжения, до Коперника, ...

Ylym adamzadyň durumsynda hemişe diýen ýaly üns merkezinde bolupdyr. Ylymlaryň içinde öz mynasyp ornuny ähli döwürlerde ykrar etdiren ylym elbetde matematikadyr. Gündelik durmuşymyzda sagada seretmekden tä söwda çenli köp taraply ulanyan ylmy pudagymyz bolan matematika ylmyny yzygiderli peýdalanýarys. Bu ylym gadymy döwürlerden bäri meşhurlygyny ähli adamlar tarapyndan ulanylýandygyndan hem alýandyr. Matematika takyk, umumy we abstrakt ylymdyr. Fizika, himiýa we astronomiýa ýaly ylmyň birnäçe gönüşiniň hem esasyň düzýän matematika häzirki durmuşymyzyň aýrylmaz bölegine öwrülendir. Dürli döwletlerde eden işleri bilen adamzady asyrlar boýy haýrana galdyran we dürli açyşlary bilen uly üstünlikler gazanan dünýä belli alymlary öwrenmek we olaryň häzirki güne çenli öz ähmiýetini ýitirmeýän işlerini mynasyp peýdalanmak zerurlygy ýüze çykýar.

Ýeriň dartyş güýjini tapan Nýutondan, planetalary öwreniji Kopernige, sanlaryň atasy hasaplanýan Pifagordan, matematikanyň şazadasy Omar Haýýama, noly esaslandyryjy Harezmä çenli onlarça matematik bütin dünýäde häzirki ylmy

binýady gurmak üçin ýokary derejede ylmy işler alyp bardylar. Dünýä ylmyň dürli ugurlarynda şol sanda matematika ylmynda hem uly üstünlikler gazanan, matematiki açyşlary bilen häzirki günümüzde hem öz ähmiýetini ýitirmän gelyän türki halklaryň beýik alymlaryna we olaryň alyp baran işlerine degişli iş alyp barmak häzirki günümüz üçin zerurlyk diýip hasaplaýarys.

Nol sany oýlap tapyjy, beýik yslam alymy HAREZMI (780-850)

VIII asyryň meşgur alymy, matematik we astronom Al Horezmi özleşdiren ylmylyry bien bir hatarda matematika ylmy bilen bagly häzirki wagtda hem özüniň ähmiýetini ýitirmän gelyän birnäçe ylmy açyşlary bilen meşhurdyr. Ol nol sanyny we häzirki zaman informatika we sanly elektronikanyň esasy bolan 2 sanly ulgamy ylma ornaşdyran alym hökmünde tanymal alymdyr. Ol matematika degişli birnäçe eserleriň hem awtorydyr. Olaryň arasyndan iň esasylyry hökmünde “Algebra we Al Mukabbalanyň hasaplamlary barada gysga kitap”, “Hindi hasabynyň kitaby”, “Hasaplama sungaty barada” eserlerini görkezmek bolar. Alym “Hasaplama sungaty barada” atly eserlerinde noly nädip ulanmalydygyny düşündirýär. Ýagny mysalyň bozulmazlygy üçin belgide san ýok bolsa, onda kiçijik tegelegi ulanmagy maslahat berýär. Goşmak we aýyrmak barada aýdanda, $38 - 18 = 20$ mysalyny çözüýär we “Sekiz beýleki sekizden aýrylansoň, hiç zat galmady. San boş bolmaz ýaly tegelek goýulýar. Tegelek boş sanlary çalyşýar” diýip belleýär.

“Hindi hasabynyň kitabynda” ýazylyan arifmetika boýunça aýdylanlar gadymy matematika ylmynda uly netijeler gazandy.

“Algebranyň we Al Mukabbalanyň hasaplamlary barada gysga kitabynda” getirilen **al-jabr** adalgasynyň esasynda ýewropaly alymlar algebrany esaslandyrdylar. Görnükli matematika wekiliniň üç çagasy Ahmet, Muhammet we Hasan öz atalarynyň kesbini dowam etdirip, matematika ugrundaky işleri bilen tanalýarlar.

Horasanyň ýyldyzy, zehinli alymy OMAR HAÝÝAM (1048-1131)

Seljuk döwründe tälim alan, beýik matematik, lukmançylyk, taryh we astronomiýa boýunça giň bilimlere eýe bolan Omar Haýýamyň matematika ylmy bilen ýakyndan gyzyklanmagy tötänleýin bolup geçipdir. Alymyň kakasy çadyr

ýasaýjy bolup, ol oglunyň öz hünärini dowam etdirmek üçin geometriýany öwrenmelidigi barada karara gelyär. Kakasy ogluny geometriýany öwrenmekligi üçin halypa berýär. Emma birneme wagt geçenden soň mugallymlar bu oglanyň çadyr ýasamak bilen kanagatlanmajakdygyna, ýiti zehininiň barlygyna göz ýetirýärler we kakasyna oglunyň okuwyny dowam etdirmelidigi barada habar berýärler.

Omar Haýýam 8 ýaşynda matematikany, astronomiýany we filosofiýany içgin öwrenip başlaýar. Ol 12 ýaşynda Nişapur medresesiniň talyby bolýar. Soň bolsa Balh, Samarkand we Buhara medreselerinde okaýar we Ýslam hukugy we lukmançylyk dersini gutaryp ol ýerde lukman derejesini alýar. Emma ol lukmançylyk bilen kän bir gyzyklanmaýar. Alym meşhur matematik we astronom Sabit ibn Kurranyň, grek matematikleriniň açyşlary baradaky ýazan işlerini öwrenýär. Omar Haýýam häzirki wagtda ulanylýan iň takyk senenama döretmek bilen hem bellidir.

Haýýama, 1-nji, 2-nji we 3-nji derejeli deňlemeleriň çözüdini kesgitleýän "Algebra we almukabaladaky meseleleriň subutnamalary baradaky traktat" deňlidir. Traktatyň birinji babynda Haýýam al-Horezmi tarapyndan beýan edilen kwadrat deňlemeleri çözmek üçin "algebraik" usuly kesgitleýär. Indiki baplarda, Arhimedden gözbaş alyp gaýdýan kub deňlemeleri çözmek üçin geometrik usuly döredýär.

Alymyň özünden birnäçe asyr soň tapylan we beýleki matematikleriň adyny göterýän köp meseleleriň netijelerini tapandygy mälimdir. Ýöne käbir sebäplere görä bu teoremalaryň hiç biri-de onuň adyny götermändir. Muňa mysal hökmünde Paskalyň üçburçluklary, binomial teoremalary agzamak bolar. Omar Haýýam matematika bilimini ele alandygy sebäpli köşge ýakyn adam bolupdyr, sebäbi dolandyryjylara elmydama matematikany bilýän biri gerek bolupdyr. Ylmy işleriniň boş ýerlerine ýazan dört setirli rubagylary hem türki halklaryň edebiýatynda rubagyçy şahyr hökmünde alymy dünýä tanadýar. Jemläp aýdanynda görnükli türki alym öz ylmy işleri bilen matematikanyň häzirki döwrüniň esasyňy düzujileriň biridir.

Biruni (973-nji ýylyň 4-nji sentýabry - 1048-nji ýylyň 13-nji dekabry).

Doly ady **Abu Reýhan Muhammet bin Ahmed al-Biruni**. Günbatar dillerinde oňa Alberuni ýa-da Aliboron hem diýilýär. Ol Astronomiýa, matematika, tebigylymlar, astronomiýa, geografiýa we taryh ugurlaryndaky işleri bilen tanalýar .

Biruni Merkezi Aziýanyň taryhy sebiti bolan Harezmdede dünýä inýär. Onuň kakasy ýaş wagtynda aradan çykýar. Horezmdäki Afrigogullary neberesi tarapyndan goralypdyr, köşkde Ibn-Irak we Abdussamed bin Hakimiň mugallymçylyk etmeginde matematika we astronomiýany öwrenipdir. Abu Reýhan Biruni ilkinji kitabyny 17 ýaşynda ýazýar.

Al Biruny, astrologiýa boýunça iň gowy eserini Mahmyt Gaznalynyň ogly Mesuta hödürleýär . Soltan Mesut oňa bir pil ýüki kümüş sowgat bereninde, "Bu sowgat meni azdyrýar we ylymdan daşlaşdyrýar" - diýip, bu sowgatdan ýüz öwürýär. Aslynda, Biruni kitaphanada däl-de amalyýetde bilim almagyň has ähmiýetlidigine ynanyypdyr.

Köp ugurly alym Al-Biruni başlangyç bilimini grek alymyndan alýar. Tanymal we abraýly maşgaladan bolan Horezmli matematik we astronom Ebu Nasr Mansur tarapyndan goldanan Al-Biruni ilkinji gözlegini bu alym bilen geçirýär. Onuň ilkinji eseri "Asar-ül Bakyýe"-dir. Al-Biruniniň ýüz segsen töweregi eseri bardyr. Onuň ýetmiş sany astronomiýa we ýigrimi sany matematika degişli kitaby bardyr.

Biruniniň matematiklik tarapy onuň iň belli tarapydyr. Öz asyrynyň iň beýik matematigi Biruni, radiusyň trigonometrik funksiýalarda birlik hökmünde kabul edilmegini we sin, cos ýaly trigonometrik funksiýalara sekant (sec), kosekant (cosec) we kotangens (ctg) funksiýalaryny goşan ilkinji alymdyr. Birunynyň bu tapanlary günbatar alymlary tarapyndan iki asyr soň açylýar we ulanylyp başlanýar.

Şeýle hem , Biruni trigonometriýa arkaly dagyň beýikligini ölçemegi hem geometriýa taýdan möhüm işdir .

Biruni häzirki döwürde iň meşhur türki alymlarynyň biridir. Dünýäniň dürli ýurtlarynda Birunyny hatyralamak üçin simpoziumlar we kongresler geçirildi we

markalar çap edildi. ESUNESKO tarapyndan 25 dilde neşir edilen “Conrier” žurnaly 1974-nji ýylyň iýun aýyndaky sanyny Biruna bagyşlady. Žurnalyň daşky fotosuratynyň aşagynda "1000 ýyl ozal Merkezi Aziýada ýaşan ähliumumy zehin Biruni, astronom, taryhçy, botanikaçy, farmasewt, geolog, şahyr, akyldar, matematik, geograf we gumanist" sözleri bilen tanyşdyryldy.

Aly Kuşçy (Aly bin Muhammet) 1403-1474 ýyllarda Osman imperiýasynda ýaşap geçen görnükli matematikdir. Ol astronom, matematik, fizik, filosof we dilçi bolupdyr. Onuň alym hökmünde tanalmagynyň iň möhüm sebäbi, aýyň ilkinji kartasyny düzen alym bolmagydyr.

Astronom, matematik alymy Ali Kuşçu 1403-nji ýylda Timur imperiýasynyň çäginde Samarkantda dünýä inýär. Kakasy Muhammet Timur imperiýasynyň hökümdary we astronomy, şeýle hem Timuryň agtygy Ulug Begiň guş saklaýjysy bolany üçin maşgalasy "guşçy" lakamy bilen meşhur bolýar. Ýaşlykdan matematika we astronomiýa bilen içgin gyzyklanýan Aly Guşçy Kadyzade Rummy, Gyýaseddin Jemşid we Muineddin Kāši ýaly alymlardan sapak alandyr. Soň bolsa bilimini artdyrmak üçin Kirmana gitdip ol ýerde “Hall-ü Eşkali Kamer” (Aý fazalarynyň düşündirişi) traktatyny we Şehri Tejrid atly eserini ýazýar. Ali Kuşçu, Samarkand we Kirmanda bilimini gutarandan soň, Ulug Begiň kömekçisi we obserwatoriýasynyň müdiri bolýar.

Ali Kuşçunyň Ulug Beg tarapyndan Hytaýa iberilendigi we gaýdyp gelende ýeriň meýdanyny hasaplamagy başarandygynyna hem ylymyň taryhynda mälimdir.

Akgoýunly türkmen döwletiniň hökümdary Uzun Hasan oňa uly hormat goýýar we ondan Osman döwleti bilen parahatçylyk gepleşiklerinde kömek sorýar. Şondan soň Aly Guşçy Uzun Hasanyň metbugat sekretary bolup işleýär. Soň bolsa Osman soltany II Mehmediň çakylygy boýunça Istanbula gidýär. Osmanly - Akkoýunly serhedinde Fatih Soltan Mehmediň buýrugy bilen uly dabara bilen garşylanan Aly Guşçy, soltan tarapyndan Sahni-Seman medresesiniň professory wezipesine belleniýär .

Aly Guşçy 1474-nji ýylyň 16-njy dekabrynda 71 ýaşynda Istanbulda aradan çykýar.

Muhammet Ulugbeg (1394-1449) orta asyrlaryň iň uly türk alymlaryndan biri hasaplanýar. Ol öz döwrüniň görnükli astronomy we matematigi bolupdyr. Ulugbeg, Türküstanda we tutuş Gündogarda iň meşhur ylym merkezine öwürülen Samarkantda obserwatoriýa we medrese döredýär. Ulugbeg Masud öz döreden obserwatoriýasyna al-Kaşi, Gazizade Rumi, Aly Guşçy, Giýas ad-Din Jamşidi ýaly öz döwrüniň meşhur alymlaryny ýygnaýar. Astronomiki tablisalary döreden Ulugbeg, Aýyň orbitasyny takyk görkezip, Günüň, Aýyň we ýyldyzlaryň hereketi barada aýdyp geçýär. Ulugbegiň ýolbaşçylygynda "Dört ulusyň taryhy" kitaby hem döredilýär.

Türki alymlaryň atlary we olaryň alyp baran işleri dogrusyndaky sanawy has-da artdyrmak bolar. Sebäbi taryh zehini bilen diňe bir ugurda däl baglanyşykly dürli ugurlarda ylmyň ösüşine itergi beren türk alymlaryň adyny altyn harplar bilen öz sahypalaryna ýazandyr. Dünýäniň häzirki ösen ylmy derejesinde ýetmekde türk halklaryň alymlarynyň şol sanda türkmen alymlarynyň hem uly goşandy bardyr diýip aýtmaga esas bardyr. Muňa bolsa türk alymlar we olaryň ylmy işleri, ylmy açyşlary doly güwä geçýär.

Bu adları unutmaq olmaz!

“İrsimiz” silsiləsindən II hissə¹

Məlumdur ki, elmə bağlılığı, elmdə yüksək nəticələr əldə etmək bacarığı digər səbəblərlə yanaşı alimin dünyabaxışı, onun etnokültür mənliyidir. O da ana vətən torpağına sevgisinin qan yaddaşında minillərlə qalmasından irəli gəlir. Nə qədər xalq böyükdürsə, o qədər də o xalqa mənsub olan alimin dünyabaxışı genişdir. Misal üçün, Lütfi Zadə ABŞ-da yaşayıb-ışləsə də türksoylu olduğu üçün və dünyaya türk gözü ilə baxdığı üçün yeni ümumbeşəri orijinal çox sadə və çox aydın qeyri-səlis məntiq konsepsiyasını yarada bildi.

Türk soyların ərazilərində yad hökumətləri qurulan zaman onların hakimiyyətləri ən yaxşı halda ya türk alimlərin elmi nəticələrini mümkün olanda öz adlarına yazırlar, ya türk alimləri bütövlüklə öz xalqın nümayyəndələri kimi qələmə verirlər. Çox sayda misal çəkmək olar: İbn Sina, Uluqbəy, Ömər Xəyyam, Şəms Təbrizi...

İrsimiz itməməlidir!

Batı Azərbaycan türk dünyasına və bəşəriyyətə çox sayılı alim yetişdirib. Bu alimlər unudulmalı deyil. Bu səbəblə Beynəlxalq Sistemologiya Akademiyası xüsusi bir layihə işləməyə başlayıb. Layihənin məqsədi Batı Azərbaycanda anadan olan türk alimlərinin elektron kataloqunu yaratmaqdır. Bir neçə alimlərin adı artıq kataloqa daxil edilib:

Arif Əfəndiyev (d.10.10.1948, Qafan ş.). Professor, AMEA-nın akademiki, M.F.Nağıyev adına Kimya Problemləri İnstitutunda laboratoriya müdiri.

Budaq Əbdüləli oğlu Budaqov (23.02.1928, Eçmiədzin, Çobankərə – 01.11.2012, Bakı) Azərbaycan Respublikasının əməkdar elm xadimi (2008),

---

¹ *Bax I hissə*: Yaşar Mehdiyev. **Bu adları unutmaq olmaz! “İrsimiz” silsiləsindən**. I Международный системологический конгресс тюркологов. Материалы конференций. “Asiman”, Г., 2022, с.298, ISBN 978-9952-8442-1-4, s.113-116.

Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin sədri, SSRİ Coğrafiya Cəmiyyətinin N.A.Pryevalski adına Qızıl medalı (1978), Yusif Məmmədəliyev (1995), akademik Həsən Əliyev, şair Məmməd Araz, mesant Hacı Zeynalabdin Tağıyev adına mükafatları laureatı, coğrafiya elmləri doktoru (1968), professor (1969), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (1989), AMEA-nın akademik Həsən Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun direktoru.

Elçin Süleymanov (d. 1973, Göyçə, Şişqaya) kəndində anadan olub. Maliyyə ixtisasında bakalavr (1997), Bakı Mühəndislik Universitetinin elmi işlər üzrə prorektoru

Eldar Mehralı oğlu Qocayev (10.12.1944, İcevan, Poladli). Əməkdar elm xadimi, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, Mühəndis fizikası və elektronika kafedrasının müdiri, professor. Fizika sahəsində 530-dan artıq elmi əsərin, 11 dərsləyin və dərs vəsaitinin, 8 patentin və ali texniki məktəblər üçün "Ümumi fizika kursu" fənn proqramının müəllifidir. 300-dən çox elmi məqaləsinin müəllifidir.

Əhməd Paşa (14.01.1927, Göyçə, Ardaniş – 1997) – pedaqoq, şair, publisist, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü.

Ələddin İslam oğlu Əhmədov (25.10.1948, Basarkeçər, Böyük Məzrə – 22.08.2014, Bakı). Kimyaçı alim, texniki elmlər doktoru, professor. Aşqarlar Kimyası İnstitutunda laboratoriya müdiri işləyib.

Əziz Yusif oğlu Ələkbərov (d. 05.10.1960, Vedi, Qaralar). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Folklor İnstitutunun Dədə Qorqud şöbəsinin aparıcı elmi işçisi. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin və Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü. Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin "Həsən bəy Zərdabi" və Azərbaycan KİVİHI-nin "Qızıl qələm" mükafatı laureatı.

Fərman İsmayıl oğlu Kərimzadə (Kərimov) (03.03.1937, Vedi – 17.03.1989, Bakı). Yazıçı-nasir, kinoredaktor, bir çox filmlərin ssenari müəllifi. "Çaldıran döyüşü", "Xudafərin körpüsü" tarixi əsərlərinin, "Təbriz namusu", "Qarlı aşırım" (bu əsərin əsasında "Axırıncı aşırım" bədii filmi çəkilməmişdir), "Qoca qartalın ölümü" və sair məşhur əsərlərin müəllifidir. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü.

Gülçöhrə Hüseyn qızı Məmmədova (24.04.1953, Vədi). Memarlıq doktoru, professor, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin rektoru, Azərbaycan Respublikasının əməkdar memarı, Azərbaycan Memarlar İttifaqının üzvü. Beynəlxalq Elmlər Akademiyası Şərqi Avropa Bölməsinin və Şərq ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyasının həqiqi üzvü. "Azərbaycan Respublikası Əməkdar memarı" fəxri adının sahibi.

Həbib Rəhim oğlu Həsənov (05.08.1922, Yeni Bəyazid, Ağzıbir – 2004, Bakı) "Silinməz adlar, sağalmaz yaralar" adlı kitabın müəllifidir. İlk dəfə olaraq bu kitabda Qərbi Azərbaycan ərazisində olan və ermənlər tərəfindən yer üzündən adları silinmiş 650 türk kəndlərinin təsnifatı verilmiş, bu ərazilərin qədimdən rəsmi adları tarixi qaynaqlardan tapılıb bərpa olunmuş, 1918-ci ildən sonra bu yerlərin ermənisayağı dəyişdirilmiş adları, onların coğrafi koordinatları göstərilmişdir.

Hüseyn Mustafa oğlu Əhmədov (17.07.1926, Yeni Bəyazid, Toxluca, – 04.04.2020, Bakı) — Pedaqoji elmləri doktoru (1972), professor, SSRİ Pedaqoji Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Rusiya Təhsil Akademiyasının xarici üzvü.

Məhəmməd Hacı Bayram oğlu Məhərrəmov (1895, Eçmiədzin, Qəmərli – 1982, Paris, İl de Frans, Fransa) — Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, Rusiya Müəssislər Məclisinə İrəvan quberniyasından seçilmiş nümayəndəsi. Parisə yollanan nümayəndə heyətinin müşaviri.

Səttar İsmayıl oğlu Səfərov (18.07.1937, Vədi, Şirazlı – 21.05.2011, Bakı) iqtisad elmləri doktoru, professor. Azərbaycanın müasir iqtisadi sisteminin nəzəri və praktiki əsasların yaradılmasında öz fəsilini yazıb.

Vahid Əziz oğlu Cəfərov (23.11.1945, Paşalı, Herher) — şair, tərcüməçi, Azərbaycan Respublikasının Xalq şairi (2019), Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü (1978), Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü (1974).

Yusif Bəhlul oğlu Yusifov (23.09.1929, Vədi – 04.01.1998, Bakı). Görkəmli Azərbaycan tarixçisi, şərqşünas, türkoloq, dilçi, mixi yazılar üzrə mütəxəssis, toponimikaçı, elamşünas. Azərbaycan tarixi üzrə çoxsaylı əsərlərin müəllifi.

Zeynal Mədət oğlu Həsənalıyev (d. 20.01.1953, Ələyöz) — Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsinin dekanı, tarix elmləri doktoru, Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının professoru.

(Ardı var)

**Magtymguly Pyragynyň şygrylarynyň ýaşlary sagdyn ruhda
terbiýelemekdäki ähmiýeti**

Abstract: The meaning and ideas of Magtymguly's admonishing poems are related to the high and noble qualities of humanity, the beauty, wonder, and nobility of the human spirit. By making extensive use of the accumulated experience of the Shahir people over the centuries in terms of humaneness, manners, and c...

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Serdar Berdimuhamedowyň parasatly ýolbaşçylygynda Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe türkmen halkynyň maddy we ruhy mirasy beýik galkynyş döwrüni başdan geçirýär.

Halkara ylmy jemgyýetçiligi bilen hyzmatdaşlykda ylmyň, medeniýetiň, edebiýatyň dürli ugurlaryna, dünýäniň medeni ösüşlerine uly goşant goşan, dünýewi pikirler, pelsepewi garaýyşlar bilen ugurdaşlykda milletiň bitewiligini ündän türkmen alymlarynyň, akyldarlarynyň, şahyrlarynyň edebi-ruhy mirasy çuňňur öwrenilýär, düýpli ylmy-derňew işleri alnyp barylýar. XVIII asyryň türkmen nusgawy edebiýatynyň görnükli wekili Magtymguly Pyragy Gündogaryň çeper söz sungatyny baýlaşdyrmakda, müňýyllyklaryň dowamynda kemala gelen türkmen pelsepesini we edebiýatyny ösdürmekde uly hyzmatlary bitiren, türkmen halkynyň abraýyny, mertebesini belent derejelere göteren beýik akyldar şahyrdyr, türkmen ruhunyň synmajak sütünüdir.

2021-nji ýylyň fewral aýynda Türkmenistanyň Prezidentiniň Gündogaryň beýik akyldary Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 300 ýyllyk ýubileýini

bellemek barada gol çeken Karary akyldar şahyryň mertbesini has-da belende galdyrdy.¹

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Serdar Berdimuhamedowyň taýsyz başlangyçlary bilen umumadamzat medeni-ruhy gymmatlyklaryny gorap saklamak, dünýä meşhur alymlaryň, akyldarlaryň, şahyrlaryň edebi-ruhy mirasyny, taryhy-medeni ýadygärlikleri çuňňur öwrenmek maksady bilen ýygy-ýygýdan halkara ylmy maslahatlary geçirilýär. Çünki, özge halklaryň medeniýetine hormat goýmak, halklaryň dostlugynyň, agzybirliginiň hatyrasyna medeniýetleri ýakynlaşdyrmak, halklaryň röwşen geljegi üçin adamzadyň miras goýan medeni gymmatlyklaryny aýap saklamak, geljekki nesillere ýetirmek we ebedileşdirmek möhüm wezipeleriň biridir.

Garasşyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanda halkymyzyň, aýratyn-da ýaşlaryň arasynda sagdyn durmuş kadalaryny ornaşdyrmak, wagyz-nesihat işlerini güýçlendirmek, ýaş nesilleri sagdyn ruhda terbiýelemek, adamzadyň saglygyna zyýan ýetirýän çilimkeşlige garşy göreşmek, temmäki önümlerini ulanýan raýatlaryň saglygyny bejerip, olaryň beden we ruhy taýdan sagdyn bolmagyny gazanmak döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň birine öwrüldi. Hut şu maksat bilen Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe Türkmenistanda 2021-2025-nji ýyllarda bedenterbiýäni we sporty goldamagyň hem-de ösdürmegiň maksatnamasy², Türkmenistany temmäkiden azat ýurda öwürmek boýunça 2022-2025-nji ýyllar üçin Milli maksatnama tassyklanyldy.³

---

¹ Gündogaryň beýik akyldary we nusgawy şahyry Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 300 ýyllygyny bellemek hakynda Türkmenistanyň Prezidentiniň 2021-nji ýylyň 12-nji fewralynda 2139-njy çykan karary. (Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň çözümleriniň ýygýndysy, 2021 ý., № 2, 1830-njy madda).

² Türkmenistanda 2021-2025-nji ýyllarda bedenterbiýäni we sporty goldamagyň hem-de ösdürmegiň maksatnamasy. Türkmenistanyň Prezidentiniň 2021-nji ýylyň 22-nji ýanwarynda çykan 2088-nji karary. (Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň çözümleriniň ýygýndysy, 2021 ý., № 1, 1760-njy madda).

³ Türkmenistany temmäkiden azat ýurda öwürmek boýunça 2022-2025-nji ýyllar üçin Milli maksatnamany tassyklamak hakynda Türkmenistanyň Prezidentiniň 2022-nji ýylyň 25-nji fewralynda çykan 2618-nji karary. (Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň çözümleriniň ýygýndysy, 2022 ý., № 2, 2159-njy madda).

Türkmen nusgawy edebiýatynyň, ynsan aň-düşünjesiniň kämilleşmeginde we baýlaşmagynda uly hyzmatlary bitiren, türkmen jemgyýetini kämillige ugrukdyryjy ynsanperwerlik, watançylyk ruhly söz gudratyny döreden akyldar şahyrlarymyzyň biri hem Magtymguly Pyragydyr.

Nesil terbiýesi islendik maşgalanyň, döwletiň, milletiň öňündäki baş meseledir. Her bir halkyň öz milli häsiýetine gabat gelýän edep-ekram kadakanunlary bardyr. Türkmen halkynyň taryhyna ýüzlenenimizde, ahlaklylygyň iň göreldegi nusgalarynyň saklanyp galandygyna göz ýetirýäris. Ynsan häsiýetinde, edimgylymynda gabat gelýän nogsanlyklary her döwrüň akyldarlary, görnükli ýazyjy-şahyrlary ýazgaryp, pähim-paýhasa ýugrulan dürdäne setirleri, dürli-dürli eserleri döredipdirler. Şol pähimiňi durlaýan eserlerde watançylygyň, agzybirligiň, zähmetsöýerligiň, halallygyň, mertligiň, edermenligiň, batyrlygyň, rehimdarlygyň, wepalylygyň, kiçigöwünliligiň, tämiz ahlaklylygyň, keşpleri beýan edilýär. Tersine, namartlyk, ejizlik, biperwaýlyk, harsydünýälik, betnebislik, gysgançlyk, men-menlik, gopbamsylyk ýaly ýaramaz gylyk-häsiýetler berk ýazgarylypdyr.

Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde türkmen şahsyýetine niýetlenen edep kadalarynyň ählisine degişli meseleler gozgalýar we olary çözmegiň ýollaryny we ýörelgeleri salgy berilýär. Bu bolsa ösüp gelýän ýaş nesillerimiziň türkmen halkynyň iň gözeli sypatlaryny, gylyk-häsiýetlerini, ahlak gözelliglerini, döp-dessurlaryny, ýörelgelerini öwrenmeklerine ýardam berýär. Jemgyýet gowy adamlaryň köp bolmagynyň ýollaryny görkezýär.

Magtymgulynyň öwüt-nesihat beriji goşgularynyň many-mazmuny we öňe sürýän pikirleri adamkärçiligiň belent hem asylly sypatlaryna, adam ruhunyň gözelliglerine, täsinliklerine, ruhobelentligine ýugrulandyr. Şahyr halkyň asyrlar dowamynda adamkärçilik, edep-terbiýe, görüm-görelde babatdan toplan tejribesini giňden peýdalanmak bilen, olary döwrüň talaplaryna laýyklykda timarlap, tertibe salypdyr, şeýle hem olary ösdüripdir, baýlaşdyrypdyr.

Magtymguly Pyragy ýaşlara zyýanly endikleriň adam saglygyna ýetirýän zelesi, peýdaly endikleriň bolsa ähmiýeti barada örän jaýdar we çuňňur many-

mazmuna ýugrulan sözler arkaly düşündirýär. Mysal üçin, akyldar şahyryň “Nas atan” goşgusynda:

Nas atanlar hondan bärisi çak eder,
 Ýagşy, ýaman eden işin hak eder,
 Akar durar, üsti-başyn poh eder,
 Senden gaçar deňi-duşuň nas atan.

Temmäki diýip her işige ýortar sen,
 Gola kakyp üç mysгалyn atar sen,
 Bir sümgürüp ýanbaşyňa sürter sen,
 Haram bolar üsti-başyň nas atan.

Akyldar şahyryň baý edebi mirasyndan ýokarda mysal getirilen şygyr bentleriniň uly terbiýeçilik ähmiýeti bar. Olarda nasyň ynsan saglygyna ýetirýän zyýany, naskeşligiň ýaramaz endikdigi barasynda gymmatly pikirler ündelýär. Beýik şahyr nas atýan adamlara ýüzlenip, olaryň bu zyýanly endikden tiz el çekmeklerini maslahat berýär. Mugallym akyldar şahyrymyzyň şu ajaýyp şygyrlaryny sapakda we sapakdan daşary geçirilýän işlerde ýaşlara okap berip, olaryň her bir setiriniň many-mazmunyny düşündirmeli. Çünki, bu şygyrlaryň nasa we naskeşlige garşy göreşmekde, ösüp gelýän ýaş nesilde sagdyn durmuş endiklerini terbiýelemekdäki terbiýeçilik ähmiýeti uludyr. Beýik söz ussady ýaramaz pişä baş goşan ynsany örän täsirli, öwüt-ündewli sözler bilen diýseň çeper suratlandyrmak arkaly, ýaş nesilde şol zyýanly pişelere garşy barlyşyksyz göreşmegi, olarda daşda durmaga we sagdyn durmuş ýörelgelerine eýermek endiklerini terbiýeleýär. Magtymgulynyň ynsan saglygyny saklamagyň we goramagyň, arassaçylyk düzgünlerini berjaý etmegiň ähmiýeti, çilimkeşlik we naskeşlik ýaly ýaramaz endikleriň zyýany baradaky çuňňur many-mazmuna ýugrulan “Çilimkeş”, “Çilim”, “Çilim çekmegil”, “Munda, çilimkeş”, “Nas atan” ýaly ajaýyp goşgularyny ýaş nesilde sagdyn durmuş endiklerini terbiýelemekde

okuw-terbiýeçilik işinde gymmatly maglumat çeşmeleri hökmünde peýdalanmagy mugallymlara maslahat berýäris.

Magtymgulynyň “Çilim” şygrynda çilimiň ynsan saglygy üçin duşmandygy nygtalýar. Çilimkeşiň gül-gül eýläp her säher agzyndan otlar saçýandygy, onuň dini-yslamdan geçmäge çenli alyp barýan sebäpkärdigi nygtalýar. Şahyr çilimiň adamyň öýkenini daşa öwürýändigini barada gymmatly pikiri aýdyp, ynsanyň bu zyýanly endige hiç haçan ýol bermezligini ündeýär:

Şeýle duşmandyr ki, taňla syryňyz paş eýleýir,
 Wagty ýetmez solduryp, bu jismiňiz läş eýleýir,
 Gaýgy-hasrat ýok ekende çeşmiňiz ýaş eýleýir,
 Her zaman düýt ýuwtduryp, hem öýkenňiz daş eýleýir,
 Bary gapyl olmaňyzlar, şeýle betkärdir çilim.

Eý, ýaranlar, nähý kylmyşdyr any bizge ahat,
 Pikir edip, zikr eýledi kim, halk era abdyssamat,
 Tebdil etmek, nehý kylmak işini bizge ne het,
 Kim ki müňkür bolsa, anyň aldyda bardyr lahat,
 Aýdadyr Magtymguly, bu bendäge nardyr çilim.

Akyldar şahyryň “Çilim çekmegil” atly ajaýyp şygrynda çilim çekmegiň ynsan saglygy üçin zyýanlydygy pent-nesihat edilýär. Goşguda çilim çekmegiň janyňa kast etmeklikdigi gyzykly rowaýatyň üsti arkaly beýan edilýär:

Janyňa kast etme, düýdkeşim, özüň,
 Haýypdyr janyňa, çilim çekmegil!
 Pendim bu, roza tut, oky namazyň,
 Haýypdyr janyňa, çilim çekmegil!

Beýik söz ussadyňyň “Munda çilimkeş” diýen şygrynyň many-mazmuny çilimkeşiň zyýanly pişesini açyp görkezmek bilen baglanyşykly bolup, onda çilimkeşiň jepalar, hasratlar görýändigini, synalarynyň jygyr-jygyr daglanýandygyny ussatlyk bilen çeper suratlandyrylýar:

Jepalar, hasretler görer şum seriň,
Eşek dek aňňyryp, daralar ýeriň,
Agzyňdan geledir düýtli gan, iriň,
Bir nyşana budur sende, çilimkeş!

ýa-da

Endamyňdan awy – zäher dökerler,
Süýegiňni bogum – bogum sökerler,
Bugra mysal möýler çykyp çakarlar,
Zähmi çykmaz, galar janda, çilimkeş!

Magtymguly, dowzah sary başlarlar,
Ýylanlar öwrülip gelip, dişlärler,
Elterler, jähennem içre taşlarlar,
Örtenip, ah urar anda çilimkeş!

Mugallym akyldar şahyryň ýokarky şygrylaryny sapakda labyzly okap, olaryň many-mazmunyny giňden açyp görkezmegi ýaşlaryň çilimiň, çilimkeşligiň ynsan saglygyna ýetirýän zyýany barada dogry düşüňjeleriň kemala gelmegine, ösüp gelýän ýaş nesilde sagdyn durmuş endiklerini terbiýelemäge ýakyndan ýardam edýär. Dana şahyryň “Donly görner” diýen ajaýyp şygryndaky:

Jany sagyň sözlär tili...

ýa-da

“Gadryn nábilsin” goşgusyndaky:

Çekmeý kişi bimarlygyň zähmetin,
Bu gözel saglygyň gadryn nábilsin... –

diýen ýaly çuňňur many-mazmunly ajaýyp setirleri ýaş nesillere saglygyň gadyryn bilmegiň, ony goramagynyň nähili möhümdigini nesihat edýär. Magtymgulynyň “Durasýň geler” goşgusyň aýry-aýry setirleri başlangyç synplarda, “Ýaşayyş-durmuş esaslary” dersinde okuwçylara “Saçlara ideg etmek” diýen tema öwredilende, ýerlikli peýdalanmagy mugallymlara maslahat berýäris. Mugallym şahyryň bu ajaýyp şygrynyň:

Gözel bardyr sirke basar saçyny,
Ýuwmaz, artmaz tabagyny-daşyny,
Sylamaz atasyn, ene ýaşyny,
Anyň hyzmatyndan gaçasyn geler –

diýen bendini mysal getirmek bilen, beýik söz ussadyňyň saça ideg etmegiň möhümdigini nygtandygyny, onuň her adamyň şahsy arassaçylygyň (gigiýenanyň) düzgünlerini gyşarnyksyz berjaý etmegiň zerurdygyny täsirli düşündirýär. Beýik akyldar şahyrymyz Magtymgulynyň edebi mirasynda adamyň saglygy üçin köp iýmegiň, köp uklamagyň zyýany, sylag-hormatly bolmakda az sözlemegiň peýdasy barada aýdylan jaýdar jümleleriň köp duş gelyändigini bellemek gerek. Meselem, şahyryň “Gezemek bilen” atly şygryndaky:

Owwal, Magtymguly, özüň düzetgil,
Özüňi sen özgelere göz etgil,
Az iýgil, az ýatgyl, sözüň az etgil, –
Ne bar manysyz söz uzamak bilen! –

diýen bendindäki ajaýyp setirleriniň ýaş nesillerde sagdyn durmuş endiklerini kemala getirmekde we ony terbiýelemekde uly ähmiýete eýedigini aýdylýar.

Magtymguly “Akly bolan şerap içmez” diýip jemagata ýüzlenipdir. Ol arak-şerap içip, akyl-huşuny ýitirip janyna, saglygyna kast edip ýören adamlary ýigrenipdir. Olaryň serhoşlyga ýüz urup ýörüşlerine, ýagşyny-ýamany tanaman, toýy-ýasy bilmän, adam diýen belent ady masgaralap ýörüşlerini suratlandyrýar:

Içer bolsa her kes şerap,
Galarmyş huşdan, dogrusy.

Ne tama bar, çakyr içen gedemden,
Buzahor ýagşyny, ýady näbilsin.

Şahyr haýsy halk arak-şerap içmegi dessur edinse, endik edinse, ol durmuş kesele öwrüler diýýär:

Her il dessur etse şerap içmäge,
Ol ýuwurtda tawan durmana gelgeý.

Magtymguly Pyragynyň edebi mirasynyň ýaşlarda sagdyn durmuş endiklerini kemala getirmekde we terbiýelemekde dürli didaktik usullar arkaly ulanmak bolar. Şeýle-de, beýik söz ussadyňyň “Saglygyň gadryn bilgil, hasta bolmazdan burun”, “Az iýgil, az ýatgyl, sözüň az etgil” ýaly çuňňur mazmunly ajaýyp setirini alyp, bu setirler boýunça söhbetdeşlikleri guramak hem ýaş nesilde sagdyn durmuş endiklerini terbiýelemäge uly täsir eder. Söhbetdeşliklerde sözleýiş endiklerini ösdürmek bilen birlikde, olarda öz pikiriňi jemläp bilmek, pikiriňi dogry, logiki yzygiderlilikde beýan edip bilmek ýaly zerur başarnyklary we endikleri hem ösdürmek mümkin.

Talyplaryň şunuň ýaly ýumuşlary ýekebara ýa-da toparlaýyn ýerine ýetirmegini olara ýygy-ýygydan tabşyrmak bilen, özbaşdak pikirlenip bilmek, jogapkärçilik, işde tertiplilik ýaly möhüm başarnyklary we endikleri kemala getirip, ösdürip bolýar. Türkmen halky özünüň pähim-parasada ýugrulan setirleri bilen il-halkyň ýüreginde baky orun alan meşhur şahyry hemişe hormatlap, durmuşda onuň öwüt-ündewe ýugrulan pikirlerini özlerine ýol-ýörelge edinip gelýär. Magtymguly Pyragynyň bize goýup giden baý edebi mirasyndaky gyzyldan gymmatly dürdäne setirleri durşuna syr bolup, ol indi çuňňur, ylmy esasyda düýpli öwrenilýär. Eger her bir mugallym, ylym işgäri beýik söz ussadyňyň şygrylaryny öz işinde döredijilikli we maksadalaýyk ulanyp we oňde goýan maksadyna ýetip, şol ugurda netije gazanyp bilse, onda hakdan halatly akyldar şahyrymyzyň:

Magtymguly, sözüň sözdür,

Bilmedige boş owazdyr –

diýen syrly setirleriniň manysynyň çuňlugyna göz ýetirer. Magtymguly atamyzyň bize baky miras goýup giden genji-hazynasy bu günki we geljekki nesillerimizi sagdyn durmuş ýörelgeleri esasynda terbiýelemekde nusgalyk mekdep bolup hyzmat edýär.

Geçmişde ýagty geljege umyt baglap, nesilleriň erkinlige ýetmegini arzuwlan Magtymguly atamyzyň ýagşy hyýallary Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe wysal boldy.

Edebiyat:

Gündogaryň beýik akyldary we nusgawy şahyry Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 300 ýyllygyny bellemek hakynda. Türkmenistanyň Prezidentiniň 2021-nji ýylyň 12-nji fewralynda 2139-njy çykaran karary. (Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň çözümleriniň ýygındysy, 2021 ý., № 2, 1830-njy madda).

Türkmenistanda 2021-2025-nji ýyllarda bedenterbiýäni we spoty goldamagyň hem-de ösdürmegiň maksatnamasy. Türkmenistanyň Prezidentiniň

2021-nji ýylyň 22-nji ýanwarynda çykaran 2088-nji karary. (Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň çözümleriniň ýygındysy, 2021 ý., № 1, 1760-njy madda)

Türkmenistany temmäkiden azat ýurda öwürmek boýunça 2022-2025-nji ýyllar üçin Milli maksatnamany tassyklamak hakynda Türkmenistanyň Prezidentiniň 2022-nji ýylyň 25-nji fewralynda çykaran 2618-nji karary. (Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň çözümleriniň ýygındysy, 2022 ý., № 2, 2159-njy madda).

Magtymguly. Goşgular. – Aşgabat, 2008, 51 sah.

Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde tebigat

Annotasiýa: Magtymgulynyň döredijiliginiň gerimi gaty uludyr we watançylyk, söýgi, gahrymançylyk, ruhy we ahlak ýaly mowzuklarda ýazylan goşgulary türkmen tebigatynyň gözelliklerinden doly. Şahyryň tebigat baradaky goşgularynyň esasy aýratynlygy, tebigatyň gозelligi hakda gürläninde, köplenç bu hakda gönüden-g...

Açar sözler: *Magtymguly, şygyr, tebigat, Watan, tebigy gözellik*

Abstract: The scope of Magtymguly's creativity is very large, and his poems written on themes such as patriotism, love, heroism, spirituality and morality are full of the beauty of Turkmen nature. The main feature of the poet's poems about nature is that when he speaks about the beauty of nature, he often do...

Ähli eýýamyň dünýäde ykrar edilen akyldar şahyry bolan Magtymguly Pyragynyň ölmez-ýitmez edebi mirasynyň dörali bári 300 ýyla golaý wagt geçipdir. Öz döwrüniň, öz ildeşleriniň arzuw-hyýalaryny äleme dogruçyl we täsirli ýaýmagyň hötdesinden gelen şahyryň eserlerinde beýik watançynyň janly keşbi suratlandyrylýar. Şahyr Watany, il-güni, onuň azatlygyny, agzybirligini, özbaşdaklygyny ähli baýlykdan ileri tutýar. Onuň şygryýet mirasy ýaşan döwrüniň gazaply synagyndan geçip, özüniň tebigy päkligi we röwşenligi bilen doly bolmasa-da, biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Şahyryň döredijiliginiň gerimi gaty uly bolup, ol öz şygrylarynda adamzat durmuşynyň ähli meselelerine ýüzlenýär. Onuň watançylyk, yşky-söýgi, gahrymançylyk, ruhy-ahlaklylyk, dini ýaly temalarda ýazylan şygrylarynyň içinden türkmen tebigatynyň waspy eriş-argaç bolup geçýär.

Gahryman Arkadagymyz Gurbanguly Berdimuhamedow özüniň “Älem içre at gezer” eserinde “Ol Pyragynyň şygrylaryny okanda, ony diňleýänler şahyryň özi

bilen ýüzbe-ýüz duran ýaly duýgyny başdan geçirýärdiler”¹ diýip, beýik akyldaryň şygrylarynyň adamlara edýän täsirini belläpdir.

Magtymgulynyň tebigat gözelligine bolan estetiki garaýşy, onuň jemgyýetçilik durmuşyndaky gözellige bolan garaýşyna seredeniňde gowşak bolupdyr. Munuň beýle bolmagy ýöne ýerden däl. Tebigatdaky ähli zatlaryň gözelligi, olaryň adama nähili derejede ýakynlygy, peýdalylygy, lezzet berip bilýänligi bilen kesgitleýär. Tebigatyň gözelligini kesgitleýän şonuň ýaly zatlar bolsa, adamlar nä derejede tebigaty özlerine boýun egdirse, şol derejede ösýärler, şol derejede adamlaryň hem tebigatyň gözelligini aňlamak, ondan lezzet almak ýaly duýgular ösýär. Magtymgulynyň döwründe bolsa, türkmenlerde tebigat gözelligini syzmak duýgularynyň hemmetaraplaýyn ösmegine mümkinçilik berýän şertler örän çäkli bolupdyr. Ýöne bu ýagdaý Magtymgulynyň özünde tebigatyň gözelligine bolan garaýşynyň ýokary derejede bolmagyna päsgel bermändir.

Magtymgulynyň tebigat barada ýazan goşgularynyň esasy aýratynlygy, ol tebigat gözelligi barada söz açanda, köplenç gönüden-göni onuň özi hakynda gürrüň etmän, adamyň duýgularyny, durmuşyny, häsiýetini, görkünü we ş.m. keşpleri sypatlandyrjak bolanda oňa ýüzlenýär:

Gyzyl diýsem – gyzyl, al diýsem – al sen,

Hindistanda – şeker, Bulgarda – bal sen,

Yşk bilen açylgan bir täze gül sen,

Ýusup-Züleýhanyň taýy gözel sen.²

Magtymgulynyň XX asyrdan islendik dilde çap edilen şygrylar ýygyndysy dünýä belli “Türkmeniň” atly ajaýyp goşgusy bilen açylýar. Çünki “Türkmeniň” goşgusy şahyryň mähriban watana bolan wepaly ogullyk söýgüsi goşgynyň her bendinde her setirinde ýaňlanýar:

Jeýhun bile Bahry Hazar arasy,

Çöl üstünden öser ýeli türkmeniň,

Gül-gunçasy – gara gözüm garasy,

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. **Älem içre at gezer**. Roman. – A.: TDNG, 2011, s.214

² Magtymguly. **Eserler ýygyndysy**. A.: Ylym. 2014. s.154

Gara dagdan iner sili türkmeniň.³

diýmek bilen onuň öz watanyna bolan, il-ulusyna, ülkesine bolan ajaýyň duýgusy guwanç bilen möwç urýar. Şeýle-de ol şol döwürde Türkmenistanyň geografik ýerleşşi barada gymmatly çeşme maglumatlaryny berýär.

Magtymguly üçin durmuşda ähmiýetsiz zat bolmandyr. Durmuşyň iň sadaja, çala göze görnüp duran hadysalary-da şahyryň zehinli galamynyň aşagyna düşende aklyňy haýran ediji çeper forma eýe bolýar. Onuň “Görüner” atly şygrynda

Meşeleri şir-peleňli.

Gülgüzar nowça bileňli,

Gün düşmedik ter öleňli,

Çeşmeli çäýlar görüner.⁴

diýip ajaýyp ýurduň tebigaty wasp edipdir. Watanyň şanyna beýik şahyryň iň ajap aýdymlaryndan biri bolan “Ýaýlahlary bar” diýen goşgusynda Türkmenistanyň gözeli tebigaty, baýlygy, halkyň parahatçylyk söýüji we abadan durmuşy wasp edilýär:

Sapar edip barsak Nuhaşah mülküne,

Köňül isläni dek ýaýlahlary bar;

Seýran etsek gunçasyna, gülüne,

Bakjasynda bilbil oýnahlary bar.⁵

Magtymguly öz watanynyň gözeli tebigatyny sypatlandyryan “Gürgeniň”, “Görner”, “Soňudagy” ýaly eserlerini görkezmek bolar. Onuň “Gürgeniň” goşgusynda:

Öňünde dag, serinde duman,

Deňizden öwüser ýeli Gürgeniň.

Bulut oýnap, baran dolsa çablara,

Akar boz bulanyp sili Gürgeniň;⁶

³ Magtymguly – oradaça: s.9

⁴ **Магтымгулы.** – А.: Туркмендöвлетнешир. 1959., s.132

⁵ Magtymguly – oradaça: s.381

⁶ Magtymguly – oradaça: s. 76

diýip, şahyr eziz watanynyň gözelligini janlandyrýar. Şahyr şol goşgusynda pikirlerini dowam etdirip:

Tokaýlary bardyr gargy, gamyşly,
Gözelleri bardyr altyn, kümüşli,
Boz güsbent, gyr ýylky, gara gäwmişli,
Argaly, gäw bolar maly Gürgeniň.⁷

diýen setirleri bilen ýaşyl ülkäniň tokaýlaryny, onuň baýlygy bolan mal-garalaryny taryp edýär. Ol ýerleriň baý tebigatyny, hasylly ýerlerini şahyryň ýürek joşduryjy sözler bilen sypatlandyrmagy, adamlaryň aňyna aň, görküne görk goşýar.

Şeýle goşgularynyň ýene-de biri şahyryň “Hasar dag” goşgusydyr:

Hasar dagy beýik bolar,
Üsti doly keýik bolar,
Mergenlere seýik bolar,
Barsaň, Hasar dagyndadyr

Mesgen tutar çarwadarlar,
Ýalçysynda ýatar marlar,
Depesinde biter barlar
Tirseň Hasar dagyndadyr.⁸

diýip, ajaýyp dag gerşini wasp edipdir.

Magtymgulynyň döredijiligi durmuşuna filosifiýadyr.

Ol ussatlyk bilen tebigy şertleri, hadysalary biri-birleri bilen baglaşdyrýar we olaryň ýüze çykyp, ýaşamagynyň sebäbini görkezip bilýär:

Gökden nem düşmese, ýer ot getirmez,

Ýa-da:

Gögere ýagmyryň suwy birle ýer.

Şeýle-de,

Hem düşmese gökden, ýer neý götermez,

---

⁷ Magtymguly – oradaça: s. 76

⁸ Magtymguly – oradaça: s. 75

Edil şonuň ýaly:

Ýagmyr bilen ýer gögär –

diýen setirlerinde ýerdäki emele gelýän ösümlük dünýäsiniň döremegi we ýaşamagy üçin zerur bolan sebäpleriň, şertleriň biri ýagmyry, ýagny fiziki prosesi öňe sürüp, ösümlük dünýäsiniň suw bilen aýrylgysyzlygyny görkezýär.

Şeýlelikde, Magtymgulynyň poeziýasynyň aýratynlygy ol dürli tebigy hadysalaryň, tebigatyň eçilýän gőzellikleriniň üsti bilen, dürli-dürli guş-gumrularyň, haýwanlaryň üsti bilen adamlarda, jemgyýetde ýüze çykýan hadysalary beýan etmegidir. Bu bolsa onuň üç asyryň dowamynda dowamat bolup ýaşamagynyň esasy şertidir.

Edebi mirasy öwrenmäge şeýle giň mümkinçilikleri döreden alym, Gahryman Arkadagymyza, Arkadagly Serdarymyza köp sag bolsun aýdýarys! Olaryň jany sag bolsun, tutýan tutumlary hemişe rowaç alsyn!

Edebiýat:

Gurbanguly Berdimuhamedow. Älem içre at gezer. Roman. – A.: TDNG, 2011.

Магтымгулы. – А.: Туркмендöвлетнешир. 1959.

Магтымгулы. Шыгырлар. 3 томлук. 1 том. – А.: Туркменистан. 1994.

Magtymguly. Eserler ýygyndysy. А.: Ylym. 2014.

Türkmen halkynyň genji hazynasy

Abstract: Magtymguly's thoughts on various aspects of life, such as patriotism, courage, unity, hospitality, and hard work, spread the bright, positive principles of our people like the bright sun. The poet's poems are proverbs and savings of the fathers, which have become the history of human languages. Mag...

Açar sözler: *Magtymguly, türkmen halky, şahyrlar, Watan, Garaşsyzlyk*

Türkmen halkynyň akyldar şahyry Magtymguly Pyragy indi üç ýüz ýyla golaý wagt bäri pähim-paýhasy, gaýtalanmaýan çeper döredijiligi bilen türkmeni şöhratlandyryp, beýgeldip gelýär. Şahyryň mertebesi, halkymyzyň taryhyndaky, jemgyýetçilik-syýasy, medeni-edebi durmuşyndaky orny müdimidir. Magtymguly türkmeniň kalbyna beýik ynanç, aňyna bolsa durmuşyň ýagşysyny-ýamanyny hatasyz seljerýän mähek daşy, göreçlerine öçmejek nur bolup çäýyldy¹. Mukaddes Garaşsyzlygymyzy gazanmagymyz bilen Magtymguly Pyragyny öwreniş ylmy üçin örän oňaly we giň syýasy şert döredildi. Beýik şahyra, onuň mertebesine laýyk orun berildi. Magtymgulynyň kämil jemgyýet we ynsan baradaky gözlegleriniň, ruhy gözelligi baradaky paýhasly pikirleriniň aýrylmaz çeşmesi bolan yslamy we mistiki-edebi akymy öwrenmäge giň ýol açyldy.

Paýhasy bilen türkmen halkyny beýgelden, beýik söz ussady Magtymguly Pyragy öz şygryrlarynda halk döredijiligini ussatlarça peýdalanyndyr. Nakyllary, matallary, ertekileri, halk aýdymlaryny, “Görogly” eposyny, “Ýusup-Züleyha”, “Leýli-Mejnun”, “Şasenem-Garyp”, “Wamyk-Uzra”, “Arzy-Gambar”, “Şirin-Perhat” ýaly dessionlary köp okapdyr. Atasy Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy-azat” eserini çuňňur öwrenipdir. Şonuň üçin halk döredijiligi eserleri şahyryň edebi mirasyny baýlaşdyrmagyň esasy çeşmeleriniň biri bolup, şahyr ahlak, ynsanperwerlik häsiýetli şygryrlary işlemekde hem olara ýüzlenipdir. Mälim

---

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. *Syýasat we jemgyýet ylmy-nazaryýet žurnaly*. 2-nji goýberiliş. Aşgabat. 2014ý. s.5

bolşy ýaly, folklor eserlerinde ahlak özüne mynasyp orun alýar. Şahyr hem şu ýagdaýy göz önünde tutup, şahyrana halk döredijiliginiň, ilkinji nobatda bolsa, atalar sözüdir nakyllaryň kâmil nusgalaryny peýdalanmagy, olary täzeçe pikirler, manylar bilen baýlaşdyrmagy ussatlarça başarypdyr. Şahyr bu ýerde, bir tarapdan, folklor eserleriniň hasabyna öz döredijiligini baýlaşdyran bolsa, ikinji tarapdan, ol il-güne ýetirmek isleýän pikirleriniň täsirli bolmagyny, sada, düşnükli dilde beýan edilmegini gazanypdyr. Magtymguly halkdan alan zatlarynyň öwezine ondan birnäçe esse köp zady halka gaýdyp bermegi başarypdyr. Beýik söz ussadyňyň tutuş döredijiligi halka hyzmat etmek bilen, goşgularynyň belli-belli setirleri nakyla öwrülip gidipdir. Olar henize bu güne çenli halk köpçüliginiň dilinden düşmân gelýär. Şahyryň eserleri adamlara durmuşda özüni alyp barmagyň milli kadalaryny öwredipdir. Halk onuň sygyrlaryna ýygy-ýygydan ýüzlenip, durmuşda çözülmegi kyn ýa-da haýsydyr bir jedelli mesele ýuze çykanda, oňa salgylanypdyrlar we göwnemakul jogap tapypdyrlar. Düşündirmesi kyn sorag peýda bolanda, kimde-kim öz pikirini şahyryň sözlerinden alnan mysallar arkaly berkitse, onuň aýdan pikiri gutarnykly hasaplanylýpdyr. Şonuň üçinem “Magtymguly şeýle diýipdir” diýip, onuň sygyrlaryny ýygy-ýygydan gepleşikde getirmek halk arasynda asylyly ýörelgä öwrülipdir. Bu, bir tarapdan, şahyryň poeziýasynyň halkyň jümmüşine çuňňur aralaşandygyny, halkyň ruhy baýlygyna öwrülendigini, ikinji tarapdan bolsa, köpçüligiň Magtymgulynyň söz sungatyna uly gadyr-gymmat goýandygyny görkezýär. Halk döredijiligi eserleri şahyryň edebi mirasyny baýlaşdyrmagyň esasy çeşmeleriniň biri bolup, ol ahlak, ynsanperwerlik häsiýetli sygyrlary işlemekde-de oňa ýüzlenipdir.

Magtymguly Muhammet Horezmi, Faraby, Biruny, Ibn-Sina, Mahmyt Kaşgarly, Omar Haýýam ýaly alymlaryň, Ferdöwsi, Nyzamy, Hysrow Dehlewi, Sagdy, Hafyz, Imadeddin Nesimi, Jelaleddin Rumi, Ferideddin Attar, Bidil, Nowaýy, Fizuly ýaly özünden ozalky ýaşap geçen görnükli şahyrlaryň eserlerini içgin öwrenýär. Olaryň eserlerindäki ynsanperwer pikirleri özüne ýol-ýörelge edniýär. Beýik şahyr “Sen bolsam” atly sygrynda beýleki

eserleriniň hem birnäçesinde ol ussatlary hormat bilen ýatlap geçýär, olar bilen deňleşmegi arzuw edýär. Şonuň üçin Magtymgulynyň döredijiliginde özünden öň ýaşap geçen ussatlaryň täsirini aýdyň duýmak bolýar. Magtymguly olara örän döredijilikli eýeripdir, has takygy, olaryň aýdan, öňe süren pikirini, ussatlyk bilen gaýtalap, has-da ösdüripdir, döwrebaplaşdyrypdyr. Şeýle hem ol öz halypalaryndan Gündogar poeziýasynyň gizlin syrларыny, täsin tilsimlerini öwrenipdir. Şeýlelikde, Magtymgulynyň özboluşly döredijiliginiň emele gelmeginde we kämilleşmeginde halk döredijiligi hem-de özünden ozalky nusgawy edebiýat diýseň uly ähmiýete eýe bolupdyr. Sebäbi halkyň jümmüşinde onuň beýnisi bekeyär, halk mukamlary bilen ruhy dünýäsi baýlaşýar. Folklor eserleriniň ritmleri bolsa onuň poeziýasyny bezeýär. Magtymgulynyň goşgularynda şolara salgylanmalar ýygy-ýygydan duş gelýär. Şahyr özünden öňki we öz döwründäki nusgawy edebiýatyň ösüş we kämillik дәplerini alyp göteripdir, giňeldipdir. Durdy şahyr bilen kakasy Döwletmämmet–Azady ony poeziýanyň ak ýoluna atarýarlar. Magtymguly olar bilen ençeme gezek sowal-jogaplar aýdyşýar. Durdy şahyr bilen halypa hem şägirt hökmünde gatnaşyk saklaýar. Magtymguly hemmeleriň ruhy dünýäsiniň baý hem gözeli bolmagyny arzuw edipdir. Adamlary hemişe gowy gylyk-häsiýetler, nepis duýgular, dana pähim-paýhaslar bilen terbiýelemäge çalşypdyr. Ol döwürdeşlerinden akylyly, pähimli, parasatly, hoşamaý, dözümlü, edenli bolmagy, dosty, duşmany tanamagy, gowyny, erbedi saýgarmagy, ýagşyny goldamagy, iniş-çykyşy bilmegi, ýerini bilip sözlemegi, birek-biregi sarpalamagy talap edipdir. Şahyr ilkinji nobatda bolsa adamyň gadyryny bilmegi, oňa hormat goýmagy ündäpdir².

Magtymgulynyň esaslandyran realistik edebi mekdebi öz döwründe-de, ondan soň hem edebiýatyň ösmegine we kämilleşmegine uly ýardam edipdir. Beýik şahyr Seydi, Zelili, Kemine, Mollanepes ýaly görnükli söz ussatларыnyň we başgada ençeme şahyrlaryň halypasy bolupdyr. Halk rowaýatlarynyň birinde aýdylyşyna görä, şahyrlaryň birnäçesiniň gürrünçiliginde edebiýat barada söz açylanda, kimdir biri

² K. Atayew. **XVIII asyr türkmen edebiýaty**. Aşgabat, Magaryf. 1988ý. s.87

“Indi näme hakda ýazmaly?” diýen soragy orta atýar. Şonda Kemine “Magtymguly söz meýdanynyň oragyny orup gitdi. Indi bize diňe onuň hoşasyny çöplemek galdy” diýip jogap berýär. Zelili bolsa “Hoşa bugdaý arassa bolar” diýip, onuň sözünüň üstüni ýetirýär. Şunuň özide Magtymguly Pyragydan soňky nusgawy şahyrlaryň ählisiniň-de Magtymgulyny özleriniň halypasy saýandygyna şaýatlyk edýär. Şoňa görä, Magtymgulyny sözünüň doly manysynda türkmen nusgawy edebiýatyny esaslandyran şahyr hasaplap bolar. Bu barada Ýe. E. Bertels şeýle ýazýar: “Eger belli bir halkyň belli bir döwürdäki mahsus sypatlaryny has mahsus suratda görkezýänligi manysynda edebiýata “nusgawy” diýlip at berilmegini türkmen edebiýaty barada ulanylmakçy bolsa, onda, elbetde, şol at XVIII—XIX asyrlaryň türkmen poeziýasyna berilmelidir, ol poeziýanyň has aýdyň we mahsus wekili bolsa türkmen halky tarapyndan henize çenli-de örän hormatlanylýan şahyr Magtymguly bolupdyr”³.

Beýik söz ussady Magtymguly ilini-ýurduny jany-teni bilen söýen şahyrdyr. Ol şygrylarynda ähli güýjüň, kuwwatyň, adyň, abraýyň iliňe-ýurduňa edýän hyzmatyňa, goýýan gadyr-gymmatyňa baglydygyny yzygiderli nygtaýar. Islendik meseläniň çözügüne halkyň nukdaýnazaryndan garap, il-günüň bähbidini hemişe öňe sürýär. Hakyky adamkärçiligiň il-ýurt meselesi, oňa bolan yhlasyň, söýgiň bilen baglydygyny okyjynyň aňyna pugta ornaşdyrmaga çalşan şahyryň şygrylarynda hut şu mesele bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Il-halka bolan söýgüsini görer göze deňän şahyr ,

Gel, göwün, men saňa öwüt bereýin,

*Yrak kylma görer gözüň – iliňi*⁴.

diýýär. Magtymgulynyň şygrylarynda Gündogaryň halk döredijiliginden täsirlenme hem-de halk folklary bilen baglanyşyk aýdyň duýulýar. Muňa şahyryň goşgularyndaky rowaýatlar şaýatlyk edýär. Halk durmuşyndan daşda bolmadyk şahyryň goşgulary bütin halk köpçüligi üçin örän düşnükli, ýakymly we täsirlidir. Beýik şahyr ulyny sylamak, kiçä hormat goýmak ýaly asyly häsiýetleri wagyz-

³ Ýe.E.Bertels. **Sowet Soýuzynda türkmen klassyky edebiýaty taryhynyň öwrenilişi, “Magtymguly” (Makalalar ýygındysy)**, Aşgabat, 1960ý. s.135.

⁴ Magtymguly. **Eserler ýygındysy**, Aşgabat: TDNG. 2014ý. s.420.

nesihat edýär hem-de şygrylarynda bu mesele boýunça halypa hökmünde çykyş edýär. Hünärli bolmagy, zähmeti söýmegi, ündeýär. Kesp-käriň, hünäriň bolmasa, jemgyýete peýdasyzdygyňy:

Köňül istän işler çykmaz,

*Nan ýagysy, kärsiz ärden*⁵

diýen setirlerinde beýan edýär. Ulyny sylamak, oňa hormat goýmak, ene-atanyň sarpasyny belent saklamak ýaly häsiýetler ýaş-kiçiniň borjy hasaplaýan şahyr, şol borjy berjaý etmeýänleri paýhasly we täsirli sözleri bilen berk ýazgarýar.

Beýik söz usadynyň döredijiliginde nesil terbiýesi, ylym-bilim meselesi düýpli goýulýar. Halkyň bilime suwsanlygyny göz önünde tutup, aň-düşünjeli, sowatly adamlary ýetişdirmek ugrunda zähmetini, ylhamyny gaýgyрмаýar. Magtymgulynyň halk diliniň baýlygyny ussatlarça ulanmagyna, milli ruhly gahrymany orta çykarmagyna Döwletmämmet Azadynyň mekdebini geçenligi ýardam eden bolsa gerek. Magtymguly kakasy Azadyny halypasy hasaplap, Orta asyryň edebi dünýäsinden, gazal-poema ussatlygyndan gözbaş alyp, täzeçil milli şygryýeti döredýär.

Magtymgulynyň pähim-paýhasa ýugrulan şygrylary bu gün tutuş adamzada ruhy lezzet berýär. Şonuň bilen birlikde, şahyryň döredijiligi durmuş bilen baglanyşykly meseleler babatda oýlandyryan, dogry ýola gönükdirýän döredijilikdir. Onuň aýdym bolup dillerde ýaňlanan, parasat bolup kalba siňen ajaýyp şygrylary rus, gazak, kabardin, türk, ukraýin, nemes, tatar, özbek dilleri ýaly dünýänuň ençeme dillerine terjime edilendigi we edilýändigigi şol sebäplidir. “Her sözüm bir dürdür gadryn bilene”⁶, diýen şahyryň şygrylarynyň ýazylanyna üç ýüz ýyla golaý wagt geçse-de öz gymmatyny ýitirmän, gadyrynyň artmagy ondaky ähli döwürlere degişli paýhaslaryň, öwüt-ündewleriň kalbyňa ýag ýaly siňýänligindendir.

Magtymgulynyň watançylyk, mertlik, agzybirlik, myhmanparazlyk, zähmetsöýerlik ýaly durmuşyň dürli ugurlaryna degişli aýdan pikirleri halkymyzyň aýdyň, oňyn ýörelgelerine nurly güneş dek şugla saçýar. Şahyryň şygrylary

⁵ Magtymguly. **Eserler ýygındysy**, Aşgabat: TDNG. 2014ý. s.263.

⁶ **Magtymguly**. Aşgabat: TDNG. 2008ý. s.383.

nakyllardyr atalar sözleri hökmünde terbiýe mekdebine ynsalaryň dilleriniň senasyna öwrülipdir. Magtymguly Pyragy diňe bir türkmen halkynyň şahyry bolmak bilen çäklenmän, eýsem ähli halklaryň hem-de ähli döwürleriň şahyry hökmünde ykrar edilen beýik söz ussadydyr. Akyldar şahyryň şygyr setirlerine siňen ynsanperwer garaýyşlary diňe bir türkmen halkynyň däl-de, eýsem Gündogaryň beýleki halklarynyň durmuşyna hem oňyn täsirini ýetiripdir.

Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagalalary netijesinde Magtymgulynyň edebi mirasyny has çuňňur we giňişleýin öwrenilýär. Akyldar şahyryň eserleri Ferdöwsi, Nyzamy Genjewi, Şota Rustaweli, Sagdy, Hafyz, Nesimi, Nowaýy, Fizuly, Abdrahman Jamy, Aleksandr Puşkin, Lew Tolstoý, Taras Şewçenko, Lesýa Ukrainka, Abaý Kunanbaew, Akopýan, Ýan Raýnis, Abdylla Tukaý we beýlekiler bilen bir hatarda dünýä halklarynyň okyjylary tarapyndan söýlüp okalýar. Dünýä halklary Magtymgulyny söýýärler, hormatlaýarlar, onuň eserlerinden tälim-terbiýe hem-de estetiki lezzet alýarlar. Magtymguly Pyragynyň mertligi, batyrlygy, watançylygy nusga alarlykly bolup, onuň galdyran edebi mirasy dury akabaly, tämiz gözbaşly çeşmedir. Ol söýgini wasp eden hyjuwly şahyr, başarjaň terbiýeçi, wagyz-nesihatçy hökmünde geljekki ýurt eýeleri bolan ýaş nesliň hem kalbynda uly orun aldy. Munuň özi beýik nusgawy şahyrymyzyň, türkmen halkynyň öňünde bitiren hyzmatlarynyň çäksizdigini görkezýär.

Edebiýat:

Gurbanguly Berdimuhamedow. Syýasat we jemgyýet ylmy-nazaryýet žurnaly. 2-nji goýberiliş. Aşgabat. 2014ý.

K. Ataýew. XVIII asyr türkmen edebiyaty. Aşgabat, Magaryf. 1988ý.

Ýe. E. Bertels. Sowet Soýuzynda türkmen klassyky edebiyaty taryhynyň öwrenilişi, “Magtymguly” (Makalalar ýygyndysy), Aşgabat, 1960ý.

Magtymguly. Eserler ýygyndysy, Aşgabat: TDNG. 2014ý.

Magtymguly. Aşgabat: TDNG. 2008ý.

Magtymgulynyň döredijiligi halk rowaýatlarynda

Abstract: Our Turkmen people have created many stories about Magtymguly's personality and poetic world. In the folk works, which became artistic from language to language, Magtymguly's life, family, places of education, humanitarianism, morals, patriotism, creativity of the poet were told artistically and hi...

Açar sözler: *Magtymguly, rowaýat, şygyr, halk, Watan*

Türkmen halkynyň dünýä özini tanadan şahyr ogly Magtymguly Pyragy türkmenleriň gökleň taýpasyndan. Ol takmynan, 1724-nji ýylda Hajygowşan diýen ýerde eneden dogulýar. Ol ömrüniň köpüsini Etrek, Gürgen, Garrygala sebitlerinde geçiripdir. Şahyr "Älem belgilidir" diýen şygrynda

Bilmeyin soranlara aýdyň, bu garyb adymyz:

Asly-gerkez, ýurdy-Etrek, ady-Magtymgulydyr

diýip, öz adyny we niredendigini, kimlerdendigini aýdýýar.

Magtymguly Pyragy başlangyç bilimi, terbiýäni kakasy Döwletmämmet Azadydan alýar. Ol bu barada: "Ylym öwreden ussat-kyblam pederdir" - diýip ýazýar. Magtymguly obasyndaky mekdebinde Nyýazsalyh mugallymyň elinde okaýar. Magtymguly zehini we akyly bilen tapawutlanypdyr. Magtymguly ýaş wagty kakasyndan, ejesinden we obanyň garry adamlaryndan köp-köp halk rowaýatlary, goşgy-gazallary, erteki we nakyllary höwes bilen diňleýär eken. Ol kakasy Döwletmämmet Azadynyň döreden eserleriniň köpüsini ýatdan bilipdir.

Magtymguly Halajyň Gyzylaýak obasynda ýerlesýän Idrisbabanyň medresesinde soňra ol Buharada Gögeldeş atly medresä okuwa gidýär we onda iki ýyl okaýar.

Magtymguly esasy bilimi Hywadaky «Sirgazy» medresesinde üç ýyl okaýar. Medresede berilýän dersleriň daşynda hem Gündogaryň görnükli şahyrlary: Nyzamynyň, Nesiminiň, Fizulynyň, Nowaýynyň we başgalaryň eserlerini irginsiz okaýar. Ol medresede okaýanlaryň arasynda özuni derrew tanadyp, zehinli

talyplaryň hataryna goşulýar. Okuwyň ilkinji ýylynda Magtymguly talyplaryň halypasy bolýar. Soňky ýylda bolsa, mugallym özi ýok wagty ders geçirmegi-de Magtymgula ynanýarekeni. Magtymguly öz döwrüniň iň bilimli we düşünjeli adamy bolup ýetişipdir.

Magtymgulynyň eserlerinde belli bolşy ýaly onuň gözýetimi örän giň bolan. Onuň eserlerinde ylmyň dürli pudaklaryna degişli pikirler ýöredilipdir. Şahyr Gündogaryň görnükli filosoflaryň aýdan pikirlerini, taryha, astrologiýa, geografiýa himiýa degişli materiallary, taryhy şahslara, mifiki gahrymanlara bagyşlanan rowaýatlary ykjam özleşdiripdir. Onuň döredijiliginde tapmaça şekili bentler-de, sufistik perdä duwlanan pikirler-de köp. Soňky üyllarda Magtymgulynyň döredijiligi has köp taraplaýyn örenilip başlandy. Şeýle bolsada, beýik akyldaryň deňiz ýaly giň döredijiliginiň birnäçe tarapy doly aýdyňlaşdyrylman, syrly setirleriniň manysy doly düşündirimän gelýär. Bu işde görnükli dilçilerimiz A.Mulkamanow özüniň bir näçe ylmy makalarynda teswir berýär. “Şahyryň syrly setirleriň birnäçesi Gündogarda gadymdan bäre aýdylyp gelinýän rowaýatlar bilen hem-de “Kysasul-enbiýa” atly kitabyň mifiki obrazlary bilen baglanyşyklydyr.¹ “Bimezmiň?” şygryndaky:

Huthut kimin Pereňden Çyn-Maçyn diýip bardygym,
 Bag içinde Bulkysyň saçyn açyp gördüğim,
 Suleýmanyň tagtynda sözläp habar berdigim,
 Guş gonsun diýip başymga, bilbil heňin gurdygym,
 Çarşenbe gün çäşt wagty gondurdygym bilmezmiň? -”²

Diýen setirleriň aňyrsynda “Kysasyl-enbiýa” kitabyndaky birnäçe rowaýatlar ýatyr.

“Gul bolgul”³ goşgusyndaky “Suleýman sen, mura bir gulak goýgul” diýen setiriň manysy diňe häkimleriň ejizlere hemaýat bermelidigi hakyndaky umumy

¹ Magtymguly-250. **Şahyr hakynda ylmy dolkladlar, makalalar we habarlar.** M.Öwezgulyýewiň we A.Mülkamanowyň redaksiýasy bile.n. – A.Ylym, 1989, sah.24

² Magtymguly. **Saýlanan eserleriň ýgyndysy.**-A.: TDNG, 2014, sah.540

³ Magtymguly. – *Ol ýerde*: sah.377

pikir dälidir. Onuň manysy Suleýman bilen Münzere atly garynjanyň arasynda bolan gürrüňiň hem mazmunydyr. Suleýman nökerleriň bilen bir ýan a barýarka , garynjanyň gygyryp “Gaçyň, Suleýman gelýär!” diýen sesini eşdýär. Suleýman näme üçin beýle diýenini garynjadan soranda, garynjalaryň patyşasy Münzere: “Seniň leşgerleriň garynjalary heläk etmegini islemeýäriň” diýýär. Suleýman hem mydama tagtda uçup ýören. Garynjalaryň şasy aýdýar: “Beýle bolmak, özüňi başgalardan ýokary tutmak bolýar. Seniň halkyň halyndan habaryň ýok, mydama tagtda uçup ýörsiň; men hemişe öz jynsomyň arasynda, bir garynjanyň aýagy döwülse, kömege ýetişýäriň” diýýär. Şonda Suleýman garynjanyň akylly gürrüňine haýran galýar özüniň öte geçendigine düşünýär.⁴

Magtymguly öz eserlerinde rowaýtlardan, halk döredijiliginden, ýaşayşyň dumuşynyň pirimlerinden ylham alan bolsa halk hem onuň durmuşyny rowaýatlara öwürip ony dilden dile, nesiden nesile biziň günlerimize ýetirdi.

Türkmen halkymyz Magtymgulynyň şahsyýeti, şahyrana dýnýäsi barada köp kyssalary döredipdir. Dilden dile geçip çeperleşen halky eserlerde Magtymgulynyň durmuşy, kowum-garyndaşy, bilim alan ýerleri, şahyryň ynsanperwerligi, ahlagy, watançylygy, döredijiligi barada çeper gürrüň edilipdir we onuň kämil keşbi döredilipdir. Beýik şähyr baradaky halky kyssalarda we çeper maglumatlarda halk bilen Magtymgulynyň bitewiligi, şahyryň adalatly, özbaşdak durmuş ugrunda alyp baran işleri teswirlenipdir.

Diýaryň alymlary, magtumgylsynaşlar onlarça ýyllaryň dowamynda etnografiki ekspedisiýalara gatnaşyp, dünýä ýüzünde mümkin boldugyça Magtymguly barada maglumatlary, onuň eserlerini gözläp tapyp bize, halk köpçüligine ýetirdiler.

Olaryň arasyndan “Gadyry bilinjek däl” hem bar. Ol şeýle beýan edilýär.⁵:

Magtymguly dünýä inmezden öň, atasy bir düýş görüpdir. Düýşinde Döwletmämediň gapysynda bir daragt gögerip otyrmyş. Onuň ýetmiş şahasy bar

---

⁴ Magtymguly-250. – *Ol ýerde*: sah.24

⁵ **Magtymguly hakynda rowaýatlar.** Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllygyna bagyşlanýar.- A.: TYA MGI, TDNG, 2014. sah.9

eken. Şonda Döwletmämmet “Bä, men bu daragty haçan ekenimi bilemok. Ýetmiş şahasynyň her birinde ýetmiş dürli miwe bar. Her miweden hem bir hili owaz çykyp dur” diýýip pikir edipdir. Ol gören düýşini özi ýorup bilmän, halypasynyň ýanyna gidip, oňa düýşini aýdypdyr. Halypasy: “Senden bir ogul dörejek. Onuň ýetmiş hünäri boljak. Emma öz döwründe gadyry bilinjek däl- diýýipdir.”

“Orup gitdi”- Halk arasynda gürrüňe görä, bir gün şähryl men diýeniň başy jemlenipdir. Mejlisde şährylaryň biri:”Magtymguly şahyr ähli zat hakynda goşgy ýazyp, özgelere ýazmaga zat goýmandyr. Biz indi näme hakda ýazarkak? Diýen soraga Kemine şahyr, käbir maglumatlarda Zelili diýýarler şeýle jogap beripdir “Magtymguly bize ýazmaga zatgoýman, söz meýdanynynň oragyny orup gitdi. Indi bize diňe onuň hoşasyny çöplemek galdy. Diýip jogap beripdir.”⁶.

Magtymguly бүтін өmrүni halkyň aladasy bilen bilen ýaşan, adalatyň we adamkärçiligiň aýdymçysy halkyň aňyndan hiç haçan ýitmez. Ýat bolar goşgysy mysal edip görkezip bolar.⁷.

Edebiýat:

1. Magtymguly. Saýlanan eserleriň ýygındysy.-A.: TDNG, 2014)
2. Magtymguly hakynda rowaýatlar. Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllygyna bagyşlanýar.- A.: TYA MGI, TDNG, 2014.
3. Magtymguly-250. Şahyr hakynda ylmy dolkladlar, makalalar we habarlar. M.Öwezgulyýewiň we A.Mülkamanowyň redaksiýasy bile.n. – A.Ylym, 1989.

---

⁶ Magtymguly hakynda rowaýatlar. – *Ol ýerde*: sah.140

⁷ Magtymguly. – *Ol ýerde*: sah.469

Hakyky watançylygyň neslini terbiýelemekde Magtymgulynyň eserleri egsilmez çeşmedir

Annotasiýa: Ýaşlary terbiýelemekde Beýik akyldar şahyr Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde watansöýüjilik, adamkärçilik, gозzellik we päklik ýaly ynsan sypatlary wasp edýän bolsa, ogurlyk, ýalan sözlemeklik, gybatkeşlik, ahlak taýdan bozuklyk, çilim çekmek, nas atmak ýaly halkymyzyň ýaşaýyş durmuşyna mahsus bo...

Açar sözler: *Magtymguly, şygyr, nesil, terbiýe, Watan*

Abstract: In the education of young people, great philosopher Magtymguly Pyragy praises human qualities such as patriotism, humanity, beauty and purity, but criticizes bad habits that are not characteristic of our people's lifestyle, such as theft, lying, gossiping, immorality, smoking, and smoking. Magtymgu...

“Eziz ýaşlar! Beýik geljegimiz siziň bagtyýarlygyňyz, kadaly ösüşiniň bilen aýrylmaz baglydyr, şundan ugur alyp, nesillerimizi halkymyzyň asylly däpleri esasynda terbiýelemegi örän möhüm wezipeleriň biri hasaplaýaryn!”

Serdar Berdimuhamedow

Ýaş nesilleriň sagdyn durmuş ýörelgelerine eýermeklerini gazanmak, olara terbiýe bermekdäki gymmatlyklar Gahryman Arkadagymyzyň döredijiliginde jemlenendir. Häzirki wagtda Diýarymyzda sagdyn jemgyýeti kemala getirmek babatda, jemgyýetimiziň esasy bölegini düzýän ýaşlaryň sagdyn, bilimli, kämil şahsyýetler bolup ýetişmegi, öz saýlap alan hünäri boýunça ussat hünärmenler bolmagy üçin Gahryman Arkadagymyzyň tagallalary hem-de dowamat ýolda üstünlikli, abraýly menzillerde dowam edýän Arkadagly Serdarymyzyň döredip berýän giň mümkinçilikleri diýseň uludyr. Hormarly Arkadagymyz “Mertler

Watany beýgeldýär” diýen kitabynda: “Mekdep ynsanyň kämilleşmeginiň ilkinji başlangyjy, ýöne iň esasy mekdep, maşgala mekdebidir” diýip belleýär. Döwletmämmet Azady “Molla bir obadaşy ogluny molla getirip, mollam şu çaga bilim we terbiýe ber diýende, bilim bererin, ýöne çaga terbiýäni maşgalada almalydyr” diýip jogap beripdir. Maşgalada asudalyk, biri-biriňe hormat bolmalydyr. Maşgalada edepli gürleşmek gerek. Çaga 4-5 ýaşlarynda dünýä akyl ýetirip başlaýar we sowal berip başlaýar. Şol döwürde çaganyň sowallaryna dogry jogap bermek gerek. Rus mugallym (pedagogy) W.A.Suhomlinskiň belleýşi ýaly “Biz öýde ýok wagtymyz olar bize öýkünýärler, nähili gürleşýäs, özümizi nähili alyp barýarys.” Ençeme ýyllar boýy mugallym bolup zähmet çekýänler üçin okuwçy, talyp maşgalanyň aýnasydyr” diýip belläsim gelýär. Mugallym salyhatly, bir sözli, adalatly, öz hünärine ökde, ýaşlara düşünýän we üns berip terbiýeleýän bolmaly. Häzirki zaman sapaklarynyň esasynda hormatly Prezidentimiziň halkyň we döwletiň ykbaly üçin öz üstüne jogapkärçiligi almaga ukyply, watansöýüji ynsanperwer, ahlak taýdan tämiz, zähmete we durmuşa işjeň çekilýän ýaşlaryň täze neslini kemala getirmek ýaly bilim özgertmeleri yzygiderlilikde ýola goýulýar. Ýaşlar halkymyzyň parasatly ýörelgelerine, taryhyna, döreden milli baýlyklaryna göz ýetirýärler. Ýaşlary terbiýelemekde Beýik akyldar şahyr Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde watansöýüjilik, adamkärçilik, gzellik we päklik ýaly ynsan sypatlary wasp edýän bolsa, ogurlyk, ýalan sözlemeklik, gybatkeşlik, ahlak taýdan bozuklyk, çilim çekmek, nas atmak ýaly halkymyzyň ýaşaaýyş durmuşyna mahsus bolmadyk ýaramaz endikler tankyt edilipdir. Magtymguly türkmen durmuşynyň ensiklopediýasydyr. Magtymguly pyragy “Çilimkeş”, “Halyň seniň”, “Nas atan”, “Gybatkeş” ýaly eserlerinde adamlaryň arasynda bolan ähli ýaramazlyklary ýazgarypdyr, öz halkynyň ruhy we ahlak taýdan päk bolmagyny isläpdir. Akyldar şahyr goşguda çilim çekmekligiň ýaramaz endiklerini belläp, dogry ýola çagyýar:

Kuwwatyň kemelder, güýjüň üzdürer,

Keýpi gellä gelse, aklyň azdyrar

diýen setirleri adamzady ýaramaz endiklerden saplamaga çagyranlygyndan aýdyň habar berýär.

Hyrydar bolsaňyz gyza-geline,

Edebin, ekramyn, oturşyn görüň!

diýen setirleri bolsa türkmen zenan-gyzlary hakynda ýazan pelsepe garaýyşlarynyň juda mäkäm diginiň asyl nusgasydyr.

Şahyryň “Ýüz bolar” goşgusynda saz bilen baglanyşykly şeýle setirler bar:

Magtymguly, sözlerim

Saza goşsaň uz bolar.

Şahyr “Delalat ýagşy” atly goşgusyňy:

Asla adamzada aýy söz urmaň

Diýen hem-de hoş söz dana şahyryň gyzyldan gymmatly döredijiliginde uly orun tutýar. Akyldaryň:

Gepin tapyp, ýagşy sözlän

Misli dür saçan ýalydyr...

Ýa-da:

Bildigiňçe mydam ýagşy sözlegin,

Ýagşy söz tapmasaň , otur sem bolup.

Şahyryň bu setirlerdäki ideýalary:

Aklyň bolsa, märekede az sözle,

Köp söz seni il içinde har eýlä!

Magtymgulynyň “Gözel sen” goşgusy gyzy-gelinleriň waspy hökmünde bagşy-ozanlaryň dilinden düşmän gelýär.

Magtymguly ynsan kalbynyň ruhy lukmanydyr. Şahyryň şygryrlarynyň döwürler dolanyp, heňnamlar öwrülse-de, öz gymmatyny ýitirmän, eýsem gadyrynyň artmagy ondaky öwüt-ündewleriň kalbyňa melhem bolup siňýänligindedir, göwünleri ganatlandyrmagyndadyr, adamlary heýjana getirmegindedir. Onuň şygryrlary ynjan ýüreklere em, argyn bedenlere kuwwat, sustupese ruhy ganatdyr. Magtymgulynyň ýaşan zamanasy örän çylşyrymly we dargynly döwür boldy. Şol döwürüň ruhy howasyndan dem alan Magtymguly

güýçli sarsgynlaryň dürli ahwallaryň girdabynda ýanyp-bişip, kemala gelen beýik şahyrdyr. Akyldar Magtymguly umumadamzat bähbitli oňyn pikirlenmeleriniň çäginde şol döwürde dünýäniň dürli künjeklerine ýaýran, bitewi döwleti bolmadyk türkmen halkyny döwletlilige, agzybirliğe, milli bitewilige çagyrdy. Magtymguly pyragynyň türkmen halkynyň öňündäki in uly hyzmatlarynyň biri onuň agzybirlik ugrundaky göreşidir hem-de agzalalygy ýazgarmagydyr. Ynha ençeme wagt bäri akyldar şahyryň agzybirlik sapaklaryndan türkmen halkynyň gör näçe nesli terbiýelendi we terbiýelenýär.

Berkarar döwletiň arzuwynda bolan Magtymgulynyň röwşen ideýalarynyň Hakdygyny durmuş subut etdi. Bu gün şahyryň öz eziz iline arzuw eden bagtyýar geljegi hasyl boldy. Garaşsyz we baky Bitarap Türkmenistan döwleti dünýä kartasynda asudalygyň we agzybirliğini mekany hökmünde orta çykdy.

**Jeýhun bilen bahry Hazar arasy,
 Çöl üstünden öser ýeli türkmeniň,
 Gül-gunçasý gara gözüm garasy,
 Gara dagdan iner sili türkmeniň.
 Köňüller, ýürekler bir bolup başlar,
 Tartsa ýygyn erär topraklar, daşlar,
 Bir suprada taýýar kylýnsa aşlar,
 Göteriler ol ykbaly türkmeniň.**

Ýaşlarymyzy Watançylyk ruhynda terbiýelemekde Magtymgulynyň eserleri egsilmez çeşmedir. Ussadyň gyzyldan gymmatly edebi döredijiligi her bir adam üçin edep-terbiýe mekdebidir. Magtymgulynyň umumadamzat nesline miras goýan eserleri dünýä halklarynyň ruhyny ganatlandyryp, parahatçylygyň, dost-doganlygyň belent owazasy bolup, älem-jahana aýlanyp ýör. Bu bakylygyň binýadydyr. Munuň şeýledigini şahyr Gara Seyitliýewiň şu setirleri hem doly tassyk edýär:

**Ýüreklere ýürek sözün dolduran,
 Dür söz bilen dünýä özün aldyran,
 Dünýäniň aşygy dünýäden gitmez,**

**Dünýäniň aşygyny dünýä unutmaz,
Dünýä durdugyça durar Pyragy,
Akyl saçar, söhbet gurar Pyragy.**

Bu günki gün akyldaryň goşgulary ABŞ-nyň, Ýewropa, Ýuwaş ummany, Aziýa we orta Gündagar, Arap ýurtlarynda, Angliýa, Hytaý, Koreýa, Şweýsariýa, Awstraliýa, Belarusiýa, Russiýa, Özbekistan, Turkiýe, Eýran, Germaniýa, Azerbeýjan, Fransiýa ýaly ençeme döwletleriň dillerinde ýaňlanýar. Häzirki döwre çenli Magtymgulynyň goşgulary **32 dilde** çap edildi. Islendik ýurduň geljegni ýaşlar kesgitleýär, şoňa göräde döwletleriň aglabasynda ýaşlar syýasatyna maýa goýmaga möhüm ähmiýet berilýär. Bu bolsa, ilkinji nobatda, geljekde durnukly jemgyýeti kemala getirmekde ýaşlara aýgytlaýjy ornyň degişlidigi bilen baglanyşyklydyr. BMG-nyň häzirki wagtda bütin dünýäde ýaşlaryň sanynyň **1,2 milliarda** golaýlap, onuň ýer ýüzüniň ilatynyň **16%-ni** düzýändigini görkezdi. Şeýle-de 2030-njy ýyla çenli bu görkezijiniň **7%-e** çenli artmagyna garaşylýar.¹⁽⁶⁾

Hormatly Prezidentimiz ýurdumyzyň başarjaň maksada okgunly, geljege ynamly ýaşlaryna berk ynanýar. 2023-nji ýylyň “**Arkadag, Serdarly bagtyýar ýaşlar ýyly**” diýlip atlandyrylmagy bu ýylky beýik ösüşlerimize bagtyýar ýaşlarymyzyň hemmetaraplaýyn goşant goşjakdygyny görkezýär. Ýaşlary hakyky watançylyk, ynsanperwerlik, ýokary ahlaklylyk, şöhratly taryhymyza, halkymyzyň medeniýetine döp-dessurlaryna, maşgala gymmatlyklaryna hormat goýmak ruhynda terbiýelemek, olaryň ylym-bilime höwesini artdyrmak, ýaşlar baradaky döwlet syýasatynyň esasy ugry bolup durýar. Şunda ýaşlaryň döwrebap bilim almagy, zehinini açmagy, hünärine kämilleşmegi, giň dünýägaraýyşly bolmagy, döredijilik ukyp we başarnyklaryny görkezmegini, kämil şahsyýetler bolup ýetişmegi üçin ähli şertler döredilendir. Halkymyzyň gadymdan gelýän türkmençilik ýörelgeleriniň biri bolan halypa-şägirtlik ýoly dowam etdirilýär. Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanda bu ýylyň “**Arkadag, Serdarly bagtyýar ýaşlar ýyly**” diýip atlandyrylmagy halkymyzyň jebisligini ýaş nesillerimiziň Hormatly Prezidentimiziň alyp barýan syýasatyny tüýs ýürekden

¹ Türkmenistan gazetiniň. A:TDNG-2023ý, 10-njy ýanwary.

goldamalydygymyzy, halypa-şägirtlik ýoluny höwes bilen dowam etdirmelidigimizi şöhlelendirýän beýik ýoldur. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport institutymyzyň professor mugallymlary bolup ylymda, bilimde we sportda eziz Diýarymyzyň ýaşyl tugyny täze belent derejelere göterjek ýaşlary kämil kemala getirmekde halypa-şägirtlik ýolunda päk ýürek bilen zähmetimizi has-da kämilleşdireris!

Edebiýat:

Gurbanguly Berdimuhamedow “Mertler Watany beýgeldýär”. A:TDNG-2017ý.

A.Gylyjowa, M.Mommyýewa “Tälimçiniň mugallymçylyk ussatlygy”. A:TDNG-2014ý.

Magtymguly. A:TDNG-2013ý.

Magtymguly Pyragy we umumadamzat medeni gymmatlyklary. A:TDNG-2014ý.

Aşgabat gazetini. A:TDNG-2021ý, 16-njy fewraly.

Türkmenistan gazetini. A:TDNG-2023ý, 10-njy ýanwary.

Magtymguly Pyragy türkmen halkynyň ruhy beýikligi

Abstract: The ancient and rich folk art of the Turkmen people lies at the heart of Makhtumkuli's creativity. The thoughts and perception of people have found their place in the poet's work in their full sense and wisdom. He won the love of the people as a poet of his time with his works. In search of a solut...

Toýlary toýa ulaşýan Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň her bir günü taryhy wakalara beslenýär. 2024-nji ýylda uly dabara bilen bellenişlik Gündogaryň beýik akyldar şahyry Magtymguly Pragynyň 300 ýyllyk ýubleý toý baýramçylygy hem halkymyzyň durmuşynda uly ähmiýete eýedir. Akyldar şahyryň belent joşguna, çuň ylhamy ýugrulan şygrylarynyň agramly bölegi ynsanlaryň ahlak terbiýesine, agzybirlige, döwlet berkararlygyna gönükdirilendir. Magtymguly Pyragynyň döredijiligi her bir adama ýol görkezijidir, gymmatly hazynadyr.

Söz sungatynyň beýik ussady durmuşda, türkmen halkynyň ýaşayşynda ýüze çykýan meselelere aýratyn ünsi çekipdir. Akyldar şahyr durmuşy çuňňur öwrenip, adamzadyň ýaşayşynyň ýagşy gylyk-häsiýetler bilen bezelmegini isläpdir.

Bagtyýar türkmen halky bu gün beýik akyldar, şirin dilli söz ussady Magtymguly Pyragynyň arzuwlan zamanasynda — berkarar döwletde ýaşamak bilen, nusgawy şahyryň döredijiligine, edebi-mirasyna uly sarpa goýýar.

«Her bir halkyň beýikligi onuň öňe çykaran, dünýä beren şahsyýetleriniň beýikligine barabar bolýar. Köňülleriniň we döwürleriniň şahyry, adamzadyň iň gозel, iň tämiz duýgularynyň aýdymçysy Magtymguly Pyragy türkmen halkynyň ruhy beýikligidir. Beýik şahyryň bize goýup giden mirasy özboluşly terbiýe mekdebidir» diýmek bilen Gahryman Arkadagymyz türkmen halkynyň bu beýik akyldar şahyryň döredijiligine, edebi-mirasyna çäksiz hormat-sarpa goýýandygyny belläp geçýär.

Gahryman Arkadagymyz: «Bu gün halkymyz Türkmenistanyň Konstitusiyasynda kesgitlenen mizemez hukuklaryna daýanyp, Magtymguly Pyragynyň agzybir, parahat, oňşukly ýaşamak baradaky ündewlerine ygrarlydygyny subut etdi» diýip, örän jaýdar belleýär. Dogrudanam, bu mukaddes Watanyň goýnunda bagtyýarlyk döwründe halkymyzyň agzybir, asuda, erkin ýaşagy berkarar bolup, at-abraýy, şan-şöhraty dünýä ýaýyldy. Watana bolan guwanç türkmeniň ýüregindäki esasy duýgularynyň biridir. Türkmen halky Watanyň başynyň täjine deňeýär, ony ähli gymmatlyklaryň seresi hasaplaýar. Biziň pederlerimiz bize Watan duýgusyny, Watana bolan mukaddes söýgini miras galdyrypdyr. Watansöýüjilik esasy äheň görnüşinde Magtymguly Pyragynyň tutuş döredijiliginiň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Akylsdaş şahyryň watançylyk lirikasyna dostluk, agzybirlik, birleşmek, batyrylyk, gahrymançylyk hakyndaky goşgulary hem girýär. Ol hemişe Watan hakyndaky oý-pikirler bilen ýaşayar. Watansyz, il-günsiz ýaşagy asla onuň ýadyna oýuna-da düşmändir.

Magtymgulynyň eserleriniň özeni türkmeniň gadymy hem baý halk döredijiligidir. Onuň döredijilik tematikasy giň we hertaraplydyr. Onda türkmen halkynyň geçmişi, geljegi we şol wagtky ýagdaýy barasynda beýan edilýär. Halkyň dünýä, ýaşagy hakyndaky oýlanmalary we düşüňjeleri özüniň doly manysynda we danalygy bilen şahyryň eserlerinde öz ornuny tapypdyr. Ol özüniň şeýle eserleri bilen, öz döwrüniň ussat şahyry hökmünde halkyň söýgüsini gazanypdyr.

Magtymguly Pyragy öz döwrüniň ýiti meseleleriniň çözüdini gözläp, durmuşda bolýan nogsanlyklary, olaryň pajygaly netijelerini ýürek hesreti bilen berk ýazgarypdyr. Ol öz goşgularynda türkmenleriň ählisiniň bir ýere baş birikdirip, bir döwlete gulluk etmeklerini, goňşy halklar bilen dost-doganlyk gatnaşygynda ýaşasamak ýoluny wagyz edipdir.

Magtymgulynyň döredijiliginde agzybirlik, Watançylyk, il-günüň aladasy baradaky temalar öz ornuny tutýar. Ol öz halkynyň erkin, garaşsyz ykbaly barasynda pikir edip, özüniň arzuw-umytlaryny, isleglerini öz eserlerinde ussatlyk bilen beýan edipdir we türkmenleri agzybirlige çagyrypdyr. Magtymguly dagynyk ýaşan türkmen taýpalaryny birleşdirmek bilen ýurduň özbaşdaklygyny, halkyň asuda

ýaşamagyňy gazanmak bolar diýen netije gelipdir. Bu ideýa şahyryň "Türkmeniň", "Döke bolduk ýaşymyz", "Türkmen binasy" ýaly şygrylarynda öz beýanany tapypdyr:

Köňüller, ýürekler, bir bölüp başlar,
Tartsa ýygyn, erär topraklar-daşlar,
Bir suprada taýýar kylynsa aşlar,
Göteriler ol ykbaly türkmeniň.

Magtymguly Pyragy bir saçakdan çörek iýmegi, duz-emek bolmagy birek-birege ynanyşmagyň ýokary çägi, ygtybarly görnüşi hasaplaýar. Eger ähli halk «bir agza garasa» uly güýjüň emele geljekdigine, onuň öňünde hiç bir zadyň durup bilmejekdigine şahyr «Döker bolduk ýaşymyz» atly şygrynda şeýle beýan edýär:

Türkmenler baglasa bir ýere bili,
Gurudar Gulzумы, derýaýy-Nili,
Teke, ýomut, gökleň, ýazyр, alili,
Bir döwlete gulluk etsek başımız.

Bagtyny alyslardan däl-de, öz dogduk depesinden, öz illeriniň durmuşyna dahyllylykdan gözlän Magtymguly Pyragy bu mukaddeslikleriň gadyryna ýetmek barada köňlünden syzdyryp çykan şygrylarda juda jaýdar belläpdirr.

Hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe türkmeniň beýik ogly Magtymguly Pragynyň arzuwlap geçen zamanasy durmuşa geçdi. Ähli türkmenler bir ýere bil baglap, baş birikdirip, Arkadagly Serdar Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda bir döwlete gulluk edip, abadan durmuşda ýaşaýarlar.

Gahryman Arkadagymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň nygtaýşy ýaly, Magtymguly Pyragynyň türkmen halkynyň öňündäki iň uly hyzmatlarynyň biri onuň Watany söýmek, bir bütewi Türkmen döwletiniň bolmaklygy we agzybirlik ugrundaky tagallasydyr. Berkarar döwleti döretmek barada arzuw eden beýik şahyryň we akyldaryň röwşen umyt-ideýalarynyň hakdygyny taryh subut etdi.

Edebiýat:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – Aşgabat, TDNG, 2007.
2. Magtymguly we dünýäniň ruhy-medeni gymmatlyklary. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – Aşgabat, 2008.
3. Magtymguly. – Aşgabat, TDNG, 2008.
4. M. Annamammedow. Magtymguly, gizlin syryň bar içde. – Aşgabat, «Magaryf», 1 kt. – 1994; 2 kt. – 1997.
5. A. Bekmyradow. Magtymgulynyň poeziýasynda döp we täzeçillik gözlegleri. – Aşgabat, «Ylym, 1989.
6. A. Bekmyradow. Edebi miras – ebedi miras. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1992.
7. A. Abdyýew. Magtymguly. Bibliografik görkeziji. – Aşgabat, «Ylym», 1993.
8. Magtymguly diýip adym tutsalar. – Aşgabat, «Magaryf», 1985.
9. «Watan» gazetini, 2008-nji ýylyň 11-nji sentýabry.

Aýdar Magtymguly – sözüň Älemdir...

Annotasiýa: Magtymguly Pyragy – bakylygyň şahyry. Magtymgulyň hyýaly arzuwlary, welilik bilen aýdan bütewi döwlet, milli aňýet, türkmen kalby barada öňdengörüjilikli garaýyşlary Garaşsyz döwletde ylahy hakykata öwrüldi. Ynsanyň hakyky jemalyny sözüniň haklygynda, gudratynda gören akylдар Pyragynyň eden arzu...

Abstract: Makhtumkuli Pyragy is a poet of eternity. Magtymguly's dreams, far-sighted views on a single state, national identity and the Turkmen soul, about which he spoke with greatness, have become a divine reality in an independent state. The dream of the sage Firagi, who saw the true beauty of a person in...

Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe hormatly Prezidentimiz Serdar Berdimuhamedowyň parasatly we öňdengörüjilikli syýasaty netijesinde ýurdumyzda türkmen halkynyň baý taryhyny, ata Watanymyzyň we halkymyzyň önünde ägirt uly hyzmatlary bitiren taryhy şahsyýetleri öwrenmäge giň ýol açyldy. 2023-nji ýylyň “Arkadag Serdarly bagtyýar ýaşlar” ýyly diýlip atlandyrylmagy munuň aýdyň subutnamasydyr. Gahryman Arkadagymyzyň “Ynsanperwerligiň, watansöýüjiligiň, ruhubelentligiň, bitewüligiň, agzybirligiň aýdymy bolup ýaňlanýan Magtymguly Pyragynyň şygrylary her bir ynsanyň köňül nagşydyr”¹ diýen parasatly sözleri biziň türkmen edebiýatymyzy bezäp gelen şygrylar hakynda ylmy agtaryşlary alyp barmaga ýardam edýär.

Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe Arkadagly Serdarymyzyň howandarlyk etmeginde edebi we medeni mirasymyzy, nusgawy şahyrlarymyzyň eserlerini çuňňur ylmy esasyda öwrenmeklige uly üns berilýär. Gündogar edebiýatynyň ýyldyzlary bolan Rudaky, Nyzamy, Firdöwsi, Rумы, Jamy, Saady, Nowaýy, Fizuly, Azady, Magtymguly ýaly adamzat aňýetiniň

---

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. **Ynsan kalbynyň öçmejek nury.** – A.: TDNG, 2014, s.27

ösüşine uly goşant goşan beýik şahsyýetleri sarpalap, Gahryman Arkadagymyz “Ajaýyp şygrylary bilen ynsan kalbyny ýagşylyk nuruna bezän türkmeniň akyldar ogly Magtymguly Pyragynyň mertebesi türkmen halky üçin iň belentde goýulýan mukaddeslikleriň biridir. Ýurdumyzda onuň pähim-paýhasly şygrylaryny has düýpli öwrenmek we ýörelge edinmek, şu günki kämil türkmen jemgyýetinde has-da rowaçlandyrmak, geljekki nesillere ýetirmek barada möhüm işler amala aşyrylýar”² diýmek bilen, Alym Arkadagymyz Pyragynyň gymmatly eserlerini diňe bir şu günki ýa-da dünki neslimiz üçin däl-de, eýsem, kalbynda Akyldar şahyryň ruhuny göterýän her bir ynsan üçin hem türkmeniň paýhas çeşmesidigini nygtaýar.

Türkmen edebi diliniň hem nusgawy edebiýatynyň esasyny goýan Magtymguly Pyragy halkyň keramat derejesine göterilen beýik ruhy halypasydyr. Ol heniz aýatdaka keramat ýaly görnüp, XIX asyrdä dünýä alymlary tarapyndan biragyndan Milli Şahyr diýlip ykrar edildi. Golýazma çeşmelerinde “hezreti Magtymguly diwany”, “diwan Magtymguly işan” ýaly ýazylan sözler hem şol beýik sarpadan nyşandyr. Ýurdumyz Garaşsyzlygyny alanyndan soň, alymlaryň, ýazyjylaryň, jemgyýetçilik işgärleriniň uly topary Aktokaýa, Magtymgulynyň mübärek guburyna ilkinji gezek zyýarat etdiler. Bu ýagdaý ruhyýetde, medeniýetde uly öwrülişik bolupdy. Şondan hem akyldar şahyryň ikinji ömri başlandy. Ähli gadagan edilen goşgulary ilki öňki “Sowet edebiýaty” žurnalynda çap edildi we soňra “Bagyşla bizni” ady bilen aýratyn neşir bolup çykdy. Her ýylky Magtymgulynyň şygryýet baramçylygy döwlet derejesine göterildi. Şahyryň adyny göterýän döwlet baýragy halkara baýragyna öwrüldi.

Ruhy ösüşleriň sakasynda duran Arkadagly Serdarymyzyň tagallasy bilen Magtymgulynyň hut özüniň arzuwlan Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe ol özüniň üçünji ömri bilen halkara derejesine çykdy. Ýubileý toýuna görülýän taýýarlygyň çäklerinde Magtymguly Pyragynyň şygryýet dünýäsini açýan 400-e golaý saýlanan goşgularyny öz içine alýan “Magtymguly”

---

² Gurbanguly Berdimuhamedow. **Ösüşň täze belentliklerine tarap.** Saýlanan eserler. 1-nji tom – A.: TDNG, 2008, s.107

atly şahyryň sowgatlyk kitaby, 700-e golaý şygrylary ýerleşdirilen “Magtymguly” eserler ýygyndysy ýaly birnäçe täze neşirler peýda boldy. Biziň günlerimize şahyryň 10-a golaý kiçi göwrümlü poemalary hem gelip ýetipdir. Bu gün ýeke bir türkmen halky däl, eýsem, dünýäniň çar künjeginde, türkmen halkynyň mertebesini, ynsap ölçegini, ahlak kadasyny, milli ruhuny öz döredijiliginiň özenine siňdiren beýik akyldaryň şygryýet dünýäsi türkmeniň kalbynyň owazy bolup ýaňlanýar.

Pyragynyň şygryýet çemenzarlygy durmuşyň Beýik kanuny hökmünde halkymyzyň arasynda aýawly we berk tutulyp, şygryýetiň dörän gününden bári üç ýyz ýyla golaý wagt geçen hem bolsa, Magtymgulynyň öňe süren ruhy, adalatlylyk ýörelgeleri umumadamzat üçin şu günlerde-de, biziň gurýan bagtly ertirimizde-de jebisligiň, bagtyýarlygyň baky kepilnamasy bolar. XVIII asyr türkmen durmuşyny hemmetaraplaýyn janlandyran Magtymgulynyň döredijilik älemi şol döwrüň taryhy we syýasy wakalaryna, jemgyýetdäki gatnaşyklara, ynsana we tebigata bolan söýgä, halkynyň aladasyna, ýaşayyş-durmuş ýaly meselelerine baýdyr.

Magtymguly Pyragynyň diňe bir türkmen edebiýatynda däl, eýsem türki dilli edebiýatyň taryhynda hem uly hadysa bolandygyny akademik W.W.Bartold ilkinjileriň hatarynda bellemek bilen, “...ähli türki halklaryň arasynda Magtymguly ýaly milli şahyrly halk türkmenlerdir” diýip ýazýar³ Magtymgulydan öňki türki dilli edebiýatyň häsiýetli aýratynlygy onuň halk durmuşyndan üzňeligindedir. Magtymgula çenli bolan türki dilli edebiýat halk durmuşynyň hakyky keşbini sözüň doly manysynda takyk suratlandyrmady. Ol döwrüň edebiýatyna häsiýetli bolan poeziýa eserlerinde hem-de “Leýli-Mežnun”, “Şirin-Perhat”, “Ýusup-Züleyha”, “Sagdy-Wakgas” ýaly onlarça ulu göwrümlü eserleriň göçme ýordumларыnyň esasynda Gündogar edebiýatynda meşhur bolan rowaýatlar we epiki däplilik mahsusdy.

XVIII asyr türkmen edebiýaty öz taryhy köklerini gadymy döwürlerden alyp gaýtmak bilen, türkmen halkynyň etniki ösüşinde irki döwürlerde ýaşap geçen dürli-dürli urug-taýpalaryň, halkyýetleriň içinde dörän we meşhur bolan halky we

³ Бартольд В.В. Сочинения, т.5, – Москва, 1968, с.1187.

epiki eserleriň türkmen milli edebiýatynyň hem kemala gelmeginde aýratyn ornunyň bolandygyny delillendirýär. VIII-X asyrlarda türki dillerde ýüze çykan we tapylan ilkinji ýazuw ýadygärlikleriniň türk halklaryň edebiýatynyň taryhyna degişli bolşy ýaly, türkmen edebiýatynyň taryhynyň döwürleri derňelende hem ilkinji ýazuw ýadygärliklerine salgylanlmagy ylymda kanunalaýyklykdyr.

Edebiýaty öwreniş ylymynda anyk taryhly edebi delillere, çeşmelere we ylmy çaklamalara belli şahsyýetleriň senelerini, taryhy pursatlary, wakalary açmakda, olara salgylanmakda we dogry baha bermekde deň derejede hyzmat edýän möhüm edebi çeşmeler hökmünde garamak dogrudyr. Türkmen edebiýatynda Magtymguly Pyragynyň doglan we dünýäden gaýdan ýyllary barada birnäçe ylmy çaklamalar bar. Olardan, G.Ahundow, R.Alyýew, B.A.Garryýew, R.Rejepow, M.Kösäýew ýaly magtymgulyşynaslaryň öňe süren pikirleri ylmy deliller arkaly seljerilip, A.Aşyrow tarapyndan işlenilip täze ylmy pikir orta atyldy. Ol “Eger “Çowdur han” atly goşguny şahyr başynyň çalanan mahaly, has takygy gartaşan mahaly döreden bolsa, onda bu goşgy şahyr orta ýaşdan geçensoň, iň bolmanda 45 ýaşlar töwereginde ýazylyan bolmaly. Çünki, “Many saça bilmez, çalanan başym”, diýen setir muňa berk tutaryk bolýar. Şu we şular ýaly käbir beýleki deliller Magtymguly, takmynan 1724-nji ýyllarda doglupdyr diýip çaklamaga esas berýär. ...Umuman, dürli maglumatlary özara deňeşdirip, Magtymgulynyň, takmynan, 1807-nji ýylda aradan çykandygyny çaklamak bolýar” diýip⁴ ýazýar.

Türkmen nusgawy sygryýetiniň öz içki häsiýetli aýratynlyklary we ösüş kanunalaýyklyklary bar. Şolaryň biri-de haýsydyr bir pelsepewi pikiri, çeper garaýşy beýleki şahyryň has ösdürip edebiýat meýdanynda hadysa derjesine götermegindedir. Magtymguly Pyragynyň öz atasy Azadydan nusga alyp ösdüren temalarynyň naýbaşylary watançylyga, ahlak meselesine, belent adamkärçilige, ynsan mertligine bagyşlanandyr.

Ussat şahyryň “Çowdur han”, “Döker bolduk ýaşymyz”, “Abdylla” ýaly goşgulary şol temalara bagyşlanyp, ruhbelent ýaşayşynda halkyň diliniň beýik senasyna öwrüldi. Watanperwerligi kemala getirýän türkmen jemgyýetiniň milli

⁴ Aşyrow A. **Magtymgulynyň ömri we döredijiligi**. – Aşgabat, 2014, s.8-9

ideologiýasynyň ösüşiniň esasy üç sütüni syýasat, ykdysadyýet, ruhyýet bolup, olar halk arasynda “Tagan aýagy üç bolar, biri-birine güýç bolar” diýen aýtgydan ugur alyp ösmek bilen türkmen aňynyň gazananlaryny dünýä ýaýýarlar.

Her bir halkyň ruhy dünýägaraýşynda öňe çykarýan bir şahsyýeti bolýar. Nusgawy edebiýatyň parlak ýyldyzy bolan Magtymguly türkmen edebiýatynyň söz ussadydyr. Magtymgulysyz türkmen halkynyň özüni-de göz öňüne getirmek kyn. Şonuň üçin Magtymguly Pyragynyň göwünleri seýikleýän, ömürleri uzaldýan, kämil dünýägaraýyşlar ulgamyny kemal edýän, kalplary nur bilen bezeýän döredijiligi bu gün adamzat kalbynyň ajaýyp aýdymy bolup dünýä ýüzünde ýaňlanýar.

Türkmen milletiniň ruhy sypaty, özüniň millet hökmündäki özboluşly aýratynlyklaryny dünýä ýaýmakda beýik şahsyýetleriň döredýän eserlerinde, ýöredýän adyl syýasatlarynda şöhlelenýär. Magtymguly ýaly akyldarlar hem öz döwrüniň öňdebaryjy garaýyşlaryny söz bilen beýan edip, bir döwletlilik, bir başa gulluk etmeklik, agzybirlik ýaly meseleleri orta atyp:

*“Teke, ýomut, ýazyr, gökleň, Ahal ili bir bolup,
Kylsa bir jaýa ýöriş, açylar gül lälesi”⁵.*

ýaly setirlerde watanyň ykbalyny kesgitleýän jümleleriň ýokary çeperçilik ussatlygyny görýäris.

Şahyr berkarar, erkin, adalat döwleti hyýalynda gurup, onuň öz nesilleri, halkyň ykbalyny ynanan beýik ogullary tarapyndan amal ediljegine welilik bilen ynanyp, “Türkmeniň”, “Türkmen binasy” ýaly onlarça, yüzlerçe şygrylaryny döredipdir:

*“Göwünler, ýürekler bir bolup başlar,
Tartsa ýygyn, erär topraklar-daşlar,
Bir suprada taýýar kylynsa aşlar,
Göteriler ol ykbaly türkmeniň.”⁶.*

---

⁵ Magtymguly. Eserler ýygyndysy. 1 jilt. – Aşgabat: Ýlym, 2013, s.11

⁶ Magtymguly. – Ol ýerde: s.9-10

*“Gurdugym aslynda bilgil, bu zeminiň myhydyr,
Erer ol erkan mydam, budur ki türkmen binasy”⁷*

- diýen ýaly dürdäne setirlerinde şahyr durmuşyň zerur meselelerini öňe sürmek bilen ol öz döwrüniň ýürek urgusyny pikirinde, garaýşynda çeper suratlandyryp, XVIII asyr türkmen edebiýatynyň iň belent derejesini görkezýär.

Akyldar şahyryň paýhasa ýugrulan setirlerini bir ýere jemlemek bilen biz Pyragynyň türkmeni myrat-maksadyna ýetirmek üçin elde baryny edendigine ynanýarys. Ol mydama hereketde bolup, Eýrany-da, Owganystany-da, Türkiýäni-de, Hindistany-da aýlanypdyr, döwlet düzümleri bilen tanyş bolup, döwleti beýgeldýän synmaz erkiň agzybirlikdigine, bir başa gulluk etmekdedigine aňryýany bilen göz ýetirip, özüniň baş maksady bolan beýik pikire gulluk edip, “Türkmenler baglasa bir ýere bili” diýip türkmeni agzybirlige çagyryýan şygaryny döredipdir:

*“Hydyr gezen çölde iller ýaýylysyn,
Ýurt binamyz gaýym bolsun, goýulsyn...”⁸*

*“Pyragy, yşka ugraşdym,
Derýa girdim, möwje düşdüm,
Hor galmasyn puşdyr-puşdum,
Berkarar döwlet istärin...”⁹*

Beýik Magtymgulynyň hormatly Prezidentimiz Serdar Berdimuhamedowyň howandarlygynda türkmen üçin arzuwlan Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwri geldi.

Görşümüz ýaly, ussadyň umumadamzadyň bähbitlerini nazarlaýan şygrylary eýýamlaryň taryhy ösüş ýoluny geçip, türkmen milletiniň beýik ruhy dünýäsini özüne siňdirip Berkararlygy baýdak edinen ýurdumyzda dünýäniň ýüzlerçe dillerinde ýaňlanýar. Magtymguly Pyragy – bakylygyň şahyry. Çünki, onuň

⁷ Magtymguly. – Ol ýerde: s.10

⁸ Magtymguly. – Ol ýerde: s.19

⁹ Magtymguly. – Ol ýerde: s.268

sözlerinden, setirlerinden, şygrylaryndan biziň zamandaşlarymyz adamsöýer ynsanyň adamyň ýaradylşynyň, ýaşayşynyň düýp matlabynyň belentligini öwrenýärler, ynsanlyk mertebesiniň manysynyň beýikligine akyl ýetirýärler. Şahyryň ýiti zehini, diňe bir türkmen halkynyň däl, eýsem beýleki milletleriň we halklaryň ruhy mülküne öwürülen şygyr şalygy, bu günki gün biziň paýhas-parasadymyzy, dünýägaraşymyzy äleme ýaýýar. Ynsanyň hakyky jemalyny sözüniň haklygynda, gudratynda gören akyldar Pyragynyň eden arzuwy bu gün öz wysalyny tapdy. Magtymgulynyň hyýaly arzuwlary, welilik bilen aýdan öňdengörüjilikli garaýyşlary, beýik kämil şahsyýetiň saýasynda ylahy hakykata öwrüldi.

Edebiýat:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ynsan kalbynyň öçmejek nury. – A.: TDNG, 2014.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom – A.: TDNG, 2008.
3. Бартольд В.В. Сочинения, т.5, – Москва, 1968, с.1187.
4. Аşyrow А. Magtymgulynyň ömri we döredijiligi. – Aşgabat, 2014.
5. Magtymguly. Eserler ýygýndysy. 1 jilt. – Aşgabat: Ylym, 2013.

Magtymguly Pyragynyň eserlerinde häsiýet meselesi we söz sungaty

Аннотация: Туркмены являются народом, которые издревле наряду со своими благородными качествами были известны и в красноречии. Тогрул-бек, Чагры-бек, Алп-Арслан, Эртугрул-бек, Мялик-шах, Султан Санджар и многие другие личности создавали свои государства во многих местах мира, тем самым обеспечивая не только м...

Türkmen begleri özüniň asylyly häsiýetleri bilen dilewarlykda, suhangöýlükde özüni gadymdan bäri tanadyp gelýän halkdyr. Togrul begiň, Çagryl begiň, Alp Arslanyň, Ärtogrul begiň, Mälikşanyň, Soltan Sanjaryň we beýleki ençeme şahsyýetleriň dünýäniň ençeme döwletlerinde öz patyşalygyny döredip, halkyň parahat durmuşyny üpjün etmekde diňe bir türkmen halkynyň däl, eýsem bütin türki döwletleriniň abraý-mertebesini arşa göterip dünýäniň çar künjüne ýaň salyp geldiler.

Oguz hanyň, Gorkut atanyň, Göroglynyň, beýik şahsyýetleriň atlary bilen aýdylýan dürli legendalaryň, rowaýatlaryň poemalaryň, dessanlaryň türkmen halkynyň häsiýetli aýratynlyklaryny, dilewarlyk sungatyny – edebi mirasyny baýlaşdyrmakda uly ähmiýeti bardyr. Gorkut atanyň öýme-öý, obama-oba aýlanyp halkyň arasynda hormatlanýan şahsyýet hökmünde bitiren hyzmatlary, Oguz hanyň adyl syýasaty, Göroglynyň dilewarlyk bilen iş ýöredişi türkmen halkynyň aňyrdan gelýän batyr, gahryman, ata Watanyň, il-gününi söýýän, halkyň arasynda hemişe ýagşy arzuw-islegleri wagyz-nesihat etmek bilen ony dogry ýola gönükdirmegi başaryan ynsanperwer halk bolandygyna şaýatlyk edýär.

Söz sungaty ähli döwrüň edebi gymmatlygy hökmünde baky ýaşaýar. Öňki döwürlerde türkmen halkynyň arasynda wagyz-nesihat işlerini köplenç halatlarda metjit-medrese işgärleri, mollalar, şahyrlar, bagşylar, ozanlar, derwüşler ýerine ýetiripdirler. Halk olary sylapdyr, hormatlapdyr we olaryň halka täsiri uly bolupdyr.

Türkmen halky her bir zadyň aňrasynda gowulygy görmek isleýär. Pikirini ýagşy sözleriň üsti bilen ýüze çykarmaga çalyşýar. Başyna kyn gün düşende-de “Bähbit bolsun!” diýip, ony gowulyga ýorýar. Bu bolsa halkymyzyň häsiýetli aýratynlyklaryny, söz edebini, belent adamkärçiligini ýüze çykarýar. Ýazuwly edebiýatyň bolmadyk döwürlerinde oratorlaryň ähmiýeti örän ýokary bolupdyr. Şahyrlar, ozanlar halkyň arasynda oratorlyk hyzmatyny ýerine ýetirmek bilen hemişe halk bilen bile bolupdyrlar. Olar has owadan söze, ajaýyp pikire, asylly häsiýetlere ähmiýet bermek bilen halkyň iň ýakyn göwündeşleri, maslahatçysy hökmünde hyzmat edipdirler.

Döwletmämmet Azadynyň, Magtymguly Pyragynyň, Keminäniň Mollanepesiň we beýleki ençeme söz ägirtleriniň edebi mirasy türkmeniň ylmy nazaryýetiniň sözleýiş medeniýetiniň, edebiýatynyň, suhangöýlük sungatynyň taryhy kökleriniň uzakdan gaýdýandygynyň aýdyň subutnamasydyr. Oratorlar, halka ýolbaşçylyk edýän tire-taýpa baştutanlary, goşunbaşylar, oba ýaşuylary halky agzybirlige, bir döwletlilige çagyrmak, ynandyrmak, oňa täsir etmek üçin - her bir işde Magtymguly Pyragynyň eserlerine ýüzlenipdirler. Bu gymmatly söz hazynasy özüniň gözbaşyny has uzaklardan alyp gaýdýar. Şahyr öz halypa ägirtlerine uly hormat goýmak bilen:

Abu Sagyt, Omar Haýýam, Hemedany,

Firdöwsi, Nyzamy, Hafyz perwany,

Jelaleddin Rummy, “Jame ul-many”,

Alarnyň ýanynda men hem san bolsam – diýip aýdypdyr.

Dana söz ussatlarynyň biri Döwletmämmet Azady kyn döwürlerde ýaşandyklaryna garamazdan, adamlaryň ylymly-bilimli, edepli-terbiýeli bolmagyna, olaryň köpçülik ýerlerinde özlerini ýerlikli alyp barmaklaryna uly üns beripdir. Ylymly bolmagyň ähmiýetini güneşiň nuruna deňäpdir. Ol oglan okatmaklyk, mollaçylyk etmeklik bilen bir hatarda hoş sözler, gowy pikirler bilen halka täsir etmegiň zerurdygyna düşünişdir we öz döwründe derwüşleriň ylymly, maksatly bolmaklygynyň ähmiýetine göz ýetiripdir. Şahyr özüniň “Wagzy – azat” eserinde bu meseläni giňişleýin ösdürýär, ündeýär, wagyz edýär.

Hoş sözli bolmak, manyly sözlemek baradaky dana pikirler şahyryň döredijiliginiň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Şahyr:

Könlüm içre owwala fikir eýlegil

Fark edib ýakşy ýamany söýlegil

Ger ýaman bolursa, söz ýumgul dodak

Ýagşy bolsa, diýseň ony ýagşyrak – diýip, söz medeniýetiniň ähmiýetine uly üns bermek bilen ýagşy gylyk, häsiýetleri ündäpdir we bu işde köpçüligiň söýýän adamlaryna, şahyrlara, bagşylara, ozanlara aýratynam, derwüşlere uly bil baglapdyr. Ýaşlary, halky dogry ýola ugrukdyrypdyr.

“Akyl gämisiniň” ussady Magtymguly Pyragy bu meseläni sungat derejesine ýetiripdir we atasynyň öňe süren häsiýet aýratynlyklaryny, wagyz-nesihat meselesini ösdürip jemgyýetiň esasy wezipeleriniň birine öwürüpdür.

Biz häzirki döwürde ylmyň, innowasiýanyň ösdürilmegi barada gürrüň edýäris. Emma Magtymguly Pyragynyň döredijiligine ser salyp, türkmen halkynyň belli şahsyýetleriniň öz döwründe ylmy garaýyşlary, weliligi, öňdengörüjiligi bilen asyrlaryň jümmüşine ýaň salyp gelendigine göz ýetirmek kyn däl. Şahyryň “Kimýany topraga seçseň, toprakdan zer behem eder”, “Asmandan demirler ganatlap uçar”, “Bu ne gudrat işdir, suwdan ot çykar”, “Okyr men, görer men barça kelamy, manysyny saça bilmen neýläýin” diýen ýaly setirleri, Durdy şahyr bilen sorag-jogap şekildäki aýdyşyklary we ş.m. çözümesi aňsat bolmadyk matala öwürlip giden ençeme eserlerinde berlen öňdengörüjilikli pikir-garaýyşlary onuň ylym-bilim gorunyň ýetik bolandygyndan we dünýä ylmyň esasy meselelerini çözmäge dalaş edendiginden habar berýär. Şonuň üçinem şahyr “Akyl bolsaň, gulak goýgul öwüde, alymlar ýanynda söhbet ýagşydyr” diýmek bilen alymlar bilen söhbet etmegiň ähmiýetine göz ýetiripdir.

Magtymguly Pyragynyň arzuwlan jemgyýetiniň adamlary diňe ylymly-bilimli bolmak bilen çäklenmeýärler. Olar köpçülik ýerlerinde özlerini asylyly alyp barmagy, sylagly-hormatly, artykmaç ýañramaýan, ýerini bilip gürleýän, halky dogry ýola gönükdirmegi başaryan söz ussatlarydyr. Söz sungaty ähli döwrüň edebi gymmatlygy hökmünde baky ýaşaýar.

Pyragy özüniň eserlerinde “Göwher daşyn ýüzük etseň mis bile, gymmaty egilmez, hormat ýagşydyr”, “Syr saklaýan mähekdaş, zer ýanynda bellidir”, “Kümüşe mis goşsaň zeňi bellidir” diýen ýaly abraýly-mertebeli, adamkärçilikli, dogry sözli bolmagyň adam durmuşynyň esasy gymmatlygydygy baradaky adam häsiýetlerini bir-birinden tapawutlandyryan asylyly häsiýetleri nesihat edipdir.

Şahyr zergär hökmünde zer sungatyna nähili aýawly çemeleşen bolsa, söz sungatyna-da şonuň ýaly aýawly çemeleşmelidigini ündäpdir. Zeri artykmaç sarp etseň, oňa aýawly garamasaň, ol özüne düşýän gymmatyny ödemeyär, bu mesele söz barada hem şeýle – köpsözlülük esasy manyny ýitirýär, gark edýär. Şu nukdaýnazardanam şahyr artykmaç sözlüligi, ýaňralygy halamandyr. Magtymguly Pyragynyň “Ne bar manysyz söz uzamak bilen”, “Akyl bolsaň söz aýtmagyl, nobat berilmegen ýerde”, “Ýa lal otur, ýa dür saçgyl...”, “Ýagşy söz tapmasaň otur sem bolup...”, “Hak pygamber halk bizardyr, sözi ygtybarsyz ärden”, “Asly adamzada ajy söz urma”, “Hoş sözüň diý, gahryň gizle, sözläbilsen ýagşy sözle, halk ýamanyň bizarydyr” diýen ýaly adam häsiýetlerine, olaryň köpçülikde özüni alyp barşyna saýhally we ýerini bilip gürlemegiň, sözüň hiline, gymmatyna, ähmiýetine düşünmegiň, sarpa goýmagyň zerurlygyna niýetlenen ençeme setirleri halkyň arasynda aýdym bolup, paýhasly setirlere, nakyllara öwrülip ýaşap gelýär. Şahyr:

Söz sözleseň bileniňi aýtmasaň,

Söz sözleýip söz aslyna ýetmeseň

Ýaý çekeňde dogry garap atmasaň,

Ol okuň nyşanaň ýanyna degmez – diýip, sözüň fiziki güýjüne, sözüň gudratyna, sözüň gadyr-gymmatyna sarpa goýmak bilen, onuň örän bahaly zatdygyny we ony çem gelen ýere seçip ýörmeli däldigini aýdypdyr. Sözüň, pikiriň dogrudygyna göz ýetirip, manysyny seljerip, edil nyşana ýaý çekilişi ýaly diňe öz ýerinde sözlemegiň zerurdygyny sargyt edipdir. Bu ýerde ok-ýaý söz manysynda, nyşan bolsa, pikiriň niýetlenen adamy bolsa gerek. Sözüň, pikiriň märekäniň ünsüni özüne çekmegi, oňa täsir etmegi üçin ony tараşlamaly. Şonuň üçinem şahyr çem gelen gepiň-gürrüňiň tarapdary bolmandyr. Şahyr özüniň weliligi bilen eserleriniň geljekde öwreniljekdigini bilipdir. Ol:

Taraşlap, şaglatgyn, köňle geleniň,

Senden soňkulara ýadigär bolar – diýip açyk aýdypdyr we öz eserlerini diňe bir öz döwürdeşlerine däl, eýsem geljekki nesillere hem niýetläpdir. Şonuň üçinem ol:

Gurdugym aslynda bilgil, bu zeminiň myhydyr,

Erer ol erkin mydam, budur türkmen binasy – diýip, türkmeniň geljegine uly bil baglapdyr hem-de “Hor bolmasyn puştdan puşdum, Berkarar döwlet islärin” diýip, agzybir, bagtyýar türkmen döwletini arzuw edipdir.

Elbetde Magtymguly Pyragy söz sungatyny ösdürmekde örän uly iş bitiren ägirtleriň biridir. Şahyryň döredijiligine ser salyp, zer ussasy bilen söz ussadyň bir zehine, bir yhlasa birigip döreden taýsyz eserleriniň agramynyň ölçegsizligine göz ýetirmek kyn däl. Onuň “akyl gämisi” örän köptaraply bolup, durmuşyň ähli meselelerini öz içine alýar. Olar filosofiki ýorduma baý we köp pikirilenmegi talap edýär. Oňa düşünmek üçin, onuň döwrüne, “derdine”, filosofiýasyna düşünmeli. Şonuň bilen bir wagtda-da şahyryň altyna gaplaýmaly setirleri ýeňil kabul edilýär we biziň her birimize düşnükli. Munuň sebäbini onuň eserleriniň halkyň teňneligini gandyryanlygy, halkyň ýüregine ýakynlygy, olaryň halkyň aýratynam, ýaşlaryň arasynda höwes bilen ýat tutulýanlygy - eserleriň türkmen edebi dilinde döredilendigi bilen-de düşündirse bolar.

Magtymguly Pyragynyň asyrlaryň dowamynda söz medeniýetiniň mekdebi, edep-terbiýäniň gönezlige hökmünde gymmaty ýitirmän halka hyzmat edip gelen edebi mirasy diňe bir türkmen edebiýaty üçin däl, eýsem dünýä edebiýaty üçinem egsilmez hazynadyr.

Magtymguly Pyragy – umumadamzat akyldar şahyry

Abstract: Magtymguly's priceless contribution to history consists not only in the fact that he expressed the anxious spirit of the changing era of the country at the highest artistic level, but also in the fact that he was able to see the distant dawn that shines behind the endless years, and created a song ...

Pyragynyň uçursyz döredijilik zehininiň egilmez gorundan kuwwatlanýan häzirki zaman türkmen medeniýeti gönüden-göni Magtymgulynyň ajaýyp şahyrana dünýäsiniň esasynda kemala geldi. Beýik şahyryň döredijiligindäki watançylyk ideýasy ony özünden öň ýaşap geçen beýik ussatlar hem-de onuň ýoluny dowam etdirijiler, şeýle hem özlerini onuň nesilleri diýip atlandyryýan ildeşleri bilen baglanyşdyrýardy. Bu ideýalar Watana bolan gyzgyn, beýik we synmaz söýgini özünde jemleýärdi.

Watana bolan söýginiň üsti bilen şahyr özi üçin bütün dünýäni açýar. Bu söýgi onuň aýdymynyň şirin owazydyr, durmuşynyň many-mazmunydyr, döredijiliginiň esasy özenidir.

Gürrüň adamlaryň durmuş aladalary barada gidýärm, dogduk mekanyň gözelligi wasp edilýärm, beýik akyldaryň oý-pikirleri onuň hiç bir ynsanyň akyl ýetirip hem-de beýan edip bilmeýän derejesinde özleşdiren, il-gününiň takyk, çuň hem ýokary çeperçilikli suratlandyran umyt-arzuwlary beýan edilýärm, tapawudy ýok, goşgy nämä bagyşlansa-da, bu söýgi onuň içinden eriş-argaç bolup geçýär.

Akyldar şahyryň şygrylary öz döwründe teňne ynsan kalbyny epgekden we guramaçylykdan halys surnugan topraga ýagan, uzak garaşdyran sahatly ýagş ýaly gandyrdy...Deňiz düýbünde gizlenip ýatan ähli genji-hazynalary ýalazy kenara taşlan kuwwatly tolkun ýaly dolup daşdy...Gara dagdan şaglap inen siller ýaly, möwriti geçen, ýaramaz we bigäne närselerden tämizledi, ynamsyzlykdan we

howsaladan halas etdi, adamlara ynam, gujur-gaýrat paýlady, durmuş hakykatyny açyp görkezdi...

Şahyryň hut şeýle ukyby-täze, adalatly we ynsanperwer jemgyýeti döretmek, göwünlerde ýagşy umytlary we ajaýyp arzuwlary oýarmak ukyby köp sanly magtymgulyşynaslaryň ünsüni özüne çekýär. Magtymgulyşynas alymlar şahyryň sünnälenen şahyrana diliniň täsiriliginde ýürekden ýürege barýan ynandyryjylyk bilen adamlara ýüzlenmegiň ýoluny irginsiz gözländigini görýärler. Şeýle çagyryş adamlaryň ýüreklerine öçmejek uçgun bolup ornaýar. Bu bolsa haýsy döwürde, haýsy ýurtda ýaşasalar-da, şahyr bilen okyjylaryň arasynda janly ruhy baglanyşyga öwrülýär.

Magtymgulynyň döredijiligi bütin durky, kalbynyň joşguny, ähli pikirler bilen, ilkinji nobatda, türkmen halky we onuň ykbaly bilen baglydyr. Nusgawy şahyrymyzyň goşgularynda biz wagtlaýyn täsirleriň we duýgularyň beýanyny däl-de, eýsem, Watan hakyndaky dartgynly, üzüksiz oýlanmalaryň, bu ajaýyp toprakda ýaşayan adamlaryň, durmuş kynçylyklary şahyryň kalbynda agyr yz galdyran watandaşlarynyň we döwürdeşleriniň has-da gowy durmuşda ýaşamaklary baradaky arzuw-umytlarynyň netijelerini görýäris.

Magtymgulynyň uçursyz ýiti zehini bu kynçylyklaryň, ynsan kalbynda bolup geçýän göreşiň jümmüşinde emele geldi. Şeýle ýagdaýlarda dünýewi we dini, wagtlaýyn we hemişelik düşüňjeler çaknyşýar. Şeýle ýagdaýlarda durmuş terezisiniň bir tarapynda şahsy garaýyşlar we hususy durmuş aladalary duran bolsa, beýleki tarapynda-bütin halk, onuň geljegi, has giňişleýin alnanda bolsa, bütin ynsan jemgyýetiniň geljegi durýar. Sebäbi şeýle garaýyşlar çäksizdir. Akyldar şahyryň, öz halkynyň erk-isleglerini beýan edýän watançy şahyryň, wagyz-nesihatçynyň we halkyny öz goşgulary bilen galkyndyrmagy we ruhlandyrmagy, ony dogry ýola gönükdirmegi, diňe bir geljegiň dumanly perdesini ynamly syrmany we öňünden aýtmagy däl, eýsem, türkmen halkyny ýalkymly gözyetimleri, taryhy döredijiliginiň, özbaşdak ösüşiň, Watany bagtyýar geljegini gurmagyň aňyrsyna-bärsine göz ýetmeýän seleň giňişliklerini görer ýaly etmegi başaran öndengörüji şahsyýetiň uçursyz zehini ähli umytlaryňy ýitirip, özüňden

geçmegiň we mähir-muhabbetiň, agyr gam-gussanyň, göwün galkynyşynyň, sussupesligiň, hasratyň we buýsanjyň arasynda jöwher gylyç deýin taplandy.

Magtymguludan öň türkmen halkynyň şeýle belentliklere ýetip bilen şahyry bolmandy. “Döwlet ile geler bolsa, başdan-burun ozan geler...”. Ol ozan milletiň aňýetini oýarýan we erkini bir ýere jemleýän, ýeňşe çagyryýan düňňürdili deprekleriň barha güýçlenýän tolgundyryjy sesi ýaly ruhy daýanja, aňrybaş belent ideýa has-da mätäç bolan asyrynda, özüniň gelmeli gününde we sagadynda geldi. Magtymgulynyň öňden gören we akyl ýetiren bu ideýasy onuň ilden-ile geçen we suwdaky tolkunlar ýaly, bütin ata Watana ýaýran goşgularynda aýdyň beýanyňy tapýar.

Şahyryň goşgularynyň köpüsi halk aýdymlaryna öwürüldi, şol goşgy setirleri adaty adamlaryň durmuşyna pugta ornaşan ganatly sözlere we nakyllara öwürülip gitdi. Şol pursatdan hem geçen döwürlerde hökümdarlara, köşk emeldarlaryna, alymlara elýeterli bolan belent şygryýet eserleri diňe saýlantgy adamlara degişli bolmagyny bes etdi. Çeper söze diňe bir janly halk diliniň güýjüni, ýerlikliligini we baý beýan ediş serişdelerini däl-de, eýsem, aňrybaş durmuşylyk, watançylyk sypatlaryny hem girizen Magtymguly türkmen edebi dilini altyn çäýylan “gandallardan” halas etdi. Ol bu döredijilik tebigylygyny dolulygyna öz halkyna gaýtaryp berdi. Halkymyz bolsa köp wagtdan bäri çyn ýürekden çykan, dogruçyl, tämizleýji we ynsan mertebesini belende göteriji söze garaşýardy.

Watan duýgusynyň inçe we ýiti beýan edilmegi şahyryň döredijiliginde hakyky taryhy mazmuna eýedir. Manysy aýdyň bolan meňzetmeleri we göçme manyly, simwolik sözleri ýygy-ýygydan ulanyp, şahyr durmuş hakykatynyň düýp manysyny bolup geçen wakalaryň, geçmişiň we geljegiň arabaglanyşygyny has düýpli açyp görkezýär. Daşymyzy gurşap alan dünýäniň köp halatlarda kämil dældigini görüp, onuň düýpli gapma-garşylyklaryna döwürdeşlerinden has çuň we giňden düşüňip, şahyr agyr pursatda enäni taşlap gitmegiň mümkin bolmaýşy ýaly, il-ýurt üçin hem jogapkärdigini duýup, özüniň Watan bilen baglanyşygyny pugtalandyrýar. Şahyryň Watana bolan söýgüsünde buýsanç we hasrat, ýürekden çykýan mähremlik we agyr ezýet, esgeriň eziz toprak üçin şirin janyny bermäge

taýýarlygy we akyldaryň möhüm hem beýik özgertmeleri duýýandygy bir bitewülikde jemlenýär.

Magtymgulynyň taryhda bitiren bahasyna ýetip bolmajak hyzmaty onuň diňe bir Watanyň özgerip duran döwrüniň howsalaly ruhuny örän ýokary çeperçilik derejesinde beýan etmeginden däl-de, eýsem, geçip barýan tükeniksiz ýyllaryň aňyrsynda nurlanyp görünýän alysdaky säheri görmegi başarandygyndan, ýagty geljege ynamlar aýdymyny döredendiginden hem ybaratdyr.

Sebäbi şahyryň sözlerinde howaýylyk ýok. Bu sözler aý we rehimsiz, ýowuz durmuş hakykatyna ýugrulan. Adamlaryň aýgytly çözüň çykarmagy, öz hukugyny kesgitlemegi we hereket etmegi üçin bütin durmuş hakykatyny onuň beýikligi we pesligi bilen doly beýan etmekde şahyryň iň ýokary derejedäki mertligi ýüze çykypdyr.

Beýik şahyryň käbir eserinde biz onuň şübhelenmeleriniň, elewremeleriniň, kalbyny gurşap alýan gara güýjüň öňündäki aljyramagynyň we haýykmagynyň beýanyny tapýarys. Biziň öňümüzde şahyryň ynsanlyk keşbi şonça-da aýdyňlaşýar. Onuň sygyrlarynda bu dünýäniň panydygy barada men-menlik bilen pikir öwürýän we eşretli durmuşda ömürlük ýaşamagyň “ýollaryny” hödürleýän, gökde gaýyp ýören adamyň däl-de, eýsem, durmuş hakykatyna hemmetaraplaýyn akyl ýetiren, il biri bolup ýaşayan adaty adamyň keşbi görünýär. Şoňa görä-de, Magtymguly sada zähmetkeş adamlara-ekerançylara, ussalara Watan goragçylaryna ýakyn. Şeýle bolansoň, Pyragynyň weliligi, öňden duýmagy, gorkyny we göwnüçökgünligi ýeňip geçen we hakykata göz ýetiren, onda güýjüň we çydamlylygyň gözbaşyny tapan, akyl-paýhasa eýlenen, welilik bilen beýan edilen öwüt-nesihatlar şol adamlar tarapyndan ynançly kabul edilýärdi.

Soňsuz ezýetlere berlen şahyr ynsan kalbynyň tebigatyna, onuň älem-jahandan hem giňdigine düşünmek isleýär. Ol goşgularynda özi hakynda: “Tapmady akybet derde dermany” diýip janygýan bolsa-da, şahyr durmuşa sähelçe bolsa-da, ýylylyk we ýagtylyk bermäge, garyp-gasarlara mährem bolmaga, gurbatdan gaçanlary bejermäge, umytdan düşenlere ynam bermäge howlugýardy.

Gözsüzleriň gözi idim,

Lallaryň men sözi idim,
 Il-günümiň ýüzi idim,
 Söwer magşuk näzi idim..

Ol şeýle joşgun bilen öz-özüne “Ruzy-şeb gaflatda ýatyjy bolma!” diýip ýüzlenýärdi. Bu joşgunly çagyryşy köp adam eşitdi... Şol howsalaly, türkmen halky üçin birahat döwürde Magtymgulynyň goşgulary täzelik, hereket etmäge, göreşmäge, özgerişlere çagyryş bolup ýaňlandy. Şahyryň çagyryşlarynyň, öňden gören zatlarynyň doly hasyl bolan biziň günlerimizde hem halkymyz bu çagyryşlary wesýet, ruhy nesihat hökmünde kabul edip, ata-babalarymyzyň edişi ýaly, olardan beýik ynam, pähim-paýhas bilen tämiz ideallary susup alýar. Şahyryň döredijiliginde durmuş synaglarynda kemsiz taplanan, köp taryhy külpetleri, ykbalynda ýeňişden heläkçiligeçenli agyr hupbatlary başdan geçiren, ýöne iň uly gymmatlygyny-ruhbelentligini ýitirmedik halk ör-boýuna galýar.

Pyragynyň aýdyşy ýaly, “...at tutulsa, ozal dessan ýazan geler”. Elbetde, Magtymgulynyň goşgularynyň adamlaryň aňyna we ýüreklerine şeýle täsir etmeginiň aňyrsynda ajaýyp şahyrana zehinden we ussatlykdan başga-da, beýik adamkärçiligiň, ýiti, tebigy zehiniň, irginsiz ýürek we aň zähmetiniň netijesinde durmuş hakykatyny görmek derejesine ýetmegi, şol hakykaty döreden we asyrlaryň syryny açmagy başaran ynsanperwer akyldar we suratkeş hökmünde onuň beýik şahsyýeti durandyr.

Şahyryň goşgularyndan görnüşi ýaly, Pyragy sazlaşygy, gозzelligi we adalaty has-da ýiti duýmak ukyby bilen bagly başyna düşen örän agyr borja düşünýärdi. Şeýle hem bu borjuň örän kyndygyny bilýärdi. Ýöne ol kynçylyklardan we horluklardan çekinmeýärdi. Sebäbi ol özüne şöhrat, hormat gazanmagy däl-de, watandaşlarynyň mynasyp durmuşda ýaşamagyny isleýärdi.

Boş galypdyr gapyl göwre,
 Merdana birew jan istär.
 Ýürek-bagrym kylyp para,
 Asudaýy zaman istär.

Türkmen halky üçin bagtyýarlyk döwrüniň hökman geljekdigine şahyr doly ynanýardy. Kalbynyň emri bilen şol uzak garaşylan bagtyýarlyga, erkinlige, garaşsyzlyga we gülläp ösüşe barýan ýoly ýagtyldýardy.

Magtymgulynyň goşgularynda şahyryň hem-de Watanyň ykballaryny biri-birinden aýryp bolmaýar. Bu bolsa türkmen halky üçin geljege barýan şol ýolda ýalkym saçyp duran şamçyragdy.

Magtymguly, ilinde,
 Bilbil saýrar gülünde,
 Il-ulusyň dilinde
 Meniň misgin hadysym.

Welilik bilen aýdylan bu dürdäne sözler şahyryň edebi mirasyna hökümni ýöredip bilmedik döwürleriň we çäkleriň üstünden ätläp geçen hakykata öwrüldi. Ýüregiň emri bilen kemala gelen setirler bütin sebitiň halklarynyň ruhy durmuşyny täze pelsepe bilen baýlaşdyrdy.

Eger-de öňki döwürlerde Magtymgulynyň her bir goşgusy diňe biziň milli edebiýatymyz üçin däl-de, eýsem, beýik türkmen şahyrynyň pelsepewi garaýyşlarynyň örän uly täsirini başdan geçiren bütin Gündogar edebiýaty üçin hem uly waka öwrülen bolsa, häzirki günlerde, ähli nesillerden we milletlerden bolan adamlar üçin Magtymguly türkmen medeniýetini dünýä äşgär eden şahsyýete, Gündogar edebiýatynyň tutuş eýýamyna, umumadamzat gymmatlyklarynyň nesihatçysyna we ruhy şamçyragyna öwrüldi.

Biz şahyryň şygryrlaryny näçe gezek okasagam, onuň goşgulary her gezek biziň üçin söýgi we wepalylyk, borç we at-abraý, ýaşayşa söýgi we rehim-şepagat, sabyr-kanagat we mertlik, aýgytlylyk we ygtybarlylyk, mertebe we jogapkärçilik, wyždan we kiçigöwünlilik, bähbide çapmazlyk we duýgurlyk ýaly hemişelik düşüňjeleriň täze çäklerini açýar... Bu goşgular birwagtlar Ýere düşen tohum ýaly, şondan bäri gök öwsüp oturan otlar, güller, agaçlar ýaly gögerýär, altyn sümmüller ýaly ygşyldaýar, guşlaryň nagmalaryndan we nowjuwan baharyň terliginden pürepür çarbaglar ýaly burk urýar.

Magtymguly Pyragy – halkyň söýgüsi, Watanyň kalby, ruhuň aňýeti

Abstract: The great poet and thinker of the Turkmen people, Magtymguly Pyragy, has been glorifying the Turkmen people for almost 300 years with his immortal work and name. Magtymguly, being a world-class master of words, is first and foremost the national poet of the Turkmen people. Sincere love for the home...

Türkmen halkynyň beýik şahyry we akyldary Magtymguly Pyragy ölmez-ýitmez eserleri we ady bilen üç asyra golaý wagt bäri türkmenleri şöhratlandyryp gelýär. Şahyryň ömri we döredijiligi, abraýy türkmen halkynyň taryhynda, jemgyýetçilik-syýasy we medeni durmuşynda aýraty orun tutýar. Magtymguly baky ruhy we ahlak gymmatlyklaryny iň ýokary ähli gymmatlyklardan ýokarda goýýan şahsyýet hökmünde adamlaryň kalbynda orun tutdy, durmuşda nämäniň gowudygyny we nämäniň ýamandygyny kesgitleän ölçeg birligi hökmünde olaryň aňyna berk girdi we türkmenleriň gözüniň alnynda öçmejek ýagtylyga öwrüldi.

Magtymguly Pyragynyň şahyryna-pelsepewi mirasy Watana, adama, tebigata we ýaşayşyň özüne bolan ýokary söýgi hakynda aýdym hökmünde halklaryň ýüregine baky girdi. Şonuň üçin onuň eserini diňe edebiýat we çeper söz nukdaýnazaryndan bilmek we öwrenmek ýeterlik däldir. Pyragynyň edebi eserlerinde pelsepe pikirini ösdüren, çeper aňy ýagtylandyran, diňe bir türkmen halkynyň däl, eýsem dünýä halklarynyň dünýewi durmuşyny aç-açan beýan eden garaýyşlara, pikirlere we düşünelere gabat gelip bolýar. Magtymguly iň ajaýyp pikirleniş usullaryna daýanmak bilen, dünýä, adamzat, Watan we söýgi hakynda pelsepewi garaýyşlary biri-biri bilen gizlin birleşdirip, adamyň kalbyna çuňňur aralaşyp, adamzadyň ýadynda hemişelik galdy.

Magtymguly dünýä derejesindäki söz ussady bolmak bilen ilki bilen türkmen halkynyň milli şahyrydyr. Çünki, hiç bir zady adamyň öz halkyna bolan söýgüsi we ýylylygy bilen deňeşdirilmeyär. Emma Watana we onuň halkyna bolan

yhlasly söýgi, ykbaly bilen baglanyşykly çuňňur oýlanmalar Magtymguly Pyragyny milli çäkden çykaryp, ony bütin adamzadyň şahyryna öwürdi. Arka tarapyny gowy görýän adam beýleki arkasyny söýmegi başarsa, mertebesini taşlamaýan adam başga biriniň abraýyny ýokary galdyryp biler.

Şahyryň dünýä, adam, durmuş baradaky bir wagtyň özünde watandaşlaryna aýan eden filosofiki garaýyşlary, jemgyýetiň we adamlaryň ruhy taýdan gowulaşmagy baradaky görkezmeleri, halkyna bolan bu çäksiz söýginiň netijesidir. Magtymguly öz döwürdeşlerini we arkasyndaky adamlary adalatly jemgyýetiň we bagtly durmuşyň açarynyň nämedigine düşünmäge, bolup geçýän zatlaryň köküne göz aýlamaga çagyrdy. Adamlary millet hökmünde ruhy kämillige, özüni tanamaga we özüni tanatmaga gönükdirdi.

Halkynyň asuda we parahatçylykly durmuşda ýaşamagyny arzuw eden beýik şahyr bilim aldy, medeniýetini ösdürdi, watandaşlaryna paýhas we iň gyzgyn duýgular bilen ajaýyp şahyryna miras galdyrdy.

Magtymguly, sözle her ne bileniň,
 Özüňe kemlik bil aýtman öleniň,
 Taraşlap, şaglatgyl köňle geleniň,
 Senden soňkulara ýadygär bolar.¹

diýmek bilen geljege gönükdirilen ajaýyp aýatlarda ýalpyldawuk, çuňňur pikirler diňe bir türkmen halkynyň däl, eýsem tutuş adamzadyň ruhy zerurlyklaryny kanagatlandyrýar. Şonuň üçin Magtymgulynyň şahyryna mirasynyň ähmiýeti, milli çäkden çykyp, dünýä edebiýatynyň aýrylmaz bölegine, adamzadyň intellektual hazynasyna mynasyp goşant boldy.

Häzirki wagtda Pyragynyň dörediligiligi diňe bir türkmen halkyna däl, eýsem dünýäniň beýleki halklaryna-da ruhy lezzet berýär. Şol bir wagtyň özünde şahyryň eseri adamzadyň ähliumumy meselelerini açyp görkezýär. Hut şu sebäpden hem, agyzlarynda aýdym bolup ýaňlanýan we paýhas ýaly ýadyňa siňen

---

¹ Magtymguly. **Eserler ýygındysy I jilt.**- A.: Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasynyň Milli golyazmalar instituty, 2012. 487 s.

owadan şygrylary dünýäniň onlarça dillerine terjime edilip, dünýä halklarynyň kalbyny çöýýär.

Magtymguly Pyragy adam ruhunyň ruhy bejergisidir. Köp asyrlaryň dowamynda nesilleriň arasynda ähmiýetini ýitirmän, şahyryň goşgulary ýürekde melhem ýaly hereket edýän, ruhlary ruhlandyrýan we adamlaryň inçe kalbyna iň güýçli täsir edýänligi sebäpli meşhurdyr. Onuň goşgulary umytsyz ýürekler üçin derman, ýadaw bedenler üçin güýç, ruhdan düşenler üçin ruhy ganat boldy. Belki şonuň üçindir halkymyz Magtymgulynyň şygrylaryny hemişe gahar-gazap, alada we gynanç günlerinde ýüze çykýan keselleri bejerip bilýän tebib hökmünde kabul edendir. Derman ýaly şahyryň sözleri islendik döwürde her kimiň, ýgany uludan-kiçi hemmawniň ruhuny arassalaýar, bu owadan dünýä, adamzada we ýaşayşa bolan söýgini oýaryp, halkyň ruhuny beýgeldip, tutuş türkmen jemgyýetiniň ruhy saglygyna öwrüldi. Hakykatdan hem, Magtymgulynyň goşgulary dag çeşmesiniň ömür berýän çyglylygy ýaly adamy bejerýär. Bu goşgular daňyň howasy ýaly arassa. Olar gülli bagyň ysy ýaly adamyň ruhuny begendirýärler, bedeniň her bir öýjüginde mylaýym, sazly, köşeşdiriji ýürek sazynyň dutary ýaly hereket edýärler. Bir söz bilen aýdylanda, Magtymgulynyň goşgulary adam saglygy üçin zerur bolan ähli gowy zatlary öz içine alýan ruhy derman, arassa melhemdir.

Magtymgulynyň ýaşan döwri gazaply we dartgynly döwürdi. Pyragy güýçli tolgunyşyklaryň we her dürli taryhy wakalaryň içinde emele gelen beýik şahsyýet. Jemgyýetiň, durmuşyň we adamlaryň oňyn we näsaz taraplaryna düşüňän, adamzadyň dünýewi we dini ylmy üstünliklerini doly özleşdiren hem-de ruhy kämillik basgançaklaryndan geçen paýhasly şahsyýet hökmünde şol döwürde dünýä togalagynyň dürli künjeklerine dargap giden türkmenleri birleşip, gülläp ösmäge, sazlaşykly we milli jebislige çagyrdy. Magtymgulynyň beýikligi, dagynyk ýaşayan türkmen taýpalarynyň ählisini bir millet hasaplap, bütewi ruhy umumylyk dünýägarayşyny öňe sürendigi bilen baglanyşyklydyr.

XVIII asyrda Magtymgulynyň esasy jemgyýetçilik pikiriniň ýagny, türkmen taýpalarynyň birleşmegi üçin uly gapma-garşylyklar bardy. Bu asyrda her bir türkmen taýpasy öz ýoluny gözleýärdi, taýpalaryň arasynda güýçli düşünişmezlik

bardy. Milli türkmen döwletiniň ýoklugy, taýpalaryň dürli döwletler tarapyndan howandarlyk goragyny gözlemekleri düşünişmezligi hasam güýçlendirip, olary biri-birinden aýyrdy. Türkmenleriň arasynda bulaşyklyk etmek isleýän, bilkastlaýyn agzalalyp hereketlerini edýän güýçler hem az däldi. Şol döwürde akyldar Magtymguly Pyragy halkyň iň uly duşmanynyň agzalalykdygyny, umumy düşünişmegiň, ähli taýpalaryň birleşmeginiň, bir maksada we bitewi döwlete hyzmat etmek barada bitewilik taglymaty öňe sürdi. Aslynda, dana Magtymguly Pyragynyň hut özi döwrüniň filosofiýasyny göteriji taryhy şahsyýetlerine deňşlidir. Galybersede, akyldaryň döredijiliginde öz döwrüniň hal-ýagdaýy, adamlaryň durmuşy-ykbaly hem tipiki portret derejesine ýetirilendir. Şeýlelikde, şu ýerde tipiki portret bilen döwrüň filosofiýasy berk sazlaşyk tapýar. Ine, oňa käbir mysallar:

Pyragy ýüz tutar türkmen iline,
 Duşman gol urmasyn gyzyň gülüne,
 Dostlar, bizi ahyretiň siline,
 Gark etmäňkä, rakyp gyrylsyn indi!²

Göwünler, ýürekler bir bolup başlar,
 Tartsa ýygyn, erär topraklar-daşlar,
 Bir suprada taýýar kylynsa aşlar,
 Göteriler ol ykbaly türkmeniň ³

Bu setirlerde akyldar Pyragynyň ýaşan döwri janlandyrylýar. Bu çagyryş türkmen topragyna daran, halkyň parahat durmuşyny ýok etmäge synanyşanlara garşy göreşe adalatly çagyryşdyr. Şahyr näçe kyn we umytsyz ýagdaýlarda bolsa-da, halkynyň bagtly geljegine bolan ynamyny ýitirmändir.

Magtymgulynyň döredijiliniň şeýle meşhurlygynyň sebäbi, eseriniň hiç kime biperwaý galmazlygyndadyr. Watan, halky üçin bolan aýratyn yhlasy, uly söýgüsi

---

² Magtymguly – oradaça: 33 s.

³ Magtymguly . – oradaça: 9 s.

bilen millionlarça okyjyny özüne çekip onuň şygarlaryna begeçli ýüzlenilýär. Şatlyk we hasrat pursatlarynda okalýar. Türkmenistanda Medeniýet we sungat işgärleriň hem-de Magtymguly Pyragynyň şygryýet güni tutuş ýurt boýunça uly dabara bilen bellenilip beýik şahyr watançylygyň, mukaddesligiň, hoşniýetliligiň we adalatyň nyşanyna öwrüldi. Pyragynyň edebi mirasynyň tapawutly aýratynlyklaryndan biri, eseriniň halk paýhasy, halk döredijiligi bilen organiki baglanyşygydyr.

Biziň günlerimize şahyryň 700-den gowrak şygyrlary we 10-a golaý kiçi göwrümlü poemalary gelip ýetipdir. Bularyň 80 göterime golaýy golýazmalarda gabat gelip, galan bölegi halkyň dilinden ýazylyp alnan. Biziň ynanjymyza görä, «tili deprendigiçe söýlemän» durup bilmeýän, döwründen we dünýäden nadyl, kalby armandan doly, derdini şygyrlary bilen egsen we hiç mahal ruhdan düşmedik, ýuregi il-günüň aladasy bilen urýan şahyryň edebi mirasynyň ýokarda görkezilen sanlaryň çäginde has gala bolmaly. Muny şahyryň edebi mirasy bilen baglanyşykly berlen halk maglumatlaryny hasaba almanyňda-da, onuň:

Gapyllykda duşman aldy daşymyz,

Dargatdy her ýana deňi-duşumyz,

Bäş ýylda bir kitap eden işimiz,

Gyzylbaşlar alyp weýran eýledi –⁴

diýen setirleri hem tassyklaýar. Bütün ömrüni halkyň hyzmatynda geçiren Magtymgulynyň döredijilik älemi baý we her taraplaýyndyr. XVIII asyr türkmen durmuşy, döwrüň taryhy we syýasy wakalary, türkmen topragyna bolan çäksiz söýgi, özüni kemala getiren halka bolan yssy mähir, döwrüň ýaşayyş-durmuş meseleleri, tebigat gözelligi, ahlak arassalygy, söýgi tämizligi bularyň hemmesi şahyryň döredijiliginde orun tapypdyr.

Magtymgulynyň goşgularyndaky çuňňur pikirler geljege gönükdirilip, ähli adamzadyň ruhy zerurlyklaryny kanagatlandyrýar. Şonuň üçin şahyryň şahyrana mirasynyň gymmaty, milli çäkden çykyp, dünýä edebiýatynyň aýrylmaz bölegine, adamzadyň intellektual hazynasyna mynasyp goşant boldy.

---

⁴ Magtymguly. –oradaça: 32 s.

Magtymguly Pyragynyň türkmen halkynyň öňündäki in uly üstünligi, onuň agzybirlik we düşünişmezligi ýazgarmak ugrundaky göreşidir. Asyrlaryň dowamynda türkmen halkynyň köp nesli agzybirlik sapagynda terbiýelendi. Taryh bir bitewi güýçli döwleti arzuw eden Magtymguly Pyragynyň aýdyň pikirleriniň dogrudygyny subut etdi.

Magtymgulynyň beyikligi onuň örküni halk köpçiligine baglanlygynda, türkmen milleti bilen bagyry badaşanlygyndadyr. Taryhda türkmeniň oý-pikiri, erk aladasy, geçmişi we geljegi barada Pyragynyň derejesinde dowamly söz açan özge bir şahyr ýokdyr. Şahyryň döredijilik älemi düýpsiz ummany ýada salýar, oňa näçe aralaşdygyňça şonçada dürdäne setirlere, täze täze pikirlere, pelsepewi garaýyşlara duşýarsyň. Magtymgulynyň Pyragynyň ady bu gün her bir türkmeniň diliniň senasy bolup, belli şahyr halky hökmünde dünýä edebiýatynyň altyn sahypalarynda orun aldy. Akademik W.Bartold akyldar barada şeýle jaýdar belleýär: ”Türki halklaryň arasynda Magtymguly ýaly milli şahyrly halk diňe türkmenlerdir”⁵. Akyldar şahyryň türkmenler üçin nähili gadyr gymmatynyň bolanlygy Maşatdan Buhara ýörite tabşyryk bilen derwüş eşiginde syýahat edip, ep-esli wagtlaп Etrek-Gürgen boýlaryndaky türkmenleriň arasynda bolan Wenger alymy Arminiý Wamberiniň: ”Orta Aziýa syýahat” diýen belli işindäki “...türkmen üçin baryp ýatan lezzet bagşynyň gelmegidir we onuň tamdyra çalyр Göroglynyň ýa-da elýetmez Magtymgulynyň goşgularyndan aýdym aýtmagydyr. Bu ýerde Magtymgula mukaddes garalýar”⁶ diýen sözleri bilen beýan edip bolar.

“Magtymguly XVIII asyr türkmen edebiýatynda ägirt uly özgeriş döredip, ony oň görülmedik derejede östüren şahyrdyr”⁷ diýip dilçi Mäti Kösäýew ýazýar. Akademik A.Samoýlowiç Magtymgulynyň döredijiligini ylmy jähitden öwrenen ilki alymlaryň biri hökmünde tanalsa, “Magtymguly söz meýdanynyň oragyny orup gidipdir, biz onyň diňe hoşasyny çöpläýmek galýa”⁸ diýen Kemine şahyr hem

⁵ Академик В.В. Бартольд. **Сочинения**, т. 5, м., 1968, стр.1187

⁶ Армени Вамбери. **Путешествие по Средней Азии**. Спб. 1865. стр. 159

⁷ М.Кösäýew **Едебиýат барادا söhbet**. Аşgabat. Türkmenistan – 1972

⁸ Самойлович А. **Очерки истории туркменской литературы**. Туркмения. т. 1, Ашхабад. 1929

mamladyr. “Beýik türkmen şahyry, aryfy we akyldary Magtymguly Pyragyny hatyralamak dünýäniň, esasanam, Merkezi Aziýanyň ägirtlerine hem-de medeniýetine we taryhyna hormat-sarpa goýmakdyr. Ol öziň beýik hem inçe ruhy, çeper hem düşnikli dili, şonuň ýaly-da hikmetli öwüt-pentleri bilen öz adyny we öz milletiniň adyny taryhda adyny we öz milletiniň adyny taryhda hemişelik gandymagy başardy”⁹ diýip eýran ýazyjysy Muhammet Isa Ziräk dogry belläp aýdýar. Özbaşdak döwletli bolmagy, bitewi milleti, agzybirliги öňe süren, şahyrymyzyň arzuw edip ýetip bilmedik ajap zamanasy geldi. Hormatly Gahryman Arkadagymyzyň: ”Ynsanperwerligiň, watansöýjiligiň, ruhybelentligiň, bitewiligiň aýdymy bolup ýaňlanýan Magtymguly Pyragynyň sygyrlary her bir ynsanyň köňül nagşydyr. Magtymguly Pyragy türkmen halkynyň taryhynyň in çylşyrymly döwründe ýaşan, agzybirlik, garaşsyzlyk, özbaşdak döwlet gurmak ýaly beýik maksatlara öz döredijiligi bilen gulluk eden ynsanperwer şahyrdyr.”¹⁰ diýip belleýşi ýaly akyldaryň dür däne setirlerini pähim-paýhaslaryny sapak edinmek biziň her birimize parzdyr.

Beýik akyldar Magtymguly Pyragy milletiň dünýä akyl ýetirşine ölçeg birligidir. Beýle diýildigi halk şol şahsyýetiň duýgusy bilen duýýar, paýhasy bilen akyl ýetirýar, akyly bilen pikirlenýar, ýuregi bilen söýýär diýiligidir. Ol şahyr şol halka berlen ululyk derejesidir, onuň her bir wekiliniň nusgalyk keşbidir. Şeýle şahyr milletiň öz-özi üçin göz guwanjy, özge milletleriň öňündäki bar buýsanjydyr. Çünki akyldar şahyryň öwüt-ündewe öwrülen sygyr ummanynyň ynsana edýän täsiri, ýüreklere ornamagy ýyllar geçdigiçe artmasa kemelenok. Ol mundan beýlägem, hemişe-de halkymyza mahsus milli edep-terbiýäniň baky öçmejek mukaddesligi bolup hyzmat eder.

Gözel patagymyz Aşgabady etekläp oturan Köpetdagyň belentlikleriniň birinde başyny belent tutup duran Magtymgulynyň belent keşbi hormatly Prezidentimiziň ajaýyp geljegi nazarlaýan ýörelgeriniň waspçysy bolup, uzaklardan seleňläp görünýär, bu bolsa dana Magtymgulynyň milli ruhy baý

⁹ **Köňül nagşlary.** Aşgabat. TDNG.2014. 126 sah.

¹⁰ https://science.gov.tm/library/articles/article_2016-05-18-1/

gymmatly poeziýasynyň müdümiliginiň, onuň çeper edebiýatyň taryhynda we şu gününde, geljekde baky ýaşajakdygynyň nyşanydyr.

Çeper edebiýatyň hem-de ähli türkmen köňülleriniň şahyry bolan Magtymguly Pyragy Berkarar döwletimiziň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe Gahryman Arkadagymyzyň, Arkadagly Serdarymyzyň taýsyz tagallary bilen ýañadan dünýä dolýar. Muňa beýik akyldaryň doglan gününüň 300 ýyllygy mynasybetli guralýan hem-de göz öňünde tutulýan çäreler hem aýdyň şaýatlyk edýär.

Häzirki wagtda şahyr-akyldaryň öz halkyna arzuw eden bagtly geljegi hakykata öwrüldi. Indi Garaşsyz baky Bitarap Türkmenistan ýer şarynyň kartasynda parahatçylyk we ylalaşyk ýurdy hökmünde tanalýar. Külli türkmen tarapyndan, keramatly hasaplanýan beýik Magtymgulynyň pähim-paýhasy, dury akly, edebi nazaryýeti Garaşsyz, baky Bitarap döwletimiziň şu günki alyp barýan ägirt uly işlerine, ynsanperwer adalatly syýasatyna gatnaşýar. Beýik şahyryň aýdyň pikirleri, paýhasly görkezmeleri we sapaklary Watanymyzyň güýjüniň we gülläp ösmeginiň mundan beýläk-de güýçlenmegi üçin möhüm bolar. Täze taryhy döwürde - Türkmen döwletiniň kuwwatynyň we bagtynyň döwründe - Magtymguly Pyragyň abraýy barha artýar, ähliumumy gymmata öwürülen uzakdan görýän pikirlerine we pelsepe garaýyşlaryna isleg artýar häzirki zaman jemgyýetimiziň ruhy binýady. Onuň adamzat pýhasynyň döreden genji-hazynasyna ýugrulan mukaddes şygryýeti, durypähimi halkymyzyň agzybirliginiň, jebisliginiň has hem berkemeginde, Berkarar döwletiň ýaşlarynda iň asylly häsiýetleriň terbiýelenmeginde ägirt uly ähmiýete eýedir.

Edebiýat:

Magtymguly. Eserler ýygyndysy I jilt.- A.: Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasynyň Milli golýazmalar instituty, 2012.

Magtymguly. Eserler ýygyndysy.- A.: Ylym, 2014.

Академик В.В. Бартольд. Сочинения, т. 5, м., 1968, 1187.

Армени Вамбери. Путешествие по Средней Азии. Спб. 1865. стр. 159.

М.Кösäýew Edebiýat barada söhbet. Aşgabat. Türkmenistan – 1972;

А.Самойлович Очерки истории туркменской литературы. Туркмения.
т.1, Ашхабад. 1929.

Köňül nagyşlary. Aşgabat. TDNG.2014.

[https://science.gov.tm/library/articles/ article_2016-05-18-1/](https://science.gov.tm/library/articles/article_2016-05-18-1/).

Конференция «История и тюрки»:

Qəmbər Cəfərov

Əsli Namazova

Ülviyyə Cəfərova

Türk toplumu tarixinin xarakterik xüsusiyyətləri

Annotasiya. Məqalədə Türk toplumuna daxil olan xalqların ən çox yaşadığı ölkələrdən, Türklərin tarixi ilə bağlı qeyri real araşdırmalar aparan tədqiqatçılardan, ilk müsəlman Türk dövləti olan Qaraxanlılardan, Oğuz Kağan və ya Oğuz Han, Türk və Altay mifologiyasında Oğuz Türklərinin atası Uğuz Han, Uz Han və y...

Açar sözlər: *Türk toplumu, Türk sivilizasiyası, müsəlmanlar, genetik, Türk köklü*

Ключевые слова: *тюркское общество, тюркская цивилизация, мусульмане, генетика, тюркские корни*

Key words: *Turkish society, Turkish civilization, Muslims, genetics, Turkish roots*

Türklər - dedikdə türk dilli qrupa daxil olan xalqları, o cümlədən, türk dilinin müxtəlif ləhcə və şivələrində danışan, türk mənşəli xalqların etnik-dil birliyini özündə ehtiva etdirən toplu başa düşülür.

Türklərin əsasını müsəlmanlar təşkil edir və onlar islam dinini qəbul ediblər, lakin müsəlman olmaqla türk dilli pravoslav xristian olan qaqauzların, kumandinlərin, çuvaşların əsas hissəsi, altayların, tatarların, xakasların və yakutların bir hissəsi, yəhudilər (karaimlər və kırımçaklar), buddistlər (sarı uyğurların bir hissəsi), salarlar, tarbaqatay qırğızları, tuvalılar, burxaçılar, tenqriyanlar və şamanistlər də mövcuddur.

Müasir türkdilli xalqlar dünyanın müxtəlif ərazilərində tarixən yaşamış və geniş yayılmışdır. Onların böyük əksəriyyəti Avrasiyada, müxtəlif dövlətlərin ərazilərində - Orta Asiyada, o cümlədən Çində və Rusiyanın Uzaq Şərqində, Yaxın Şərqdə, Qafqaz, Şərqi və Cənubi-Şərqi, Qərbi Avropa ilə yanaşı Şimali Afrika dövlətlərində də türklər mövcuddur. Türklər ən çox Rusiyada və Türkiyədə məskunlaşsa da dünyanın digər yerlərində - Amerikada da məskunlaşmışdır.

Onuncu yüzillikdə Orta Asyadan və İrandan çoxlu sayda Anadolu topraklarına Oğuz-Türkmenləri başda olmaqla bir çox Türk boyu adı altında insanlar toplanmışdır. Türk adı Orta Asyada Türk irqinə mənsub olan və Türkçe danışan toplum indiyədək Göytürklər adlanır. Əsil Türk sayılan toplumun xarakterik xüsusiyyətlərinə şərəfli, heysiyyətli, xasiyyətli, özünə və sözünə cavabdeh olan kişi xasiyyətinə malik insanlar aiddir. Türklər öz ata, baba və əcdadları ilə fəxr edib, onların yaxşı əməlləri ilə öyünmüşlər.

Türk xalqının ən çox yaşadığı ölkələr sırasına Şərqi Türkistan, Kazaxistan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Türkiyə, Azərbaycan və İran daxildir. İrakda, Rusiyada, Balkan yarımadaalarında və Avropanın müxtəlif ölkələrində də Türk kökünə malik olan xalqlar da yaşamışlar, yaşayırlar və onlar dilini, dinini, mədəniyyətini və adət-ənənələrini nəsildən-nəsilə ötürərək yaşadırlar. Tuvalu, Tonga və Butan ölkələrindən başqa dünyanın bütün ölkələrində Türklər yaşayırlar.

Türklərin tarixi ilə bağlı araşdırmalar aparan tədqiqatçılara istinadən, təlim və tərbiyə, nizam-intizam sahasəsində Türklərin ən yüksəklərdə durduğunu qeyd etməliyik. Fəqət Türklərin tarixinin milatdan öncə VII yüzillikdən başlanması iddia edilsə də, milatdan öncə III yüzilliyə aid olan, hətta tam mənası ilə təsdiqlənən ilk Büyük Türk Hakanı Tuman (Teoman) Yabgudan başlandığı bilinməkdədir.

Oğuz Kağan və ya Oğuz Han, Türk və Altay mifologiyasında Oğuz Türklərinin atası Uğuz Han, Uz Han və ya Oğur (Ogur, Ugur) Han olaraq da bilinir.

İlk müsəlman olan Türk dövləti olaraq qəbul edilən Qaraxanlılar olduğu öncə məlum olmuşdur. Çox ehtimal ki, Qaraxanlılar dövlətinin adı yüz illər əvvəl

mövcud olan hazırkı Azərbaycanın Tovuz rayonunun Qaraxanlı kəndi ilə sıx bağlılığı vardır və bu tədqiqat mövzusu olaraq qalmaqdadır.

Bizə gəlib çatan məlumata, Türk və Ərəb mifologiyasına əsasən tarixən yaşamış və bu gün də dünya sivilizasiyasında xüsusi yeri olan bütün Türk xalqlarının əfsanəvi atası Türk, Yafesin oğludur. Yafes isə Müqəddəs Kitab Quranda adı çəkilən Nuh peyğəmbərin oğludur.

Genetik araşdırmalara görə Türkiyədə yaşayan Türklərə, Anadolu Türklərinə genetik olaraq ən yaxın olanı Azərbaycan Türkləri, Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar, Çerkezlər və İranlı Türkləridir. Bu yaxınlıq Qərbi və Şərqi Avrasyalılar arasındakı genetik yaxınlıqdan qaynaqlanır.

Qeyd etməliyik ki, bu qədər dərin tarixi köklərə malik olan Türk sivilizasiyasından bəhrələnərək su çölləklərində çimən, Türk hamamlarında xidmətçilik edən xalqların nümayəndələri nəinki onu müxtəlif adlarla adlandırmaqla özünüküləşdirməklə hətta Qədim Türk sivilizasiyasını “tarixi olmayan” və ya “geri qalmış” xalq kimi nümayiş etdirmişlər.

Belə ki, ilkin olaraq XVII əsrdən başlayaraq Qərb sosial elmlərinin konseptual sivilizasiya aparatı işlənilib hazırlanarkən Türkün tarixi, siyasi, fəlsəfi və mədəni dəyərlərinin üstündən xətt çəkərək “türk sivilizasiyası” anlayışının yeni yaranmış kimi vermişlər. Bu da, Qərbi Avropanın geosiyasi məkanda hökmranlıq etdiyinə görə qeyri-avropalılardan və dünyanın qalan hissəsində yaşayan xalqların Avropa sivilizasiyanın daşıyıcısı olduğunu, “sivilizasiyanın” isə Avropaya aid olduğunu qeyd etmişlər.

Bu prosesdə sivilizasiya postamentində Nordic insanının yerləşdirildiyi qraf de Qabinonun konsepsiyası xüsusi rol oynamışdır. Buna görə də, XVII-XX əsr tədqiqatçılarının anlayışında bəşəriyyətin sivil inkişafı daha çox Avropa və oturaq yazı mədəniyyətləri ilə əlaqələndirilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, dövlətçilik, təhsil, maddi əsaslar və əlaqəli iqtisadi əlaqələr konsepsiyanın mühüm komponentləri hesab edilirdi. Köçəri həyat tərzini sürmələrinə istinadən Türk dünyasına tam fərqli qiymət vermişlər.

Türklərin hökmranlığına əsaslanaraq, bir çox tədqiqatçılar tərəfindən heç bir tarixi, dövlətçiliyi, mədəniyyəti olmayan bir növ xaotik tayfalar toplusu kimi qəbul edilmişdir. Bundan əlavə, Avropa yalnız XX əsrdə qədim Orxon-Yenisey-Talas türk yazısı ilə tanış ola bilmişdir. Yazılı mənbələrin olmaması və türk köçərilərinin hərbi ekspansiyası, Türkün yaratdığı qorxu və dəhşət – yadellilərin, şüuraltı genetik səviyyədə müəyyən inkarı doğurmuş, türk dünyasını XVIII-XX əsrlərin Avropa tədqiqatçıları tərəfindən neqativ qiymətləndirilmişdir.

Elə buna görə də təsadüfi deyil ki, Markiz de Mirabeau, A.Ferqyuson, İ.Moras, Z. Freyd, L.Snetleyc, M. Moss, M. Haydegger, E.Benveniste eləcə də yerli sivilizasiyalar və mədəni-tarixi tipli konsepsiyalarında XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin birinci yarısında fəaliyyət göstərən tədqiqatçılara da təsir göstərmiş, düzgün araşdırma aparmadan yuxarıda adları qeyd edilən sələflərinin fikirlərini Q.Ryukket, J. Qobinyo, O.Şpenqler, K.V.Leonyev, N.Ya.Danilevski, R.Quenon və A.J.Toibni təsdiqləməklə analiz və sintezdəki xətanın baş verməsini göstərir. Tipologiya problemləri ilə məşğul olan müasir tədqiqatçılarda türk sivilizasiyasının belə adını çəkirlər (B.N.Kuzık, Yu.B.Yakovets, E.D.Frolov, Yu.V.Pavlenko və s.).

Tipoloji və təsnifat tədqiqatlarında türk sivilizasiyasının olmaması da daha çox avropalı tədqiqatçıların antroposferin təsiri, dəyişən kosmik şüalanma, biosferin dalğalanmaları, ortogenik inkişaf, ehtirasların böyüməsi və azalması kimi etnogenez məsələlərə olan diqqətsizliklə də izah oluna bilər.

Eyni zamanda türk sivilizasiyasının mənşəyini və inkişafını türk dünyasının etnogenezi ilə biləvasitə bağlılığını L.N.Qumilyovun “Avrasiyanın ritmləri,” “Xəzər dənizi ətrafında minillik”, “Qədim türklər” və s. kimi əsərlərində hərtərəfli öyrənilmişdir.

Türk sivilizasiyasının mövcudluğu fərziyyəsini türk K.Marşan prototürk və “qlozel” mətnlərinin müqayisəli təhlili əsasında irəli sürmüşdür.

Bununla belə, türk dünyasının müstəqil bir sivilizasiya kimi dərk edilməsinin legitimliyi məsələsi bu gün də son dərəcə vacib və açıq olaraq qalır.

M.V Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin Qazaxıstan filialının direktor müavini, fəlsəfə doktoru, professor Ayazbekova Səbinə Şəripovna “Sivilizasiya təsnifatları sistemində türk sivilizasiyası” əsərində qeyd edilən bir çox şovinst təxəyyüllü tədqiqatçıları ifşa edərək əsaslı şəkildə bu problemi tədqiq etmişdir.

Hazırda “türk sivilizasiyası” termini təkcə publisistikada və dilçilikdə deyil, həm də fəlsəfə, tarix və mədəniyyətşünaslıqda ümumi qəbul olunub.

Eyni zamanda, sivilizasiya təsnifatında türk sivilizasiyasının olmaması, bizim qarşımızda çox dərin tarixi olan qədim, orijinal və ümumbəşəri sivilizasiyanın əlamətlərinin mövcudluğunu göstərən qlobal bir hipotezi ortaya qoyur (mənsəyi, inkişaf dinamikası və mövcudluğunun inkar edilməsi).

Bu baxımdan qəbul edilmiş sivilizasiya nəzəriyyəsinə əsaslanaraq türk dünyasının sivilizasiya parametrlərini hərtərəfli öyrənib dünya sivilizasiyasına bəxş etdiyi dəyərləri üzə çıxarmaqla türk dünyasının bəşəriyyətə verdiyi töhfələrin kifayət qədər dəyərləndirilməsinə imkan verəcəkdir. Bu yolda türk xalqının öz tədqiqatçıları əzmlə irəliləməlidir. Yadellilərin Türk tarixini istədikləri kimi yazmalarına imkan verməməliyik.

История и Тюрки

Аннотация: История тюркских народов уже давно вызывает большой интерес.. В основном работа была посвящена о древних тюрков, в каких регионах и империях они жили, религия в которую они верили. Речь идёт о Великом Туркестане, стране которое считался родиной тюркских народов. Их происхождения, культура и образ ж...

Ключевые слова: *Туркестан, тюрк, история, юрта, религия*

Abstract: The history of the Turkic people has long been of great interest. Basically, the work was devoted to the ancient Turks, in what regions and empires they lived, the religion in which they believed. We are talking about the Great Turkestan, a country that was considered the birthplace of the Turkic p...

Keywords: *Turkestan, turk, history, yurt, religion*

Тюрки – этноязыковая общество народов говорящих на тюркских языках и имеющих тюркское происхождение или самосознание. История тюрков охвачен самыми невероятными, интересными и к сожалению грустными событиями. Было пролито очень много крови. Но из-за своих мужеств, сил, отваг и потриатизму они всегда могли победить любые трудности. И мы гордимся что приобрели именно такое наследство от наших тюркских предков.

Большинство современных тюрков – мусульмане, но есть также православные христиане, иудеи, буддисты, бурханисты, тенгрианцы и шаманисты.

Существует много версии происхождения тюрков. Полагаясь на многих исторических артефактов и книг, мы изготовили свою статью о происхождении тюрков.

Первые факты о тюрков появились в I тысячелетии до н.э. К ним относятся тюрки которые формировались в районе Алтая. Древние тюрки-исторический народ в Центральной Азии образовавшийся в результате смешанного местного Алтайского население с пришлым родом Ашина¹. Тюркский этнос формировался в среде смешанных европеоидно-монголоидных форм, поэтому при своем расселении на запад он нёс как монголоидные признаки, так и брахикранный европеоидный комплекс. Палеоантропологические исследования² говорят о смешанном расовом типе древних тюрков: на востоке своего расселения характеризуются преобладанием монгольского расового типа, а на крайних западных территориях своего проникновения имеют наибольшую европеоидную примесь. Исследователи делят развитие культуры Алтае – телеских тюрков на 4 этапа: кудыргинский, туэктинсий, кара-чогинский и катандинский.

По версии историков слово «тюркок» означает крепкий, а по другой версии слово происходит от слово законность. Некоторые лингвисты выдвигают предположение, согласно которому «тюрк» произошло от слова «тур», имеющего иранские корни.

Тюрки всегда были кочевниками. Их традиционное жилище – юрта, стены которой делали из войлока. Этот материал представляет собой спрессованную шерсть. Основу юрты составляет деревянный каркас. Чтобы собрать обычную юрту, требовалась всего 3 человека и один час времени. В разобранном виде юрты перевозили на большие расстояния, совершая кочевание. Устраивать юрту было принято только на солнечном месте, подальше от деревьев. Дверь устанавливали так, чтобы она была обращена на восток. Это позволяло солнечному свету проникать внутрь, образуя солнечные часы. Юрты делили на мужскую и женскую части. Обычно слева всегда располагались мужчины. Здесь были расставлены вещи, оружие,

---

¹ **Ашина**— знатный род правителей тюркских каганатов в VI—VIII вв.

² **Палеоантропология** — раздел физической антропологии, изучающий эволюцию гоминид на основе ископаемых останков.

инструменты и инвентарь для управления лошадью. В женской части хранили посуду, вещи детей, бытовую утварь. В некоторых случаях использовалась занавеска, помогающая разграничить пространство. В центре юрты ставили очаг, вокруг которого рассаживались во время трапезы. Дым выходил через специальное отверстие, расположенное в центре крыши. Зажиточные люди могли позволить себе ковры, ткани, дорогую деревянную мебель. Напротив входа находилась самая главная часть. Там обычно ставили красивый стул или кресло, на котором восседал хозяин, принимавший гостей.

Тюрки считали Среднюю Азию своей священной землей, как центр родной культуры и истории, землей откуда берут начало все тюркские народы и племена. Государство, в котором жил тюркский народ, называлось Туркестаном. Туркестан и его история начинается 3500 лет тому назад. Его разделяли на Западный и Восточный. Мусульманские историки разделяют земли Туркестана, древнейшие земли тюрков, на три большие части.

Первая: Большие области на севере Китая. В эти земли входят Маньчжурия, Монголия, Восточный Туркестан и сам Северный Китай. На этих землях стояли города Каракарум, Жемкут, Ханко, Сусе, Отукен и одно время во владения тюрков входила столица древних китайцев Хан-Балык.

Вторая: Туркестан, Мавереннахр, Тохаристан, Бадахшан – земли у рек Сыр и Аму. Тюрки, располагавшиеся ранее на землях южнее современной Сибири, позднее переходят на эти благодатные для земледелия территории, то есть становятся оседлыми. Тюрки не все время были кочевниками. На севере их территории ограничивались безжизненными землями тундры, близкими к Северному Ледовитому океану, на Западе у них был всегда Каспий и Чёрное море, включая Кавказ, на юге их земли распространялись до современного Ирана, древней Персии, на Востоке у них всегда был Китай. Все эти земли назывались Западным Туркестаном – Тураном персидским и древнекитайским летописям.

Третья: Хорезм и кипчакские земли. Это такие земли, как Кургандж, Кас древние тюркские города. Сюда же входят пустыни и полупустыни Дешт-и-Кипчак, побережье Каспия, земли, прилегающие к Азовскому морю и городу Азов.

Именно в этой стране тюркский народ формировался, создавал науку, развивал военное дело. Описание Туркестана сохранились в древнееврейской Библии. Не зря Туркестан называют сердцем Великого Шелкового пути. Туркестан был деловым, политическим и культурным центром всего региона. Развивался он не только благодаря торговле. Большую роль сыграла религия. В VII-VIII веках сюда приходит ислам. Для совмещения с местной культурой нужно было соединить местные традиции и основы ислама. Выбрать направление, которое бы легко усваивалось народом. Этим направлением стал суфизм.

Туркестан – центр развития суфизма. Именно здесь жил и был похоронен ведущий проповедник Ходжа Ахмет Яссауи. По преданию, Яссауи пришел в Туркестан в XII веке. Он был последователем пророка Мухаммеда. После смерти Яссауи становится духовным учителем для всех тюрков, исповедующих ислам. А Туркестан – духовной столицей. О нём писали ассирийцы, жители Вавилона, древние китайцы, греки и римляне. Древний Туркестан (Туран) захватывает активно развивающуюся империю гуннов и продвигается в Китае. Часть тюркского народа решает примкнуть к гуннам, чтобы вновь идти за завоеваниями. Прямыми наследниками гунской империи стали «небесные тюрки», которые включили в свои границы все объединения древности, то есть западный и восточный Туркестан. Вслед за небесными тюрками, ярчайшими представителями которых были Культегин, Тоньюкук, Бумын и Истеми, на арену истории вышли монголы, большинство воинов и военачальников которых были тюркского происхождения, более того многие тюркские племена и роды целиком входили в войсковые подразделения монголов, становясь под знамена Чингиз хана. Позже они

стали частью Османской империи, в которой произошло активное ассимилирование тюркского народа.

Османская империя которую более VI веков оберегали и расширяли представители тюркских народов была самой могучей и сильной империей за всю историю тюрков. Что касается, название империи то различных источниках данные разнятся. Где-то государства названа Османским, где-то Оттоманским. Датой образование Османской империи которой позднее суждено было стать Великой, считается 1299 год. В это время Осман I Гази решил сделать своё небольшое государства независимым от Селджуков и возвёл себя в ранг падишаха. Рассвет империи пришёлся на XVI-XVII века. Империя в этот период характеризуется наличием городов, высоким уровнем развитие ремесла, товарно-денежных отношений при наличии частнособственнических отношении- всё это формирует новый тип экономики. Тогда границы империи расширились до невероятных размеров. Под власть Османов попали огромные территории, от Польша до Каспия и от Венгрии до Алжира, включая почти все североафриканские страны. В отличие от других империи Османская империя была самой долго живших империй. Веками они оставались неотрагиваемым государством, но к сожалению завершила своё существование в 1923 году. Официальной правопреемницей государство стало Турция.

Невозможно написать всю изящество тюркской истории в одной статье. Ведь история показывает нам путь к дальнейшему будущему.

Литература:

Гурбангулы Бердымухамедов. «Светлый путь к процветанию» // 2022 г. Ашхабат.

Гурбангулы Б. «Духовный мир туркмен», // 2020 г. Ашхабат.

История и культура тюркских народов России и сопредельных стран.
// М.: «Восточная литература». 2009. 423 с. ISBN 978-5-02-036394-6.

Хрестоматия по истории древнего мира. Том I Древний Восток // 1950.

Хрестоматия по истории Древнего мира. Том II // 1951.

Мурад Аджиев. «История тюрков» // 2014. АСТ, ОГИЗ ; ISBN: 978-5-17-114342-8.

Рахманалиев Р. «Империя тюрков. Великая цивилизация. Тюркские народы в мировой истории с X в. до н. э. по XX в. н. э.» // 2009.

Джон Бальфур «османская империя. шесть столетий от возвышения до упадка» // 2018.

Атилла

Аннотация: Данная статья посвящена попытке исследовать ханский род Дуло в доисламский и до христианский период в истории тюрков на примере нашего великого предка Атиллы. В статье показана борьба Атиллы против Римской империи и ее историческое значение для тюрков.

Ключевые слова: *Ханская тамга Дуло и Кайи, Великая империя гуннов, Римская империя, Христианство*

Abstract: This article is devoted to an attempt to investigate the Khan family Dulo in the pre-Islamic and pre-Christian period in the history of the Turks on the example of our great ancestor Attila. The article shows the struggle of Attila against the Roman Empire and its historical significance for the Turks.

Keywords: *Khan's tamga Dulo and Kayi, Great empire of the Huns, The Roman Empire, Christianity*

Я не ошиблась начиная свою статью о Атилле с изображения тамги, которая известна нам как ханская тамга рода Дуло, которая основала Великую Болгарию и как тамга рода Кайи, которая была основательницей Османской империи.

«Именник болгарских ханов» — источник по истории первых двух столетий Болгарского государства, самый ранний исторический памятник правящей династии болгар. Именник представляет собой хронологический список болгарских правителей от Авитохоло - мифического родоначальника династии Дуло. Исследователи считают, что происхождение рода Дуло было тюркским — из рода тюрков Ашина.

Так как свои письменные источники уничтожены, а самое раннее упоминание об этом роде найдено в китайских источниках. "Дуло или Дулу - это неправильное озвучивание иероглифов, которыми китайцы написали название рода, более верное звучание этого слова было близко к «Туруг»".

Рис. 1 Дамга Дуло и Кайа.

Вероятно, Атилла был из семьи Дуло, очень старого рода, из которого возникла серия правителей - Авитохол = Атилла.

Как пишут дунайские болгары: Атилла и его сыновья - наследники; Кубрат и его сын Аспарух и все его братья, которые основали болгарские государства - все они были из рода Дуло. Правящий род Дуло был одним из самых старых династий в мире!!

Считается, что после смерти отца, сыновья Атиллы из-за междуусобиц не смогли удержать власть в империи отца, и были вынуждены отступить (но нужно иметь в виду, что этой междуусобице, конечно, поспособствовали Византия и Рим! Понятно же кому была выгодна смерть Атиллы и чтобы его держава развалилась!). Младший сын Атиллы Эрник отступил в степи Причерноморья и в Крым и уже от него присходит болгарская правящая династия Кубрата и на этих землях и землях Кавказа была основана Великая Болгария.

В статье «HANLAR TAMGASI», исследован исторический факт совпадения тамги тюркских ханских династий, а именно рода Дуло и Кайи. В статье показываются фото артефактов с написанием знака тамги, которые найдены на Балканах на территории современной Болгарии (хранятся в Русенском историческом музее) и которым более 5 тыс лет (... "Етот найдено 3 тыйсяч лет преди Христа!"...). Из чего понятно, что с этой тамгой существовали прототюрки в древней Европе задолго до обратного прихода туда тюркских ханов из рода Дуло и Кайи - Атиллы, Аспаруха, Эртугрула, Арпада (тюрко-мадьяры).

В статье делается предположение, что написание тамги имеет клинописный характер, так как в это время письменность существовала только в Шумере, и как говорят специалисты, существовала самая ранняя письменность на планете, так называемое - протошумерское письмо : 3 таблички найдены опять же в Европе, а именно в Трансильвании, на территории современной Румынии в местечке Tartaria (по румынски - Тэртерия) возрастом 5 300 год до н.э. Немецкий шумеролог Адам Фалькенштейн пришёл к выводу, что тартарийские таблички читаются на шумерском языке. Статья опубликована в журнале "Германия" в 1965г.

Казахский тюрколог О.Сулейменов в своих работах пишет, что на тамге изображён БЫК (небесный бык естественно, созвездие). Его изображение считалось знаком Тэнгри - указывают болгарские источники.

Образ быка существовал не только в Европе, но и в Азии.

Алтын-Депе — городище бронзового века (2300—1900 годы до н.э.), обнаруженное на юго-западе Туркмении. Город был обнесён крепостной стеной из кирпича-сырца. В центре поселения находился храм-зиккурат шумерского вида с изображением головы быка. Архитектура храма в Алтын-Депе напоминает аналогичные строения Шумера. В состав этого внушительного комплекса входили многочисленные хранилища, дом верховного жреца и гробница жреческой общины. При раскопках в гробнице

была найдена золотая голова быка с бирюзовой вставкой на лбу в форме лунного диска, а также золотая голова волка.

Род Дуло существовал и на территории Сибири и Урала: Держава Хунну (конфедерация из 24 племён) существовала на территории Забайкалья и Азии. И раз гунны происходят из державы Хунну, то и Хунну управлялась кланом Дуло (поэтому этот род знали и о нём писали китайцы).

Ну и венгерские источники пишут, что Древняя Венгрия существовала на территории Урала и Северного Казахстана, соответственно и здесь существовал и управлял этот род.

Но статья о Атилле, поэтому не будем отходить от темы.

Атилла и гунны - это неразделимые понятия в истории.

Гунны – очень древний и загадочный народ, считается что он возник в ходе миграции части северных хунну (хунну создали свою державу в 3 тыс. до н.э.) из Азии в Приуралье, а затем Поволжье. Гунны в ходе своего проживания и миграции объединились с тунгусо-манчжурскими, монгольскими, финно-угорскими, германскими и сарматскими народами, но основной этнический элемент в гуннах был тюркский.

Наибольшего могущества гунны достигли в правлении Атиллы.

"В эпоху Атиллы гуннский (тюркский) язык был общеупотребительным, приобретшим мировое значение языком в пространстве от Дуная до Алтая, а также на китайских и иранских землях." Цац Бела, венгерский историк 20 век.

"Мы не можем безразлично относиться к гуннам. Ибо мы - из их корня, племени и древа... Нам нечего стыдиться своих гуннских предков.

Они впервые на многонациональной основе создали соединившую Волгу с Рейном Великую империю гуннов, свою неповторимую конно-кочевническую цивилизацию, имели устроенное правление, овеянную славой победоносную армию и в преследовании своих интересов, в заботе об общественном благе не отставали от людей Запада, напротив, нередко

превосходили их и своим образом жизни..." Юлиус Немет. Атилла и его гунны.- Будапешт, 1940.

Атилла и его армия не проиграла ни одного сражения! Существует всем известный миф, что Атилла владел мечом Марса.

Где родился Атилла не осталось сведений. Специалисты предполагают, что так как в малолетстве осиротел, то он вырос в Паннонии, в ставке своего дяди Ругилы или Руа , на территории современной Венгрии. Гунны ещё до Атиллы пересекли Карпаты и жили уже на землях Европы.

Византийские и римские источники подчёркивают, что Атилла так и не принял христианскую веру, т.е. остался язычником по их понятиям, а по нашим понятиям - он был тенгрианцем.

Атилла также остался в истории как борец с Римской империей. И свой первый удар гунны уже под руководством Атиллы наносят по Византии, по её балканским провинциям. Скорее всего, на то были очень веские причины, сейчас мы можем только предполагать.

Джейхун Алекперов в своей работе пишет: "До прихода предков сегодняшних греков – племен дорий на территорию Греции здесь жили этруски, которых греки называли тирренами или пеласками." Видимо основой крито-мекенской цивилизации скорее всего были этруски.

И дальше: "...Согласно одной из гипотез, этруски были потомками одной из ветвей древней шумерской цивилизации, т.е. есть вероятность того, что этруски были потомками мигрировавших в Европу шумеров после колонизации их земель аккадцами и семитами.

Так или иначе, этруски пришли в Европу с Востока. Об этом писали Геродот, Тацит и Страбон. Они основали несколько городов-государств. В частности, 12 этрусских городов объединились в конфедерации Этрурия.

В 754-753 гг. до н.э. братья Ромул и Рэм основали Рим. И символом Рима считается волчица вскормившая двух братьев Ромула и Рэма. Ромул стал первым царем «вечного города». Этрусские цари правили Римом вплоть

до 509 года до н.э., когда после упадка последней правящей этрусской династии Тарквиниев (616-509) была учреждена Римская Республика.

Латинские племена долго праздновали победу над этрусками. Началась полная латинизация города, а в 283 году до н.э. под властью латинского Рима оказались последние этрусские города..."

Гунны и примкнувшие к ним народы боролись с двумя Римами - с восточным Римом (Византией) и западным Римом.

У Рима появилось мощное идеологическое оружие - христианство. Многие принявшие христианство народы романизировались, особенно германцы: франки, вестготы, остготы, лонгбарды, викинги и т.д..

На стороне двух Римов воевали не только сами ромеи и римляне, а и "варварские" народы тоже. Но не те, которые были язычниками, а уже христианизированные и романизированные варвары.

Западный Рим для христианизации народов внедрял латинский алфавит и дальше шла латинизация их языков, а Византия для христианизации внедряла кириллицу и дальше шла славянизация народов: так были славянизированы болгары, македонцы, боснийцы (точнее бошняклар - беженеклар, или печенег), украинцы (украинцы происходят не из Киевской Руси, как говорит официальная история, а из казаков! А корень казаков - тюркский!).

Парадокс! За примером далеко ходить не надо: тюрки-мусульмане, также быстро арабизируются и также начинают защищать исламский халифат!

Нам пытаются внушить византийские и римские источники, это было просто нашествие гуннов с целью пограбить Европу. Так ли это было? А может гунны помнили, что их предки жили в этих местах? Ведь прошло около 500 лет.

Мы татары тоже потеряли своё государство около 500 лет назад, но всё же помним об этом. И нас не покидает мысль о возрождении своего государства.

Пропаганда гуннов и Атиллы была столь сильна среди народов, что этот период стал пусковым устройством, детонатором такого явления в мировой истории, как великое переселение народов. Гунны опирались на народы которые не приняли христианства, оставшимися верными своим традициям, верованиям. Это и стало идеологией их борьбы против Рима.

Как писали о них ромеи и римляне, - это были варварские народы и они были язычниками, с их точки зрения, и разговаривали они не на романских языках. Поэтому они их так и называли - варварами. И писали также что гунны и варварские народы не обладали письменностью. Это далеко не так! У германцев было руническое письмо. А гуннскую письменность сохранили венгры-секели, проживающие в Трансильвании, ныне в современной Румынии.

Нашу гуннскую-тюркскую письменность нельзя называть алфавитом, и наше письмо - это не "а", "б", "с", "д" - там заложен другой порядок букв-рун, там заложено другое мировоззрение, другая философия. И борьба Атиллы и гуннских народов была не просто за свои территории, а можно констатировать, что это была борьба за свою цивилизацию.

Итак, после первого удара объединённой армии Атиллы по Византии, после заключёния мирного договора, как пишут ромеи, Атилла получает земли по правому берегу Дуная и обязывает Византию платить контрибуцию.

Мне бы хотелось обратить внимание читателей, что это та территория на которой были найдены тартарийские таблички, как бы была взята под контроль гуннов часть территории по ареалу распространения письменности древней цивилизации. Что ещё раз подтверждает, что Атилла и гунны вместе с народами пришли на свою прародину. В Венгрии до сих пор отмечается эта дата прихода венгров на свою прародину.

После Византии, Атилла выступает походом на западный Рим. Будут два похода о которых написано очень много....

В правление Атилы (434—453 г.) гуннское объединение с центром в Паннонии охватило территорию от Волги и Кавказа до Рейна. Атилла, гунны

и примкнувшие народы создали империю на многонациональной основе, т.е. двери были открыты всем, Атилла выслушивал и принимал всех.

По отношению к Атилле римские и византийские историки создали столько чёрных мифов, столько лжи, столько грязи, что очень сложно разобраться. Да не только относительно Атиллы! Но нам тюркам и всем гуннским народам придётся разбираться! Потому что без исторической памяти нет будущего!

Утверждают, что именно после распада державы Хунну северные хунны были вынуждены идти на запад, но складывается впечатление что это был спланированный акт.

Очень похоже что это было не стихийным явлением. По тому как была поставлена пропаганда у гуннов среди народов, которых они увлекли за собой (а это огромная масса народов) - здесь чувствуется высокий уровень, жреческая работа.

И тот факт, что после гуннов был создан аварский каганат; в 7 веке это же знамя подхватывают гёктюрки (Центральная Азия) и повторяют тот же путь на запад; болгары создают Великую Болгарию в Причерноморье, в Крыму, Кубани и Кавказе - все эти исторические факты были не просто совпадением.

В 13 веке, (когда христианский мир уже не ждал) (и поэтому Ватикан спешно посылает двух жрецов Карпиния и Рубрука в столицу татаро-монгол Каракорум, чтобы изучить нас изнутри), татаро-монголы под предводительством Чингисхана повторяют тот же путь на запад и кроме других государств, создают империю Алтын Урда (улус Джучи), как бы восстанавливая державу Атиллы. В повторениях нашей истории мы видим некий единый стандарт.

Государство Алтын Урда - идеологией этого государства была также многонациональная и многоконфессиональная основа - что означает, что она была наследницей идеологии рода Дуло, гуннов на огромной территории Евразии. Да и Чингизхан был родом из бывшей территории державы Хунну

(Забайкалье) и первой столицей Золотой Орды стал город Булгар - и это не случайность. Западная граница Золотой Орды частично вбирала часть современной Молдавии. Венгрия, Болгария, Румыния не вошли в состав Золотой Орды. И это понятно, это были уже христианизированные государства и род Дуло и его идеология в них были уже устранены от управления или уничтожены ромеями и римлянами.

В Золотой Орде также постепенно меняется управление. С официальным принятием ислама в 1312 году, многоконфессиональная основа государства меняется на исламскую. Начинается резня между чингизидами, принявшими ислам и чингизидами, оставшимися верными своим традициям, мировоззрению.

На примере Османской империи мы знаем, как под маской ислама, через смешанные браки к управлению пришли греки, армяне, славяне - наследники Византии, но не турки! Таким образом в Золотой Орде (улус Джучи) у элиты тюрков-татар поменялось мировоззрение, а в Османской империи - поменялась на чужую кровь.

У многих наверное складывается впечатление, что Атилла проиграл, его убили. Но если проанализировав эти события, сделать выводы с точки зрения нашего мировоззрения, то выясняется что историческое значение Атиллы и гуннов - огромно. А зачем нам принижать значение наших предков, только потому что они не были мусульманами или христианами?

Это то что гунны смогли закрепиться на прародине - это государство Венгрия. Несмотря что империя Атиллы распалась.

Аспарух хан в дальнейшем отвоевал Балканы и создал там Болгарское государство. Турки, создав Османскую империю, в 1453 году смогли взять Константинополь, как хотел Атилла.

Тюрко-татары создали государство Алтын Урда (улус Джучи).

Но главное - это то, что правящим кланом на несколько столетий на территории прародины гуннов и тюрков снова стал род Атиллы! Как говорится - справедливость восторжествовала!

Но Рим и Византия не дремлют: по трианонскому договору в 1921 году Венгрия теряет около 70% своей территории. Болгары теряют Добруджию, её территория отдаётся Румынии. А турки в 1918 году, если бы не Ататюрк, могли бы потерять все 100% своей территории. Мы, татары, потеряли Алтын Урду - видимо переход на исламскую идеологию был переходным шагом для византийцев и после устранения правления чингизидов в Алтын Урде - управление в конце концов переходит 3-му Риму (Москве или по другому Византии).

Как предполагают специалисты, Атилла прожил чуть больше 50 лет. Он отображён в эпосах и сагах германских и скандинавских народов, в операх, кинематографе, - сняты зрелищные фильмы, в романах, научной литературе - в 1985 вышла книга В.Робертса, доктора философских наук, советника ВВС США "Умение руководить - секреты лидерства ИМПЕРАТОРА ГУННОВ АТИЛЛЫ" и т.д.. Интерес к личности Атиллы и его делам не ослабевает в мире и не только у тюрков и бывших гуннских народов.

Образ и имя Атиллы живут до сих пор, представьте себе 5 век и 21 век! Пронесли сквозь века! И это потрясающе! Как и вся наша история и история ханского рода Дуло и Кайи!...

Литература:

Джейхун Алекперов. О тюркских корнях в истории Древнего Рима - статья в интернете;

Видеоматериал на ю тубе "Аттила - Бич Божий "(рассказывает историк Наталия Басовская);

книга Юлиус Немет " Атилла и его гунны"; изд-во Будапешт, 1940г;

Википедия: Дуло (династия) <https://ru.wikipedia.org/wiki/Дуло> ;

И другие многочисленные видео из ю туба

Туранский тюркский календарь

Аннотация: В данной статье рассказывается о тюркской цивилизации на примере тюркского календаря. Сделана попытка рассчитать ее возраст.

Обосновываются предположения о древности тюркской цивилизации и оказанного ею влияния на развитие последующих цивилизаций человечества.

Ключевые слова: *Тюркская цивилизация, Тюркский календарь, Туран, Исторический тезис Ататюрка, Астрономия*

Annotation: This article tells about the Turkic civilization on the example of the Turkic calendar. An attempt was made to calculate her age.

The assumptions about the antiquity of the Turkic civilization and its influence on the development of subsequent civilizations of mankind are substantiated.

Keywords: *Turkic civilization, Turkic calendar, Turan, Historical thesis of Atatürk, Astronomy*

Что такое календарь?

Выражаясь научно, календарь - это система исчисления времени, так сказать шкала времени.

Тогда что такое время? Этого пока никто сказать не может, хотя люди пытались и пытаются объяснить и этот феномен. Просто знаем из физики, что все существует в пространстве и во времени.

Но на Земле оказывается существует не только тот календарь к которому мы привыкли и сейчас не только 2022 год!

Вот например, если посмотреть по юлианскому календарю византийской эры, то сейчас 7531 год. А если посмотреть от основания Рима, то сейчас 2775 год. А вот еврейский календарь от сотворения мира показывает нам дату 5783 год. Если посмотрим на исламский календарь, то

сейчас 1444 год. А вот китайский календарь, где Новый год встречают в феврале, они будут встречать 4719 год. Есть еще эфиопский календарь, на нем 2015 год. В Индии вообще оказывается 3 календаря, на одном 2079 год, на другом 1945 год, а по Кали Юга - 5124 год. На иранском календаре 1401 год. На буддийском - 2565 год. А по японскому исчислению, у них идет 4 год Рейва. Мы знаем также о существовании календарей американских индейцев и т.д. и там тоже своя шкала исчисления времени.

Как видим, дата начала отсчета времени на календарях разная. И шкала, по которым отсчитывают время, тоже у каждого своя. Имеется в виду сколько дней в году, в месяце, когда праздновать Новый год и т.д.. Похоже на то, что в календарях закладывается такое понятие как ЭРА. И Эра - это начало чего то глобального, цивилизационного, сюда входит и начало религии, и создание государства с экономикой и т.д.

Многие тюрки, наверное, не подозревают что у них существовал свой календарь. Со своим исчислением времени, своеобразной философией и взглядом на время, который происходил из тюркского мировоззрения - тенгрианства. Каким он был и чем он отличается от известных нам григорианских, восточных и т.д., известных нам современных календарей?

Очень мало информации встречается о нем. Как и о тюркской цивилизации. А календарь - это показатель цивилизации, как и его письменность. И к сожалению мы очень мало знаем о тюркизме. И тем не менее, мало помалу знания собираются и они поражают масштабностью и логичностью...

...Несколько лет назад смотрела передачу Армана Нурмухамбетова с казахским исследователем Бахтияром Албани о тенгрианском календаре. И это послужило толчком к размышлениям о календаре. Вот выдержки из этой передачи:

Бахтияр Албани: - "дело в том, что коренное отличие этого календаря от современных линейных календарей: григорианского, юлианского, календаря от Хиджры и т.д, - это то, что в этих календарях абсолютно разное

отношение ко времени. Если в линейном календаре у человека, который живет по этому календарю, есть точка в которой он живет, есть прямая линия и прошлое от которого он уже ушел и уносится все дальше и дальше и неизвестно что еще будет там впереди. Просто прямая линия и этот поток, который не оставляет необходимости особенно опираться на прошлое, или очень сильно задумываться о будущем, потому что это просто прямая линия, в которой нет взаимосвязи.

А тюркский тенгрианский календарь цикличен и предусматривает повторение, т.к. там идет развитие времени по спирали, т.е. в большом кольце годового календаря существуют кольца месячные, суточные. И это огромное кольцо, состоящее из еще меньших колец, которые все меньше и меньше, углубляются и тут суть в том что, все повторяется во времени. Что если какое то деяние совершено сегодня, то через цикл оно обязательно повторится, оно не обязательно будет в такой же точно форме, но его суть вернется, - добро или зло, черное или белое - это обязательно проявится так или иначе. И поэтому у человека который живет по такому календарю, во первых у него всегда есть память о предках, и всегда есть ответственность перед потомками. Потому что он чувствует себя не просто точкой, которая несется по прямой, а он включен в этот процесс времени".

Один из временных циклов мы наблюдают каждый день. Суточный цикл проходит у всех перед глазами. Но мало кто из этого наблюдения выведет закон о цикличности времени. Что время не течет прямолинейно, а переходит на новый виток цикла, рождением нового дня на новом уровне.

Кроме суточного существуют солнечный, лунный циклы, циклы планет, звезд, созвездий и т.д.!

Для того чтобы так мыслить нужна была широта взгляда. Нужно было копить информацию, понять, обобщить наблюдаемые циклы в природе за очень долгие, тысячелетние времена.

Но откуда такие знания у тюрков? Ведь официальная мировая история не наделяет нас такими достижениями. Не было в истории тюркской цивилизации и все!

Сейчас уместно привести тюркский исторический тезис (Türk tarihi Tezi) Ататюрка. Мустафа Кемаль Ататюрк был не только первым президентом Турции. Отдельного внимания заслуживают и его взгляды на тюркскую историю и тюркский язык, к сожалению неизвестные для нас, бывших советских тюрков. Тезису уже 100 лет, а наука только - только подходит к цивилизациям которые в истории были древнее Египта!

В тюркском историческом тезисе на основании лингвистических, исторических данных заявляется, "что тюрки происходят из затонувшего легендарного континента Му в Тихом Океане (возле Японских островов 1985 году обнаружен подводный город Йонагуни с пирамидами, напоминающие шумерские). Откуда, пережив потоп, они перебрались в Среднюю Азию, возродив заново свою цивилизацию, которая оказала огромное влияние на развитие всего человечества."

Бахтияр Албани: "По поводу датировки возникновения календаря. Если по современным календарям дата возникновения известна, так как эти календари относительно молодые, то по тенгрианскому календарю мы датировку возникновения точно не знаем, просто знаем что он очень древний."

Так какой он древний тюркский календарь?

Бахтияр Албани: "Он нам известен больше в сувенирном плане. О нем говорят по разному, называют его восточный календарь, китайский календарь и т.д. Много всяких названий. Или говорят что - это календарь 12 животных. И как правило, его суть не совсем понятна."

Китаевед В.Л.Асмолова: "Животный календарный цикл существовал не только в Китае, а и в Центральной Азии с древнейших времен. Это так называемый Восточный Зодиак, система знаков которого связана с двенадцатилетним циклом колебания природных явлений. Напомним, что

слово «зодиак» греческого происхождения, имеет тот же корень, что «зоопарк» и на русский язык его переводят как «круг животных»."

В.Л.Асмолова: "Мнение о том, что звериный цикл имеет тюркское происхождение и заимствован китайцами, высказывают и искусствоведы-китаисты, отмечающие, что, скажем, на бронзовых зеркалах периода Хань (206г. до н.э. - 220г. н.э.) символическое изображение зодиакальных животных входит в противоречие с исконно китайской системой символов. Так, например, тигр оказывается на них совмещенным с китайским Зеленым драконом-хранителем Востока Цинлуном и противостоящим китайскому Белому тигру - хранителю Запада Байху."

Календарь звериного цикла применяется в повседневной жизни народов Центральной Азии и сейчас."

Бахтияр Албани: "Есть четко задокументированная информация его использования в Эпоху Чжоу в Китае. А это конец второго тысячелетия до н.э. и по началу третьего века. От 11 века до н.э. и до 3 века н.э.. И на это время как раз приходится всплеск и взрыв развития наук и культуры в Китае, когда туда пришло конфуцианство, даосизм и календарь животных и т.д..

И мы, по крайней мере, знаем что календарь не позднее этого времени уже существовал, так как в Китай он попал уже в готовом виде."

На каких же циклах был основан наш календарь?

Прежде всего, в календаре, конечно, учитывался лунно - солнечный цикл.

Кто забыл, напомним: Луна - это не планета, а спутник нашей планеты и она тоже оказывает влияние на процессы происходящие на Земле и в организмах. А Солнце - это наша звезда, без которой невозможна была бы жизнь.

Для нас, кто наблюдает с Земли, Луна совпадает с Солнцем на небосклоне 12 раз за один оборот Земли вокруг Солнца. Эти совпадения и считались началом нового месяца - Ай.

Получалось в год 12 месяцев. Ай (месяц) - это продолжительность одного полного лунного цикла, а неделя "АТНА" - продолжительность одной фазы лунного цикла.

ЕЛ (год) - время оборота Земли вокруг Солнца. На нем есть четыре реперные точки, делящие цикл на четыре фазы. День весеннего равноденствия (когда день равен ночи), день летнего солнцестояния (самый длинный день), день осеннего равноденствия (день равен ночи), день зимнего солнцестояния (самая длинная ночь).

Парадокс, но началом солнечного цикла считался день самой длинной ночи - 21 декабря... (!) Он называется "НАРДУГАН" - рождением огня. Понятно, в начале цикла очень мало энергии Солнца.

День весеннего равноденствия - это день, когда Солнце бесповоротно набирает силу. Название "Навруз" - это название уже с индоевропейских языков. В индоевропейских языках слова начинающиеся с "нав", "нью", означают новый. Тюркское же название дня весеннего равноденствия - это ЭРГЕНЕКОН. Потому что "кон, кояш, gunes" - слова означающие Солнце в тюркских языках.

Хотя многие знают это название как географическое. Существует миф из истории Гёктюрского каганата, в котором именно в этот день Гёк Тюрки смогли растопить отверстие в горе с помощью огня, вырваться на свободу и тем самым смогли возродиться. Это один из мифов. А мы можем судить о силе Солнца в этот день, которое уже способно выжечь отверстие в горе!

Началом первого месяца нового земного года - ЕЛ БАШЫ - было первое новолуние после Эргенекона. Почему не начало Солнечного цикла, как отмечают сейчас, - спросите вы? Видимо потому, что считали, что новый земной год начинался тогда, когда природа и люди смогли пережить самое неблагоприятное время цикла, со дня осеннего равноденствия и по весеннее равноденствие!

В Солнечной системе есть две планеты - гиганта: это планета Юпитер и планета Сатурн. Вслед за Солнцем и Луной эти гиганты тоже вызывали

интерес, т.к. тоже невозможно было их не заметить, а также оказываемого ими влияния на процессы в природе и в биологических организмах, в том числе. Поэтому и попытались увязать между собой астрономические циклы движения Земли, Луны, Солнца, Юпитера и Сатурна.

Время одного оборота Юпитера вокруг Солнца равно 12 земным годам. Юпитерский год, как и земной, тюрки делили тоже на 12 секторов и каждому сектору дали название животного. Сейчас трудно сказать почему. Можно только предполагать: давайте не забывать, что тюрки в своей истории пережили потоп. А в мифах о календаре упоминается, что эти животные переплывают через водоем...

Изначально названия животных Зодиака отличались. В книге "Казахская традиционная музыка и XX век" Багдаулета Аманова и Асии Мухамбетовой, перечисляют их так: "...Таким образом казахский мушель состоит из годов: мышь-тышкан; корова-сиыр; барс-барыс; заяц-коян; волк-улу; змея-жылан; лошадь-жылкы; овца-кой; Плеяды-мешин; птица-таук; собака-ит; кабан-доңыз". Почему такой порядок - непонятно, хотя западный годовой Зодиак начинается с "овцы", со дня весеннего равноденствия.

Бахтияр Албани: "12 летний цикл, так называемый мушел. Он тоже делится на 12. Первый год следующего цикла называется "мушелжаз" - это год мушел. Он является тяжелым, год в котором человек должен быть более осмотрительным, более осторожным, потому что в это время у него и состояние здоровья не очень стойкое, он может быть подвержен заболеваниям в это время. Какие-то могут случиться неприятности в это время. Это полагают, происходит не случайно, т.к. в организме тоже происходят эти циклы и, естественно, момент перепада - это кризисная точка и в этот период человек должен обращать больше внимания на себя и не совершать рискованных действий."

Присутствовал в календаре также и шестидесятилетний цикл. Это время, за которое повторяется противостояние Юпитера и Сатурна относительно Земли - 60 лет. Заметили также, что за 60 лет Сатурн делает два

оборота вокруг Солнца - $30 \times 2 = 60$ лет, а Юпитер совершает пять оборотов вокруг Солнца - $12 \times 5 = 60$. Т.е. проходит пять мушелей или пять первоэлементов "по китайски".

Жрецы-астрономы смогли соотнести между собой количество времени астрономических циклов Юпитера и Сатурна относительно друг друга. А также соотнесли их к количеству времени противостояния этих планет относительно Земли. И вывели основу календаря, основу времени - это число "60" - АЛТМЫШ!

А для этого нужно было связать между собой наблюдаемые циклы, надо было суметь подвести их к общему знаменателю. А это предполагает, что надо было не только уметь писать. Предполагает наличие цифр, присутствие числительных в языке, нужны были знания математики, астрономии, кроме всего остального. Нужен был уровень цивилизации, уровень знаний - всё это и формирует запрос!

А для чего тогда нужен такой календарь примитивному народу?!

За 1000 лет до так называемого "китайского" календаря, шумеры уже знали о числе 60 и тоже связывали его с Небом-Космосом. Востоковед Емельянов В.В.: "Одним вертикальным клином можно было написать число «60», что было равнозначно богу Неба - АНу".

В одной из гипотез предполагается: "Происхождение числа 60 в качестве основания шумерской системы счисления, а также чисел 12, 30 и 360 как узловых чисел всех календарных систем, систем измерения времени и угловых величин можно объяснить с позиций астрологических и астрономических знаний и основанных на них представлений о гармонии Вселенной.

С давних времен при составлении календарей большое значение придавали самой крупной из планет-гигантов - Юпитеру, который примерно за 12 лет делает полный оборот вокруг Солнца. Не меньшую роль играл также Сатурн, который совершает полный оборот вокруг Солнца примерно за 30 лет. **Приняв 60 лет в качестве главного цикла Солнечной системы,**

составителям древних календарей удалось идеально согласовать циклы Юпитера ($5 \times 12 = 60$) и Сатурна ($2 \times 30 = 60$)".

Учитывая время появления шестидесятиричной системы счисления - 32 век до н.э., данная гипотеза предполагает наличие у шумер выдающихся знаний астрономии, совершенной календарной системы, письменной передачи знаний, так как наблюдение 60-летних циклов выходило за пределы одной человеческой жизни."

Числом "60" шумеры измеряли время. Мы до сих пор так измеряем время. В одной минуте - 60 секунд, в одном часе - 60 минут.

Математика у шумер была основана на шестидесятиричной системе счета. Невозможно в одной статье углубляться и в математику, основанную на шестидесятиричном счёте. И для этого нужны специалисты.

Но подчеркну лишь одно из многого, что нужно было бы сказать - к большому удивлению ученых, исследования показали, что эта математика тесно связана с прецессионным циклом Земли.

Один полный оборот оси Земли по кругу (360 градусов) происходит за 25 920 лет. Что может означать, в том числе, что эта система разработана специально для астрономических целей.

Но к шумерам, как пишут исследователи, шестидесятиричная система попала уже в готовом виде. Как и металлургия, умение делать сплавы, и пр. достижения - все это возникло внезапно в Шумере.

Появляются много несоответствий, и одно из них - это каким образом шумеры, чья цивилизация длилась 2 тысячи лет, могли зафиксировать и рассчитать прецессионный цикл, продолжающийся 25 920 земных лет?!

И тогда возникает естественный вопрос - чей же тогда календарь? Какой цивилизации принадлежал?

Ведь понятно же, что возраст этой цивилизации должен быть старше 25 920 лет! И время её существования могло быть 2-3... прецессионных цикла!?

Получается, что и китайской цивилизации и шумерской цивилизации эти знания пришли от более древней и более развитой цивилизации!!! Такой же мысли придерживается казахский исследователь Арман Курмангали.

Из географии мы знаем, что Шумер располагался на Ближнем Востоке, а Китай располагается на Дальнем Востоке. Между ними находится Центральная Азия, которая относится к Евразии. Поэтому здесь и могла существовать эта цивилизация, которая оказала свое влияние на весь древний мир и на дальнейшее развитие человечества!

Так как эта огромная территория исторически с древних времен всегда называлась Тураном, а не Арианом, то выводы делайте сами! Существовала ли в истории Туранская цивилизация?! Прав ли был Ататюрк?

"...Арман Нурмухамбетов - слышал что пытались перенести мушелы на исторический процесс?

Бахтияр Албани - любой цикл вписывается в большой цикл, и эти процессы неразрывно связаны. Мы просто многого еще недопонимаем. Просто подход к процессам абсолютно европейский. Линейная история, - прямая. А циклический календарь подразумевает ответственность.

Арман Нурмухамбетов - а относительно нашей цивилизации? Ее цикличность? Нас ждет новое возрождение?

Бахтияр Албани - Мы можем говорить о новом рассвете. Просто в другой форме. Очень надеюсь что возрождение случится. Наша цивилизация показала, что может дарить человечеству великих людей, великие открытия, знания, и высокий материальный уровень. Очень важно чтобы возрождение повторилось на другом цивилизационном витке!"

Уважаемые тюрки, заканчивая статью о тюркском, туранском календаре приведу цитату из речи Мустафы Кемаля Ататюрка на десятую годовщину провозглашения Турецкой Республики, 29 октября 1933 года:

"Без всякого сомненья, забытые черты великой Тюркской цивилизации и то, на что она способна, по мере нашего прогресса, засияют новым Солнцем на горизонте великой цивилизации будущего!"

Литература:

Видеоматериал Армана Нурмухамбетова -

<https://www.youtube.com/watch?v=RҮIHnuҮenbw&t=16s>

Багдаулет Аманов; Асия Мухамбетова. **Казахская традиционная музыка и 20 век**: Алматы, Изд-во "Дайк Пресс" 2002год;

Статья в интернете В.Л. Асмоловой о китайском календаре;

И другие многочисленные видео из ю туба.

Байыркы кыргыздардын түрк каганатындагы орду

Аннотация: Макалада байыркы кыргыздардын тарыхы, алар тууралуу кайсы булактарда маалыматтар камтылгандыгынан тарта, кыргыздар Улуу Түрк каганатынын тарыхында байыркы эл катары тарыхка изин калтыра алгандыгын, байыркы доорунан II кылымдан VII кылымга чейинки мезгилде эки бутакта өнүгүп-өсүшүн талдоого арналган...

Түйүндүү сөздөр: *анализ, аспект, доор, маданият, каада-салт*

Özet: Makalede, eski Kırgızların tarihi, onlar hakkında bilgi içeren kaynaklara analiz, Kırgızların eski bir halk olarak Büyük Türk Hanlığı tarihinde iz bırakabilmeleri ve onların 2. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar iki kolda gelişmesi ele alınır. Çalışmamızda Türk milletinin asırlık ve çok katmanlı etno-polit...

Anahtar Kelimeler: *analiz, görünüş, çağ, kültür, gelenek-görenek*

Кыргыз элинин тарыхына көз жүгүртүп көрсөк улут катары байыркы доордо калыптангандыгы ачыкка чыгат. Кытай тарыхчысы Сыма Цяндын (б.з.ч. 145—86-жж.) «Тарыхый жазмалар» («Ши цзи») деген эмгегинде белгиленгендей кыргыз деген эл б.э.ч. эле жашап, башкыр, казак, татар, өзбек, түркмөн, уйгур ж.б. түрк элдеринин ичинен эң байыркы эл болгон. “Хунндардын саясий орбитасында калган кыргыз кошуундары кытайлык империяга ж. б. мамлекеттерге каршы согуштарга хунндар менен бирдикте катышкан. Дал мына ошондуктан кыргыз тарыхый баатырдык дастандарынын башаттык доору хунндар Борбордук Азияны бийлеген заманга барып такалаары тууралуу жоромолдодо чындыктын үлүшү чоң” – деп, т.и.д., профессор Ө. Осмонов айткандай, кыргыздардын түпкү теги б.э.ч. мезгилге барып такалат. Ал эми ага тектеш башка улуттар - болсо биздин эранын башына чейинки доорлордо жашаган ираний калктар (давандыктар, сактар жана усундар) кийинки мезгилдерде, айрыкча VI-XII кылымдарда

түрктөшүп, андан кийин XII-XIII кылымдарда монголдор менен жуурулушуунун натыйжасында түбү тектеш, кандаш (башкыр, каракалпак, татар, түркмөн ж.б.) калктар пайда болгон.

Тарыхый булактарда аталган “Талас” жана “Тянь-Шань” кыргыздары Караханид хандыгынын түптөлүшүнө абдан чоң роль ойногон. Тактап айтканда, Караханиддер династиясы “Талас” кыргыздарынан чыккан “Кара-Чоро” уруусунун негизинде түзүлгөн.

IX кылымдын аягы менен X кылымдын башында Борбордук Азия менен Монголиянын кеңири территориясы “Хагяс” (“Кыргыз”) деген Улуу Каганатка баш ийген, бул мезгил Түрк тарыхындагы “Кыргыздардын Улуу державасы” деген ат менен белгилүү. “Кыргыз” каганаты 840-жылы буга чейин бул чөлкөмдү башкарып келген байыркы уйгурлардын мамлекетин талкалап, мамлекеттүүлүгүн жок кылат. Дал ушул учурда “Батыш” бутагында турган көчмөн-кыргыздары Тянь-Шандын борборуна келип отурукташып, Караханид түрктөрүнө кошулушкан.

Дал ушул учурдан тартып, Караханид кагандыгында, Азиянын тарыхында түрк-монгол элдеринин тарыхый, маданий байланыштары өнүгө баштаган. *Кыргыздардын түрк каганатында кандай роль ойногондугу тууралуу тарыхчы жана этнограф, коомдук ишмер Н.Н.Козьмин «Хакастар» (1925) деген эмгегинде «Кыргыздара» ич ара алтысар, алтыр, ызыр, түбөй деген төрт бөлүктөн турат, ошондой эле, өз-өзүнчө да уруулардан турарын айткан. Жалпы түрк-монгол тайпасы үч чоң бөлүккө бөлүнөрүн: 1) Жогорку, буга кыргыз уруулары кирерин; 2) Андан төмөнүрөөк турган мотор уруусу; 3) Төмөнкү, кыштымдар - деп бөлүп көрсөткөн.*

Байыркы кыргыздар Түрк каганатында мына ушундайча таасири күчтүү болуп, саясий, социалдык, дипломатиялык, маданий алака-катышынын жакшырышына, өнүгүшүнө, башка элдер менен болгон мамилесинин кеңири жайылышына көмөктөшө алган.

Адабият:

Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ф., Кыргызстан, 1990.

Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей сведения об их численности // Живая старина, 1896.

Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М. – Л., 1950.

Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 2003.

Өмүрбеков Т.Н. Кыргызстан тарыхы. - Б., 2001.

Осмонов Ө.Ж. Кыргыздар жана Кыргызстан тарыхы. - Б., 2009.

Türkmen keşdeçiliginiň taryhy kökleri

Abstract: Patterns on the surface of pottery from ancient times which were found can be seen in the art of painting today. If you compare the patterns on the artifacts with the patterns on the handicrafts, you can see that despite the millennia lying between them, they have preserved their original structure.

Taryhyň iň gadymy eýýamlarynda b.e.öňki VI-V müňýyllyklarda gadymy Gündogaryň (Şumer, Wawilon), has takygy Mesopotamiýanyň we Türkmenistanyň ýerlerinde dörän halkyň maddy gymmatlyklaryndan türkmen hatynyň (elipbiý) ilkinji alamatlarynyň ýüze çykmagydyr. Munuň bolsa jemgyýetiň gündelik durmuşy bilen bagly bolan “Piktografiýanyň”, many aňladýan tagmalaryň wagtyň geçmegi bilen Oguz hatyna, türkmen elipbiýine öwürilmegine esas bolandygy anyklanyldy. Adamlar öz oý-pikirlerini şol tagmalar, bellikler bilen aýan edipdirler, soň-soňlar olar hala hem-de haly önümlerine nagyş hökmünde salypdyrlar.

Şu günki gün haly sungatyndaky “Guş ganat”, “Çöl şelpesi” diýilýän nagyşlary b.e.öňki V müňýyllykda Oguz han türkmeniň hatyny aňladýan gadymy elipbiýinde, Änew galasyndan tapylan möhürde görmek bolýar.

Bu ruhy hem-de maddy gymmatlyklaryň jemgyýetiň gündelik durmuşy bilen baglansygyny, olaryň manysyny düşündürmek türkmen alymlarynyň öňünde durýan möhüm wezipeleriniň biridir. Gadymy jemgyýetiň ösüşinde ruhy we maddy gymmatlyklaryň kemala gelen döwründe şol gymmatlyklaryň sazlaşykly ösüşini taryhyň hemme döwürlerinde, Orta asyrlarda, ondan soňky döwürlerde-de görmek bolýar.

B.e.öňki III müňýyllygyň II ýarymynda, II müňýyllygyň başynda Günorta Türkmenistanyň oturymly ilatynyň ykdysadyýeti ep-esli derejede ösüpdür. Haýwanlaryň ulaglyk güýjüni peýdalanmak bilen alnyp barlan we kiçiräk kanallar arkaly emeli suwaryşa esaslanýan ekerançylyk hem-de ondan bölünip barýan

senetçilik hojalygynyň esasy bolupdyr. Gurallaryň kämilleşmegi zähmet öndürijiliginiň ösmegi, önümçiligiň aýry-aýry pudaklarynyň ýöriteleşmegi uly patriarhal maşgalalaryň roluny ýokarlandyrýar. Alyş-çalyşyň ösmegi bilen zähmet öndürijiligiň ýokarlanmagy bilen, ozalky emläk deňligi ýitip başlaýar we has baý maşgalalar saýlanyp çykýar. Möhürleriň ýaýramagy aýry-aýry maşgalalaryň eýeçiliginiň ösmegini görkezýär, hat-da hususy eýeçiligiň hem ösmegini görkezýän bolmagy mümkin. Hojalygyň hemme pudaklarynda öndürişiň artmagy ýene-de bir möhüm üýtgeşme getiripdir.

“Metaly çeper bejermek sungaty” (Toreftika) ýokarky jemgyýetçilik synplary üçin ýasalan önümlerde ýokary ösüşine ýetipdir. “Sasany metaly” diýlip atlandyrylýan metal önümlerini köp sanly obýektleriniň arasynda bar bolup, olaryň ençemeleri gürrüňsiz, Orta Aziýa ussalarynyň işidir. Olaryň şekilleri, köplenc feodallary gahrymanlaşdyrmak äheňleri bilen baglansyklydyr. Horezmde ýasalan kümüş tabagyň ýüzüne çekilen başa-baş göreş sahnasy örän çeper edilipdir, “Bu tabak häzir Sankt-Peterburgyň Döwlet Ermitažynda saklanýar” diýip, Grodekow belleýär.¹

650-nji ýyldan IX asyra çenli, X asyrdan XVII asyra çenli bolan döwürlerde türkmenlerde metal işläp bejermeklik sungatynyň gülläp ösen döwrüdir. Türkmenleriň metal işläp bejermeklik sungatynda, esasan, altyn, kümüş, mis, misiň we galaýynyň goşulmagyndan emele gelýän bürünç hem-de misiň we sinkiň garyşdyrylmagyndan alynýan tünçdir. Türkmenleriň metal işläp bejeriş sungatynda dürli görnüşli usullar ulanypdyr. Mysal üçin ussalar “gazma”, “çaýma”, “gabartma”, “deşikleme”, “kakma”, “ýaldyratma” ýaly bezeme usullaryny ulanypdyrlar.²

Türkmenistanyň sungatynda şekillendiriş sungatynyň ösmegine Araplaryň basyp almagy päsgel berendir. Oguzlaryň hojalyklarynyň esasy meşgullanan kärleri maldarçylyk bilen ekerançylyk bolupdyr.

¹ “Türkmenistanyň taryhy” 1959 T.1, sah.189

² Ýagşymyradow N. “Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň taryhy” Aşgabat – 2013, sah.173

Ekerançylykly oturymly ýerler Amyderýanyň, Murgabyň boýlarynda ýerleşip, Sumbar we Etrek derýalaryndan çekilen kanallar bolsa, eýýäm örän çylşyrymly suwaryş ulgamy bilen tapawutlanypdyr. Eger Günorta Türkmenistanda ýaşan taýpalar ekerançylyk bilen baglanşykly ösen bolsa, ýurduň Demirgazyk we orta böleginiň giň meýdanlaryny tutup oturan taýpalaryň hojalygynda maldarçylyk örän uly ähmiýete eýe bolupdyr. Biziň eramyzyň IX-X asyrlarynda suw geçirýän bentleriň döredilmegi we suwuň ýokary akymyndan saka alnyp, kanallaryň çekilmegi ýanaşyk akýan derýanyň suw derejesinden belent bolan täze meýdanlary suwarmaga mümkinçilik beripdir. Suwarylýan meýdanlarda däne ekinlerinden bugdaý, arpa, dary, başga-da tehnik ekinlerden künji, gowaça ekilýän eken. Şäherleriň döremegi, haryt önümçiliginiň ösmegi we pul dolanyşygynyň döremegi b.e.öňki VI-IV asyrlarda Türkmenistanyň oturymly sebitlerinde synply jemgyýetiň, gul eýeçiligi jemgyýetiň bolandygyny görkezýär.

Rus alymy B.B.Petrowskiý türkmen obalarynyň gurluşygy barada şeýle belleýär: “Oturymly oazisleriň ilatynyň medeniýeti köp jähtlerde gadymy däbiň dowamy bolupdyr. Jaýlar heniz hem ozalkysy ýaly çig kerpiçden salnypdyr, emma synply jemgyýetiň ösmegi mynasybetli gurluşygyň täze pudagy-berkitme desgalary barha uly ähmiýete eýe bolupdyr. Parfiýanyň we Margiananyň uly oturymly ýerleriniň içki galalary doly suratda ýa-da birnäçesi çig kerpiçden düşelip edilen beýik tekiz sekiniň üstünde salynýar”³ diýip ýazypdyr.

Arheolog W.I.Sarianidi türkmen topragynda 30 ýyldan gowrak wagtlap gazuw-agtaryş işlerini geçirdi. Gadymy Marguş ýurdy barada kän ylmy maglumatlar jemläp, alym bu ýurdy dünýäniň Hytaý, Mesopotamiýa, Hindistan, Müsür ýaly gadymy siwilizasiýalarynyň hataryna goşdy. Türkmenler öz aralarynda medeniýet we durmuş jähtden tapawutlanýan birnäçe taýpalara bölünipdirler. Her bir türkmen taýpasynyň özüniň aýratyn şiwesi, döp boýunça gelýän haly gölleri bardyr, milli lybaslarynda, adatlarynda, binagärçiliginde, sazynda we dilden-dile geçýän halk döredijiliginde öz aýratynlyklary bolupdyr.

---

³ “Türkmenistanyň taryhy” – oradaça: sah.164

Türkmenler özüniň tebigy şertleri boýunça birmeňzeş bolmadyk giň territoriýada ýerleşip, gadyndan bári dürli-dürli hojalyk işi bilen meşgullanyp gelipdirler. Türkmenleriň hojalygynda çarwaçylyk örän möhüm orun tutupdyr. Çarwa türkmenleri gylýallary, gara mallary, türkmeniň saryja, garaköli goýunlaryny, geçileri, düýeleri we aýratyn çapylýan atlary ösdürip ýetişdirmäge üns beripdirler.

Türkmenleriň hojalygy esasan, natural hojalyk bolup, munuň sebäbi bolsa hojalykda köp ulanylýan zatlary maşgalanyň özi öndürmelidigini aňladypdyr. XIX asyryň 60-njy ýyllarynda Mary tekeleriniň elinde 14 aýlap ýesirlikde bolan Gulibef de Blokvil şeýle ýazypdyr: “Türkmenlerde aýallar beýleki musulmanlardakydan köp hormatlanýar. Şeýle-de bolsa, olaryň işi örän köp. Aýdaly, olar her gün maşgalanyň iýjek gallasyny üwemeli bolýarlar. Mundan başga-da, olar ýüpek, ýüň, ýüplük egirýärler, dokaýarlar, tikin tikýärler, keçe edýärler, suw getirýärler, ýüpegi we ýüňni ýuwýarlar, boýaýarlar we haly dokaýarlar”⁴ diýip ýazypdyr.

Türkmenleriň durmuşynda köpdürli haly önümleri peýdalanylýpdyr. Aýallar öýüň hemme bezeglerini, halyçalary, öý ýüpleri, düýp haly, ojak başy, dürli torbadyr çuwallary, elbukjalary, iklik, horjun, eňsi, gapylyk, namazlyk we başgalary taýýarlapdyrlar.

Türkmen halylary dokalanda onuň reňkine, boýagyna, aýratyn hem goýy gyrgyzy reňke, erşiniň, ýüňüniň arassa, saryja goýnuň ak ýüňünden bolmagyna aýratyn ähmiýet berlipdir. Adamlar tebigy gögerýän ot-çöplerden, ösümliklerden reňk ýasamagy öwrenipdirler. Haly we haly önümleri üçin tebigy boýag döredýän ussat hünärmenlere bolsa **nilgär** diýlipdir. Türkmenlerde tebigy boýaglara boýalyp dokalan halyny kesen batlaryna gidip barýan otuz-kyrk atyň toýnak astyna atmak yrymy hem bolupdyr. Şeýlelikde, at toýnaklarynyň astyna düşen halynyň ýüzündäki üpür-çöpürler aýrylyp, reňki bozulman, olar täzedan aýna ýaly lowurdap duran reňke öwrülýär eken.⁵

---

⁴ Гулибеф де Блоквил “Четырнадцать месячный плен у туркменцев” Всемирный путешественник. 1867 Т. 1-2. sah.39

⁵ Ýagşymyradow N. – oradaça: sah.171

Taryha göz aýlasak, türkmenler hemme döwürlerde hem ruhy we maddy gymmatlyklary dörediji milletdigine göz ýetirýärsiň. Türkmen halkynyň tebigat bilen ysnyşykly ýaşandygy barada Gahryman Arkadagymyz “Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy” atly kitabynda şeýle diýýär: “Biziň ata-babalarymyz gadym döwürlerden bäri tebigat bilen sazlaşykly ýaşamak we onuň peşgeşlerinden netijeli peýdalanmak ukyplaryny kämil derejä ýetiripdirler, öz durmuş ýörelgelerini iň ýokary derejä çenli kämilleşdiripdirler...”⁶. Jemgyýetiň ösüşinde ruhy we maddy gymmatlyklaryň kemala gelen döwründe şol gymmatlyklaryň sazlaşykly ösüşi netijesinde, jemgyýet sarp ediji jemagatdan öndüriji jemagata geçip, adamzat taryhynda siwilizasion ösüş ýüze çykypdyr.

Türkmen zenanlarynyň on barmagynyň hünäri bolan el işlerini synlanyňda, olaryň her birine siňdirilen yhlasyň, irginsiz zähmetiň bimöçberdigine aýdyň göz ýetirmek bolýar. Halkymyzyň döp-dessurlaryny açyp görkezýän çeper el işleri taryhyň dowamynda oýlanylyp-ölçerilip, pähim-paýhas eleginden geçirilip döredilen gymmatly mirasymyzdyr.

Gyzlar 8-9 ýaşlarynda daraga güýji ýetenden, iňne tutup başlandan ejeleriniň ýanynda oturyp, gaýma gaýap, keşde çekmegi, haly ýüwürtmegi, dokamagy, halynyň gyzylyny syrmany, göl sapyp, darak kakmagy hem öwrenipdirler. Gaýma gaýap, keşde çeken pursatlary ejeleri gyzlaryna zenan maşgalanyň edebine, görküne görk goşýan onuň el işleridigini, olar bilen bagly lälelerdir matallary, rowaýatlary hem aýdyp beripdirler. Gyzlar ýaşlykdan gaýmany sünnälöp gaýamagy, ýüň daramagy, ýüpi inçe egirmegi öwrenipdirler. Ene-mamalarymyzdan dowam edip gelýän bu edim-gylymlarymyz häzirki günde mynasyp dowam etdirilýär.

Biri-birinden sünnä nagyşlarymyza çeper elli zenanlarymyz päk niýetlerini, ak arzuwlaryny siňdiripdirler. Nagyşlaryňnher birinde uly taryhy alamatlandyryan şekil, many bar. Olar gadymy döwürlerden öz aňladýan manylaryny şu güne çenli saklap gelipdirler. Şeýle nagyşlaryň biri hem türkmenleriň arasynda giňden ýaýran

---

⁶ Gurbanguly Berdimuhamedow “Türkmenistanyň durmuş – ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy” Aşgabat – 2010 T.1 sah.9

“goçak” nagşydyr. “Goçak” nagşynyň aňyrsynda ýaramaz güýçlere böwet bolýan jadyly goragçy, adatdan daşary täsin güýç-kuwwatiň eýesi, tohum maly, belabeterden goragçy hökmünde alamatlandyrylýan dag tekeleri – umgalar, dag goçlary – aýraklar we keýikler bardyr.

Günorta Türkmenistanda geçirilen arheologiýa barlaglarynyň dowamynda eneolit zamanynyň ösen döwründen, ýagny b.e.öňki IV-III müňýyllyklardan tä orta asyrlara çenli döwürlere degişli medeni gatlaklardan ýüze çykarylan tapyndylarda dag tekeleriniň – umgalaryň, aýraklaryň we keýikleriň şekillerine düş gelmek bolýar.

Gyz-gelinleriň köýnekleriniň ýakalarynda, kürtedir çyrpylarynda keşde nagşlarynyň daşyndan “goçak” nagşy salynýar. Bu bolsa şol nagşlaryň her biriniň durmuşyň dürli alamatlaryny aňladýandygyny, “goçagyň” bolsa olaryň goragçysy hökmünde daşyndan aýlanyp ulanylýandygyny görkezýär.

Tahýalarda, ýakalarda giňden ulanylýan süňşük, egrije, pugtama ýaly nagşlaryň taryhy hem uzak menzillere uzaýar.

B.e.öňki IV müňýyllyga degişli keramikalaryň ýüzündäki çylşyrymly bolmadyk nagşlar akar suwy, ýagyş-ýagmyry, Günün nuruny, topragy suratlandyrypdyr. Olar ýönekeýje göni, kese, egrije çyzyklardan, gözeneklerden, üçburçlukdan ybarat bolupdyr. Tapyndylaryň ýüzündäki nagşlar bilen el işlerindäki nagşlar deňeşdirilen halatynda, arasynda müňýyllyklaryň ýatandygyna garamazdan, olaryň asyl durkuny saklap galandygyna göz ýetirýärsiň. Nagşlardaky göni, egri, tolkun, gözenek, görmüşindäki şekiller gazuw-agtaryş işlerinde iň köp düş gelýän nagşlaryň biri bolup, olar şu günler hem öz asyl bolşundaky ýaly ulanylýar.

El işlerinde giňden ulanylýan nagşlaryň biri hem sekizburçluk şekilli “çarhypelek” nagşydyr. “Çarhypelek” nagşy keşdelerde, gaýmalarda, halylarda, palaslarda, keçelerde, umuman, el işleriniň köpüsünde düş gelýär.

Türkmenlerde iň görnükli hasaplanylýan nyşanlaryň biri bolan sekizburçluk gözbaşyny has irki döwürlerden alyp gaýdýar. Türkmenistanyň çäklerinde gazuw-barlag işleri geçirilende, Altyndepe ýadygärliginden b.e.öňki II müňýyllyga degişli

dörtburçlugyň içinde sekizburçly ýyldyzjyklar ýerleşdirilen aýal heýkeljigi tapylypdyr. Parfiýa döwletiniň döwrüne (b.e.öňki 247-nji – b.e. 226-njy ýyllary) degişli tapylan kâbir teňňeleriň ýüzünde ýarymaý we sekizburçluk görnüşli şekillere duş gelinýär.⁷

Sekizburçluk parahatçylygy, rahatlygy, abadançylygy we berekedi aňladypdyr. Umuman aýdanymyzda, nagyşlaryň her biri özüde türkmeniň durmuşyna, ruhdünýäsine degişli maglumatlary jemleýär. Türkmen halkynyň mertebesiniň beýgelmeginde medeni mirasymyzyň, ajap däp-dessurlarymyzyň uzak menzilleri aşyp, biziň şu günlerimize gelip ýetmeginde eziz enelerimiziň, mähriban gelin-gyzlarymyzyň hyzmatynyň uludygyny bellemek buýsançlydyr.

Edebiýat:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow “Türkmenistanyň durmuş – ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy” Aşgabat – 2010 T.1

2. “Türkmenistanyň taryhy” 1959 T.1

3. Гулибеф де Блоквил “Четырнадцать месячный плен у туркменцев ” Всемирный путешественник. 1867 Т. 1-2.

4. Ýagşymyradow N. “Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň taryhy” Aşgabat – 2013

5.”Türkmenistan”gazeti. 2022-nji ýyl, 18-nji oktýabr.

---

⁷ ”Türkmenistan”gazeti. 2022-nji ýyl, 18-nji oktýabr. sah.4

Meretkuli Övlyakuliyev
Güçmurat Soltanmuradov
Çemen Vekilova

Merv'in ortaçağ kültür hayatına tarihi açıdan bakış

Özet: Merv, tarihin çeşitli devirlerinde, çeşitli isimler ile anılmıştır. Avesta ve Ahemenit taş yazıtlarında “Mauru”, Behistûn yazısında “Marguş”, Iskender'in istilâsından sonra “Margiana” yahut “Margiana Aleksandriyası”, Parfiya devleti zamanında ‘Margaba”, Ortaçağ coğrafyacılarının çalışmalarında “Mau...

Anahtar sözcükler: *Merv, tarih, kültür, bilim, felsefe*

Abstract: Merv has been called by various names in different periods of history. “Mauru” in Avesta and Ahemenite stone inscriptions, “Margush” in Behistun inscription, “Margiana” or even “Alexandrian Margiana” after Alexander’s invasion, “Margaba” during the Parthia state, “Mauru” in the works of medieval ge...

Key words: *Merv, history, culture, science, philosophy*

Merv, çeşitli tarihi devirlerde, Ahamenitlerin, Selevkitlerin, Arşakitlerin, Sasanilerin, Heftalitlerin, Arapların, Samanîlerin, Selçukluların, Harezmsahların, Moğolların, Timurîlerin egemenliği altında bulunmuştur. XVI-XVIII yüzyıllarda kendi devletlerini kuramadıkları için Türkmenler komşu derebeylik devletleri içerisinde parçalanmış durumda hayat sürdürmüştür¹. 1884 yılında Merv bölgesi Rusya'ya katılmıştır. Merv Çarlık Rusya'sının yıkılmasıyla yerine kurulan SSCB'ye girmiş, Türkmenistan Cumhuriyeti'nin içinde bir il olarak yer almıştır. Günümüzde Bağımsız Türkmenistan devletinin bir ilidir ve Marı olarak atlandırılmaktadır.

Merv, tarihin çeşitli devirlerinde, çeşitli isimler ile anılmıştır. Avesta ve Ahemenit taş yazıtlarında “Mauru”, Behistûn yazısında “Marguş”, Iskender'in

¹ **Türkmen Sovyet Ensiklopediyası.** c.8, Aşgabat, 1978

istilâsından sonra “Margiana” yahut “Margiana Aleksandriyası”, Parfiya devleti zamanında ‘Margaba’, Ortaçağ coğrafyacılarının çalışmalarında “Mauru”, Arap istilâsı devrinde ise daha “Merv” ismi kullanılmıştır².

Dünyanın en zengin şehirlerinden biri olan Merv, çeşitli dinî inançları birarada bulunduran coğrafi bölge olarak tanınmaktadır. Burada ateşperestlik, Buddizm, Hıristyanlık ve Manici inançlar geniş ölçüde tutunmuştur.

Aslında böylesine derin kültür geleneğe, bilgi birikime ve elverişli kültürel temas şartlarına sahip coğrafi bölgede hayat sürdüren halkımızın Merv gibi son derece üstün kültür merkezi oluşturması olgusu doğal karşılanmalıdır. M.S. 148 yıllarında Çin’de buddist metinleri Çinceye aktaran okulu kurmuş olan Parfiya’lı An-şi-gao’nun, Mani metinlerini Parfiya diline çevirmiş Mar Ammo’nun, Vezir Anuşirvan I’ın, Hekim Burzoe’nin, müzisyen ve şarkıcı Barbad’ın, Batlamyus’un Almajest’ini arapçaya çeviren Mûsevî bilgini Sehl İbn Rabban et-Taberi’nin, dünya kültürüne bilim, felsefe ve dinin idealde bir olduğu görüşünü, siyâset bilimi gibi yeni dallar kuran Farâbî’nin hocası Yohanna ibn Haylan’ın hocasının Merv’li olması, Atina’dan kovulan felsefenin Hellenistik devirde en son, İskenderiya’dan Antakya’ya ulaşmış, Antakya’dan ise başka şehirlerden gelmiş olanlara değil de, çoğunlukla Mervlilere geçmiş olması, bu bölgede hayat sürdürmüş toplumun sağlam bir temele dayalı entelektüel kültür birikiminin mevcudiyetini göstermektedir.

IX-XII. yüzyılda, Merv, en parlak çağını yaşamıştır. Kültür tarihinde bir dönüm noktasını oluşturan bu çağ, uygarlık kurma faaliyetinde, seçkin bir yer işgâl etmiştir. Hârûn Reşid’in ölümünden (M.S 813) sonra kardeşini öldürerek tahta geçen, Me’mûn, Merv’i hilafetin başkenti yapmıştır. O, devrinin önde gelen âlimlerini bir araya toplayarak, onların bilimsel çalışmalarını desteklemiştir. İran, Çin, Hint, eski Yunan kitapları ile süslü kütüphanelerin oluşmasında katkıda bulunmuştur. Çünkü Me’mûn bilimdeki ve mimarlık sanatındaki başarısının³ ancak

² Soltanmuradov Güçmyrat. “Geçmişin Yankısı” Bilge. Yayın Tanıtım, Tahlil, Eleştirisi Dergisi. sayı12. Bahar, AKM Yayını, Ankara, 1997.

³ Ahmedov Azım. *Geçmişin Yañı*, Magarif Neşiriyatı, Aşgabat 1992

kütüphane gibi yüksek seviyeden kültür değerinin mevcudiyeti ile mümkün olduğunu bilinçli bir şekilde kavramıştır.

Mimarlık sanatımızın eşsiz örneklerinden sayılan Sultan Sencer'in türbesinin yapımında kullanılan yöntem, Batı da ancak 300 yıl sonra bilinçli olarak kavranılmış ve uygulama alanına konulabilmiştir. Yâni Sultan Sencer'in türbesinin yapımında kullanılan yöntem 300 yıl sonra Rönesans mimarı Filippo Brunellesko tarafından "Santa Maria" kilisesinin yapımında kullanılmıştır.

Kitap, halkın kutsal düşüncelerini anıtsallaştıran bir araçtır. Modern Felsefenin kurucularından F.Bacon (1561-1626) haklı olarak kitabı: "Zaman dalgasında seyreden ve kıymetli yükünü değerini kaybetmeden kuşaktan kuşağa aktaran gemi"ye benzetmiştir⁴. Hükümdarların kitabın böyle işlevinin farkında olması, onların kitap yığmaya, kütüphane kurmaya yönelik faaliyetlerini kamçulamıştır. Böylece kitaba düşkünlük hükümdarlar arasında bir gelenek haline dönüşmüştür⁵.

Merv söz konusu olduğunda da, hemen, onun çok zengin kütüphanesi akla gelmektedir. "Bağdat Tarihi" adlı kitabın yazarı IX yüzyıl bilgini Ahmet İbn Tâhir'in araştırmalarından öğrendiklerimize göre, son Sâsânî Şahı III Yezdigert (632-651), Araplardan kaçıp Merv'e geldiğinde, Pehlevî elyazmalarının da Merv'e götürülmesi emrini vermiştir. A.Mes'e göre bu kitaplar ünlü orta çağ Merv Kütüphanesinin kurulmasına temel teşkil etmiştir. V.V.Barthold ise bu elyazmalarının Abbasi halifesi Me'mûn'un hükümdarlığı devrinde (MS.813-833) bulunduğunu, fakat Mogol istilâsından daha önce mi, yoksa Moğol istilâsıyla mı yok edildiği hususunun belirsiz olduğu görüşünü savunmuştur. Aslında, kütüphane tahrip etmek olgusu tarihte sık sık karşılaşılan bir olgudur. Çünkü az önce işaret etmiş olduğumuz gibi, kütüphane, halkın tarih ve kültür üzerine bilincini yaşatan ve saklayan bir arşivdir. Merv kütüphanesinin son günlerini aydınlatmak açısından, Yâkut'un ifadeleri daha da ilgi çekicidir. Merv kütüphanesi hakkında Arap seyyahı

---

⁴ Yazberdiyev Almaz. **Knijnoye Delo Sredney Azii v Doİslâmsky Period**, İlim neşriyatı, Aşgabat 1995.

⁵ Yazberdiyev Almaz. – oradaça

Yakut, şöyle bilgi vermektedir:” Ben Merv’den 1219 yılında ayrıldım. O devirde, Merv en parlak çağını yaşamaktaydı... Ben Merv’den ayrıldığımda orada on tane çok zengin kütüphane bulunmaktaydı. Ben camide bulunan iki kütüphaneden bahis etmek istiyorum. Bunlardan birisi “Aziziye” kütüphanesidir. Bu Sultan Sencer’in korumalarından Aziz-Al-Dîn Ebû Bekir Atık Al-Zencanî Reyhânî’nin ismi ile ilgilidir. Bu kütüphanede 12.000 cilt civarında kitap bulunmaktadır. Öteki kütüphanenin ismi ”Kemaliye”dir. Bu, Nizâm al-Mülk al-Hasan İbn İshak’ın yaptırdığı kütüphanedir. Sâmânî’nin ismini taşımakta olan iki kütüphane daha vardır. Ayrıca, “Amidiye” ve “Omariye” kitaplıkları, “Mecel Mülk”ün kütüphanesi de mevcut idi. “Hâtûniye Kütüphanesi” inden kitap almakta kolaylık sağlanıyor idi. Benim evimde o kütüphaneden ödünç alınan kıymeti 200 dinarı aşan kitapların iki yüzden fazlası bulunmaktaydı”⁶.

Merv, Yahyâ Ebû Mansur, Habeş el Hâsib, Harezmî, Fârâbî, Ömer Hayyam gibi çağına damgasını vurmuş bilim adamı ve filozofların yetişmesinde faâl rol oynamıştır. M.S 818’de, halifeliğin Bağdat’a taşınması ile Merv ve Belh’teki bilginler Bağdat’ın kültür merkezi haline dönüşmesinde etkili olmuştur.

Tarih boyunca birçok sosyal ve siyasal gelişmelere sahne olmuş olan Orta Asya’dan tüm dünyaya yükseltelen parlak ışık, asıl, Harezmî, Abdülhamid İbn Türk, Fârâbî, İbn-i Sînâ, Beyrûnî, Fergânî gibi bilgelerin yaktığı ve parlaklık kazandırdığı ışıktır.

Batı dünyası, Câbir’i Harezmî’nin “*El-Cebr ve'l-Mukabele*” adlı kitabının çevirisi (Algebra) vasıtası ile öğrenmiştir. Geç Orta Çağlarda Hint ve Arap sayıları ile yapılmış “algorism=algoritma” adı ile anılan hesap yöntemi de modern dünyada bu kitap vasıtası ile “algoritma” adı ile tanınmıştır. Ebû Nasr Muhammed İbn Muhammed İbn Uzlug el Fârâbî Aristoteles’in mantık eserlerini şerh etmiş, Aristo’dan sonra “İkinci Öğretmen” (Muallim-i Sani) ünvanını almıştır. Ebû Ali el-Hüseyin İbn Abdullah İbn Sînâ’nın “*El-Kanun fi't-Tib*” adlı Avrupa tıp fakültelerinde 17. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Fizik alanında mekanik ile ilgili

⁶ Soltanmuradov Güçmyrat – oradaça.

çalışmalarında “impetus” kavramını ortaya atarak⁷, 18. yüzyıl bilim adamlarından Newton’un 1 ve 2 prensibine çok yaklaşmıştır.

Ebû'l-Reyhan Muhammed ibn Ahmed el-Beyrûnî Ptolemaios ve Ebû Abdullah Ceyhânî'nin çalışmalarından yararlanarak 995 yılında timsalî yer küresini yapmıştır. Bu dünyada yapılmış ilk yer küresi maketidir.

Sonuç olarak Merv gerek ortaçağda, gerekse ondan daha önceki tarihlerde son derece gelişmiş kültüre sahip olmuştur. Merv’de üretilmiş yüksek kültür unsurları daha sonra Batı’da modern bilmin ve felsefenin dogmasında etkili olmuştur.

Edebiyat:

Türkmen Sovyet Ensiklopediyası. c.8, Aşgabat, 1978.

Soltanmuradov Güçmyrat. “Geçmişin Yankısı” Bilge. Yayın Tanıtım, Tahlil, Eleştiri Dergisi. sayı12. Bahar, AKM Yayını, Ankara, 1997.

Ahmedov Azım. *Geçmişin Yañı*, Magarif Neşiryatı, Aşgabat 1992.

Yazberdiyev Almaz. *Knijnoye Delo Sredney Azii v Doİslâmsky Period*, İlim neşriyatı, Aşgabat 1995.

Sayılı Aydın.“Dinamik Alanında İbn-i Sina’nın Buridan’a Etkisi”, Uluslararası İbn-i Sînâ Sempozyumu Bildirileri, Milli Kütüphane Yayınları, Ankara 1983.

---

⁷ Sayılı Aydın.“**Dinamik Alanında İbn-i Sina’nın Buridan’a Etkisi**”, Uluslararası İbn-i Sînâ Sempozyumu Bildirileri, Milli Kütüphane Yayınları, Ankara 1983

Orta asyr Dargan şäheri

Abstract: Dargan Castle is one of the monuments that provide rich information about our medieval history. This castle is located in the present Darganata district of Lebap Velayat. Information about the Dargan fortress and the name "Darganatha" is rarely found in history. Dargan Castle is considered one of t...

Açar sözler: *Dargan, darga, şäher, arheologiya, etimologiya*

Orta asyrlara degişli taryhymyz barada baý maglumatlary berýän ýadygärlikleriň biri-de Dargan galasydyr. Bu gala Lebap welaýatynyň häzirki Darganata etrabynyň çäginde ýerleşýär. Dargan galasy we “Darganata” ady barada maglumatlar taryhda seýrek duş gelýär.

Dargan irki orta asyrlarda gurulan şäher-gala hasaplanylýp, Horezmi we Merwi söwda ýollary arkaly gadymy Amula birikdiripdir. Darganyň ýerleşiş ýagdaýy baradaky topografik taryhy maglumatlar 1739-njy ýylda D.M.Haziniň, soňra bolsa 1873-nji ýylda A.W.Kaulbarsyň¹ [5, 298] düzen kartalarynda gabat gelinýär. Dargan şäheri Amuldan 170 km uzaklykda Amyderýanyň aşak akymynda ýol ugrunda ýerleşen Baýhatyn kerwensaraýyndan soňky düşelge bolupdyr. Dargan şäheriniň esasy merkezi ýerli halk tarapyndan Köne gala-Dargan galasy diýilip atlandyrylyp, onuň döreýşi barada dürli rowaýatlar gürrüň edilýär. Şol rowaýatlaryň birine görä, gala bir baý aýala degişli mülk ekeni. Darganyň tebigy ýerleşiş amatly bolup, ol aýal söwda, senetçilik we maldarçylyk bilen meşgullanyp, gaty baýapdyr. Ol aýal bu ýerden gidende köp baýlygy bilen bir hatarda ýer astynda ýedi hum altyny galanmyşyn. Baý zenanyň bu ýerleri terk edenden soň galanyň ösüşi hem togtapdyr. Araplaryň Türkmenistana aralaşan döwürlerinde Dak Ýunus atly goşun serkerdesiniň ýoly şu galanyň üstünden

---

¹ Массон М.Е. Средневековые торговые пути из Мерва в Хорезм и в Мавереннахр (в пределах Туркменской ССР) // ЮТАКЭ. А.: Туркменистан, 1966. Т.13., s.298

düşüpdür we bu ýerde düşläpdür. Dak Ýunus ýerli adamlardan şu galadan göçüp giden baý aýalyň ýer astynda galan ýedi hum altyny baradaky gürrüňleri eşidipdir we dessine gözleg işine girişipdir. Gözlegiň netijesinde, serkerde bu hazynany tapyp, özi hakynda at galdyrmak üçin galanyň gurluşygyna köp sanly adamlary toplan işe başlapdyr. Ýerli ussalaryň zähmeti bilen bu gala dikeldilip gaýtadan gurdurylypdyr. Şondan soň bu galanyň adyna ýerli halk “Dak Ýunusyň galasy” (Köne gala) diýip atlandyrypdyrlar. Bu elbet-de, halkyň arasynda nesillerden nesillere geçip gelen rowaýat hasaplanylýar.

Bu galany ylmy taýdan öwrenmek üçin ilkinji gezek 1954-nji ýylda Günorta Türkmenistan arheologik kompleksleýin ekspedisiýasy (ЮТАКЭ) gazuw-barlag işlerini geçiripdir. Bu galanyň döreýşi barada anyk taryhy maglumatlar ýok. Ýöne, bu galanyň baý we uzak taryhy özünde jemleýändigini welin ikiüçsyz.

Bu şäher-galanyň Horasanyň iň uly şäherleriniň biridigi baradaky maglumatlar Makdisiniň işlerinde hem gabat gelinýär. Awtor Darganyň Jürjandan soňra, Horezm şäherlerinden iň ulusy² diýip belleýär. Awtorlar Ýakutyň, Makdisiniň, Abulgazynyň ýazgylarynda hem orta asyr şäheri hökmünde Darganyň ady gabat gelýär. Beýhakynyň (1030-1031ýý.) bir maglumatynda türkmenleriň we seljuklaryň her ýyl Nura Buharadan (Nuratadan) Andargaza gelýändigleri³ belleniýär. Andragaz “Türkmenleriň we Türkmenistanyň taryhyndan materiallary” düzüjileriň pikirine görä, Dargan şäheri bolmaly. Sebäbi, söz başyndaky “An” bölegi arap diliniň artikli, ýagny takyklaýjy bölegi diýsek, onda Dargan bolýar. Şeýle-de Beýhaki, 1034-nji ýylda Horezm hökümdary Harunyň görkezmesi boýunça Dargana seljuklaryň ýaşamak üçin göçürilip getirilendigi barada maglumat berýär. Abulgazynyň işlerinde bolsa Dargan “Daruganata” diýilip hem atlandyrylypdyr. 1219-njy ýylyň noýabrynda Ýakut Darganda bolup, ony Jeýhunynyň kenaryndaky Horezmiň serhet şäherleriniň biri, ýagny Horezmiň

---

² Массон М.Е. **Дарганатинская старина**. Труды АН Таджикской ССР. т.СХХ. Памяти Михаила Степановича Андреева. Душанбе, 1960. S.187

³ Массон М.Е. **Дарганатинская старина**. – орадаça

başlangyjy⁴ diýip belleýär. Orta asyrlarda Darganyň gülläp ösen şäherdigini göz önünde tutsak, şol töwerekde Amyderýadan geçelge bolupdyr. Al Makdisi hem bu geçelge barada ýatlaýar. Şu nukdaýnazardan seretsek, alym S.Atanyýazowyň “Dargan” sözünüň “darga” sözünden gelip, deňiz-derýa bilen iş salyşýan hünärmenleriň gepleşik dillerinde ulanylýan “gäminiň baştutany”, “gaýykçy”, “kapitan”⁵ manyny berýändigini baradaky pikirini dogry hasaplasa bolar. Şeýlelikde, “Dargan” sözi “bent”, “gaçy” diýmekligi aňladýar diýsek hem ýalňyşmays. Sebäbi, Darganyň deňizde Amyderýadan geçelgäniň bolandygyny we bu suw ýoly bilen derýanyň iki kenarynyň söwda we beýleki gatnaşyklaryň bolandygyny ýerli ýaşajylylar gürrüň berýärler. Ýöne arheolog alym H.Ýusupow S.Atanyýazowyň teswirine goşmaça ýöne başgarak düşündiriş berýär. Arheolog alym “Dargan” sözünüň harby manyda düşündirilişiniň hem bardygyny belleýär. Ol professor A.Öwezowyň “Dargan” sözi baradaky pikiri bilen ylalaşyp, “daruşa-daruge” sözünüň arap-pars diline türki dilinden kabul edilendigini aýdýar⁶. Ol söz haýsydyr bir uly şäheriň goraýjylarynyň, ýagny garawullarynyň ýolbaşçysy diýen manyny aňladypdyr. Dargan X asyrdan Horezimiň uly şäherleriniň biri bolup, örän amatly ýerde gurulypdyr. Dargan sebitleri diňe bir ekerançylyk, maldarçylyk üçin däl-de, harby maksatlar üçin hem amatly hasaplanylýpdyr. Amul bilen Darganyň aralygyny gyr çägelik, gumluk kesipdir. Şoňa laýyklykda, Dargan sebitinde berk goraghananyň gurulmagy, oturymly şäheriň döredilmegi, goşun berkitmesiniň bolmagy tebigy zerurlyk bolupdyr. Goranmak we gaýtawul bermek gerek bolsa başga ýurtlara ýörüş etmek üçin örän ähmiýetli bu galada mydama uly goşun jemlenipdir. Harby goşunyň köp jemlenen ýerinde bolsa hökman dargalar- goşun ýolbaşçylary bolmaly. Megerem, Dargan beýleki hünärmenlere serdeniňde harby adamlaryň-darga, goşun ýolbaşçylarynyň şäheri bolupdyr. Goşun bar ýeriniň

---

⁴ Массон М.Е. Средневековые торговые пути из Мерва в Хорезм и в Мавереннахр (в пределах Туркменской ССР) – oradaça: s.298

⁵ Atanyýazow S. Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözlügi. A.: Miras, 2004. S.116

⁶ Ýusupow H. “Dargan şäherine gökden ses geler”. “Türkmen gündogary” gazet, 1995, № 168

howpy bolsa mydama uly bolýar. Ine, Magtymgulynyň döredijiligindäki many hem şu pikirler bilen bagly bolmagy hakykata laýyk.

Diýmek, “Dargan” sözünü iki manydaky düşündiriş bilen sazlaşdyryp ulanmak ýerlikli hasaplaýarys.

XVI asyryň ikinji ýarymynda Uzboýyň suwunyň kesilmegi bilen maldarçylykda meşgullanýan türkmen taýpalary dürli tarapa dargamaly bolupdyrlar. Mangyşlak akar suwsyz meýdan bolanlygy üçin ol ýerdäki guýularyň suwy ykbal çözüpdür. Guýa eýeçilik edýan gazaklaryň we ýerli oturymly ilatyň maldarçylyk bilen meşgullanýanlaryň arasynda gapma-garşylyk döräpdir. Gazak baýlary özlerine degişli bolmadyk guýulary hem zorluk edip alypdyrlar. Bu ýagdaý sebäpli Mangyşlakly türkmenleriň uly topary Amyderýanyň we Syrderýanyň aralygyndaky obalarydyr-şäherlerde mekan tutupdyrlar. Bir bölegi bolsa Hywa we Türkmenistanyň Gyzylarbat, Tejen, Saragt taraplaryna göçüp barypdyrlar.

Hywa bölünip gaýdan türkmenleriň bir bölegi Allaguly han döwründe (1825-1830ý) Amyderýanyň gaýra tarapyndaky Şorahan galasynda we onuň gündogaryndaky Türkmen köl obasynda ýerleşipdirler. Emma olar bu ýere ýygynanyşyp bilmän Amyderýanyň çep kenaryna – Şyharyga we Sedwere, soňra bolsa maldarçylyk üçin amatly ýer diýip Dargana göçüp gelýärler.⁷[7,8]

Türkmenleriň XVII-XVIII asyr taryhy galagolply, uruşlar bilen bagly bolupdyr. Maglumatlara görä, Hywa hanlygynda we Buhara emirliginde tabynlykda 350 müňe golaý türkmen ýaşapdyrlar. Olaryň bir bölegi Darganatada hem ýaşapdyrlar. Tabynlykda ýaşan türkmenler hemişe özbek hanlarynyň uruşlarynyň arasynda galypdyrlar. XIX asyryň 30-njy ýyllarynyň ortalarynda şeýle pajygaly uruşlaryň biri Darganatanyň golaýynda Hywa hanynyň goşuny bilen Buhara emiriniň goşunynyň arasynda bolandygyny “Türkmenistanyň taryhyndan materiallar” kitabyňy ýazyjy (Ý.Atagarryýew, M.Annanepesow, Ý.Orazglyjow, K.Muhammetberdiýew) ýazýarlar.

---

⁷ Ибрагимов И. Исторические заметки о Хивинских туркмен. I Киргизхан. 1874.; Брегел И.У. Хорезмийские туркмены XIX века. М.1961.

1219-njy ýylda Çingiz han Merkezi Aziýa tarap harby hereketlere başlaýar. Mongol goşunlarynyň harby ýörişleri baradaky howsalaly gürrüňler Horezmşalygyny eýmendiryärdi. Mongollara garşy bütewi hereket ediş meýdanynyň bolmazlygy bolsa, megerem olar bilen aýgytlaýjy söweşleriň biriniň Darganda bolmagyna getiripdir. Munuň şeýledigini tassyklamaga birnäçe sebäpler bar. Birinjiden, 1220-1221-nji ýyllarda Çingiz hanyň goşunlary Amyderýanyň kenarlarynda gyslapdyrlar. Gyslyk etmek üçin mongol goşunlaryna, mallaryna amatly ýer gerek bolýar. Darganyň ýerleşýän ýeri bolsa bu ýagdaý üçin amatly bolupdyr. Şol sebäpli, mongol goşunlary megerem, Darganda düşlädirler. Ikinjiden, mongollar üçin amatly harby- taryhy mümkinçilik Darganyň serhet şäher bolmagydyr. Şeýle sebäpler Horezmşanyň paýtagty Gürgenji mongollaryň basyp almazyndan öňürti bolan iň pajygaly söweşiň Darganda bolan bolmaly diýen pikiri hakykata laýyk getirýär. Türkmen taryhyny ýazyjylar mongollar tarapyndan weýran edilen Horezmiň gülläp oturan şäherleriniň atlaryny getirenlerinde hem ilki bilen Darganyň soňra, Jigerbent, Pitnek, Hazarasp, Kät ýaly şäherleriň atlaryny tutýarlar. Bu bolsa ýene bir gezek mongollar bilen Horezmşasynyň goşununyň arasyndaky söweşiň Darganda bolandygyny tassyklaýar.

Umuman, Dargan galasy Türkmenistanyň çäginde öwrenilmäge degişli taryhy ýadygärlikleriň biri hasaplanylýar.

Edebiýat:

Magtymguly. Şygyrlar. III tomluk. II tom.-A.:Türkmenistan, 1994

Atanyýazow S. Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözlügi. A.: Miras, 2004

Ýusupow H. “Dargan şährine gökden ses geler”. “Türkmen gündogary” gazet, 1995, № 168

Массон М.Е. Дарганатинская старина. Труды АН Таджикской ССР.т.СХХ. Памяти Михаила Степановича Андреева. Душанбе, 1960

Массон М.Е. Средневековые торговые пути из Мерва в Хорезм и в Мавереннахр (в пределах Туркменской ССР) // ЮТАКЭ. А.: Туркменистан,1966. Т.13.

Материалы и исследования по истории туркмен и Туркмении. Арабские и персидские источники. VII-XV вв.// ТИВ АН СССР. М.; Л.; АН СССР, 1939. Т.1

Ибрагимов И. Исторические заметки о Хивинских туркмен. I Киргизхан. 1874.

Брегел И.У. Хорезмийские туркмены XIX века. М.1961.

Түрк элинин элдик чыгармаларындагы тарыхый өзгөчөлүк

Далай кылымдардан бери жакшы менен азапты баштан кечирип, башка элдер менен бирде касташып, кээде достошуп эркиндиктин баасын билген түрк элинин узак жана түйшүктүү тарыхына кайрылсак, алар элдик чыгармаларында өз издерин калтырып келген. Фольклор ар бир элдин тарыхый чындыгы менен мифологиялык көз караштарын бирге чагылдырат. Ар бир элдин тарыхынын түпкү тамыры байыркы доорлордо экендиги белгилүү. Түрк элдеринин байыркы жана алгачкы, орто кылымдарда жаралган адабий эстеликтерин алардын жалпы көөнөрбөс мурасы катары кароого болот. Түрк элиндеги адабий процесстин келип чыгышын изилдөөчүлөр VIII кылымга таандык деп эсептешет, анткени ал маданий турмуштун мамлекет менен гана байланышын гана көрсөтпөстөн, мезгилин да көрсөтөт.

Эстеликтердин тексттеринде негизинен кагандарга, башкаруучуларга карата карапайым элдин кайрылуусу камтылган. Анда башкаруучу кагандын образы кудайлык касиетти камтуу менен ошол эле учурда адамдык мыкты сапаттар ээ болуш керек экендиги айтылган. Орхон эстеликтеринин тексттерине кайрылсак: «Үстүндө көк асман, астында күрөң жер турганда, адамдар пайда болду. Адамдардын үстүндө менин ата-бабаларым Бумын-каган жана Истеми-каган падышалыкка отурушту. Алар даанышман жана эр жүрөк кагандар болушкан. Алардын кызматчылары да акылман болушкан, анткени алар тайманбас. Эли да, бектери да ыймандуу экен, деп берилген. Демек, аларда камтылган асыл ойлор мекенчилдикти, адамдардагы эң мыкты сапаттарды жактагандыгын байкоого болот. Алардан публицистика, автобиографиялык жанрлардын башталышын байкоого болот.

Кийинки доорлорго сереп салсак, X кылымдарда Ж.Баласагындын “Кут алчу билим”, Махмуд Кашгаринин “Дивани лугат ат түрк” (Түрк сөздөрүнүн жыйнагы) аттуу уникалдуу чыгармалары жаралган. Алар өткөндүн маданий,

көркөм-эстетикалык, рухий маселелерин чечүүдө баштапкы жана негизги таянычы болгон. Эпикалык чыгармалар ар бир элдин эркиндигин чагылдырып, элин, жерин коргоо, сырттан келген басмачылырга каршы күрөшүү идеясы менен сугарылган. XV-XVIII кылымдарда алтай элинин «Алтай-Бучай», «Алып-Манаш», кыргыз элинин улуу “Манас” эпосу сыяктуу эпикалык чыгармаларды атоого болот. Түрк элинин оозеки элдик чыгармачылыгы негизинен элдин башынан өткөргөн тарыхый окуялардын негизинде жаралган баатырдык жомоктор, лиро-эпикалык поэмалар, каада-салттар, уламыштар аркылуу чагылдырылган. Алардын негизги булактары болуп баатырлар жөнүндөгү эпикалык чыгармалары экендиги анык. Аларда адилетсиздикке каршы күрөшкөн баатырлардын кайгылуу трагедиялык тагдыры, душмандары менен болгон күрөштө азап менен жеңишке жетиши баяндалат. Мазмуну боюнча мекенчил, алдыга коюлган максатка жетүү үчүн биримдикке, кайраттуулукка, өжөрлүккө, туруктуулукка чакырык менен сугарылган. Элдин тагдырын, акылмандыгын, айлана-чөйрөгө болгон мамилесин чагылдырат. Түрк элинин оозеки чыгармачылыгынын уникалдуулугун жомоктор, эпикалык поэмалар, уламыштар, ырлар, ырым-жырымдар, табышмактар, макал-лакаптар, кошок, бешик ырларын көрүүгө болот. Мына ушулардын бардыгы кылымдар бою ооздон-оозго, муундан муунга өтүп өзгөрүп, толукталып бизге жеткен. Элдик чыгармалардын негизги идеясы – элдин биримдиги, жерди душмандардан коргоп, бейпил жашоо алып келүү болгондугу менен баалуу.

”Görogly” eposynyň dünýä galdyran mirasy

Аннотация: В данной статье освещена всемирное наследие эпоса туркменского народа «Гёроглы». Туркменский героический эпос, основанный на традиции устных рассказов о подвигах героя Гёроглы, занимает важное место в литературе Туркменистана и всего центральноазиатского региона. Эпос «Гёроглы» имеет одну особеннос...

Watançylyk mekdebi bolan “Görogly” şadessany pähim-paýhaslar ummanydyr. Şadessanda öňe sürülýän belent garaýyşlar diňe bir türkmen halkynyň däl, eýsem, dünýä halklarynyň hem bähbidine gönükdirilen, ynsanperwerligi, halallygy, jebisligi, adamkärçiligi ündeýän çuňňur paýhaslar dünýäsidir. Munuň özi “Görogly” şadessanynyň dünýä medeniýetindäki ornuny we ähmiýetini has-da ýokarlandyrýar.

“Görogly” şadessany ýüzlerçe ýyllaryň dowamynda Merkezi Aziýanyň, Kawkazyň, Ýakyn Gündogaryň we Balkan halklarynyň ençemesiniň buýsanjyna öwrülip, dünýä medeniýetinde mynasyp orny eýeledi. Görogly bu türkmen gahrymany hem ähli adamzadyň emlägidir we şonuň üçin “Görogly dessançylyk sungaty” 2015-nji ýylyň 2-nji dekabrynda ÝUNESKO-nyň maddy däl medeni mirasy goramak komiteti Namibiýada geçirilen ýygnakda adamzadyň maddy däl medeni mirasynyň wekilçilik sanawyna 15 sany täze element, şol sanda Türkmenistan tarapyndan iberilen “Görogly” şadessany adamzadyň Maddy däl medeni mirasynyň görnükli nusgalarynyň sanawyna girizildi.

Şadessany öwrenýän alymlaryň aglabasy onuň köp sanly milli nusgalaryny iki şaha – günbatar we gündogar şahalara bölýärler. Şahalar baş gahryman Göroglynyň edermen esgerdigini, sazandadygyny, bagşydygyny, ezijilere garşy göreşýändigini, onuň ähli ýörişlerinde ýanynda wepaly, diýseň düşbi atynyň bardygyny nygtamak bilen, diňe mazmunlary, çeper suratlandyryş serişdeleri, goşmaça gahrymanlary bilen däl, eýsem, wakalaryň özboluşly saýlanyp alynmagy

we beýan edilmegi bilen hem tapawutlanýar. Olaryň arasynda türkmen, özbek, täjik, gazak garagalpak, arap, tobolsk-tatar we beýleki nusgalary mazmun ýakynlygy hem-de gahrymanlarynyň keşpleriniň meňzeşligi bilen tapawutlanýar. Şeýle-de bolsa, “Görogly” şadessanyň mazmun baýlygyny doly göz önüne getirmek üçin, bu nusgalary deňeşdirmek zerurdyr.

Ilkinji üns berilmeli ýagdaý şadessanyň her bir nusgasynyň beýan ediliş aýratynlygydyr. Mysal üçin, türkmenleriň “Göroglusy” has giňişleýin gürrüň berilýän kyssa we goşgularyň gezekleşip gelmegi bilen beýan edilýän epiki eser, özbek we garagalpak “Göroglusy” hem şeýleräk görnüşe eýedir. Täjik “Göroglusy”diňe goşgulardan ybaratdyr. Gazak “Koruglusy” maslahat beriji çykyş bilen başlanyp, ol goşgular bilen utgaşyp gidýän kyssa görnüşindedir. Arap “Guroglusy” goşgy setirleri getirilmeyän hekaýadyr. Eposyň tobolsk-tatar nusgasy bolsa, kyssa görnüşinde ýazylyp, onda diňe birnäçe ýerde goşgy setirleri duş gelýär.

Merkezi Aziýa halklarynyň şadessanlarynyň ähli görnüşleriniň umumy meňzeşligi gahrymanyň jaýlanan göwreli enesinden dogulmagy, geçi süýdi (kähallatlarda at süýdi) bilen iýmitlenmegi, çaganyň tutulyp alynmagy, at berilmegi, ýeňnesiniň (kähallatlarda öweý enesiniň) elinde terbiýelenmegi, Gyratyň dogulmagy, Göroglynyň Öweziň yzyndan gitmegi, ony alyp gaçmagy we ogullyga almagy, edermen ýigit edip terbiýelemegi, Öweziň öýkeläp gitmegi, Çandybile dolanyp gelmegi, öýlenmegi we beýlekiler bolup durýar.

Orta Aziýa halklarynyň epiki hekaýatlarynyň umumy aýratynlyklary olaryň ösüşiniň we ýaýraýşynyň ýeke-täk merkeziniň bardygyny, onuň bolsa, megerem Türmenistandygyny çaklamaga mejbur ediyär. Şadessanyň ýaýraýyş merkeziniň Türkmenistan bolandygy, Merkezi Aziýa milli nusgalarynyň ählisinde Göroglynyň türkmen diýlip ykrar edilýändigini, şeýle-de, gahrymanlaryň atlarynda we beýleki has atlarda meňzeşlikleriň köp duş gelýändigini hem görkezilýär.

“Görogly” şadessanyň türkmen nusgasynyň köp sanly şahalaryny türkmenistanly bagşylar öwrenip, halka ýetirmegi we ilaty ruhlandyrmagy özlerine borç hasap edipdirler. Şadessanyň bir bagşydan beýleki bagşa dilden geçendigi

sebäpli, ýerine ýetirijileriň her biri onuň mazmunyny baýlaşdyrýar we ussat bagşynyň sungatyny kämilleşdirýär. Şol sebäpden, şadessanyň türkmen görnüşinde şahalaryň sany 44-den geçýär. Şadessanyň türkmen görnüşinde baş gahrymanyň keşbi doglan wagtyndan başlap, üýtgeşik we batyr ýigidiň häsiýetlerini özünde jemleýär. Görolgy we onuň atasy Jygaly beg, adam häsiýetleriniň iň oňatlyryny özünde jemleýär, şol bir wagt-da, ol hem aýdymçy hem sazanda. Şadessan dürli gahrymanlara baý. Olar türkmen halkynyň durmuşyny, gündelik aladalaryny, häsiýetlerini we döp-dessurlaryny aýdyň görkezýän ençeme wakalara gatnaşýarlar.

“Görogly” şadessanynyň türkmen, özbek (horezm), garagalpak nusgalaryny deňeşdireniňde, türkmen nusgasynda dessanlaryň kyssa bölümleriniň manyly zygiderlikde gidýändigini, Göroglynyň keşbiniň göwrümlidigini aýdyp bolar. Oglanyň adyna Rōwşen, ýöne eposda oňa Görogly diýilýär.

Şadessanyň dürli nusgalarynyň bardygy, sebitiň halklarynyň irki döwürlerden bäri dowam edip gelýän özara syýasy-ykdysady we medeni aragatnaşyklarynyň giňligi baraga düşünje alyp bolýar. Şadessanyň köp sanly milli nusgalary we olaryň mazmun meňzeşligi gözbaşyny gadymy döwürlerden alyp gaýdan bir bitewi medeni kökleriň bolandygy bilen düşündirip bolar.

“Görogly” şadessanynyň bir aýratynlygy bar - bir gezek kitaby eline alan okyjy ony birinji sahypadan soňky sahypa çenli okar we ajaýyp başdan geçirmelerinden lezzet almak üçin bu esere birnäçe gezek ýüzlener. orta asyrlardan aýdym we rowaýatlar görnüşinde bize gelip ýeten bu ajaýyp gahryman Türkmen halkynda dörän şadyýan, adalatly we başarnykly Görogly baradaky rowaýat golaýda ýaşaýan beýleki halklaryň arasynda ýaýrady.

Merkezi Aziýanyň halklarynyň şadessanlarynyň nusgalaryny öwrenmek bilen köp sanly alymlaryň meşgul bolandyklaryna we olaryň her birine ençeme ylmy işleriň bagyş edilendigine garamazdan, mazmunlary, görnüşleri, çeperçilik derejesi boýunça özboluşly we dürli bolan “Görogly” şadessany baradaky maglumatlar has ünsli hem-de ýörite öwrenilmegine mynasypdyr, sebäbi “Görogly” şadessany halklaryň pikirlerini we ymtylmalaryny ýokary çeperçilik

derejesinde beýan etmek bilen, milli medeniýetleriň kemala gelmeginde möhüm orna eýedir.

Gözbaşyny alyslardan alyp gaýdaýan we halklaryň arasyndaky dostlukly gatnaşyklaryň ösüşinde kuwwatly serişde bolup hyzmat eden “Görogly” şadessany ynsan ýüreklerini ysnyşdyrýan, dostlugy, doganlygy wagyz edýän adamzat pähiminiň örän seýrek duşýan ajaýyp dürdänesidir. Görogly hakyndaky eserler onlarça milletleriň asyrlaryň dowamynda kämilleşdirip gelen tükeniksiz edebi-ruhy gorudyr, ynsan aňynyň egsilmez hazynasydyr.

**“Манас” эпосу түрк дүйнөсүнүн уюткусу катары жана “Манас таануу”
дисциплинасын ЖОЖдордо окутуунун технологиялары**

Аннотация: Бул макалада түрк дүйнөсүндөгү “Манас” эпосунун ролу, түрк тектүү элдердин орток чыгармасы экенин, анын негизинде түпкү тарыхыбызга маани берүү, 21-кылымда түрк элдеринин биригүүсү үчүн дал “Манас” эпосу кызмат кылары тууралуу баяндалат. Андан сырткары, жогорку окуу жайларда “Манас таануу” дисципли...

Өзөктүү сөздөр: *Манас таануу дисциплиналар, технология, компетенттүүлүк, артыкчылык, компьютерлик*

Аннотация: В данной статье описывается роль эпоса «Манас» в тюркском мире, он является совместным произведением народов тюркского происхождения, в основе которого эпос «Манас» служит осмыслению нашей самобытной истории и объединению Тюркских народов в 21 веке. Кроме того, будет предоставлена краткая информации...

Ключевые слова: *дисциплины манасоведения, технология, компетенция, приоритет, компьютеризация*

Abstract: This article describes the role of the epic "Manas" in the Turkic world, it is a joint work of people of Turkic origin, based on which the epic "Manas" serves to comprehend our original history and unite the Turkic people in the 21st century. In addition, a brief information will be provided on the...

Keywords: *disciplines of Manas studies, technology, competence, priority, computerization*

Кыргыз эли “Манас” эпосунун 1000 жылдыгын өткөргөнүбүз менен эпосто кездешкен тарыхый фактылар андагы каармандардын жашынын алда канча улуу экенин, бери дегенде, скифтер жашаган доор менен жашташ

экинин айтып турат. Скифтер туурасында эки ооз сөз. Лев Гумилёвдун¹ жазганына караганда, скифтер деген эл болгон эмес. Андай атты байыркы гректер жаңылыш койгон. Ал эл:² "Биздин заманга чейинки XII–I кылымдар ортосунда Кара деңиздин түндүгү менен Дон суусуна дейре андан ары Карпат тоолоруна чейинки жерди ээлеп турган". "Тарых атасы" деп аталган Геродот скифтер беш уруу: "савромат, будин, фиссагет, иврик жана агипей"³ урууларынан турат деп жазат. Геродот ошол беш уруу элди «скифтер» деп атайт. Анын соңунан байыркы улуу гректер: Гиппократ, Лукиан, Аристотель бирде "скиттер", бирде "скифтер"⁴ деп аташат. Ошондон тартып тарых илиминде «скиф» деген этноним пайда болот. Бул жерде 25 кылым мурда Геродот беш уруу элди жаңылыш атаган скифтер тарыхы менен Манасты салыштыруу ылайыкпы деген суроо келип чыгат. Эмне дегенде Манасты иликтеген окумуштуулардын расмий пикири эпостун пайда болушун, нары дегенде IX–X кылымда "Улуу Кыргыз улусу" ("Кыргызское великодержавие") мамлекети сурак сураган кезге таандык дейт.

Лингвистика илиминде тил тарыхтын да куралы болот⁵ деген түшүнүк бар. Маселен, Якоб Гримм "Биздин эне тилибиз ошол эле учурда, биздин тарых"⁶ - деп жазат. Аны «Манас» эпосундагы кейипкерлер (прототиптер) далилдеп турат. Геродот жазганга караганда беш уруу эл батышка башка жактан ооп келген жат эл. Байыркы заманда Борбор Азияда жалпысынан Хунн деген ат менен Чыгышта кең аймакты ээлеп жаткан көчмөн эл тарыхта маалым. Хунндар – байыркы түрктөр деген түшүнүк да калыптанып баратат. Ал элдин тукумун гунндар дешет. Гунндар тегин да түрк дешет окумуштуулар. Эки эл тең Батышка жортуул ачып ошол бойдон ал жактан кайтпай калган. Алар да "Элдердин улуу көчү" ("Великое переселение

¹ Л. Гумилёв, Т.9. Л., 1977. С-253.

² **The Hutchinson Pocket Encyclopedia.** М., 1955. С-500.

³ Геродот. **История в девяти книгах.** Л., 1972. С-254.

⁴ Гиппократ. **О воде, воздухе и местностях.** М., 1947. №2. С-296.

⁵ Абаев В.И. **Осетинский язык и фольклор.** М.-Л., 1949. С-11.

⁶ **Советский энциклопедический словарь.** М., 1979. С-355.

народов”) деген ат менен тарыхта жазылуу. Экинчи жолу Батышка кылычын кесеп келген эл гунн болгон. Алар кайсы бир германдык арий урууларды багынтып, кубаттуу союз түзүп, аны башкарып турган. Жунгарлар түпкү атабыз деген Атилла ошол Чыгыштан келген жоонун кол башчысы экенин тарых жазат жана Атилла көз жумгандан кийин союз таркап жок болгон⁷. Ал эми биринчи жолку “Элдердин улуу көчү” дурустап иликтене элек. Аны скифтер жортуулу менен байланыштыра калган пикирлер бар. Профессор Ф.Г.Бергман жазганга караганда: “Тарых аңызына алгач болуп арий элдер менен бирге скиф эли пайда болушкан мезгилде, скифтер, азыр Түркстан аталган өлкөнүн жеринде жашачу. Түндүгү менен түштүгүн башка көчмөн эл алтайлыктар тороп жаткан. Алар ошол жерден качып чыгып: бир канаты – түштүк менен чыгышты карай, калганы – түндүк жана батышты карай тарап кетишкен”. Ушуга окшош пикирди Москва университетинин профессору А.П.Смирнов да айтат: “Скифтер биздин доорго чейинки VIII, а балким, VII кылым этегинде Орто Азиядан ооп келишти. Ал кезде азыркы Казахстан, Орто Азия жана Алтай жерлеринде көп уруудан турган этномаданияттуу жалпылыкты түзгөн кыйла уруу жашачу. Дал ошол чөйрө скифтердин эзелки мекени болуп эсептелген, так ошол жерлерден алар Чыгыш Европага келишкен”. Түрк дүйнөсүндө Кыргыз этносунун тарыхы өзгөчө экендигин көрөбүз. Лев Гумилёв түзүп чыккан түрк дүйнөсүнүн дарагында, биздин доордун V кылымынан бери карай алып санаганда, 29 этностук аталыш бар. Алар: Динлин, Хунн, Кыргыз, Сяньби, Чиди, Жунди, Кыпчак, Гяньгун, Юзчжи, Сак, Кян /Тибетте/, Ди, Ся /Кытайда/, Сармат, Юебань, Гунн, Угр, Алан, Ашина, Тюрк, Телес, Усунь, Жужан ж. б. Ошол 29 элден азыркы тушта эки гана этноаталыш жашап келет: Кыргыз жана Түрк. Калганы жок болушкан. Бирөөлөрү башка алдуу элдер менен аргындашып кеткен, экинчилери – боордош элдер башын бириктирип түпөктүү элге айланган. Андай элдин бири кыргыздыр, эмне дегенде кыргыз улутунун негизин 40 уруу түзөт. Маселен, Лев Гумилёв эсепке алган түрк дарагынын 29 этностук

⁷ Бергман Ф.Г. **Скифы, предки германских и славянских народов**. Галле, 1860. С-2.

аталышка киргендер арасынан Кыпчак, Усун, Саяк /Сак/, Алан, Түрк, Дөөлөс, Сармат бар. Алардын ар бири байыркы заманда өз алдынча эл болушкан. Ушунун баары Манапта чагылдырылган. Айкөл баатырдын кырк чоросу кырк элдин өкүлдөрү болгону ошондондур. Ар бир чоро өзүн кыргыздын деп айтат. Азыркы тушка дейре жеткен кыргыздагы уруу кууп жашоо адатын дал ошол тарыхтын узак жолундагы процесстин саркындысы деп кабылдаса туура болор. Мунун артынан кыргыз этносунун улут болуп калыптануу жолун да көрсө болот

Эми бул маселенин маданий-тарыхый жагына өтөлү. Кемерово университетинин профессору А. И. Мартынов: «Биздин доорго чейинки VI кылымдын этеги V кылымдын жакасында скиф-сибирдик маданий биримдик жаралды»⁸, – деп жазат. Ошол биримдикти түзгөн уруулар арасында Эне сай боюнда жашаган «тагардык» ат менен таанылган маданиятты жаратууда байыркы кыргыздардын салымы чоң болгон. Ал кездеги кыргыздар менен скифтердин үрп-адаттары окшош чыгат. Археологдор байыркы мүрзөлөрдү ачуу учурунда табылган далилдер буга күбө. Бесшатырдык байыркы көрдү археологдор мындайча сүрөттөшөт. «Бесшатырдык байыркы көр дубалы таштан тургузулуп, жер асты менен бири-бирине катгачу жолдору бар архитектуралык татаал курулуш. Бир дөбөгө салынган көрдүн жалпы эни 52 метр, төбөсү 9 метр чыгарылган. Жерге таш төшөлүп үч ирээт коюлган жыгач такта үстүнө каныша сөөгү жатчу жай дарядалган. Анын ичи 3.6x3.3 метр, тик бурчтуу кенен бөлмө. Төбөсүнүн бийиктиги 4 метр. Дубал беттери шырмый менен кыналып, төбөсү устундар менен тирелген. Бөлмөгө барчу бир гана тар жол салынган. Бирок каныша сөөгү коюлгандан соң ал жолду шагыл төгүп, жигин билгизбей жаап слышкан»⁹. Скифтер каншасы коюлган көр Манас баатыр сөөгү коюлган жайды эске салат. Каныкей жашырын урум элинен жетимиш балбан алдырып Эчкиликтин кара зоосунан ойдуруп

⁸ Смирнов А.П. Скифы. С. 139.

⁹ Манас. Кара сөз түрүндөгү баяндама. Фрунзе, 1986. С. 268.

Манастын жайын каздырды. Ооз жагын жалгыз киши баткыдай кылып ачтырып, ар жак жагын алты миң кой жаткандай кенен көөлөтүп, үстү түшүп кетет деп сексен жерине алтындан түркүк орноттуруп, ичи жарык жатсын деп жакут таштарды жарып туруп сексен жерине чырак кылып койдуруп, ичи чирип кетет деп үстүнөн аккан кара сууну лом темирлеп буздуруп үңкүрдүн ичи менен жүргүзүп, алтындан жаткыч салдырып, үстүнө суптан жаптырып, асты чирип кетет деп арчанын күлүн төктүрүп, бир адамга билгизбей баатырдын жатчу жайы даярдалат. Бул жерден көрүнүп тургандай, скифтер каншасы менен кыргыз баатырынын сөөгүн коюу салты абдан окшош. Байыркы замандагы сөөктү жерге берүү салтын ийне-жибине дейре билбей туруп манасчылар, бизге замандаш акындар, Манасты коюу каадасын ойдон чыгара алмак эмес. Сагынбай Орозбаков мобул эле 1930-жылы, Сакбай Каралаев – 1971-жылы көзү өтпөдүбү. Манас баатыр жашап аткандагы кыргыз адаттарынан жана бир мисал. Көкөтөй кан өлгөндө уулу Бокмурун кеңеш сурап Манастын алдына келет. Ошондо баатыр ага: «Атаңдын кандык туусун ашта, Өлүктү жакшылап көмүүнүн салтанатын башта, Каркап кырк күн болгончо Атакендин сөөгүн көмбөй үйдө ташта! Кан атакем өлдү деп калкка кабар салдырып, Катуу-катуу кеп менен кабардап мени алдырып, Келбесе кесем баштарын, Сапардан санайм жашын – деп Опуза менен айттырып, Сөөктү көмбөй токтотуп, Ак жоолуктун баарына атакелеп жоктотуп. Атаңды жакшылап көм», – деп кеңеш берет. Бул жерде Манас баатыр Көкөтөйдүн уулуна ата-баба колдонуп келе жаткан салттын жол-жобосун түшүндүрүп атат.

Демек, “Манас” эпосу түрк урууларынын уюткусу катары эң чоң казына. казылбай жаткан кен байлыктай, эпос бүгүнкү күнгө чейин ар тараптуу изилдөөнү талап кылат.

Түрк дүйнөсүнө ортоктош болгон, мухиттей чалкыган “Манас” эпосунун негизинде жогорку окуу жайларда окулуп келе жаткан “Манас таануу” дисциплинасын окутунун технологиясынан азыноолак кеп кылалы.

“Манас таануу» дисциплинасын окутуу ар тараптуу изилденип жатканы менен аталган курсту– педагогикалык эмес багыттагы жогорку окуу жайларда окутуу технологиялары, тилекке каршы, ырааттуу изилдөөгө алына элек.

Жогорку окуу жайларда “Манас таануу” дисциплинасын окутууда илимий-техникалык революциядагы жогорку технологиялык, башкача айтканда, студенттерди маркетингдик ыкма менен билим берүү тармагында тейлөө боюнча дүйнө жүзүндө кеңири таралган билим берүүнүн ийкемдүү жолдору аркылуу окутуу азыркы күндө актуалдуу болуп турат. Бүгүнкү күндөгү компьютердик жана Интернет-технологиялык окутуу аба менен суудай керек экендиги талашсыз¹⁰.

Аталган дисциплина жыйырма жети жылдан ашык убакыттан бери окутулуп келе жатса да, окуу программаларынын, окуу китептеринин, методикалык колдонмолордун тереңдетилип жазылбагандыгы; бул багытта алдыңкы иш тажрыйбалардын колдонулбагандыгы; «Манас» эпосунда элдик чарба, экономика, эл аралык байланыш, аскердик тактика жана башка тармактар боюнча билимдер жана тажрыйбалар кеңири чагылдырылса да, алар болочок экономист, юрист, архитектор сыяктуу кесиптин ээлерине үйрөтүү иши жолго коюлбагандыгы; эпосто руханий, педагогикалык баалуу казыналар болсо да, аларды азыркы жаштарды тарбиялоого колдоно албагандыгыбыз; «Манас» эпосу аркылуу этномаданий, коммуникативдик, этнопедагогикалык негизде көндүмдөрүн калыптандыруу боюнча маселелердин теориялык жактан жеткиликтүү изилденбегендиги жана бул курсту окутуу багытында мамлекеттик стандартка ылайык келүүчү методикалык сунуштардын өз деңгээлинде иштелип чыкпагандыгын атап өтсөк болот.

Окутуу процессинде «Манас» эпосунун текстин, варианттуулугун жана эпос изилдөөчүлөрдүн пикирлерин системалуу пайдалануу сабактын

---

¹⁰ Uluslararası Yunus Emre ve Dünden Bugüne Türkçe sempozyumu. Bildiriler Kitabı. 2022. 168-b

натыйжалуулугун жогорулатат. «Манас» эпосун тереңдетип, интеграциялап үйрөтүү, алгылыктуу инновациялык технологияларды пайдалануу студенттердин чыгармачылыгын өстүрүүгө, билимдерин системалаштырууга жана адабий, тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга туура тандалган ыкмалар зор салымын кошот.

Ааламдашуу учурундагы жаштар эпикалык дастандарды эмес, заманбап рэпти, рок музыкасын, комузду эмес, кулак тундурган эстраданын жаңы агымын угууга жакын болууда. Андыктан, окутуу иши максаттуу жүргүзүлүүгө тийиш. Көркөм окуу үчүн окутуучу тарабынан бир нече максаттар коюлуп, ал максаттардын ишке ашырылышы бир нече аракеттер менен коштолушу керек. Маселен, окутуучу «Манас» үчилтигинин өзөгүнөн студенттердин адистигине ылайык үзүндүдөн көркөм окуп, алардын ар бири өз мамилесин билдире алгандай сабак уюштуруп, чыгарманы деталдаштыруу аркылуу талдоого алып, анализ жүргүзүүгө ыңгайлуу окуяларды, эпизоддорду тандап, манасчылардын ошол окуяларды айтып жаткан жерлеринен атайын үн тасмаларды угузуу жана азыркы манасчылар менен жолугушууларды байма-бай өткөрүп, «Манас күнүн» өткөрүү сыяктуу иштерди жүргүзүп туруу зарыл.

**Манас баатырды кырк чоросу менен үйүнө кайта түшүрүп,
Каныкейдин айткан сөздөрү жана кырк чорого берген кийим-кечелери**

Төрө Манас жолборсу,

Төгөрөк тартып топтолгон

Төрт жүз экен жолдошу.

Каныкей көзүн жаштады,

Кайгылуу сөзүн баштады.

«Жайкы чилде кырк күндүр ,

Кыш чилдеси кырк күндүр,

Эки кыркың сексендир,

Көрбөгөн бенде жексендир ,

Жайлоо кармап толуптур,

Сай төрөлөр жыйылып ,
 Сапарың алыс болуптур.
 Азык алдың дилдеден ,
 Атка миндиң чилдеден,
 Мен сурайын бу жерде ,
 Бет алды кыргыз жолборсу ,
 Бектерден болгон жолдошу ,
 Бээжиниң канча жол болчу?
 Канча күндө барасың?
 Канча күндө келесиң?
 Кабарың айтып бергейсиң? ¹¹

Үзүндүнүн өзөгүндө окурманды улам ары жагында эмне болот болду экен? - деген кызык окуялар ирети менен баяндалат. Аны үнүн чыгарып көрктүү окуп бергенде угуп жаткандардын бүйүрүн кызытат, эпосту же эпизодду өз алдынча окуп, студенттер талдоого жана талкуулоого даяр болушат. Эпостун өзөгүндөгү жакшы жөрөлгөлөрдү, нарк-насилди, адеп-ахлакты өздөрүнө үлгү кылып, аларды өздөрүнүн жашоо-турмуштарына колдоно билүүгө аракет кылышат. Мындан тышкары, текст менен иштөөдө студенттер өз ой жүгүртүүсүн кенен айтып берүүгө шарт түзүлөт. Шарт демекчи, биринчиден, студенттер сабаттуу сүйлөөгө, тактап айтканда, өз оюн так жана түшүнүктүү айтууга, сүйлөмдөрдүн курулушун логикалык ырааттуулукта берүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Жогорку кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик стандартында «Манас таануу» дисциплинасына негизинен эки кредит өлчөмүндө гана саат берилгендиктен, мухиттей чалкыган көркөм дөөлөттү кыска убакытта жыйынтыктуу берүү, чындыгында, абдан оор жана акылга сыйбайт. Андыктан, өтө дыкаттык менен урунттуу жерлерин алып, студенттердин кесибине, багытына ылайыктуу жерлерден үзүндүлөрдү тандап алып, көркөм

---

¹¹ С.Мусаев, А.Акматалиев «Манас» КР УИА Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. 2-бас.– Б.: 2010-ж. 1643-бет.

окутуп, манасчылардын айтуусунан аудио угузуу, кара сөз түрүндөгү варианттардын тексттерин алып, аны адаптациялап түшүндүрүү жогорку кайтарымды берет десек жаңылышпайбыз.

Дебат ыкмасы (француз сөзү – жарыш сөз, чогулушта бир маселе боюнча чыгып сүйлөө) – эпостун образдарын, анын ичинен, айрыкча, баатырлардын, кырк чоронун, аялдардын образдарын талкуулоодо ынтызарлыктарын, мазмунун үйрөтүүдө колдонууга абдан ыңгайлуулугун көрсөтөт. Дебат учурунда же топ-тобу менен иштетүүдө кызыгуу жараткан учурлар: каада-салт, улуттук оюндар, ат оюндары, элдик чарба, согуштук стратегия сыяктуу көптөгөн кырдаалдар студенттердин ой-чабытын өстүрүүгө, тилдик каражаттарды пайдалана билүүгө, манасчылардын айтуу өнөрүнүн варианттуулугун айырмалай билүүгө өбөлгө түзөт.

Долбоор ыкмасы менен идеялык мазмунун, көтөрүлгөн проблеманы талдоого үйрөтүүнүн негизги максаты – студенттердин изилдөө жана чыгармачылык ишин өнүктүрүү болуп саналат. Студенттерге адегенде долбоор менен иштөөнүн максаты, жол-жоболору үйрөтүлөт. Алдын ала болжолдуу темалар берилет. Долбоор менен иштөөнүн үлгүсү берилип, иштөөнүн жолдору көрсөтүлөт. Андан соң, студенттер ишти өздөрү улантып кетишет.

Эпосту сахналаштыруу дагы бир топ натыйжа алып келери шексиз.

Жогоруда аталган ыкмаларды кредиттик технология аркылуу окутуу бүгүнкү күндүн талабы. Айрыкча, ааламдашуу учурунда, дүйнө экономикалык, маданий, саясий жактан айкалышып жаткан учурда, аралыктан билим алуу мүмкүнчүлүгү түзүлдү. Мындай учурда окуу планы боюнча керектүү кредитти алып, тапшыруу үчүн адегенде эмне керек? Албетте, абдан ыңгайлуу, так, көрсөтмөлүү окуу усулдук комплекстин, силлабустун, окуу-усулдук материалдардын максаттуу, түшүнүктүү, логикалык ырааттуулукта жазылып, студенттерге сунушталышы билим берүүнүн эң негизги бөлүгү болуп эсептелерин айткым келет.

«Манас таануу» дисциплинасы Кыргыз Республикасынын билим берүүсүндөгү бирден-бир артыкчылыктуу дисциплина десек жаңылышпайбыз. Андыктан, кредиттик технология менен окутуунун ар кыл ыкмаларын колдонуу окутуучу тарабынан көп эмгекти, машакатты талап кылат.

Азыркы коомчулуктун көпчүлүгү убактысын «Манас» эпосун угуу, салттуу ыр-күү тыңшоо, улуттук оюндарды ойноо менен өткөрбөй түнкү клубдарда, ресторан-кафелерде чет элдик эстрада жылдыздарынын ырларынын ыргагында көңүл ачуу, бийлөө менен өткөрүүдө. Бул жаштарды кайда алып барат? Албетте, өзүн-өзү тааныбай, тааныгысы да келбей, жерип, башка маданият көзүнө жакшы көрүнүп, дилине сиңип калат, жыйынтыгында, улут катары өзүн аңдабай, тилин, дилин жоготууга алып келет. Айта берсек көп көйгөйдү алдына коёт. Мына ушулардын бардыгынын жолун бууй турган, даяр курал турат. Ал «Манас» эпосу. Окуп эле койбостон, турмуштук практикабызда пайдалана билсек, ар түрдүү ассимиляциялануудан алыс болобуз. Мына ушундай кырдаал-шартта кыргыз элинин кылымдар бою колдонуп келген байыркы салттарына кайрылуу өзгөчө мааниге ээ болот, бул орунда «Манас» эпосу азыркы жаштар үчүн теңдешсиз байлык болуп эсептелет.

«Манас таануу» дисциплинасын окутуу технологиясы окутуунун максаты, мазмуну жана принциптеринин негизинде иштелип чыгат. Ал өз ичине окутуу методу, окутуу каражаты, окутууну уюштуруу формасы, окутуунун шарты, текшерүү, баалоо, окутуунун жыйынтыктарын камтыйт. Чет элдик жана ата мекендик дидактикада окутуунун түрдүү технологиялары түзүлгөн. Алар бири-бири менен тыгыз байланышта жана бири-бирин толуктап турат. Алар:

- маалымат берүү жана кайталоо технологиялары;
- окутуунун кредиттик технологиясы;
- окутуунун жамааттык технологиясы;
- окутуунун модулдук технологиясы;

окутуунун активдештирүүчү технологиясы;
 окутуунун проблемалык технологиясы;
 окутуунун интеграциялоо технологиясы;
 окутуунун инсанга багыттоо технологиясы.

Аталган технологиялар ар түрдүү тарыхый-социалдык этаптарда пайда болгон.

Жогоруда саналган технологиялардын жардамы менен окутуу процессин уюштуруу жана өздөштүрүү, ар бирин этаптарга бөлүштүрүп, иш алып баруу максаттуу болот деп эсептейбиз.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

Л. Гумилёв, Т.9. Л., 1977. С-253.

The Hutchinson Pocket Encyclopedia. М., 1955. С-500.

Геродот. История в девяти книгах. Л., 1972. С-254.

Гиппократ. О воде, воздухе и местностях. М., 1947. №2. С-296.

Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. М.-Л., 1949. С-11.

Советский энциклопедический словарь. М., 1979. С-355.

Бергман Ф.Г. Скифы, предки германских и славянских народов. Галле, 1860. С-2.

Смирнов А.П. Скифы. С-139.

Манас. Кара сөз түрүндөгү баяндама. Фрунзе, 1986. 268-бет

Uluslararası Yunus Emre ve Dünden Bugüne Türkçe sempozyumu. Bildiriler Kitabı. 2022. 168-b

С.Мусаев, А.Акматалиев «Манас» КР УИА Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. 2-бас. [Текст] – Б.: Хан-Тенгри басмаканасы, 2010-ж. 1643-бет.

Halk döredijiligi bilen ýazuwly edebiýatyň taryhyndan

Аннотация: Дата рождения туркменского фольклора совпадает со временем рождения и возникновения словесного искусства и с историей народа. Художественные приемы, способы и средства послужили источником письменной литературе. Из за экспрессивности и многосторонности фольклор очень сильно повлияло письменной лите...

Abstract: The history of the creation of Turkmen folk art is the same as the history of the people, with the early periods of the emergence and emergence of speech art. He absorbed all the moral and spiritual values, emotions, and opinions of the people that they understood, believed, experienced, and adopte...

Gahryman Arkadagymyzyň: “Biziň dilimiz, döp-dessurlarymyz, sungatymyz we folklorymyz biziň buýsanjymyzdyr we ata-babalarymyzdan bize galan bahasyna ýetip bolmajak bu mirasy ösdürmek hem-de aýap saklamak üçin zerur zatlaryň ählisini eders” diýen parasatly sözleri halkyň ruhy gymmatlyklaryna berlen uly bahadyr, dilini, döp-dessuryny, sungatyny, halk döredijiligini asyrlar boýy ýitirmän, döwürden döwre ýatda saklamak, dilden beýan etmek arkaly nesillere ýetirip gelen halkyň bu asyly dābini dowam etdirmek ugrunda öňde goýlan ägirt uly jogapkärçilikdir. Ruhy baýlyklaryň arasynda halkyň çeper pikirlenişiniň we şahyрана beýan edişiniň başlangyjynda duran halk döredijiligine aýratyn orun degişlidir. Türkmen halk döredijiliginiň döreýiş taryhy söz sungatynyň döräp, ýüze çykyp başlan irki döwürleri bilen, halkyň taryhy bilen ýaşytdaşdyr. Ol uzak döwürň dowamynda çylşyrymly ýoly geçipdir, kem-kemden kāmilleşipdir. Halkyň iň gadymy döwürlerde aň ýetiren, uýan, ynanan, başdan geçiren ähli duýgy-düşünjelerini özüne siňdiripdir. Dürli döwürlerde, dürli şertlerde ýüze çykan ownukly-irili

meseleleriniň ählisi diýen ýaly halk döredijilik eserlerinde ymykly orun alypdyr. Şeýle köp öwüşginliligi we köp taraplylygy üçin halk döredijilik eserleri özünden soňra dörän ýazuwly edebiýata ymykly täsir edipdir. Halk döredijiliginiň çeper beýan ediş, çeperçilik tärleri, serişdeleri ýazuwly edebiýata çeşme bolup hyzmat edipdir.

G.Berdimuhamedowyň “Parahatçylyk sazy, dostluk, doganlyk sazy” (Aşgabat: TDNG, 2016), “Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi” (Aşgabat: TDNG, 2017), “Enä tagzym – mukadeslige tagzym” (Aşgabat: TDNG, 2019), “Türkmeniň döwletlilik ýörelgesi” (Aşgabat: TDNG, 2020) atly kitaplarynda halkyň hakydasynda ýaşadyp, asyrdan-asyra, nesilden-nesle geçirip gelen ruhy mirasynyň gymmaty, terbiýeçilik ähmiýeti bilen baglanyşykly ajaýyp pikirler giň orun berlip, ata-babalarymyzdan bize miras galan ahlak gymmatlyklarymyzy ýaş nesillerde terbiýelemek maksady bilen öwüt-ündew edilende halk döredijiliginiň merjen dänelerine yzygiderli ýüzlenilýär. Gahryman Arkadagymyz: “Akyldar-danyşmentleriň kitaplarynda ylym hökmünde teswirlän pikirlerini biz ata-babalarymyzdan uly taglymat hökmünde kabul edýäris. Düýpli esaslydygy üçinem halkymyzyň ruhy mirasyndaky pähimli ýörelgeler hiç bir döwürde-de synman ýaşaýar. Ene ýa-da ata öz perzendine haýsydyr bir durmuş mysalyny özi şondaky gahrymana duýgudaş bolup, halys ýürekden gürrüň berer. Soň görlüp oturylsa, şol öwüt, şol tymsal bir obanyň, bir welaýatyň ýa-da bir ulsuň çägindeki pikir hem dälidir. Ol adamzadyň ruhy hazynasynda orun alan gadymy ýordumdyr, dünýäniň akyldarlaryndan galan paýhas tymsalydyr”¹ diýmek bilen, halk döredijilik eserleriniň wagtyň synagyndan geçip, timarlanyp, kämil söz sungatynyň çür başyna çykandygy, onuň çäginin giňdigi, döwürlere, ömürlere, belli bir çäge sygardan juda ägirtidigi bilen baglanyşykly parasatly pikiri öňe sürýär.

---

¹ G.Berdimuhamedow. **Türkmenistan** – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. Aşgabat: TDNG, 2017, 143 sah.

Her bir halkyň döredijiliginiň başynda halk döredijiligi ýatandyr. Halk döredijiligi halkyň özi bilen ýaşytdaşdyr. Onuň başdan geçiren taryhy wakalarynyň ählisi diýen ýaly halk döredijiliginde çeper beýan edilýär. Halkyň uýan, ynanan, ýörelge edinen ahlak we ruhy gymmatlyklarynyň ählisi halk döredijilik eserlerinde öz beýany tapýar.

Halk döredijiligi ýazuwly edebiyatyň ýüze çykmagyna itergi beren, onuň gözbaşynda duran, ägirt uly döredijilik, ylham berijilik güýje eýe bolan edebi mirasdyr. Halkyň asyrlaryň dowamynda döreden dürdäneleri ýazuwly edebiyatyň döremegine, ösmegine itergi beripdir. Halk döredijiligi pikir, mazmun, ýordum, çeper keşp, çeper beýan ediş boýunça ýazuwly edebiyata ýol-ýörelge bolup hyzmat edipdir. Ýazuwly edebiyat halk döredijiliginde öňden bar bolan ýol-ýörelgä eýermek bilen özüniň mazmunyny we gurluşyny kemala getiripdir. Türkmen ýazuwly edebiyatynyň ilkinji nusgalary gös-göni türkmen halk döredijiliginde öňe sürülýän dürli-dürli pikirler we çeperçilik serişdeleri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

Il arasyndaky zehinli adamlar tarapyndan döredilen, halk köpçüliginiň ykrarnamasyny gazanan we dilden-dile, agyzdan-agza geçen, asyrlaryň dowamynda sünnälenen kämil halk döredijilik eserleri hat-ýazuwyň ýüze çykmagy bilen unudylmandyr. Tersine, hatly-sowatly, çeper sözüň gadryny bilýän adamlar tarapyndan ýazga geçirilipdir, şonuň äheňinde dürli-dürli çeper gymmatlyklar döredilipdir. Gadymy türkmen edebiyatyna degişli bolan “Oguz-Orhon ýazgylarynda” türkmen halk döredijiligine mahsus çeper beýan etmäniň bolmagy, olarda şadessanlarda dabaralandyrylýan gahrymançylyk, watançylyk, agzybirlik, il-güne söýgi ýaly ideýalaryň beýan edilmegi munuň aýdyň mysalydyr. Orta asyrlarda halk döredijilik eserlerine ýüzlenmeklik alymlaryň, şahyrlaryň arasynda has-da ýörgünli bolupdyr. Mahmyt Kaşgarlynyň “Türki dilleriň diwany”, Mahmyt Zamahşarynyň “Ýagşyzadalaryň bahary”, Ýusup Balasagunlynyň “Kutedgu-bilik”, Horezminiň “Muhabbetnama”, Şyh Şerif Hojanyň “Muin ul-mürid”, Rabguzynyň “Kysas ul-enbiýa”, Wepaýynyň “Rownak ul-yslam”, Muhammet Awfynyň “Maňyzlaryň maňzy”, “Hekaýatlar

toplumy we rowaýatlar şöhesi”, Fehreddin Aly Safynyň “Dürli halklaryň şorta sözleri” eserlerinde orta asyrlar türkmen edebiýaty bilen halk döredijiliginiň baglanyşygyna degişli mysallar kân. Bu eserlerde halk döredijiliginden peýdalanmaklygyň dürli nusgalaryny görmek mümkin. Mahmyt Kaşgarly sözlüginde türki dillerdäki sözleriň manysyny düşündirmek maksady bilen halk döredijiliginiň dürli görnüşlerine ýüzlenýän bolsa, Mahmyt Zamaşary, Ýusup Balasagunly, Horezmi, Şyh Şerif Hoja, Rabguzy, Wepaýy, Muhammet Awfy, Fehreddin Aly Safy öňden bar bolan halk döredijilik ýordumalaryny özleriçe işläpdirler.

Garajaoglanyň, Berhurdar Türkmeniň, Ýunus Emrâniň, Mähri Hatynyň, Nesiminiň, Nowaýynyň, Fizulynyň eserleri bolsa halk döredijiliginiň çeperçilik däpleriniň şol döwürlerdäki ýazuwly edebiýatda ulanylyşy hakda baý maglumatlary berýär.

XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynda-da ondan öňki döwürleriň bu edebi däbi dowam etdirilipdir. Andalyp “Leýli – Mejnun”, “Ýusup – Züleyha”, “Baba Röwşen”, “Zeýnelarap”, “Risalaýy-Nesimi”, “Sagdy Wakgas”, “Oguznama”, “Kyssaýy-Pyrgun”, Azady “Wagzy-azat”, Magrupy “Seýpelmelek–Methaljemal”, Şeýdaýy “Gül–Senuber”, Şabende “Gül–Bilbil”, “Şabähram”, Mollanepes “Zöhre–Tahyr”, Talyby “Talyby we Sahypjemal” dessanlaryny halk döredijilik ýordumalarynyň, dessançylyk däbiniň esasynda döredipdir. Magtymguly, Kemine, Seýdi, Zelili ýaly söz ussatlarynyň eserlerinde bolsa bu döwürň edebiýatynda halk döredijiliginden peýdalanmagyň iň kämil derejesini synlamak mümkin.

Türkmen edebiýatynda Magtymguly Pyragydan gözbaş alyp gaýdýan bu kämil usul XX asyr türkmen edebiýaty üçin hem nusga bolup hyzmat edipdir. Ýazyjy-şahyrlar halk döredijilik eserlerini şol bir durkunda ulanman, olara ýüzlenenlerinde öz öňe sürýän pikirlerini delillendirmek, tassyklamak, has berkitmek, ündeýän pikirleriniň halk arasynda oňlanan, ýörelge edinilen pikirler bilen ugurdaşlygyny nygtamak maksadyndan ugur alypdyrlar.

Mukaddes Garaşsyzlyk halkymyzyň edebi mirasyna täzeçe nazar aýlamaga, onuň gadyr-gymmatyny has-da gowy bilmäge, ony öwrenmäge, halka ýaýmaga giň mümkinçilikleri döretdi. Bu döwürde türkmen edebiýatynyň hem ýüzi täzelenýär, milli edebiýat kemala gelýär. Milli edebiýaty bolsa halk döredijiliginden üzňe göz öňüne getirmek asla mümkin däl. Garaşsyzlyk döwrüniň ýazyjy-şahyrlarynyň eserlerinde halk döredijiligi bilen ýazuwly edebiýatyň ysnyşykly baglanyşygyny açyp görkezýän mysallar juda kân.

Türkmen edebiýaty öwreniş ylmynda-da halk döredijiligi bilen ýazuwly çeper edebiýatyň özara mynasybetine degişli ençeme işler amala aşyrylypdyr. Bu mesele ähli döwürlerde diýen ýaly alymlaryň ünsüni özüne çekipdir. Türkmen ylmynda ençeme alymlar halky çeper beýan etmäniň, çeperçilik tärleriň we serişdeleriň çeşmelik hyzmatyny, halk döredijiliginde we ýazuwly edebiýatda çeper beýan etmäniň söz sungatynyň möhüm gymmatlygy hökmünde tutýan ornuny öwrenmek boýunça ylmy işleri alyp barypdyrlar. R.Rejebowyň “XVIII asyr türkmen edebiýatynyň esasy çeşmeleri” (Aşgabat, 1958), N.Atdaýewiň “Ata Köpek Mergen we onuň döredijiliginde folklor hem edebiýat däpleriniň özara täsiri” (Aşgabat, 1965), K.Taňrygulyýewiň “Türkmen çagalar edebiýaty we halk döredijiligi” (Aşgabat, 1970), A.Baýmyradowyň “Seýdi we halk döredijiligi” (Aşgabat, 1976), M.Çaryýewiň “Magtymguly we halk döredijiligi” (Aşgabat, 1983), A.Bekmyradowyň “Andalyp hem oguznamaçylyk däbi” (Aşgabat, 1987) ýaly ylmy işlerinde halk döredijiligi bilen ýazuwly edebiýatyň arabaglanyşygy düýpli derňelýär. A.Gowşudowyň “Magtymguly we halk döredijiligi”², B.A.Garryýewiň “Magtymguly we halk döredijiligi”³, “Magtymguly hemme zady bilenmiş...”⁴, S.Garryýewiň “Ata Salyh we halk döredijiligi”⁵, M.A.Sakaliniň “Ata Salyh we

² **Magtymguly şahyryň ömrüne we döredijiligine degişli makalalar ýygındysy.** *Çapa taýýarlanlar* A.Meredow bilen P.Kiçigulow. Aşgabat, 1960, 117-124 sah.

³ Известия Туркменского филиала Академии наук СССР, 1950, №4-5, 3-10 sah.

⁴ Sowet edebiýaty, 1970, №5, 114-122 sah.

⁵ Sowet edebiýaty, 1951, №3, 70-80 sah.

halk döredijiligi”⁶, R.Rejebowyň “XVIII asyr türkmen edebiýatynyň esasy çeşmeleri (folklor)”⁷, H.Hanowyň “Magtymguly we halk döredijiligi”⁸, K.Berkeliýewiň “Magtymguly we halk döredijiligi”⁹, B.Mämmetýazowyň “Magtymguly we dessanlar”¹⁰, O.Saparowyň “Halk döredijiligi we Magtymguly”¹¹, P.Kiçigulowyň “Görogly” eposy we Magtymguly”¹², A.Mülkamanowyň “Magtymgulyň döredijiliginde mifiki obrazlar we taryhy şahslar”¹³, A.Nursähedowyň “Şahyr we halk döredijiligi”¹⁴, B.Sähedowyň “B.Kerbabaýew we halk döredijiligi”¹⁵, A.B.Kerbabaýewanyň “Kerbabaýewiň “Suw damjasy – altyn dānesi” romanynda folklor”¹⁶, K.Amangeldiýewanyň “B.Kerbabaýewiň çagalar prozasynda folklor dāpleri”¹⁷ atly makalalarynda bu mesele bilen baglanyşykly pikirler öňe sürülýär.

Ady agzalan ylmy işlerde we makalalarda halk döredijiligi bilen ýazuwly edebiýatyň özara gatnaşyklaryny derňemegiň, ýüze çykarmagyň ylmy ähmiýeti, halky söz sungatynyň şahyrana sözleriniň, çeperçilik serişdeleriniň, meňzermeleriniň, zatlaryň, ýagdaýlaryň, wakalaryň halk arasynda aňladýan mazmunynyň, halk döredijiliginde işlenen we kebsirlenen çeper keşpleriň ýazuwly edebiýatyň beýan edijilik, çeperçilik derejesine eden täsiri, ýazyjy-şahyrlaryň halk döredijiliginden peýdalanylş aýratynlyklary derňelýär.

---

⁶ Sowet edebiýaty, 1958, №5, 95-104 sah.

⁷ Учение записки. (Ташаузской госпединститут), вып. II. Ташауз, 1959, 35-58 sah.

⁸ Magtymguly (TDU-nyň awtorlar köpçüligi tarapyndan beýik şahyryň 225 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygındysy). Aşgabat, 1959, 178-191 sah.

⁹ Mugallymlar gazetini, 1959, 9 iýul.

¹⁰ Türkmenistan SSR Ylymlar akademiýasynyň habarlary, 1960, №5, 22-26 sah.

¹¹ Magtymguly (Türkmen halkynyň beýik şahyry Magtymgulynyň 225 ýyllyk ýubileýine bagyşlanan makalalar ýygındysy). Çärjew, 1961, 78-91 sah.

¹² МАЕИ, IV, 113 sah.

¹³ “Edebiýat we sungat”, 1966, 3-nji awgust.

¹⁴ Sowet edebiýaty, 1969, №2, 122 sah.

¹⁵ Türkmenistanyň halk magaryfy, 1971, №1, 74 sah.

¹⁶ “Sowet edebiýaty”, 1977, №8.

¹⁷ “Sowet edebiýaty”, 1987, №7.

Halk döredijiligi bilen edebiyatyň özara baglanyşygy inňän gadymy döwürlerden başlap, şu günki gün hem öz ähmiýetini ýitirmän gelýär. Bu baglanyşyk edebiyatyň ösüş taryhynda müdimi dowam etjek hadysadyr.

Türkmenleriň milli ýadygärlikleri

Annotasiýa: Türkmen halky milli mirasa baý we her dürlüdür. Olar halydyr haly önümleriniň dürli görnüşlerinden başga-da, keçe nagyşlaryny, zergärçilik önümlerini, tamdyry, gara öýi we şuňa meňzeşleri öz içine alýar. Olarda halkyň ýaşayyş we durmuş gurлуşy öz beýanyny tapypdyr. Halk amaly sungatynyň dürli görnü...

Abstract: Turkmen people have rich and various national heritages. It includes production of different types of carpets, felt mat, jewelry, tamdyr (clay stove for baking), turkmen yurt is known as “gara oy” and etc. They represent lifestyle of the turkmen people. Carpet weaving is considered to be the riche...

Türkmeniň gurnama öýi, onuň ýaşayyş jaýlarynyň bir görnüşidir. Ol örän rahat we taýsyz göçme ýaşayyş jaýydyr. Sebäbi, onuň ýeriň sarsgynyna çydamlylygy içiniň howasynyň çalyşyp durmagy ýaly amatly taraplary bardyr. Türkmen öýi gara öý ady bilen bellidir. Sebäbi, öýüň eşiği üçin 60kg ýüň gerek bolupdyr. Şonuň üçin köplenç öýüň eşiği gara ýünden edilipdir. Şeýle hem ak keçeler hem wagtyň geçmegi bilen tüsseden, çygdan garalypdyr. Şonuň üçin ak öýi gurply adamlar myhman öý hökmünde şeýle-de toý dabarasy bilen bagly tutulypdyr. Türkmeniň gurnama öýi 6-8 ganatly hem bolupdyr. 4 ganatly öýüň uklary 60-90 sany bolsa 6-8 ganatly öýüň uklary 130-a ýetipdir.

Bu öýüň daýanç merkezi (esasy) 4 sany gözenek agaç tärimden durýar. Tärimiň ganatlary ýüp bilen bir –birine berkidilen. Iki tärimiň arasynda aşaky bosaga we ýokarky bosaga berkidilen gapynyň söýesi goýulyp öýüň gapysy berkidilen. Tärim bilen öýüň ýokarky bölegi bolan tüýnük uklaryň kömegi bilen birleşdirilýär. Uklaryň aşaky uçlary egredilen uzyn inçe agaçlar bolup ak öýüň gümmez görnüşli ýokarky bölegini emele getiripdirler. Olaryň aşaky uçlary tärimiň

ýokarsyna „uk bagy“ (ala ýüp) bilen berkidilipdir, ýokarky uçlary tüýnügiň tegelek agaçlarynyň ýüzüne ýötite goýlan deşiklerine berkidilipdir.

Tüýnügiň içinde egredilen agaçlary „çagaraklary“ atanaklar goýulypdyr. Tüýnügiň çagaraklarynyň arasy tüsse çykar hem-de ýagty düşýän deşik hökmünde hyzmat edipdir. Tüýnügiň çagaraklaryndan aşaklygyna owadanlyk üçin tüýnük ýüp, iki gapdaly seçekli, ýüzi nagyşly ak ýüp sallapdyrlar. Başga mahaly oňa derek ýogyn ala ýüp dakyp, güýçli ýel turanda bir halta bugdaý ýa-da gum salyp asyp goýupdyrlar. Tüýnükden aşaklygyna owadanlyk üçin dört sany gotazly ala ýüpden „ümür duman“ dört tarapyna çekilipdir. Onuň tutuş üstüne ak keçeden ak keçe bolsa ak öý, gara keçe bolsa gara öý diýilýär. Bu ýerde türkmeniň gurnama ak öýüni we onuň özboluşly bezelşiniň görýärsiňiz.

Mukaddes topragyň bereketli ak bugdaýyň, keramaty türkmen tamdyryna-da geçipdir. Türkmen tamdyry keramatdyr. Çünki oňa pederlerimiziň asyrlaryň jümmüşinden alyp gaýdan akyl-paýhasy, danalygy deýin keramat siňendir. Şonuň üçin hem türkmen tamdyr – ojagyny öz gapysyndaky metjit – mehraby kimin arzylaýar. Ene–mamalarymyz, irki döwürlerde aglak çagany anna günü ýa-da göwreli gelni dogumdan öň tamdyryň daşyndan üç gezek aýlamagy hem milletimiziň tamdyr keramatyna gadymdan bäri uýup gelýänliginiň nyşanydyr. Hamyr edilip çörek bişirilende çöregiň gapdaly bilen kökejikler hem tamdyra ýapylypdyr. Bu bolsa maşgalada çaga önmeği bilen bagly yrymlaryň biridir. Her bir edim – gylymda bolşy ýaly, çörek bişirmekde hem zenanlara ene–mamalarymyzdan arkama – arka miras galan özbolyşly inçelik, bu keşbiň ýazylmadyk kada–kanunlary bar. Iň bärkisi, çöregi söýemän, arkasyny–ýüzüni deňje gyzartmak hem ussatlygy talap edýär. Bu barada „oduňy aýama, çöregi söýeme“ diýen ata – baba gelýän nakyl döräpdir. Çörek bişirýän zenan her gezek tamdyryň başyna baranynda, tamdyryň pirinden Mirkülaldan ýagşy – ýagşy dilegler edýär. Türkmen zenany tamdyra çörek ýapanda „bisimilla pir Pugta, men ýapaýyn sen togta“ diýen sözler bilen çöregi tamdyra ýapyp başlaýar. Türkmen öz tamdyryny sähetli günde arassa ýerden yhlas bilen salýar. Tamdyrda bişen mele myssyk çöregiň ysy bütin oba ýaýraýar. Bizde tamdyr suwy hem keramatly hasap

edilýär. Çörek bişirilip bolandan soňky galan tamdyr suwy ilki üç gezek tamdyryň oduna sepip galanyny kybla tarap, aýak basylmajak ýere sepilýär. Tamdyrdan ilki çykan çörekde öýüň rysgy bolarmyş, şonuň üçin ony bölmän öýe eltip, soňky çöregi çagalara, töwerekdäkilere hat-da ötegçilere hem höwes bilen hödürülenilýär. Türkmen zenany täze ýere göçende ýa-da tamdyryny täzelände ilki bilen Hudaý ýoluna çörek aýdýarlar, soňra tamdyry ýykýarlar. Täze tamdyr salynan soň, oňa ilki petir ýapylyp, çagalara goňşy golamlara paýlaýarlar. Tamdyrda bişen çörek tegelek, Ahal welaýatynda süýri edilip bişirilýär. Çörek bişirmek üçin repide, dürtgüç, öňlük we ýeňlik ulanylýar.

Türkmen halk amaly sungaty baý we her dürlüdür. Olar halydyr haly önümleriniň dürli görnüşlerinden başga-da, keçe nagyşlaryny, zergärçilik önümlerini- aýal-gyzlaryň bezeg şaýlaryny, at esbaplaryny, teletinden tikilen önümleri we şuna meňzeşleri öz içine alýar. Olarda halkyň ýaşayyş we durmuş gurluşy öz beýanyny tapypdyr. Halk amaly sungatynyň dürli görnüşleriniň içinde has baýlaşany we öseni halyçylyk senedidir. Ol irki döwürlerden bári dünýä meşhur bolmak bilen, şöhratyny häziri çenli hem saklap gelýär. Halyçylyk sungatynyň däpleriniň köp asyrylyk taryhy bar. Türkmen halylary barada ilkinji ýatlamany baryp XIII asyryda italýan syýahatçysy Marko Polo galdyryp gidipdir. Ol öz kitabynyň XXI babunda, hususan, şeýle ýazýar:<< Bu ýerde, bilýäňizmi, düýäde iň nepis we owadan halylar dokalýar, şonuň ýaly-da bijaý gowy, gymmatbaha gyzyl hem başga reňkli matalar dokalýar, başga-da köp zatlar öndürilýär>>. Eger-de Marko Polonyň döwrinde halylar Türkmenistanda nepislik we owadanlyk babatynda şeýle derejä ýeten bolsa onda haly önümçiligiň taryhda has irki döwürlerde kök urandygy çaklamak kyn däl bolsa gerek, çünki haly halkyň jümmüşinden çykan ady näbelli ussat aýallaryň köp nesliniň döredijilik zähmetiniň önümidir.

Türkmen halysy. Munda halkuň özboluşly, aýdyň ruhy medeniýeti, onuň egsilmez çeperçilik ukyby hem-de göwün islegi öz beýanyny tapypdyr. Türkmenistanyň territoriýasynda geçirilýän archeologik gazuw- barlag işleri halkyň çeperçilik däbiniň inňän gadymdan gelýädigine güwä geçýär. Olaryň käbirleri b.e.

oňki IV müňýyllygyň keramiki nagyşlaryna baryp ýetýär. Türkmen halylaryň ilkinji nusgalary wagt geçmegi bilen ýitip gidipdir. Emma olaryň şöhraty ýitmändir. Kül içinde ýatan göwher daşy ýaly, haly şol şöhratyň içinde lowurdap, ençeme ýüzylylyklardan geçip, biziň döwrümize ýetdi. Haly dokamak däbi nesilden-nesile geçip, asyrlar dowamynda timarlanypdyr, kämilleşipdir. Haly dokamaklygyň tehniki taýdan kämilligi we nagyşlaryň çeperçiligi, öwüşgininiň inçeligi hem-de çuňňurlygy ony türkmen halkynyň amaly sungatynyň beýleki görnüşleriniň içinde birinji hatarda goýýar. Hut halyda we haly önümlerinde halkyň dekoratiw sungatynyň aýratynlyklary has aýdyň hem çeper aňladylypdyr. Türkmen halysynyň ýokary çeperçilik kämilligi, onuň inçesenet teknikasy ony döredijileriň ýokary ussatlygynyň, köp asyryk tejribesiniň netijesidir. Haly nagyşlarynda halyçyny gurşap alan realistik dünýä:ösümlük we haýwanat dünýäsi, suwarymly ekin meýdanlary we ş.m. stillesdirilen görnüşinde görkezilýär. Asyrlaryň dowamynda diňe sähelçe üýtgeşmä sezewar bolan bu nagyşlar aýdyň görnüşli milli häsiýete eýedirler. “Gapsagöl“, “dyrnakgöl“, “jepbarbaýgöl“, “pyşbaga“ nagyşlary salnan halylar-ýomut halylardyr. Ýomut halylarynyň merkezi bölegini “gabsa göl“, “dyrnak göl“, we „jepbarbaý göl“ atly göller tutýar. Şonuň ýaly halylaryň düşeginiň reňki gyzyly we goýy gyzyly bolýar. “Gabsa göl“ nagşynyň içine labyryň şekili salynýar. Halynyň merkezi böleginiň daşyna iki tarapyndan birnäçe hatar insiz nagyş – „ak gyra“ diýlip atlandyrylýan giň gaýma aýlanýar. Haly dokamak üçün iň gowy çig mal-belli saryja tohumyndan bolan goýunlaryň ýüňüdür. Halynyň erişi we çitimi üçün ýaz gyrykymynyň ýüňi peýdalanylýar. Käbir halatlarda ýüň ýüp bilen bilelikde nah ýüplügem ulanylýar. Ýüp ösümlüklerinden we goýun, geçi ýaly haýwanlaryň ýüňünden alnyp, sintetik boýaglar bilen dürli reňklere boýalýar. Çitimli halynyň esasy erişden we argaçdan durýar. Erişiň ugruna bir-birine berk gysylýan kiçijik çitimler edilýär. Türkmen halylaryna bir ýarym ýa-da çitim mahsusdyr. Gadymdan bäri türkmenler „haly“ sözüne elde dokalyp, üstünde oturmak üçün peýdalanylýan çitme düşek diýip düşünyärdiler. Dürli haly önümleriniň bolsa, durmuşda ulanylşy bilen baglanyşykly hersiniň özüne laýyk ady bar. Haly önümleri gündelik durmuş bilen ýakyn baglanyşyklydyr,

olaryň formasy hem şondan gelip çykýar. Gadymy türkmen öýüniň gapysynyň haly tutusyny-eňsini muňa mysal görkezmek bolar. Eňsi-ýokary we aşaky bälékleriniň aýdyň kompoziýasy bolan kikçeňräk gönüburçly halydyr. Onuň aşaky nagyşly zolagy adatça, ýokarkydan inlidir. Eňsiniň nagyşy düşelýän halylaryň nagşyndan tapawutlanýar. Uk ujy-süýnmek formalý seçek bilen gutarýan haly örtükdir. Uk ujy çitimli we çitimsiz bolup, oňa ownuk nagyş salynýar. Ümür-duman goşa bolup, çarwa öýüniň iç ýüzünde ýokardan asylýar. Bir öý üçin 2-4 we ondan hem köp ümür-duman gerek bolýar. Öýi bezemek üçin niýetlenen öý ýüpi „ak ýüp“ diýlip atlandyrylýan ahly önümleri öz boluşly owadanlygy bilen tapawutlanýarlar. Haly önümleri diňe öýüň bezegi bolman, toý dabaralarynda olar bilen atlary we düýeleri hem bezeyärdiler. Olardan: at haly –atyň arkasyna ýapylýan haly; eýerlik- töweregi seçeklenen, eýeriň üstüne atylýan halyjyk; içirgi-eýeriň aşagyndan ýazylýan çitimli ýa-da çitimsiz halyça; düýe halyk (asmaklyk)-toý günleri düýäniň howudynyň iki tarapyndan göýberilýän haly bezegi; köşek halyk düýe halyga görä kiçi bolup, onuň bilen köşek bezelýär; maňlaýlyk düýäniň maňlaýyny bezeyär. Şu haly önümleri atlary we düýeleri bezemek üçin ulanylýan zatlaryň diňe bir bölegidir. Ikselik (iklik)-uk uja meňzeş, igiň daşyna geýdirilýän haly önümidir. Giň ýaýran haly önümleri bolan torbalaryň, horjunlaryň, çuwallaryň uly çeperçilik ähmiýeti bar. Dürli umumylykdaky torbalaryň nagyşlarynyň görnüşleri dürli-dürlüdür. Çarwa durmuşynyň şertlerinde torbalar hojalyk goşlaryny, gap-gaçlary saklamak üçin ulanylýardy: çemçetorbada çemçe, çanaktorbada agaç çanaklar, duztorbada duz saklanylýardy. Gazantorbalara göçülende gazanlar salnyp, düýäniň howudynyň gapdalyndan asylýardy.

Çuwallar-iki tarapyndan ýüp tikilen uly halta görnüşli öý goşy, geým saklanýan haly gapdyr. Ulanylşyna laýyklykda çuwallar birnäçe görnüşe bölünýär. „Haly çuwal“, „ak çuwal“, „gyzyl çuwal“. Ýüzi çitilen haly çuwallar goşa bolup, çarwa öýüniň gapysynyň gabadynda asylýardy. Ak çuwallar çitimli nagyşly zolaklaryň çitimsiz ak palas ýerligiň ýüzünde ýerleşdirilýänligi bilen haly çuwallardan tapawutlanýar. Gyzyl çuwallarda bolsa çitimli nagyşly zolaklar gyzyl çitimsiz palas ýerligiň ýüzüne salynýar. Bu çuwallaryň ulanylşy haly

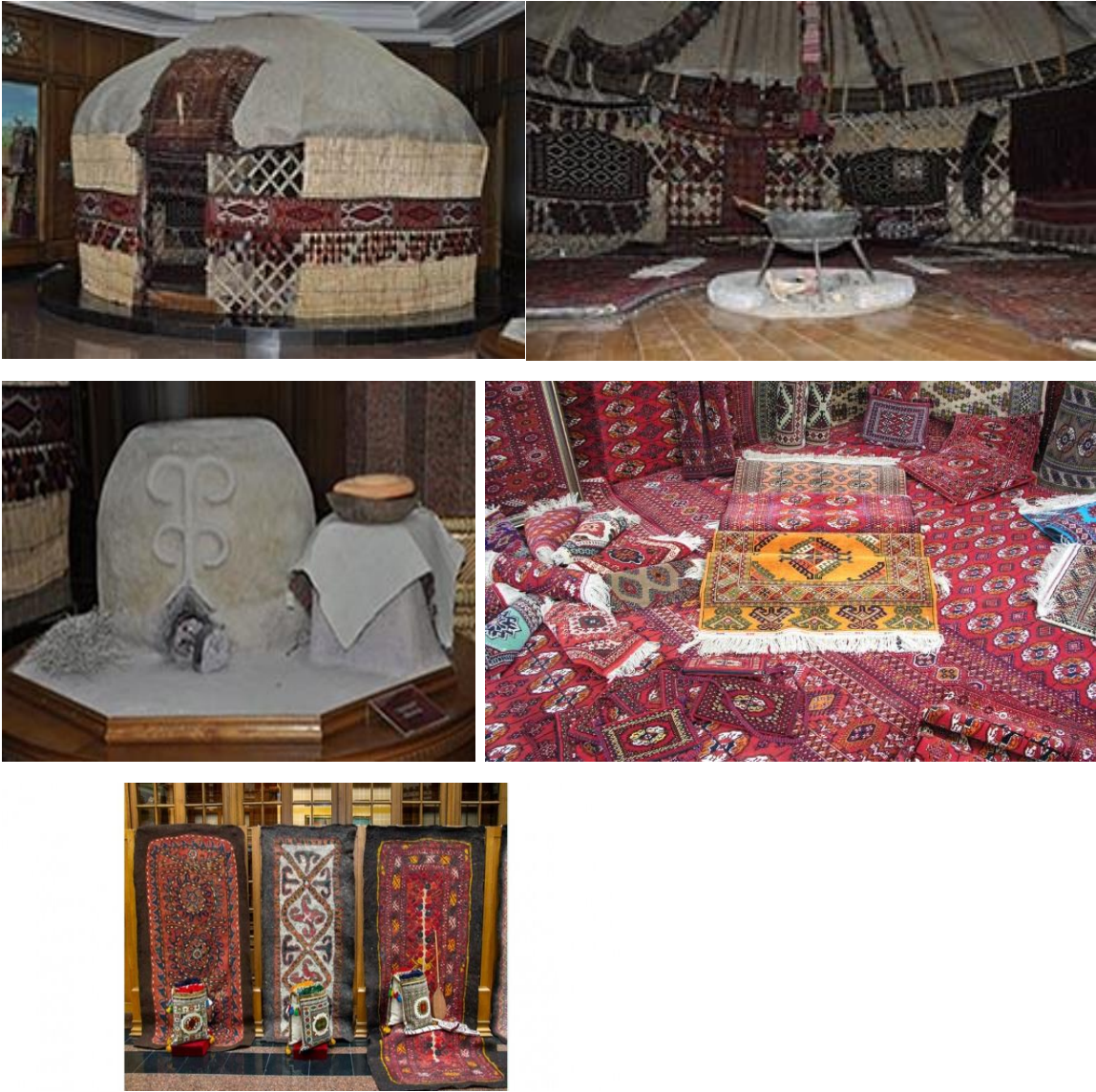
çuwalarynyňka meňzeş. Seýrek öýdümli dokalan palas çuwallar hem duş gelýär. Çuwallar çarwa öýüne beýleki öý goşlary bilen gowy utgaşy, görk berýärdi. Halyalaryňkyda bolşy ýaly, beýleki haly önümleriniň nagyşlarynyň hem mese-mälim duýulýasn tire aýratynlyklary bardyr. Bu ýagdaý olaryň nagyşlarynyň görnüşleri baýlaşdyryp, köp dürli özboluşly haly önümleriniň döredilmegine sebäp bolupdyr. Emma halylar we haly önümleri nagyşlary boýunça bir-birinden açyk tapawutlanýan hem bolsa, olaryň arasynda çäk goýmak kyn, olaryň hemmesini umumy stilistik milli häsiýetler birleşdirýär, olaryň nagyşlarynyň nusgalary bir-biriniň üstüni doldurýar.

Türkmen halk amaly sungatynyň bir görnüşi keçe sungatydyr. Keçe sungaty türkmeniň sungat daragtrynyň beýleki şahalary ýaly gadymy hem müdümi sungatdyr. Türkmen keçesi halkymyzyň baý milli mirasy, gözüniň guwanjy we baýlygydyr.

Keçe sungatynyň taryhynyň çuňlugu ýaly, onuň ediliş usuly-da diýseň çylşyrymly, täsindir. Keçe sungaty yzygiderli, köp zähmeti talap edýän inçe senet bolup, her halkyň özünüň ony bejeriş we nagyş bilen bezeyiş usuly bardyr, emma onuň çig maly ähli ýerde birdeň bolup, ol bolsa ýüňdendir.

Türkmen ene-mamalarymyz gadymyýetden bäri keçe taýýarlamakda esasy çig mal hökmünde saryja goýnuň ýüňüni ulanýarlar. Güz we ýazaýlarynda gyrkylp alynýan ýüňlerden keçe almak, ýagny onuň şekilini kemala getirmek işi başlaýança çig maly oňa taýýarlamak birnäçe ownuk, hysyrdyly tapgyrlardan ybarat bolýar. Olar ýüňi ýuwmakdan, guratmakdan, daramakdan, boýamakdan, ýene-de guradyp daramakdan, pişgelemekden, ýumaklamakdan we beýlekilerden ybaratdyr.

Keçe almak üçin ilki bilen gamyş ýazylýar, onuň ýüzinde nagyş ýeri alynýar. Keçäniň ilki umumy daşy, soň içki bölekleri bölünýär, soňra nagyşlar bilen bezelýär. Türkmen keçesiniň durmuşda adam saglygyna berýän peýdasy uludyr. Ol adam süňňüni guragry, sowuklama keselinden goraýar.

Mövzuya kömək şəkillər

Aysapar Ýazgylyjowa
Selbi Amannazarowa
Ogulbagt Durdymyradowa

Türkmen milli lybaslarymyz

Annotasiýa: Türkmen milli egin-eşikleri, ajaýyp geým-gejimleriniň ülnüsi nesilden-nesle geçip, özboluşlylygy, inçeden nepisligi bilen halkymyzyň taryhyny we milli aýratynlyklaryny beýan edýär. Türkmen milli lybaslarymyz diňe bir zenanlaryň zehininiň önümi bolman, eýsem, olaryň ýürek owazlarydyr. Milli egin-eş...

Abstract: Turkmen national clothes are known of their beauty and passed down from generation to generation, expresses the history and peculiarities of our people with their national originality and elegance. Our Turkmen national clothes are not only the product of women's talent, but also the voices of their...

Ata-babalarymyz, ene-mamalarymyz kamil derejedeki amaly-haşam sungatyna şol sanda gözelligiden hem mähremlikden gözbaş alan milli lybaslary döredip, dünýäde deňi-taýy bolmadyk özboluşly dünýä medeniýetine uly goşant goşýar. Akgaýma tahýaly oglanlara, gültahýaly gyzlara, öýme ýaglykly gelinlere, ak gyňaçly enelere, çäkmenli ýaşululara gözüň düşende pederlerimizniň pähim-parasady siňen milli gymmatlyklarymyzyň gadymy döp-dessurlarymyzyň dowamlylygyna buýsanjyň artýar. Ene-mamalarymyzyň döreden milli gymmatlyklarynyň biride türkmen milli matalarymyzdyr.

Türkmen zenanlary ýörite agaç gurallarda tarlarda dünýäni haýrana goýýan nepis halylary dokapdyrlar. Halkymyzda dokalýan ýörgünli mata bolan keteniden milli lybaslary taýýarlamak gadymdan gelýän adatdyr. Dünýäde meşhurluk gazanan keteni beýik ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen uly şäherler bolan Merwde, Nusaýda dokalypdyr. Keten matasy solmaýar, ýuwlanda girmeýär, süýnmeýär. Şonuň üçinde gelin -gyzlaryň bezemen çabytdyr kürte, don, çyrpy, gültahýa milli

lybaslary keteni matasyndan tikilip, ajaýyp nagyşlar bilen bezelipdir. Öý şertlerinde tikin-çatyn işlerini ýerine ýetirmek gelin-gyzlaryň, görki-gelşigi, edep-ekramydyr. Ol asyllylygyň, başarjaňlygyň ,maksada okgunlylygyň , erjelligiň nyşanydyr. Gaýmany, keşdäni, göldür nagşy döredip, dünýäni haýran eden türkmen zenanyň on barmagynyň gudratyndan kemal tapan çeper el işleri , ýöne bir senet däldir, ol ajaýyp we gözəl sungatdyr. Türkmen tahýasy -medeni gymmatlyklarymyzyň biridir. Ol milli başgaplaryň arasynda çeperçilik taýdan gaýtalanmajak kämil bezelişi bilen tapawutlanýar. Ynsan başynyň täjine deňelýän tahýanyň täsin nagyşlarynyň mazmunyny kalbyň iň päk arzuw hyýallary , maksatmyrady, gadymy ynançlar, paýhas-parasatly ruhy ýörelgeler siňdirilipdir. Türkmen tahýasynda ene topragyň ýylsý, zenan kalbynyň mähri, gözəl tebigatyň ajaýyplyklary jemlenendir. Tahýanyň mazmun pelsepesiniň ýumagyny çözläp başlaňda, owalbaşda ynsan ýaşayşynyň ilkinji şertleri:topragyň, suwyň, ösümlikleriň keşbini janlandyryan gadymy nagyşlarda ýerleşýär.

Mälim bolşy ýaly, Diýarymyzyň dürli künjeklerinde ýerleşýän arheologik ýadygärliklerden tapylan küyzeleriň ýüzüne haşamlanan damjanyň, tolkunyň, akar suwuň, agajyň, baldagyň, ýapragyň, gülüň, gozanyň keşbini suratlandyryan nagyşlar özüniň döreyiş gözbaşyny mundan ýedi-sekiz müň ýyl ozalky eýýamlaryň jümmüşine alyp gidýär. Munuň şeýledigine, Jeýtun medeniýetine degişli ýadygärliklerden tapylan gymmatlyklar doly subut edýär. Hut şol döwürde ýaşan gadymy pederlerimiziniň ynanjyna görä, damjanyň, tolkunyň, suwuň nagyşlardaky keşbi bereket-rysgal, hasylyň bolçulygyny döredýärmiş. Ösimligiň, baldagyň, ýapragyň, güliň, gozanyň keşbini janlandyryan nagyşlar bolsa ynsana ýaşayşy, uzak ömür, dowamat, bagtyýarlyk eçilýärmiş. Mysal üçin, ýigitleriň ak gaýma tahýasyndaky “sünşük” nagşy damjanyň şeklindäki nokatlardan düzilýär. Ahal, Mary, Lebap welaýatlarynda gyz tahýalarynda giňden ýaýran “egrem”ýada “egremli algam”nagşy suwuň, tolkunyň çeper şekilidir. Tagtabazar etrabynda ýaýran çaga sümmenlerinde”daragt”nagşy meşhurdyr. Biri-birine sepleşip gidýän “kelleli pudak”,”pür pudak”ýaly nagyşlar hem ýaşayşyň, ömür dowamatynyň nyşany hasaplanypdyr. Erik güli, bägüliň şekili bakylyk, janly tebigatyň gözelligi

ýaly ajaýyp durmuş, nesil dowamaty ýaly röwşen maksat-myratlaryň beýanydyr. Ýeri gelende aýtsak, ene-mamalarymyz bägül nagşynyň jadyly güýjüniň bardygyna ynanypdyr. Şoňa görä hem bu nagş köp çaga arzuwlanýan maşgalalarda sümmen tahýasynyň depesine haşamlanyp, doga-tumar hökmünde arzylanyp gelnipdir. Gündogar Türkmenistanda çaga tahýalarynyň “bägül keşde” nagşy häzirki günlerde hem giňden meşhurdyr. Pederlerimiziň ruhy dünýäsinde gül abadanlygyň, söýgüniň, mukaddesligiň nyşany hökmünde ykrar edilipdir. Dürli ölçegdäki we görnüşlerdäki gülleriň çeper keşbi çaga we gyz tahýalarynda giňden ýaýrandyr. Mysal üçin, Ahal we Mary welaýatlarynda gyzlaryň gültahýasynyň merkezi nagşy “gülýaýdydyr”. Gülýaýdy nagşynda güliň täsin keşbini emele getirýän uşak keşdeler dörtburçlugyň içindäki uly bolmadyk pişme görnüşli şekillerden ybaratdyr. Ýeri gelende aýtsak, gülýaýdy nagşy toý dessurlarynda ulanylýan el işleriniň köpüsine haşamlanýar. Meselem, durmuşa çykýan gyz üçin ýörite dokalýan haly, kilim önümlerini gülýaýdy bagtyň şarigi hökmünde haşamlanýar. Bu nagşa Gündogar Türkmenistanda “pürzaýa” diýilýär. Türkmenistanda erkek kişileriň gadymy tahýalaryna bugdaý dessesiniň keşbini çeper wasp edýän “bugdaý bogumy”, “bugdaý” nagşy haşamlanypdyr. Tahýa nagşlarynda arasynda: “alaja”, “üçburçluk”, “sekizburçluk”, “pişme”, “hamtoz”, “gyzyl aýlaw”, “dadran”, “goçboýnuz” ýaly doga –tumar hasaplanylýan nagşlar hem giňden ýaýrandyr. Bu nagşlaryň mazmunyna gadymy pederlerimiz ynanjyna görä, ynsany bela-beterden gorýan güýç çäýylypdyr. Tahýa berkidilýän gözmonjugyň, düwmejikleriň, gaňrowyň, dagdan agajynyň bir bölejiginiň, igdäniň şaniginiň, üçburçluk görnüşinde eplenen matadan tikilýän dogajygyň pelsepe mazmuny hem hut şu gadymy ynanç bilen baglydyr. Türkmen tahýasyna haşamlanýan her bir nagşyň çuňňur many-mazmuny bar. Tahýa nagşlaryna oguz taglymaty, sada halk parasaty müdimi nyşan, bagtyýarlygyň ajaýyp owazy, soňlanmajak dessany bolup ýazylypdyr. Gelin-gyzlarymyzyň döreden ajaýyp milli lybaslarynyň biri-de kürtedir. Türkmen sähralarynyň ýaýylyp ýatan gyzyl güläleki meýdanynyýatladyp duran köz ýaly gyzyl kürteler toý günü çykjak gyzyň başyna atylýar. Kürteleriň gyzyl keteniden

tikilmeginiň öz manysy bar. Gyzyly reňk şadyýanlygyň, ruhbelentligiň we geljege bolan ynamyň reňkidir. Kürtä başlananda sähetli gün saýlanylýp, ”baş atana bagt getirsin” diýlip ýagşy dilegler edilýär. Aklyňy haýran edýän täsin kürteleriň täsirinden çykmak welin aňsat-aňsat başardaýanak. Şol owadan kürteleri taýýarlamak hem aňsat iş däl. Onda çeper elli zenanlaryň çeken irginsiz zähmetiniň miwesi ýatyr. Zenanlaryň ussatlygyndan döreýän bu kürteler hiç bir adamy biparh goýmaýar. Kürte keteni matadan taýýarlanýar. Keteni arassa pile ýüpeginden dokalýar. Kürte ketenileriň dürli görnüşinden taýýarlanylýar. Reňklerine görä ulanyş düzgüni hem bar. Kürte biçiljek keteni bir arçyn, ýagny 8 metr bolmaly. Boýy 2 metr 40 sm alynýar, ini 20 sm inilikde bolmaly. Köýnegiň aşyrysynyň alnyşyna meňzeýär. Keşdäni arassa pile ýüpeginiň işilen üç-dört gatyndan edýärler. Bu iş soňlananso, keşdelenen kürte bölekleri ýerli ýerinde goýlup birikdirilýär. Soňra kürte bitewüligine-de içliklenilýär. Kürtäniň gyralaryna jähek salynyp kebşirlenýär. Jähekleri pugtap, has-da görke getirýärler. Iň soňky iş ýagny aýlanýan aldymgaçlaram kürtä az gelşik berenok. Gadymy kürteleriň reňlerine görä ulanyş düzgünleri bolupdyr. Tuýdan soňra ýaşyl kürte ýa-da ýaşyl çyrpy atynylýar. Orta ýaşlarda, ýagny, agtyk gören zenanlarymyzy sary çyrpylar, pygamber ýaşyna ýeten enelerimiziň başlaryny ak çyrpylar bezäpdir. Irki döwürdäki kürteleriň Soňabaka nagyşlar ýakasyna, eltutaryna salnyp başlaýar.

Ajaýyp türkmen şahyry Mämetweli Keminäniň: “Meniň dilim, seniň seniň eliň hünäri. Nusga bolup galsyn ilden-illere” diýip belleýşi ýaly, türkmen zenanlarynyň çeper elleriniň döreden keşdeleri sungat derejesine göterilip nesillere, asyrlara nusga bolup galypdyr. Kürte atylan wagty ýeňleriň ýerli-ýerinde owadan durmagy üçin aýratyn bölejikden “aragerbi” edilýär. “Aragerbi” hem owadan nagyşlardan keşdelenip doňdurýlýar. Zenan kalbynyň syrly nagyşlaryndan bezelen kürteler öwşin atýan älemgoşar ýaly owadan. Ýaşyl ýaýladaky güläleklerden nusga alyp, ýerbe-ýer salnan nagyşlary synladygyňça Biribaryň türkmen zenanlaryny zehin bilen başarnykdan asla kemsitmändigine akyl ýetirýärsiň. Muny kürtelerde, çyrpydyr çabytlarda, ýakalarda sünnäläp ýerleşdirilen çañna, çigildem, dagdan, kürtegoçak, günebakar, çyrpygül, gülýaýdy, tegbent, şelpegoçak, erikgül,

çympytrak gül we beýleki nagyşlaryň keşde-de sim ýaly inçeden çekilişi hem görkezýär. Kürteleriň gyralarynyň ýygnanyp, ykjam durmagy üçin jäheklenip, nepis pugtalmagy bilen hem oňman aldymgaçdyr alajalar aýlanyp bezelişini synladygyňça synyň otyrýar. Ezyaka biçüwli köýnekler çagalara, ýigitlere ýaşululara niýetlenendir. Ak, gök, ýaşyl, gyzyly, mawy reňkli nah we ýüpek parçalar ezyakalaryň ýaraşygydyr. Dürli nagyşly läle-reýhan keşdeler ezyaka köýnekleriň zynaty. Şu günlerimizde nagyşly ezyaka köýnekleri dürli ýaşdaky adamlar tarapyndan toý baýramlarda geýilýär. Telpek türkmen halkynyň milli aýratynlygydyr. Türkmen milli egin-eşik medeniýetiniň aýrylmaz bölegi bolan telpekler birnäçe asyr bäri meşhurlugyny ýitirmän dowam edýär. Diňe ýurduň içinde däl, eýsem onuň daşynda hem milli medeniýetiň bölegi hökmünde gyzyklanma bildirýän türkmen telpekleri häzirki zaman türkmen ýaşlary tarapyndan toýdur dabaralarda giňden ulanylýar. Telpek jokrama yssydan, ýagyşdan- gardan ýelden goraýar. Bu tebigy hadysalar oňa hiç hili täsir etmeýär. Telpek adamy iň amatly duýýan temperaturasynda saklaýar. El güýjüni talap edýän telpekleri tikýän häzirki zaman deri eýleýji ussalar ata-babalarymyzyň keşbini üstünlikli dowam edýärler. Türkmenistanyň düli künjeginde ýörite telpek tikmek bilen meşgullanýan maşgalalar bar. Telpek goýunyň derisinden telpekçi ussalar tarapyndan taýýarlanylýar. Telpekleriň görnüşleri we reňkleri ony geýýän adamlaryň ýaşyna, jemgyýetdäki eýeleýän ornyna we belli taryhy döwre görä kesgitlenýär. Çagalaryň telpegi guzularyň agymtyl-çalymtyl baganasyndan tikilse, ýetginçekler we ýaş ýigitler toklu derisinden, tikilen açyk reňkli telpekleri halaýarlar. Orta ýaşan adamlar çal hem-de goňrumtyl reňkli, sütügi o diýen ösgün bolmadyk gaba telpekleri, ak sakgally gojalar garamtyl-goňur ýa-da şar gara,tüýüniň buýralary seçelenip duran telpekleri geýýärler. Alymlar bagana telpeginiň Orhon-Ýeniseý daş ýazgylarynda şekillendirilen çapuksuwarlaryň başlarynda hem bardygyny hem ýüze çykardylar. Telpegiň hili ilki bilen goýnuň sagatlygyna şikessiz bolmagyna bagly bolup durýar. Telpegiň tikilişinde deri eýelemek işi ilkinji derejeli möhüm wezipe hasaplanýar. Ilki deri ýazylyp, bol duz sepilýär. Soňra dörtgyraň şekilde eplenip, iç-içine dolanýar. Birnäçe günläp şeýle

ýagdaýda saklanýan deriniň sütükleri, buýralary we seçekleri berkeýär. Telpekçi ussalar hamyň gatyny açyp, ony suwda ýuwýarlar hem-de guraýança kölegede serip goýýarlar. Deri guranyndan soňra ýumşadylyp, turşan gatyga ýa-da süýde ýatyryp goýýarlar. Goýun derisiniň doly eýelenendigini göz ýetiren telpekçi ussalar ony soňky gezek ýuwýarlar we ýylmanak daş bilen gazamaga başlaýarlar. Bu işiň netijesinde deri telpek tikilmäge doly taýýar bolýar. Telpekçi ussalar derini tikmek üçin bir jübit ýüňdarak, temen, iki tigr dolusy ak we gara sapak hem-de oýmak ulanylýar. Mertligiň, batyrlýgyň alamaty bolan telpek türkmeniň gaýduwsyz gahrymanlarynyň hem başyny bezäpdir.

Halkymyzyň milli egin-eşikleri, ajaýyp geým-gejimleriniň ülnüsi nesilden-nesle geçip, özboluşlylygy, inçeden nepisligi bilen halkymyzyň taryhyny we milli aýratynlyklaryny beýan edýär. Türkmen milli lybaslarymyz diňe bir zenanlaryň zehininiň önümi bolman, eýsem, olaryň ýürek owazlarydyr. Milli egin-eşiklerimiz häzirki wagtda Türkmen Döwlet muzeýlerinde sergilenýär.

Mövzuya kömək şəkillər

Küşt oýnunyň taryhy we onuň ösüş ýollary

Annotasiýa: Bu makalada küşt oýnunyň taryhy we gelip çykyşy, onuň dünýä ýüzüne ýaýraýyşy we programmalarynyň döredilmegi hakynda maglumat berilýär. Şeýle-de, elektron we mehaniki sagatlaryň oýunda ullanylyşynyň düzgünleri mysallar arkaly beýan edilýär.

Abstract: This article contains the information of the history and origins of the chess, its spread around the world, and the creation of its programs. Also, the rules of using electronic and mechanical clocks in the game are explained through examples.

Küşt oýnunyň haçan we nirede dörändigi hakyndaky soraga anyk jogap tapmak kyn. Muňa garamazdan, takmynan V – VI asyrlarda peýda bolan küştüň “dogduk mekany” demirgazyk- günbatar Hindistan diýip hasaplanylýar. Şol wagtlarda küşt oýny “Çaturanga” – dört düzümlü diýip atlandyrylýardy. 4000-nji ýyllarda Müsür şazenany Nefetitä degişli piramidanyň üstündäki gözenek belgiler, küşt bilen baglanyşykly ilkinji resminamalary hasaplanylýar. B.e.öňki XIII asyrdan we 218-nji ýyllara degişli taryhy ýazgylarda hem birnäçe serkerdeleriň küşt oýnuny kämil bilip şonuň esasynda hem söweş üstünliklerini gazanandykary barada aýdylýar. Biziň eýýamymyzyň 531-579-njy ýyllarynda hökümdarlyk eden Eýran şasy Hyrow I-iň eýýamynda bu oýun “Çaturanga” adyny alypdyr. 600-nji ýylda bolsa, Hindistanyň Penjap welaýatynda oýun häzirki oýnalyş görnüşine ýakynlaşýar. Şol ýylyň özünde araplaryň Eýran ýerlerini basyp almaklary we oýnuň araplarda ýaýramagy netijesinde oýnuň ady “Sandranç” diýlip özgerdilipdir. Şol döwürlere degişli hytaý çeşmelerinde bolsa oýnuň ady “Sat Ran Çu” görnüşine geçýär.

Gadymy zamanlarda bir akyldar hindi patyşasynyň ýanyna baryp özüniň täze oýlap tapan küşt oýny barada gürrüň beripdir. Hindi patyşasy ilkinji gezek

küşt oýny bilen tanşanda bu oýnuň özboluşlygyna, owadan göçüm tilsimlerine haýran galypdyr. Oýny oýlap tapan akylalaryň öz tabynlygyndadygyny bilenden soň, patyşa ony sylaglamak isläpdir we islendik dilegini bitirjekdigini aýdypdyr. Akylдар küşt tagtasyndaky birinji öýjüğe bir däne, ikinji öýjüğe iki däne, üçünji öýjüğe dört däne we ş.m. zygiderlikde her bir indiki öýjüğe iki esse köp däne bermegini sorapdyr. Patyşa köşk emeldarlaryna haýal etmän akylalaryň islegini ýerine ýetirmegi tabşyrypdyr. Köşk emeldarlary birnäçe gezek hasaplamalary geçirenlerinden soň beýle mukdardaky dänäniň Ýer togalagynda hem ýokdygyny kesgitlepdirler. Hut şu rowaýatdanam küşt oýnunyň taryhy başlanýar. Rowaýatda aýdylýan san ýigrimi belgili sandyr. Oýnuň ady ondaky mallaryň gadymy Hindi goşunynyň dört görnüşine – pilli, atly, harby kolesnisa we pyýada goşunyny gabat gelýändigini bilen baglanyşyklydyr. Çaturangada oýun maly bary-ýogy dört sany bolup, olar öz ýerleşişini we beýleki aýratynlygy bilen hindi goşunynyň düzümini, hataryny aňlatmaga gönüýärdi. Oýun eýýäm şol wagtlarda sportuň häzirki zaman küşt oýnunyň alamatlaryna eýe bolupdyr. Ol diňe iki tapawut: oýunçylarynyň sanynyň dörtlügi we göçüş usulynyň başgaçalygy bilen aýratynlanýardy.

Çaturanganyň meşhurlyk gerimi Hindistanyň çäginde çykyp, Arap halifatlygyna baryp ýetende, onuň ady Sadranja öwrülýär. Sadranjyň göçüm düzgünleri häzirki zaman küşt oýnunda mese-mälim tapawutlanypdyr. Onda häzirki zaman küştüň göçüm düzgünü boýunça diňe patyşa, at we ruh mallary hereket edýärdi. Ilki başda oýunda bir tarapyň ýeňiş gazanmagy üçin garşydaşynyň ähli mallaryny ýoklamagy gerekdi, soňra oýna mat – ýatuw diýen düşünje girizilip başlanýar. Muňa garamazdan şol wagtlarda oýunlar örän haýal alnyp barylýar.

XVIII asyrdan ýaşap geçen inlis şahyry Uilyam Jons hem janköýerlik edýän küşt oýnuna bagyşlap poema döredipdir. Onda küşdüň gelip çykyşy hakyndaky waka mifiki mazmuna eýe bolýar we küşt oýnuna muza (grek mifologiýasynda: sungata we ylma hemaýat edýän hudaý) bolan gahryman oýlanyp tapylýar. Eserde beýan edilşiine görä, urşuň hudaýy Mars tokaý perisi Kaissa aşyk bolýar. Marsyň söýgi duýgusy näzenin tarapyndan jogapsyz galýar. Şondan soň Mars özüne hoş söz bermedik periniň pikirini üýtgetmek maksady bilen bu oýny oýlap tapýar hem-

de Kaissa küşt oýnamagy öwredip, ony özüne imrindirýär. Bu mifiki waka gyzyklylygy bilen meşhurlanyp, gadymy sungat eserleriniň ençemesinde şöhlelendirilipdir.

847-nji ýylda küşt hakynda ilkinji kitap Al-Alli tarapyndan ýazylýar.

1160-nji ýylda Ibn Erza tarapyndan küşt hakynda ilkinji poema ýazylýar.

1283-nji ýylda Ýewropada bu oýun barada ilkinji kitap çap edilýär. Bu kitap küştüň taryhy, oňa ýewropada siňdirilen täzeçilikler, oýnuň suratlandyrylyşy barada maglumatlary özünde jemleýär. 1561-nji ýylda ispan küştçüsi Ruý Lopes de Segur tarapyndan ilkinji gambit adalgasy işe girizildi. Küşt hakyndaky ilkinji žurnal “La Palamede” 1836-njy ýylda fransuz küştçüsi Lui Şarl Laburdonne tarapyndan neşir edilýär. Şeýle neşirler öz ýurdunda ilkinji bolup 1837-nji ýylda Beýik Britaniýada, 1846-njy ýylda bolsa Germaniýada peýda bolýar. 1867-nji ýylda Pariždäki ýaryşda ilkinji gezek küşt sagatlary ulanylyp başlanyldy. 1883-nji ýylda geçirilen bäsleşikde ilkinji gezek ýörite küşt sagatlaryndan peýdalanylýar. 1886-njy ýylda küşt oýny boýunça dünýä çempionaty resmi häsiýetde geçirilýär. Sportuň bu görnüşi boýunça dünýäniň ilkinji çempiony adyna resmi taýdan Wilgelm Steýnis mynasyp boldy. 1905-nji ýylda Ostende geçirilen ýaryşda ilkinji gezek “grossmeýster” derejesi ulanylýar.

XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başynda küşt oýnunyň ösüş depgini Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň çäklerinde hem has güýçlenýär. Öňden hereket edýän milli guramalarynyň işi kämilleşmä eýe bolýar. Şol wagtlarda ýagny 1924-nji ýylda Halkara küşt federasiýasy (FIDE) döredilmegi sportuň bu görnüşi boýunça gazanyljak täze hem ýokary netijeleriniň buşlukçysy boldy.

XX asyryň soňy on ýyllygy küştüň taryhynda esasy waka – küşt oýnunyň kompýuter görnüşiniň döremegi bilen has-da ýatda galyjy boldy. 1947-nji ýylda A. Týuringiň ilkinji küşt boýunça kompýuter programmasy peýda bolýar. Elektron oýunçylaryň görkezen netijeleri ýokary derejeli bolup, olar bu ugurdan ussatlyga ýeten küştçileriň hem ençemesini ýeňmegi başardy. Önümçilik tehnikasynyň, ýat göwrüminiň ýokary tizligi ösüşi bilen birlikde XXI asyryň başynda hakyky wagt

birliğinde grossmeýsteriň derejesinde oýnap bilýän hem-de hemmelere elýeterli kompýuter programmalarynyň peýda bolmagyna şert dörettdi.

Küşt boýunça ilkinji resmi Dünýä çempioty 1948-nji ýylda geçirilip, onda Mihail Botwinnik ýeňiş gazanýar. 1970-nji ýylda kompýuterleriň arasynda ilkinji ýaryş geçirildi. 1996-njy ýylda Garri Kasparow ilkinji gezek kompýuteri ýeňmegi başardy.

XIX asyryň ortalaryna çenli umumy kabul edilen küşt oýnunyň belli düzgüni bolmandyr. Emma umumy ösüşe baglylykda şol döwürde bir netijä gelnip, küşt oýnunyň häzirki görnüşi emele gelýär we kabul edilýär. Döwletleriň arasynda gatnaşyklaryň has ýygjamlanmagy, küşt oýnunyň ösüşine öz täsirini ýetiripdir. Küştçüleriň aragatnaşyklary ululy- kiçili ýaryşlaryň, duşuşyklaryň geçirilmegi, küşt oýnunyň häzirki durnukly ýagdaýyna getiripdir. Eýýäm iki asyr bäri küşt oýnunyň ýagdaýy berk bir tapda dowam edýär.

Dogrusy, soňky dürli ýyllarda oýna düzediş girizmekçi bolan adamlar hem tapyldy. Ýöne köpçülik we küşt hünärmenleri ony ret etdiler. Küşt oýny ilki dörende esasy maksat, garşydaşyň şasynyň «ömrü» gyzyklandyrýardy. Oýun ilki uruş görnüşinde alnyp barylýardy. Esasy güýçler piller we atlar bolup durýardy. Emma soňra oýunda şasynyň uly bähbidiniň bardygy, pilleriň güýçleriniň gaçýandygy, käbir ýerlerde onuň ýokdygy, küşt oýnunyň düzgünlerine täsiri bolmagy mümkin. Emma şeýlede bolsa başda dörän küşt oýnundaky mallar öz güýjünde, iki tarapda hem perzi, iki ruh, pyýada goşuny galdyryldy.

Küşt oýny iki oýunçynyň arasynda bolýar. Gezekme-gezek edilýän göçümlerde, elbetde pikir etmek, göçümleriň içinden iň oňatlaryny saýlap almak zerurdyr. Edilýän göçümlere oýnuň çylşyrymly döwründe ep-esli wagt sarp etmeli bolýar. Dogrusy, görnüp duran göçümlere az wagt sarp edilýär.

Gadym döwürlerde oýunçylaryň pikir etmekleri üçin bellibir şertler goýlup oýnalypdyr. Ýöne bu diňe soňky asyrlarda kämilleşdi. Bu küştçüleriň özlerine bagly bolup, ozallar göçümleri islän wagty edýär ekenler. Bu bolsa ýaryşyň kesgitli wagtda tamamlanmagyna päsgel berýärdi. Şeýle ýagdaýyň garşysyna göreşilmek bilen oýunçylaryň her haýsysyna kesgitli wagt bermeli diýlen netijä gelindi. Häzir

küşt sagatlary iň bir kämil ýagdaýyna geldi. Sagatlar, elektronikanyň durmuşa düýpli ornaşandygy sebäpli, küşt sagadyna hem oňaly täsirini ýetirdi. Indi ýaryşyň düzgünnamasy esasynda nusgawy, çalt we çalasyň oýunlar üçin wagt goýulýar. Nusgawy oýunlarda her bir oýunça 1 sagat we ondan hem köp wagt berilýär. Çalt oýnalanda köplenç 5 minutdan 30 minut aralygynda wagt berilýär. Çalasyň oýun üçin her bir oýunça 5 minutdan az wagt sarp etmek rugsat berilýär.

Küşt sagatlary, esasan, iki hili bolýar.

1. Mehaniki küşt sagady.

2. Elektron küşt sagady.

Şeýle sagatlar diňe küşt oýnuna niýetlenen bolýar.

1. Mehaniki küşt sagady.

Bu küşt sagady ak mallar we gara mallar bilen oýnaýan küştçüleriň sarp edýän wagtyny görkezýär. Sagatlaryň ikisi-de adaty sagatlardan tapawutlanýar, her sagadyň üstünde basylýan düwmesi bolýar we 12 sanyň üstünde gyzyk reňkli ýukajyk baýdajygyň şekili asylyp goýulýar. Haçan-da, oýunçy göçüm edende öz tarapynyň düwmesini basýar. Şondan soň onuň sagady togtaýar, garşydaşynyň sagadynyň düwmesi ýokary galýar we ol işläp ugraýar. Ol küştçi hem göçüm edenden soň şeýle hereketi gaýtalaýar we onuň sagady togtaýar hemde garşydaşynyň göçüm gezegi bolup, onuň sagady işläp başlaýar. Ine, bu oýnuň bütin dowamynda gaýtalanýar. Elbetde, oýun sagada bagly bolman hem tamamlanyp biler. Ýöne, eger oýun dowamly bolsa, sagadyň görkezmesi güýje girip bilýär. Haçan-da oýunçy göçümleriň sany kesgitli (köplenç, düzgünnama esasynda 40 göçüme) ýa-da düýpgöter göçer sany kesgitsiz bolanda ýetişmän, uly sagat dili baýdajygy ýokaryk galdyryp, ony «ýykça», onda onuň utuldygy bolýar. Bu ýerde bir düzediş girizmeli. Şeýle ýagdaýda garşydaşy özüniň küşt tagtasynda galan mallary bilen utup bilýändigini subut etmelidir. Tersine bolan ýagdaýda, oýun deňmedeň tamamlandy diýilýär. Ine, bu ýagdaý hem deňligiň bir görnüşidir.

2. Elektron küşt sagady.

Häzirki zamanda ulanylýan küşt sagatlary elektron sagatlary bolup, olardan «Fişeriň» sagady adyny alan sagatlar ýaryşlarda köp ulanylýar. Amerikanyň

Birleşen Ştatlarynyň raýaty Robert Jeýms Fişer dünýäniň 11-nji çempiony bolan küştçüdir. Onuň teklibi boýunça geçen asyryň ahyrlarynda sagatlarda oýunçylara berilýän wagta

özüňme girizildi. Ol oýnuň ilkinji göçümlerinden her göçüme 30 sekunt, çalt we çalasyň oýnamaklyga bolsa ondan hem az wagty goşmagy maslahat berdi. Beýle etmegiň esasy sebäbini oýunçylaryň az wagtda örän tolgunyp ýalňyşlyga, kähallatlarda bolsa gödek ýalňyşlyklara ýol berýändigleri, oýnuň hiliniň pese gaçýandygy, her hili oýna bagly bolmadyk ýagaýlaryň ýüze çykýandygy bilen düşündirilýär. «Fişeriň sagadynda» beýle ýagdaýlar örän azaldylýar. «Baýdajygyň» gaçyp, utulmak bolsa her bir duşuşykda örän ujypsyz bolýar. Mysal üçin, oýunçy baýdajygynyň ýatmagyna sanlyja sekuntlar galan bolsa (ony elektron sagady görkezip dur), onda bir göçüm edäýen ýagdaýynda oňa ozalky galanja sekundyň üstüne 30 sekunt goşulýar we göçüm gezegi garşydaşyna geçýär. Oýunça az-kem özüni dürsemäge wagt bolýar. Eger-de göçümler has ýaýbaňlansa, onda wagt hem zygiderli 30 sekundyň goşulmagy bilen köpeli bilýär we birnäçe minutlara ýetýär. Umuman, oýunda wagt çäklendirmek bilen oýnuň hiline uly täsirini ýetirmezlik üçin bu sagatlar amatlydyr.

АВТОРЫ

Akjağul Muhammedowa. Türkmen döwlet maliýe instituty, uly mugallym.

Aknur Muhammedowa. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport institutynyň mugallymy.

Altyn Hydyrowa. Türkmen döwlet maliýe instituty, uly mugallym.

Aman Jumakulow. Ýagşygeldi Kaakaýew adyndaky Halkara Nebit we gaz uniwersiteti, uly mugallym.

Amanbibi Gylyjowa. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport instituty, dosent, taryh ylymlarynyň kandidaty.

Amanbibi Halmyradowa. Türkmen döwlet maliýe instituty, mugallym.

Arslan Myradow. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport instituty, mugallym.

Ayjemal Kakabaýewa. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport institutynyň 1-nji ýyl talyby.

Aysapar Ýazgylyjowa. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport institutynyň 1-nji ýyl talyby.

Aýgül Babaýewa. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport institutynyň “Sportyň Olimpiýa görnüşleri” fakultetiniň 5-nji ýyl talyby.

Bagul Çaryýarowa. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport instituty, uly mugallym.

Bazargeldi Hudaýgulyýew. Türkmen döwlet maliýe instituty, uly mugallym.

Begli Begjanow. Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti, mugallym.

Bibi Jumagulowa. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport instituty, uly mugallym.

Çemen Vekilova. Devletmämmet Azadi adındaki türkmen milli dünýe dilleri enstitüsü inglis dili bölümü başkanı, Master.

Dursunjemal Janmürzäýewa. Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri institutynyň mugallymy.

Eziz Sähetgeldiýew. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport institutynyň “Sport” fakultetiniň 5-nji ýyl talyby.

Əsli Namazova. Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyyəsi və İdman Akademiyasının "İdman oyun növləri" kafedrasının dosent əvəzi və müəllimi.

Firəngiz Rüstəмова. Beynəlxalq sistemologiya akademiyasının vitse-prezidenti, akademik; AMEA Folklor İnstitutunun əməkdaşı; ezoterik-həkim.

Gozel Annageldiýewa. Ýagşygeldi Kakaýew adyndaky Halkara nebit we gaz uniwersitetiniň mugallymy.

Gozel Durdyýewa. Ýagşygeldi Kakaýew adyndaky Halkara nebit we gaz uniwersitetiniň mugallymy.

Güçmurat Soltanmuradov. Türkmen devlet maliye enstitüsü sosial bilimler bölümü ögretim üyesi, Dr.

Güläleک Guljanowa. Türkmen döwlet maliýe institutynyň, “Ýokary matematika” kafedrasynyň uly mugallymy.

Gülnäz Gurbanowa. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport instituty, mugallym.

Güýçgeldi Kutlyýew. Türkmen döwlet maliýe institutynyň “Ýokary matematika” kafedrasynyň müdiri, t.y.k., dosent.

İlqar İsmayılov. Akademik, Beynəlxalq Sistemologiya Akademiyasının prezidenti.

Limunət Əmrahlı. Psixoqamma Mərkəzinin rəhbəri, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Meñli Muhammedowa. Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri institutynyň uly mugallymy.

Meretkuli Övlyakuliyev. Türkmen devlet maliye enstitüsü sosial bilimler bölümü başkanı, Prof.Dr.

Mährijamal Mommyýewa. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport instituty, uly mugallym.

Muhammetmusa Rejepow. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport institutynyň “Sportyň Olimpiýa görnüşleri” fakultetiniň 1-nji ýyl talyby.

Ogulbagt Durdymyradowa. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport instituty, mugallym.

Ogulbeg Öwezowa. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport instituty, uly mugallym.

Oguljennet Jumalyyewa. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport institutynyň “Pedagogika we psihologiýa” kafedrasynyň uly mugallymy.

Ogulnazik Isenowa. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport institutynyň “Diller” kafedrasynyň müdiri, uly mugallymy.

Ogulnýaz Amanowa. Türkmen döwlet maliýe instituty, mugallym.

Ogulsuray Baýrambaýewa. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport institutynyň 1-nji ýyl talyby.

Ogulşeker Odaýewa. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport instituty, mugallym.

Qəmbər Cəfərov. Beynəlxalq sistemologiya akademiýasının vitse-prezidenti, akad., professor; Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyyəsi və İdman Akademiýasının "Fiziki tərbiyə və çağırışa qədərki hazırlıq" fakültəsinin dekanı; Əməkdar bədən tərbiyyəsi və idman xadimi.

Rene Kanayama. Institute ITSTIME, Catholic University of the Sacred Heart, Milan, Italy; B.A., M.A., PgDip, MBA, Senior Researcher.

Sahra Ýusupowa. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport instituty, uly mugallym.

Sapargeldi Kowusow. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport institutynyň mugallymy.

Selbi Amannazarowa. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport instituty, uly mugallym.

Serdar Baýlyýew. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport instituty, mugallym.

Sonajan Tekemämmedowa. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport instituty, mugallym.

Şamyrat Karataýew. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport institutynyň “Jemgyýeti öwreniş ylmylary” kafedrasynyň mugallymy.

Şasoltan Orazowa. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport institutynyň “Diller” kafedrasynyň uly mugallymy.

Şamsiyyä Tahirbäyowa. Beynälxalq sistemologiya akademiýasynyň akademik-katibi, müxbir üzü, “I Türkoloqların Beynälxalq Sistemoloji Konqresi” və “II Türkoloqların Beynälxalq Sistemoloji Konqresi” layihelärin müällifi.

Şirin Çaryýewa. Ýagşygeldi Kaakaýew adyndaky Halkara Nebit we gaz uniwersiteti, mugallym.

Şirmyrat Agaýew. Türkmen döwlet bedenterbiýe we sport institutynyň “Sportyň Olimpiýa görnüşleri” fakultetiniň 1-nji ýyl talyby.

Tyllagözel Nurmyradowa. Türkmen döwlet binagärlik-gurluşyk institutynyň “Kompýuter tehnologiýalary we ulgamlary” kafedrasynyň mugallymy.

Ülviyyä Cəfərova. Azərbaycan qalaqapı (GO) federasiyasının məhsul katibi.

Yaşar Mehdiyev. Beynälxalq sistemologiya akademiýasynyň Azərbaycan Şurasının sədr müavini, akademik.

Али Намаз (Олег Намазов). Писатель, режиссёр, член Союза Кинематографистов Азербайджана, мастер цигун и тесенгири, координатор межэгреторных культурно-экономических коммуникаций.

Альмира Хисматуллина. Химик, преподаватель, журналист.

Амангельди Гараджаев. Туркменский государственный институт финансов, д.ф.-м.н., профессор.

Бахадур Таирбеков. Действительный член Всемирного клуба системологов, уstad (гроссмейстер), академик, аятолла.

Динара Асакеева. К.Карасаев атындагы БМУнун профессору, ф.и.д.

Довлетгелди Тораев. Туркменский государственный институт финансов, студент.

Жеңишгүл Абдырасулова. Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин эл аралык мамилелер жана чыгыш таануу факультетинин доценти, ф.и.к.

Керим Союнов. Туркменский государственный институт финансов, студент.

Лейла Аллахвердиева. Московский государственный гуманитарно-экономический университет, д.э.н., профессор, член МАС.

Назира Жапаралиева. М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий-изилдөө университети, Бишкек шаары, п.и.к., профессордун м.а..

Огулнийаз Аманова. Туркменский государственный институт финансов, преподаватель кафедры «Высшая математика».

Оразгуль Меляева. Туркменский государственный институт финансов, старший преподаватель кафедры «Высшая математика».

Эльдар Султанов. К.ф-м.н НАНА; член МАС, Дом ученых Хайфы.

Энеджан Текебаева. Туркменский государственный институт финансов, преподаватель.